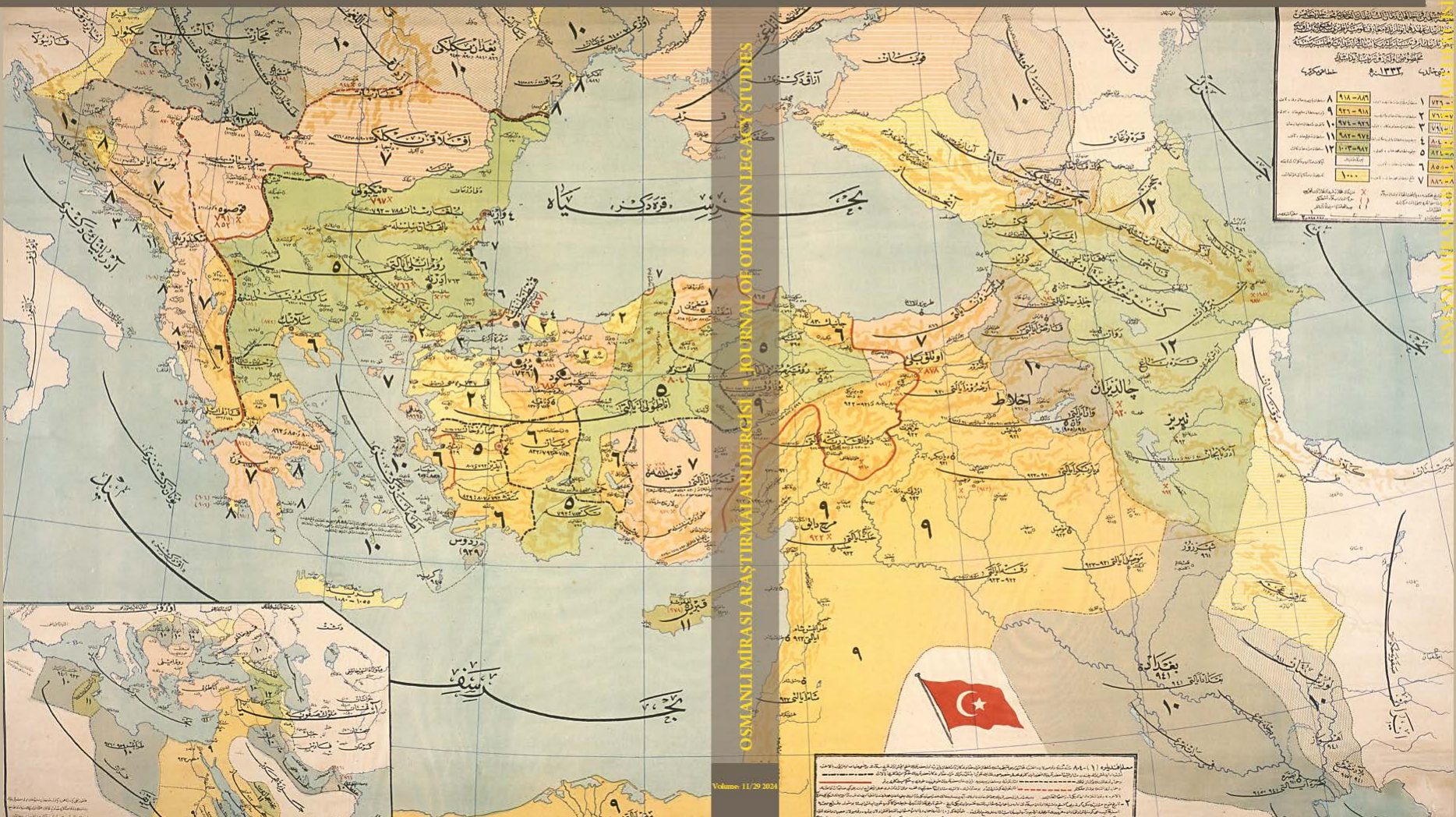

OSMANLI MİRASI

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF OTTOMAN LEGACY STUDIES

OSMANLI MİRASI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ - JOURNAL OF OTTOMAN LEGACY STUDIES

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS)

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024

Volume 11, Issue 29, March 2024

ISSN 2148-5704

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), uluslararası hakemli bir dergi olup dörder aylık dönemler hâlinde (Mart-Temmuz-Kasım) yılda üç sayı olarak elektronik ortamda yayımlanır. Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuki sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi'ne aittir. Yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir.

The Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), is an international electronic journal published online three times a year in March, July and November. Authors bear the academic, linguistic and legal responsibility of their works published in JOLS. JOLS is the sole copyright owner of works published in the journal. No work published in the JOLS can be partially or totally published or reproduced without the written consent of publisher. Editorial Board decides to publish or reject submitted articles.

İndeksler / Indexes

Academia, ASI (Advanced Science Index), CiteFactor, DOAJ (Directory of Open Access Journal), EBSCO (Central & Eastern European Academic Source), ErihPlus, Google Scholar, Ideal Online, Index Copernicus, Index Islamicus, Infobase Index, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi), OAJI (Open Academic Journals Index), Research Bible, Research Gate, Scopus (Elsevier Bibliographic Databases), SOBIAD (Sosyal Bilimler Atif Dizini), TEI (Türk Eğitim İndeksi), ULAKBİM TR Dizin, WorldCat

Scopus®

INFORMATION SERVICES

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS)

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Dil ve Edebiyat / Language and Literature

Prof. Dr. İsmail AVCI

Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,

Çağış Yerleşkesi, 10145, BALIKESİR

e-mail: mailavci@hotmail.com

Tarih / History

Prof. Dr. Abidin TEMİZER

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,

İstiklal Yerleşkesi, 15030, BURDUR

e-mail: abidintemizer@hotmail.com

Sahibi / Owner

Abidin TEMİZER (Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)

Editörler / Editors

Abidin TEMİZER (Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)

İsmail AVCI (Prof. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)

Dil Editörleri / Language Editors

Nihada DELİBEGOVIĆ DŽANIĆ (Prof. Dr., Tuzla Ü.-Bosna-Hersek)

Ersoy TOPUZKANAMIŞ (Doç. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Aleksandar KADIJEVIĆ (Prof. Dr., Belgrad Ü.-Sırbistan)

Eman Abd el-Rahman HAYAJNEH (Doç. Dr., Ürdün Ü.-Ürdün)

Grażyna ZAJĄC (Prof. Dr., Jagiellonian Ü.-Polonya)

İbrahim SERBESTOĞLU (Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Ü.-Türkiye)

Marijan PREMOVIĆ (Doç. Dr., Montenegro Ü.-Karadağ)

Nalan TURNA (Prof. Dr.-Yıldız Teknik Ü.-Türkiye)

Ozan YILMAZ (Prof. Dr., Sakarya Ü.-Türkiye)

Ömür CEYLAN (Prof. Dr., İstanbul Kültür Ü.-Türkiye)

Slobodan ILIĆ (Prof. Dr., Yakın Doğu Ü.-KKTC)

Zafer GÖLEN (Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)

Dış Temsilciler / Country Representatives

Anastasia ZHERDIEVA (Dr., Kırım)

Anisoara POPA (Prof. Dr., Romanya)

Dimitar V. ATANASSOV (Dr. Öğr. Üyesi, Bulgaristan)

Edith Gülçin AMBROS (Doç. Dr., Avusturya)

Ekrem ČAUŠEVIĆ (Prof. Dr., Hırvatistan)

Ema MILJKOVIĆ (Prof. Dr., Sırbistan)

Emzar MAKARADZE (Prof. Dr., Gürcistan)

Fadıl HOCA (Prof. Dr., Makedonya)

Galina MIŠKINIENĖ (Doç. Dr., Litvanya)

İrfan MORINA (Prof. Dr., Kosova)

Kujtim NURO (Prof. Dr., Kanada)

Kübra KULİYEVA (Doç. Dr.-Azerbaycan)

Marijan PREMOVIĆ (Doç. Dr., Karadağ)

Nihada DELİBEGOVIĆ DŽANIĆ (Prof. Dr., Bosna-Hersek)

Öztürk EMİROĞLU (Prof. Dr., Polonya)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Arif KOLAY (Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Ü.-Türkiye)

Cem DOĞAN (Doç. Dr., Iğdır Ü.-Türkiye)

Durmuş Volkan KARABOĞA (Doç. Dr., Süleyman Demirel Ü.-Türkiye)

Erkan ATAK (Prof. Dr., Sakarya Ü.-Türkiye)

Ersoy TOPUZKANAMIŞ (Doç. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)

Eyüp KUL (Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Ü.-Türkiye)

Fırat YAŞA (Doç., Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Ü.-Türkiye)

H. Hale KOZLU (Doç. Dr., Erciyes Ü.-Türkiye)

Hakan TAN (Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Ü.-Türkiye)

Hamza KOÇ (Doç. Dr., Giresun Ü.-Türkiye)

Hatice ŞAHİN (Prof. Dr., Bursa Uludağ Ü.-Türkiye)

İbrahim KOLUNSAĞ (Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Ü.-Türkiye)

İbrahim SERBESTOĞLU (Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Ü.-Türkiye)

İhsan ERDİNÇLİ (Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Ü.-Türkiye)

Kurtuluş DEMİRKOL (Doç. Dr., Gebze Teknik Ü.-Türkiye)

Mehmet Fatih SANSAR (Doç. Dr., Ege Ü.-Türkiye)

Mehmet Yavuz ERLER (Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Ü.-Türkiye)

Onur ÇAPAR (Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Ü.-Türkiye)

Ozan YILMAZ (Prof. Dr., Sakarya Ü.-Türkiye)

Ömür CEYLAN (Prof. Dr., İstanbul Kültür Ü.-Türkiye)

Özer ÖZBOZDAĞLI (Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Ü.-Türkiye)

Ruhi İNAN (Prof. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)

Salim ÇONOĞLU (Prof. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)

Şakir ÇAKMAK (Doç. Dr., Ege Ü.-Türkiye)

Ümit HUNUTLU (Doç. Dr., Rize Recep Tayyip Erdoğan Ü.-Türkiye)

Yekta ÖZGÜVEN (Doç. Dr., Maltepe Ü.-Türkiye)

EDİTÖRLERDEN

Değerli okuyucular,

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyada ortaya konulan kültürel birikimi değerlendirmek amacıyla kurulmuş uluslararası nitelikte hakemli bir e-dergidir. Dergide dil, edebiyat ve tarih başta olmak üzere "Osmanlı mirası" içerisinde değerlendirilebilecek alanlara ait konuların tartışıldığı, Osmanlı dönemi ve sonrası kültür hayatına dair tespit ve tahlillerin yapıldığı ve bunların akademik disiplin çerçevesinde ortaya konulduğu özgün yazıların yayımlanması amaçlanmıştır.

OMAD, dörder aylık dönemler hâlinde yılda üç sayı (Mart, Temmuz, Kasım) olarak elektronik ortamda yayımlanmaktadır. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

OMAD'ın yirmi dokuzuncu sayısında 13 makaleye yer verilmiştir. Bu sayıyı yazılarıyla onurlandıran Musa Tozlu, Ömer Suat İnan, Önder Saatçi, Encümen Bayram, Servet Özkan, Mehmet Pınar, Zeynep Ataş, İlter Büyükdığın, Emrah Yılmaz, Gülseren Duman Koç, Hasan Babacan, İlyas Ak, Murat Hanılçe, Muazzez Gündüz Oğul, Hasan Ali Cengiz ve Murat Yılmaz'a; makalelerin İngilizce editörlüğünü yapan Nihada Delibegović Džanić'e ve Türkçe editörlüğünü yapan Ersoy Topuzkanamış'a şükranlarımızı sunuyoruz. Makaleleri büyük emeklerle değerlendiren hakemlerimize de göstermiş oldukları özveri nedeniyle teşekkürü bir borç biliriz.

Dr. Abidin Temizer & Dr. İsmail Avcı
Editörler

FROM EDITORS

Dear readers,

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS) is an internationally refereed academic e-journal, aiming to assess the cultural legacy in the areas once part of the Ottoman domain. JOLS aims to publish original research articles covering language, literature and history subjects within the scope of the "Ottoman legacy". Furthermore, JOLS will publish research on the Ottoman and post-Ottoman cultural and political World.

The *Journal of Ottoman Legacy Studies* is an internationally refereed journal and published electronically three times a year (March-July-November). The publication languages of *Journal of Ottoman Legacy Studies* are Turkish and English.

In this twenty ninth issue you will find 13 articles covering different periods of the history of the Ottoman Empire. Many thanks to the Musa Tozlu, Ömer Suat İnan, Önder Saatçi, Encümen Bayram, Servet Özkan, Mehmet Pınar, Zeynep Ataş, İlter Büyükdığın, Emrah Yılmaz, Gülseren Duman Koç, Hasan Babacan, İlyas Ak, Murat Hanılçe, Muazzez Gündüz Oğul, Hasan Ali Cengiz and Murat Yılmaz for their contributions for this issue. We appreciate the help of English language editor Nihada Delibegović Džanić and Turkish language editor Ersoy Topuzkanamış. And special thanks to the referees of the articles for their help and efforts.

Abidin Temizer, Ph.D. & İsmail Avcı, Ph.D.
Editors

İçindekiler / Contents

Musa TOZLU

17. YÜZYIL ŞAİRİ SELİMÎ VE NAZM-I NESEB-İ NEBÎ ADLI MESNEVİSİ

17th Century Poet Selîmî and His Masnavi Named Nazm-ı Neseb-i Nabî

ss./pp. 1-21

Ömer Suat İNAN

KONYALI ACZÎ'YE AİT BİR NA'T-I MEVLÂNÂ

A Eulogy Written For Mawlânâ By The Poet Aczî Of Konya

ss./pp. 23-40

Önder SAATÇI

HACI ABDULLAH SÂFÎ'NİN LUGÂT-I TÜRKİYESİ'NDE KERKÜK AĞZINA DAİR SÖZ
VARLIĞI

About Kirkuk Dialect's Vocabulary in Hacı Abdullah Sâfî's Luğât-ı Türkiyye

ss./pp. 41-58

Encümen BAYRAM

MUALLİM NÂCİ'NİN SÂNİHÂTÜ'L-'ARAB ADLI ESERİNDEKİ DARBİMESELLERE
TEMATİK YAKLAŞIM

Thematic Approach to the Proverbs in Muallim Naci's Work Sânihatü'l-'Arab

ss./pp. 59-76

Servet ÖZKAN, Mehmet PINAR

YENİ TESPİTLER IŞIĞINDA KAHRAMANMARAŞ ŞEYH MÜSLİM CAMİİ

Kahramanmaraş Sheikh Muslim Mosque In Light Of New Findings

ss./pp. 77-91

Zeynep ATAŞ, İlter BÜYÜKDIĞAN

TARİHÎ ÇEVREDE DEĞİŞİM: GAZİANTEP EYUBOĞLU CAMİİ ÇEVRESİ

Change In Historical Environment: The Surroundings of Eyuboglu Mosque in Gaziantep

ss./pp. 93-113

Emrah YILMAZ

İZMİR LİMANI'NA DEMİRYOLLARIYLA TAŞINAN EMTİANIN NİCEL BİR ANALİZİ (1901-
1908)

A Qualitative Analysis of Commodities Transported to Izmir Port By Railways (1901-1908)

ss./pp. 115-139

Gülseren DUMAN KOÇ

A SNAPSHOT FROM THE PRISON OF BITLIS IN THE LATE NINETEENTH CENTURY
OTTOMAN EMPIRE

On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Bitlis Hapishanesinden Bir Kesit

ss./pp. 141-152

Hasan BABACAN
THE BRAIN OF THE ORGANIZATION: TALÂT PASHA
Teşkilatın Beyni Talât Paşa
ss./pp. 153-181

İlyas AK, Murat HANİLÇE
GALATA VE PERA EĞLENİRKEN HUZURU BOZANLAR: SEFARET MAİYET VAPURU
ASKERLERİ
Disturbing the Peace in Galata and Pera: Soldiers of the Embassy Entourage Ferry
ss./pp. 183-203

Muazzez GÜNDÜZ OĞUL
TEREKE KAYITLARINA GÖRE GUREMÂ USULÜ VE SERVET-BORÇ İLİŞKİSİ: BURSA
ÖRNEĞİ (1703-1710)
Guremâ Method and Wealth-Debt Relationship According to Tereke Records: Bursa Case (1703-1710)
ss./pp. 205-223

Hasan Ali CENGİZ
BOSNA SERHADDİNDEKİ KALELERDE YAPILAN ONARIMLAR (1760-1775)
Repairs Made to Castles in The Bosnia Border (1760-1775)
ss./pp. 225-242

Murat YILMAZ
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ OSMANLI DERGİLERİNDE AFRİKA ALGISİ
The Perception of Africa in Ottoman Magazines of the 2nd Constitutional Period
ss./pp. 243-259

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

17. YÜZYIL ŞAİRİ SELİMÎ VE NAZM-I NESEB-İ NEBÎ ADLI MESNEVİSİ *17th Century Poet Selîmî and His Masnavi Named Nazm-ı Neseb-i Nabî*

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 30.01.2024
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 03.03.2024
Sayfa/Pages : 1-21
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1428569>

Musa TOZLU

(Dr. Öğr. Üyesi), Giresun Üniversitesi / Türkiye, e-mail: musatozlu@hotmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-1297-7834>

Atıf/Citation

Tozlu, Musa. "17. Yüzyıl Şairi Selîmî ve Nazm-ı Neseb-i Nebî Adlı Mesnevisi" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024): 1-21.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

17. YÜZYIL ŞAİRİ SELİMÎ VE NAZM-I NESEB-İ NEBÎ ADLI MESNEVİSİ

17th Century Poet Selîmî and His Masnavi Named Nazm-ı Neseb-i Nabî

Musa TOZLU

Öz: Klasik Türk şairleri Hz. Peygamber'e olan sevgi ve saygısını, onun övgüsünde çok sayıda manzum ve mensur eser ortaya koyarak göstermeye çalışmışlardır. Bu eserler genellikle naat, mevlit, hilye, siyer, miraciye, kırk ve yüz hadis gibi çok tercih edilen edebî türlere aittir. Bu çalışmaya konu olan eser ise az sayıda örneği olan nesepname türündedir. *Nazm-ı Neseb-i Nebî* adlı eser, iki yüz beyitlik bir mesnevidir. Hz. Peygamber'in temiz soyunun kronolojik olarak övgüsünün yapıldığı eser, okuyucuya bilgi vermek amacıyla didaktik ve tahkiyevi bir üslupla yazılmıştır. Mesnevi 17. yüzyılda yaşamış Selîmî'ye aittir. Çalışmanın giriş bölümünde neseb (soy) kavramı hakkında bilgiler verildikten sonra klasik Türk edebiyatında Hz. Peygamber'in nesebine dair yazılmış şiir örneklerinden bahsedilmiştir. Birinci bölümde Selîmî'nin hayatı hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde *Nazm-ı Neseb-i Nebî* adlı eser şekil, dil ve üslup ile muhteva başlıkları altında incelenerek öne çıkan özellikler belirtilmiştir. Üçüncü bölümde ise eserin iki nüsha üzerinden hazırlanan tenkitli metni verilmiştir. Sonuç bölümünde ise çalışmaya konu olan mesnevinin, mevcut bilgilere göre nesepname türünde müstakil ve Türkçe olarak kaleme alınan ilk eser olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nesepname, Hz. Muhammed, Selîmî, 17. yüzyıl, mesnevi

Abstract: Classical Turkish poets have tried to prove their love and respect for the Prophet by producing many works in verse and prose in his praise. These works generally belong to favoured literary genres such as naat, mawlid, hilye, siyar, miraciye, forty and hundred hadiths. The work subject to this study is in the genre of nesepname, of which there are few examples. *Nazm-ı Neseb-i Nebî* is a masnavi of two hundred couplets. The work, in which the Prophet's pure lineage is praised chronologically, is written in a didactic and tahqiyyevi style in order to inform the reader. The Masnavi belongs to Selîmî who lived in the 17th century. In the introduction part of the study, after giving information about the concept of lineage, examples of poems written about the Prophet's lineage in classical Turkish literature are mentioned. In the first chapter, information about Selîmî's life is given. In the second part, the work *Nazm-ı Neseb-i Nebî* is analysed under the headings of form, language and style and content, and the prominent features are stated. In the third part, the critical text of the work prepared on the basis of two copies is given. In the conclusion section, it is emphasised that the masnavi, which is the subject of the study, is the first detached work written in Turkish in the genre of nesepname according to the available information.

Key Words: Nesepname, Prophet Muhammed, Selîmî, 17th century, masnavi

Extended Abstract

The acceptance of Islam by the Turks affected literary life as well as social and cultural life. With the adoption of this new religion, there were significant changes in the form and content of the works. As a reflection of the belief in tawhid brought by Islam, the most important changes in terms of content are the works on Allah and the Prophet Muhammad, the prophet of this religion. In classical Turkish literature, which developed under the influence of Islam, the person about whom the most works were written is the Prophet Muhammad. Poets have written many works in verse and prose in order to show their love and respect for him. The information obtained from the Holy Qur'an, hadiths and prophetic biography has been blended with aesthetic and literary taste in the imagination of poets and thousands of works have been produced. Every stage of his life, from his birth to his death, has been the subject of a separate

work for poets. This variety of subjects led to the emergence of literary genres such as siyar, mawlid, naat, miraciye, forty hadiths, hundred hadiths, regaikiye, hilye, shamaile, kaside-i bürde, esma-i Nebî, miracles-i Nebî, hijretname. The work that is the subject of this study is a work in the genre of nesepname written in praise of the Prophet Muhammad and his progeny.

Written by the 17th century poet Selîmî, Nazm-ı Neseb-i Nebî is a work in the genre of nesepname, the first example of which is found in Hoca Ahmed Yesevî's Dîvân-ı Hikmet. The masnavi, written in the metre fe'ilâtün / fe'ilâtün / fe'ilün of Aruz, has 200 couplets. In the work, which is written in a didactic and tahkiyevî style in order to inform the reader, the pure lineage of the Prophet Muhammad is praised chronologically.

In the introductory part of this study, after giving information about the concept of lineage, it was stated that lineage was very important for the Arab society, and even the knowledge of lineage turned into a branch of science. It is also mentioned in this chapter that the Prophet Muhammad utilised genealogical information while inviting other Arab tribes to Islam and advised those around him to learn their genealogical information. In addition, the first example of a poem about the lineage of the Prophet Muhammad in classical Turkish literature and the names of other works on the subject are also included in this section.

In the first part of the study, biographical sources were reviewed and information about the life of Selîmî, the poet of the work, was tried to be presented. Accordingly, information such as that the poet's real name was Süleyman, that he was initiated into the Mevlevî order and that he died in 1099/1687-88 is stated in this section.

In the second part of the study, after stating the library information and physical characteristics of the two manuscripts containing the work Nazm-ı Neseb-i Nebî, the form, language and style and content of the work were examined. Accordingly, it is seen that the composition of the work conforms to the classical composition seen in masnavis, which consists of an introduction, a chapter on the subject and an ending. In the analysis of the metre, it is stated that almost every poet's works contain prosodic practices such as imale, zihaf, med and vasl, which are also found in Selîmî's work. In the analysis of rhyme, it is emphasised that in the masnavi Nazm-ı Neseb-i Nebî, most of the rhymes used are mürdef and mücerred rhyme and this is a tradition of classical Turkish poetry. In addition, some errors in the use of rhyme are also mentioned. Under the heading of language and style, it is stated that the language of the work is simple because it is written in the form of masnavi verse, in a didactic style to inform the reader and in a narrative style. Idioms used to strengthen the meaning and to add vividness to the words are also shown in this section. According to the analysis of the content, it is seen that the introduction of the masnavi contains couplets in the genre of tawhid, münacat, naat and medhiye in praise of poets such as Hakânî, Neşâtî and Cevrî. In the section of the Masnavi in which the subject of the Masnavi is treated, it is seen that 21 ancestors of the Prophet Muhammad, starting from his father Abdullah to his grandfather Adnan, are praised and prayer couplets are included for each of them. These ancestors are: Abdullah, Abdulmuttalib, Hashim, Abdumanaf, Qusayy, Kilâb, Murrah, Ka'b, Lu'ey, Gâlib, Fihri, Mâlik, Nadr, Kinâna, Hudhaymeh, Mudrike, İlyâs, Mudar, Nizâr, Ma'ad and Adnan. In the study, it is also stated that while these names are praised in the masnavi, the features of their good morals and physical beauty are emphasised. These qualities include beauty of face and body, carrying the light of prophethood, being generous, virtuous, friend of the poor, brave, heroic, intelligent and vigilant, guardian of Ka'ba, protecting their people by presiding over them, orator and wise speaker.

The third part of the study is the section in which the masnavi Nazm-ı Neseb-i Nebî is published by comparing two copies. The two copies of the work that can be identified are in the manuscripts registered in the Turkish Manuscripts Section of the Istanbul University Rare Manuscripts Library with the fixture numbers 9288 and 621. The first copy is abbreviated as Ü1 and the second copy is abbreviated as Ü2.

In the conclusion part of the study, it is stated that the genre of nesepname, in which the pure lineage of the Prophet Muhammad is praised, was first encountered in the work of Hoca Ahmed Yesevî's *Dîvân-ı Hikmet*. The 17th century poet Mevcî wrote a Persian masnavi in this genre in the conclusion. Finally, it is stated that what makes the masnavi *Nazm-ı Neseb-i Nebî* important is that, according to the available information, it is the first independent and Turkish poem written in praise of the Prophet Muhammad's lineage.

Giriş

Klasik Türk edebiyatında Hz. Peygamber'e duyulan sevgi ve saygının bir sonucu olarak çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Siyer ilminden elde edilen bilgiler, şairlerin hayal dünyasında estetik ve edebî zevk ile beraber yoğrularak kağıtlara dökülmüş ve böylece Hz. Peygamber'in doğumundan vefatına kadar neredeyse hayatının her safhasından bahseden eserler ortaya çıkmıştır. Bu yazma eylemi zamanla siyer, mevlit, naat, miraciye, kırk hadis, yüz hadis, regaibiye, hilye, şemail, kaside-i bürde, hicretname, esma-i Nebi, mucizat-ı Nebi gibi edebî türlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Na't, mevlit, miraciye ve hilye gibi türlerde çok sayıda örnekler verilirken, regaibiye ve hicretname gibi türlerde çok daha az örneklere rastlanır. Çalışmaya konu olan eser de örneklerine az rastlanan ve -siyer kitaplarından elde edilen bilgiler çerçevesinde- Hz. Peygamber'in atalarının ve vasıflarının manzum olarak kaleme alındığı nesepname türünde bir eserdir.

Nesep, Arapça soy anlamına gelmektedir ve çoğulu da ensaptır. Bir görüşe göre yalnız baba tarafından, başka bir görüşe göre de hem baba hem anne tarafından olan akrabalık bağı ifade etmektedir. Araplar gerek Cahiliye gerekse İslami dönemde ensap bilgileriyle öne çıkmış ve bu bilgileriyle Arap olmayan toplumlara karşı övünmüşlerdir. Bir devlete sahip olamayan ve kabileler hâlinde yaşayan Araplar fertleri koruyan, kaynaşmayı sağlayan ve diğer kabile mensuplarından ayıran bir zırh gibi kabul ettikleri ensap bilgisine çok önem veriyorlar hatta bu bilgiyi bir ilim dalı olarak kabul ediyorlardı. Bu ilmin öğrenilmesindeki başlıca etkenlerden olan soy soplâ övünerek diğer kabile ve toplumlara karşı üstünlük yarışına girmek (asabiyet), İslamiyet tarafından yasaklanmıştır.¹ Bununla birlikte "Sıla-i rahim yapmanızı temin edecek ölçüde neseplerinizi öğreniniz." diyen Hz. Peygamber, bu sözüyle Müslümanların akraba ziyareti yapabilmek için neseplerini bilmeleri gerektiğini de bildirmiştir. Kendi soyunu atası Nizar'a kadar sayması, Arap yarımadasındaki diğer kabileleri İslam'a davet ederken ensap bilgisiyle de meşhur olan Hz. Ebu Bekir'i yanında bulundurması ve onun bu ilminden istifade etmesi, Hz. Peygamber'in ensap bilgisine verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir.²

İslamiyet etkisiyle gelişen Türk edebiyatında, nesepname türünün ilk örneğine Hoca Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet* adlı eserinde rastlanır. Hoca Ahmed Yesevî, bir hikmetinde Hz. Peygamber'in atalarından babası Abdullah, dedeleri Abdülmuttalib, Haşim ve Abdümenaf'ı sayar ve gerekçesini de şu şekilde ifade eder:

Atası atı Abdullâh ikendür
Anadın toğmayın ölgen ikendür
(Babasının adı Abdullah'tır, anadan doğmadan ölmüştür.)
Muhammed'ni babası saklagandur
Yalangaç açlarını yoklagandur
(Muhammed'i dedesi korumuştur, çıplak açları yoklayandır.)
Babasın biliniz Abdülmuttalib
Köngülde saklagaysız yahşi bilip
(Dedesi biliniz Abdülmuttalib, gönülde saklayımız iyi bilip.)

¹ Yasakla ilgili ayetler için bk. Hucurat 49/13, Mü'min 23/11 ve Tekâsür 102/1.

² Mustafa Fayda, "Ensab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. 11 içinde* (İstanbul: TDV Yay., 1995), 244, 246.

Babasını atası erdi Haşim
Eşitkende akadur közde yaşım
(Dedesinin babası idi Hâşim, işitince akmakta gözde yaşım.)

Biling törtünçisidür Abdulmenâf
Alamı bilse her kim könglidür sâf
(Biliniz dördüncüsüdür Abdülmenâf, onları her kim bilse gönlü saf.)

Resûlnı bilse her kim tört puştın
Kıyamette kezer sekiz behiştin
(Resûlün her kim bilse dört ceddini, kıyamette gezer sekiz cennetini.)³

Mevcut bilgiler ışığında müstakil olarak kaleme alınan ilk nesepname, 17. yüzyıl şairi Mevcî'ye ait olup Farsçadır. Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Bölümü Numara 438/3'te kayıtlı eserde Hz. Adem'den başlayarak babası Abdullah'a kadar Hz. Peygamber'in 53 atası zikredilir. 18. yüzyıl şairi Süleymân Nahîfî'nin *Mevlidü'n-Nebî* adlı eserinin 159 ila 191. beyitleri arası da nesepname türünün diğer bir örneği olarak kabul edilebilir. Eserde Hz. Peygamber'in baba tarafından nesebi Hz. İbrahim'e kadar sayılırken anne tarafından ataları Adnan'a kadar zikredilir.⁴

Çalışmaya konu olan eser, 17. yüzyılda yaşamış Selîmî'ye aittir. Eser, bugünkü bilgilere göre nesepname türüne ait müstakil ve Türkçe yazılmış ilk örnek olması açısından önemlidir. Tespit edilebilen iki nüsha üzerinden tenkitli metni hazırlanarak aşağıda sunulmuştur.

1. Selîmî (ö. 1099 / 1687-88)

Biyografik kaynaklarda hakkında fazlaca bilgi bulunmayan ve kendisine ait mevcut bilgilerin de yer yer karıştırıldığı Selîmî, 17. yüzyıl şairidir ve asıl ismi de Süleyman'dır. Aynı yüzyılın önemli sadrazamlarından Mehmed Paşa'nın (ö. 1649) oğludur. Mehmed Paşa Yenikapı Mevlevihanesine olan intisabından dolayı kaynaklarda Mevlevî ya da Sufî / Sofu Mehmed Paşa olarak anılmaktadır.⁵ Çalışmaya konu olan mesnevinin yer aldığı nüshalardan biri olan İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Numara 621'deki *Mecmû'atü'r-Resâ'il*'in zahriyesinde *Hilye-i Merhûm Selîmî Dede ibn-i Vezîr Mevlevî Mehmed Paşa* ifadesi yer almaktadır. Selîmî'nin de aynı dergâha intisap edip Dede unvanı almış olması muhtemeldir. Bu unvan Mevlevilikte 1001 gün hizmet edip dervişlik payesine erişerek dergahta hücre sahibi olan kişilere verilmektedir.⁶ *Mecelletü'n-Nisâb*'da şair için *Selîmî mahlas Süleymân Dede el-Mevlevî* ifadesi yer almaktadır.⁷ Şairin adının Süleyman ve babasının Sufî / Sofu Mehmed Paşa olduğu bilgisinin yer aldığı *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*⁸ ve *Sicill-i Osmânî*'de⁹ şairin vefat tarihi olarak 1099 / 1687-88 gösterilir. *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*'da şaire ait iki beyit örneği de vardır:

Leb-i dilber şarâbdur gûyâ
Dil-i âşık kebâbdur gûyâ

Ebruvân mâh-ı nev cebîn meh-tâb
Ârızî âftâbdur gûyâ

³ Hayati Bice, *Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet* (Ankara: DİB Yay., 2015), 129.

⁴ Adem Ceyhan, "Süleyman Nahîfî'nin Mevlidü'n-Nebî Mesnevisi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 14, (2000): 114-15.

⁵ Davut Erkan, "Sofu Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. Ek-2 içinde* (Ankara: TDV Yay., 2019), 515-16.

⁶ Abdülbâki Gölpinarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkâm* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2006), 22.

⁷ Müstakîmzâde Süleymân Sadeddîn, *Mecelletü'n-Nisâb fi'n-Nesebi ve'l-Künâ ve'l-Elkâb* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 628, 1762) v. 259.

⁸ Ramazan Ekinci, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli C. 2 içinde* (İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yay., 2018), 1616.

⁹ Nuri Akbayar, Seyit Ali Kahraman, *Mehmed Süreyya Sicill-i Osmânî Osmanlı Ünlüleri C. 5 içinde* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 1996), 1529.

Şair, Şeyhî Mehmed Efendi'ye göre haysiyetli ve akıllı bir kimse idi.¹⁰ Aynı bilgi ve beyitler *Tuhfe-i Nâ'ili*'de de tekrarlanmaktadır.¹¹ Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü'nde iki farklı isim gibi gösterilen 16. yüzyıl şairi Selîmî, Süleyman Selim Dede¹² ile 17. yüzyıl şairi Süleyman Bey, Sufi Mehmed Paşa-zâde¹³ aslında aynı kişidir. Söz konusu kişi çalışmaya konu olan eserin de sahibi, Sofu Mehmed Paşa'nın oğlu ve asıl ismi Süleyman olan, 17. yüzyıl mevlevî şairi Selîmî'dir.

2. Nazm-ı Neseb-i Nebî

Kütüphanelerde esere ait iki nüsha tespit edilebilmiştir. Biri İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Numara 9288'deki *Mecmû'a-i Âsâr* adıyla kayıtlı cönk içerisinde. Baş ve son taraflarında boşluklar bulunan, cildi kırmızı meşin kaplı, 120 x 195 mm. ölçülerinde ve talik hatla yazılmış cönk 67 varak olup 61 varığında muhtelif eserler vardır. Zahriyesinde "Selîmî Dede" yazmaktadır. Ayrıca H 1195 tarihli Mustafâ Kâmî adının yazılı olduğu bir mühür ve mührün hemen üzerinde de H 1210 Cemaziyelevvel tarihli Hâfız Mustafâ Kâmî ibn-i İbrâhîm el-arîf-i bi-Miftâhîzâde yazılı temellük kaydı da bulunmaktadır. Mürettibi belli olmayan mecmuanın içinde aynı hatla yazılmış başka bir eserin sonunda H 1204 tarihi vardır. Cönkün tamamında yer alan su lekeleri yer yer okumayı güçleştirirken bazı bölümler tamamen silinmiştir. *Nazm-ı Neseb-i Nebî* adlı eser 1b-6b varakları arasında cetveli, çift sütun hâlinde, 21 satır üzerine talik hatla kaleme alınmıştır. 1b'de mihrabiye olup söz başları kırmızıdır. Çalışma metninde Ü1 kısaltmasıyla gösterilmiştir.

Esere ait diğer bir nüsha ise yine İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Numara 621'de kayıtlı *Mecmû'atü'r-Resâ'il* adlı kitabın 51b-57b varakları arasındadır. Eserin adı bu nüshada Hilye-i Nebî olarak geçmektedir. Fakat Mehtap Erdoğan, eserin türün özelliklerini taşımadığı için hilye türüne ait bir eser olamayacağını sebepleriyle birlikte ifade etmiştir.¹⁴ İçerisinde çeşitli hilye ve miraciyelerin bulunduğu nüshanın tamamı 101 varaktır. Kahverengi meşin, zencirekli ve miklepli bir cilt içinde ve 208 x 134 mm. ölçülerindedir. Zahriyesinde müstensih olarak Divan Kâtibi Nuh Naci Efendi adı yazılıdır. Ayrıca H 1210 Mehmed Nebî ve H 27 Safer 1274 Ali Rızâ an Hulefâ-yı Âmedî isim ve tarihlerinin yazılı olduğu iki temellük kaydı da vardır. Adı geçen mecmuanın 51b-57b varakları arasında yer alan *Nazm-ı Neseb-i Nebî* adlı eser cetveli, çift sütun hâlinde, 17 satır üzerine talik hatla yazılmıştır. Söz başları ve dua beyitleri kırmızıdır. Rekabe kaydı vardır. Çalışma metninde Ü2 kısaltmasıyla gösterilmiştir.

2.1. Şekil Özellikleri

Bu bölümde mesnevinin tertibine ve eserdeki vezin, kafiye ve redif kullanımına dair öne çıkan hususlar değerlendirilmeye çalışılacaktır.

2.1.1. Tertip Şekli

Nazm-ı Neseb-i Nebî adlı mesnevi Arapça mensur bir bölüm ile başlamaktadır. Bu mensur bölümde eserin içeriği ile alakalı Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve bir hadis-i şerif metni yer almaktadır.¹⁵ İç içe geçmiş çeşitli konulardan bahseden ya da belli bir konuyu işleyen ve müstakil olarak yazılan mesnevilerin tertibinde giriş, konunun işlendiği bölüm ve bitiş olmak üzere üç ana bölüm bulunmaktadır.¹⁶ Mesnevi nazım şekliyle yazılan *Nazm-ı Neseb-i Nebî* adlı

¹⁰ Ekinci, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli*, 1616.

¹¹ Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, *Mehmet Nâil Tuman Tuhfe-i Nâilî Divân Şairlerinin Muhtasar Biyografileri C. 1 içinde* (Ankara: Bizim Büro Yay. 2001), 451.

¹² Filiz Kılıç, "Selîmî, Süleymân Selîm Dede" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (2014-2020): erişim tarihi: 27.12.2023, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/selimi-suleyman-selim-dede>.

¹³ Abdullah Aydın, "Süleyman Bey, Sûfî Mehmed Paşa-zâde", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (2014-2020): erişim tarihi: 28.12.2023, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/suleyman-bey-sufi-mehmed-pasazade>.

¹⁴ Mehtap Erdoğan, "Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler" (Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011), 1861-62.

¹⁵ Söz konusu hadis-i şerif ve ayetlerin mealleri çalışmanın *Muhteva* bölümünde dipnotla gösterilmiştir.

¹⁶ Ahmet Kartal, *Doğunun Uzun Hikayesi Türk Edebiyatında Mesnevi* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yay., 2014), 93.

eserde de bu tertibe uyulduğu görülmektedir. Giriş bölümü *besmele* lafzının geçtiği bir beyit ile başlayıp tahmit ve tevhit özellikleri taşıyan beyitlerle devam eder (2-8). Şairlerin övüldüğü beyitlerin (9-18) ardından münacat özelliği taşıyan beyitler (19-21) ve Hz. Muhammed'in övüldüğü naat beyitleri gelir (22-30). 10 beyitlik *Sebeb-i Te'lîf-i Manzûme* başlığı altında eserin yazılış sebeplerinden bahsedilir (31-40). Herhangi bir başlık atılmadan geçilen konunun işlendiği bölüm ise 150 beyitten oluşmaktadır (41-190). Bitiş bölümü eserin bittiğini bildiren ve dua beyitlerinin yer aldığı (191-194) toplam 4 beyitten oluşmaktadır. Eserin bitiş bölümünün ardından muhtemelen müstensih tarafından ilave edilmiş; *Zeyl-i Li'n-Nâzım* başlığı altında -biri okunamayacak kadar silinmiş (198)-, konuya katkı sağlamak amacıyla yazılmış 6 beyit daha vardır (195-200).

2.1.2. Vezin

Nazm-ı Neseb-i Nebî adlı mesnevi, remel bahrinin fe'ilâtün / fe'ilâtün / fe'ilün kalıbıyla yazılmıştır. Aruz ölçüsüyle yazılan her eserde görülebilecek imale, zihaf ve vasıl gibi uygulamalara bu eserde de rastlanılır. Fakat aşağıdaki beyitte görülen eğik harflerle yazılı; art arda iki hece, kelime ve tefilelerde yapılan imalelerin beytin ahengini olumsuz etkilediği söylenebilir.

Virür *idi* o derünü şâfî
Luţf ile aña cevâb-ı şâfî (47)

İmale-i memdude de denilen med, Cem Dilçin'e göre şiirde iç uyumu sağlayan en önemli öğelerdendir ve bir ses sanatıdır.¹⁷ Eserde med kullanımına örnek olarak şu ifadeler verilebilir: *Kâm-yâb* olma (26), *Feyz-bahş* ola (40), *Hâk-pâyûnda* (46).

Aruzda vezin gereği Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzun hecelerin kısa hece değerinde okunmasına zihaf denir. Mahlaslarda ve sonu nisbet ye'si ile biten kelimelerde yapılan zihaf bir kusur olarak görülmemektedir. *Hâkânîyi* (9), *bâkî-i* (35), *hâmî* (118), *Ma'nîsin* (149) gibi ifadeler bu tür kullanıma birer örnektir.

Sonu ünsüzle biten bir kelimenin ünlüyle başlayan bir kelimeye katılarak okunmasına vasıl denilir. Vezin gereği yapılan bu uygulamanın bu eserde de sıklıkla kullanıldığı görülür. Böyle *ihsân kim ider ihvâna* (18), *Senüñ ihmâlüne bâ'ış* ne ola (33), *Telef itdüñ* bu kadar ezmânı (34) gibi örnekler bunlardan bazılarıdır. Bununla birlikte halk edebiyatı ve klasik Türk edebiyatında örneklerine sıkça rastlanan ünlüyle biten bir kelimenin ünlüyle başlayan bir kelimeye vasıl yapılması durumuna bu mesnevide de rastlanır: *K'ol* (24), *K'oldılar* (28), *K'işidenler* (36), *n'eyleye* (63), *K'ahmedüñ* (72), *K'itdiler* (83), *K'o* (121), *K'oldı* (154). Ünsüzle biten bir kelimenin ayın harfiyle başlayan kelimeye katılarak okunmasına vasl-ı ayın denir ve bu bir kusur olarak kabul edilir. Klasik Türk şairlerinin işlemekte pek de sakınca görmediği bu kusur, Selîmî'nin eserinde de şu ifadelerde görülür: *Peder 'Abdulmutalib* (59), *olup 'âlemden* (66), *Öbür 'âlemde* (89), *didi ol 'âlî* (114).

2.1.3. Kafiye ve Redif

Klasik Türk şairleri sırasıyla en çok mürdef ve mücerred kafiye tercih etmişlerdir. Kafiye bulma güçlüğünden dolayı mukayyed ve müesses kafiye daha az oranda tercih edilmiştir.¹⁸ *Nazm-ı Neseb-i Nebî* adlı mesnevide de bu geleneğe bağlı olarak en çok mürdef kafiye kullanılmıştır. Daha sonra mücerred kafiye kullanılırken müesses ve mukayyed kafiye ise daha az tercih edilmiştir. Aşağıdaki örnek beyitler kullanılan kafiye türünün sıklığına bağlı olarak sıralanmıştır:

Mürdef Kafiye:
Olmamışken dahı bunlar mezkûr
Olmış idi olıcaklar mezbûr (8)

¹⁷ Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi* (Ankara: TDK Yay., 2016), 14.

¹⁸ Mehmet Ali Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Biçim-Ölçü-Kafiye* (İstanbul: Gökkuşbu Yay., 2011), 275.

Mücerred Kafiye:

Niçe zen nefsinî ‘arz eyledi hem
Beni alsun didi ol kân-ı kerem (55)

Müesses Kafiye:

Ḳavmi içre şerefi zâhir idi
Kerem ü luḡfi ḳatı bâhir idi (60)

Mukayyed Kafiye:

Tâ anı ekl ideler vaḥş ile ṭayr
Böyle itse idicek bir kişi ḥayr (62)

Klasik Türk şiirinde kafiye mahallinde, çokluk eklerinin veya aynı görevdeki eklerin kullanımına îtâ-yı celî ve bunlarla yapılan kafiyelelere de kâfiye-i şâygân denilmektedir.¹⁹ Kafiye bulma güçlüğü neticesinde ortaya çıkan bu durum, Selîmî’nin bazı beyitlerinde de görülür.

İhtilâf eylediler ehl-i luḡât
Eyleyüp her biri niçe kelimât (84)

Mâderinüñ nesebine geledüm
Anda da bir niçe söz söyleyelüm (173)

İ’tikâd itmez aña mü’min olan
Fırḳa-i nâciye içre bulınan (190)

Yukarıda da görüldüğü üzere şair ilk örnekte Arapça çokluk eklerinden olan cem’-i müennes-i salim (-ât) eki ile kafiye yaparken, ikinci örnekte emir kipinin birinci çokluk şahıs eki (-elüm) ile son örnekte ise sıfat fiil eklerinden (-an) ile kafiye yapmayı tercih etmiştir.

Revi harfinden önce gelen redif harfinin aynı olmamasına sinad, yazılışları aynı olmayan fakat ses bakımından birbirine yakın harflerin revi harfi olarak kullanılmasına da ikfa denilmektedir.²⁰ Kafiye kusurları arasında zikredilen bu durumlara Selîmî’nin mesnevisinde de rastlanmaktadır.

Anuñiçün aña dâ’im ey ḥur
Künyeti ile Ebū Yaḳza dinür (100)

Ki ezel kısmeti tebdîl olmaz
Biñ çalıssa kişi taḡyîr olmaz (48)

İlk örnekte görüleceği üzere revi harfi olan “r”den önce tekrar etmesi gereken redif harfi tekrar etmeyerek sinad yapılmıştır. İkinci örnekte ise farklı harfler olmasına rağmen yumuşak ve damak ünsüzlerinden ve benzer sesler olan “l” ve “r” harfleri revi olarak kabul edilip kafiyelelenerek ikfa kusuru işlenmiştir.

Nazm-ı Neseb-i Nebî adlı mesnevide kullanılan redifler çoğunlukla ek şeklindedir. Birden çok ekin kullanıldığı redifler de vardır. Redif olarak kullanılan eklerin genellikle Arapça ve Farsça kelimelerin sonuna getirildiği görülür.

Bunda da ḥaylî ḥilâf itmişler
Her biri bir tarafa gitmişler (92)

Nazm idüp tâ neseb-i tâhirini
Vaşf idem ol şeref-i bâhirini (21)

¹⁹ Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, 65.

²⁰ Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, 65.

İ' tîkâd eyleyüp îmânlarına
Fâtîha gönderelüm cânlarına (171)

Eserde Türkçe kökenli kelimelerin kullanıldığı kelime ve ekten oluşan redifler de kullanılmıştır.

İhtilâfâta nihâyet yokdur
Güft ü gûya dahı gâyet yokdur (186)

Buradan eyle kıyâs 'âkîl iseñ
Mey-i hubbiyle anuñ kanzil iseñ (156)

Bu dahı Müdrikenüñ pûrı idi
'Arabuñ gözlerinüñ nûrı idi (132)

K'ışidenler anı taşsîn ideler
Yazınup 'âlemi tezyîn ideler (36)

2.2. Dil ve Üslup Özellikleri

Nazm-ı Neseb-i Nebî adlı eser dil özellikleri açısından sade bir eserdir. Mesnevi olması ve tahkiye üslubuyla kaleme alınması bu sadeliğin başlıca nedenlerindedir. Ayrıca okuyana ve dinleyene bilgi verme amacıyla yazılmış olması da eserin sadeliğinin diğer bir sebebidir. Fakat az da olsa dilin ağırlaştığı beyitler vardır.

Ola k'ol 'illet-i gâyi-i vücūd
Şâhib-i mertebe-i keşf ü şühūd (24)

Eserde zaman zaman şiir dilinin konuşma diline yaklaştığı ifadeler de mevcuttur.

Gele ey dil hele inşâf eyle
İbret ile nazaruñ şâf eyle (31)

Selîmî'nin bazı beyitlerde arkaik olarak değerlendirilen kelime ve ekleri kullandığı görülür. İrgürmek (32), barkırmak (65), dükeli (72), güm (30,164), -durur (64, 96, 108, 200) ve -isar (54) gibi. Bu durum onun sade bir dil tercihinin yansıması olarak düşünülebilir.

Nazm-ı Neseb-i Nebî adlı eser, şairin hüner gösterme çabasından ve estetik kaygıdan uzak, öğretme ve bilgi verme amacı güden, tahkiyevi üslupla kaleme alınmış bir mesnevidir. Eserde Hz. Peygamber'in nesebi kronolojik olarak sıralanmış ve söz konusu kişilerin akıl, zekâ, güzellik, cömertlik, koruyuculuk ve cesaret gibi belirgin özelliklerine âgâh (43), meh (65), güher (78), kân-ı kerem (55), şâh (83), kân-ı kand (103), şîr-i ner (111), şîr-i garrân (133), hâfiz-ı kavm (124), şîrîn-leb (122), göz nûrı (132), fukarânun pederi (151), sade (176) ve bânû-yı cihân (177) gibi klasik Türk şiirinde sıklıkla görülen basit mecazlarla vurgu yapılmıştır. Bu üslup eserin anlaşılmasını da kolaylaştırdığı gibi yazılış amacına da uygun düşmektedir.

Eserde anlamı kuvvetlendirmek ve söze canlılık katmak adına bazen atasözü ve deyimlerden yararlanılmıştır. Telef itmek (34), hâk-pây olmak (46), sefer itmek (66), dâmenin silmek (74), âb-ı rûyî olmak (109), yüzi ağ olmak (123), hayrı dokunmak (136), âbâd olmak (146), kaleme getirmek (175), alna yazılan başa gelir (87) bunlardan bazılarıdır. Yine "Dervişin fikri ne ise zikri de odur" atasözünü anımsatan;

Kişinüñ her ne ise sırr-ı dili
Olur elbetde zebânında celî (187)

beyti ile özlü söz mahiyetinde ve tavsiye niteliğinde söylenmiş;

Hüsn-i zandan kişi merdūd olmaz
Sû' -i zandan dahı mes'ūd olmaz (185)

beyti esere dair dikkat çeken üslup özellikleri arasında sayılabilir.

2.3. Muhteva Özellikleri

Nazm-ı Neseb-i Nebî adlı eser Arapça mensur bir bölüm ile başlamaktadır. Bu bölümde neseple ilgili Kur'an-ı Kerim'in Bakara suresinin 128-129. ayetleri²¹ ve fetret ehlinin cehennemden kurtuluşuna delil gösterilen İsrâ suresinin 15 numaralı ayeti²² ile Hz. Peygamber'in nesebi hakkındaki hadis-i şerifin metni²³ yer almaktadır. Enes bin Mâlik tarafından rivayet edilen bu hadis-i şerifin Ebû Bekr Ahmed el-Beyhakî'nin (ö. 1066) *Delâ'ilü'n-Nübüvve*, Hâkim en-Nîsâbü'rî'in (ö. 1014) *Müstedrek* ve Ebû Fazl Celâleddin es-Süyûtî'nin (ö. 1505) *Câmiü's-Sağîr* adlı hadis kitaplarında olduğu bilgisi de yine bu mensur bölümde yer almaktadır. Bu bölüm çalışmanın metnine dâhil edilmemiştir.

Klasik mesnevi tertibine uygun olarak “besmele” kelimesiyle başlayan eser, Allah'a hamt ve tevhit ifadeleriyle devam eder. Bu ifadelerde her şeyin onun tarafından yoktan var edildiği; yerde ve gökte canlı cansız ne kadar varlık varsa ona secde edip onu tespih ettiği ve onun emri altında olduğu vurgulanır (1-8). Daha sonra klasik Türk edebiyatında hilye türünün başarılı örneklerini vermiş olan Hâkânî Mehmed Bey, Cevrî ve Neşâtî övgüsünün yapıldığı beyitlerle eser devam eder (9-18). Bu beyitlerin ardından Selîmî, Hz. Peygamber'in temiz soyunun övüldüğü bir eser yazmayı nasip etmesi için Allah'a dua eder.

Bu fakîri dağı ābād eyle
Midhat-i Ahmed ile şād eyle
Nazm idüp tā neseb-i tāhirini
Vaş idem ol şeref-i bāhirini (20-21).

Eserin 22 ile 30. beyitleri arası Hz. Peygamber övgüsünde yazılmış naat beyitleridir. Övgülerin ardından ona, ailesi ve arkadaşlarına salavat, selam ve dua ifadeleri gelir. Mesnevinin yazılış amacının belirtildiği sebep-i telif bölümünde şair, ömrünü boşa harcadığını; ahirete geçmeden önce bırakacağı bu mübarek eserle kalıcı olmak istediğini; eseri işitenlerin beğenip onu yazıp (çoğaltarak) dünyayı süslemelerini umduğunu söyler. Eserin aşık ve ehl-i dil için de bir neşe ve cilve vesilesi olmasını bekler (31-40). Konunun işlendiği bölüme girişte şair, bu eseri yazarken siyer kitaplarından yararlandığını söyler ve Hz. Peygamber'i iki cihan güneşi olarak vasfederek onun Hâşimî, Ebtahî, Mekki ve Kureşî künyelerini zikreder (41-42). Ardından Hz. Peygamber'in babası Abdullah ile başlayan neseb zincirine sırasıyla Abdulmuttalib, Amr (Hâşim), Abdumenâf (Muğîre), Kusayy (Mücemmi), Kilâb (Hâkim), Mürre (Ebû Yakza), Ka'b, Lü'ey, Gâlib, Fihri (Kureş), Mâlik, Nadr (Kays), Kinâne, Huzeyme, Müdrîke (Amr), İlyâs, Mudar (Amr), Nizâr, Ma'ad ve Adnân ile devam eder. İsimleri geçen bu kişilerin öne çıkan özellikleri, sayıları 2 ila 15 arasında değişen beyitlerle anlatılmaya çalışılır. Yüz ve vücut güzelliği, peygamberlik nurunu taşımaları, cömert, fazilet sahibi ve fakir dostu olmaları, Kâbe koruyuculuğu, kavimlerine efendilik ve başkanlık ederek onları korumaları, cesur, kahraman, akıllı, zeki ve uyanık olmaları, hatiplik ve hikmetli söz söylemeleri bu özelliklerden bazılarıdır. Şair, isimleri ve vasıfları zikredilen bu kişilerin her biri için anıldıkları bölümün sonuna bir dua beyti koyar. Bu dua beyitlerinde Allah'tan onları affetmesini ve rahmetiyle onları cennete

²¹ Bakara 2/128-129: “Ey Rabbimiz! Bizi sana teslim olanlardan eyle, soyumuzdan da sana teslim olacak bir ümmet çıkar. Bize ibadet usullerimizi göster, tövbemizi kabul et. Şüphesiz tövbeleri kabul eden, merhameti bol olan yalnız sensin. Soyumuzdan, onlara senin ayetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek, onları arındıracak bir elçi çıkar rabbimiz! Çünkü yalnız sensin kudret ve hikmet sahibi”. Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadreddin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir C. 1 içinde* (Ankara: DİB Yay.,2006), 204-205.

²² İsrâ 17/15: ... Biz bir resul göndermedikçe azap da etmeyiz. Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir C. 3 içinde* (Ankara: DİB Yay., 2007), 469.

²³ Hadis-i şerifin meali: Ben Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmuttalib b. Hâşim b. Menaf b. Kusay b. Kilab b. Mürre b. Ka'b b. Lü'ey b. Galib b. [Fihri b.] Malik b. Nadr b. Kinane b. Müdrîke b. Huzeyme b. İlyas b. Mudar b. Nizar b. Mead b. Adnan'ım. Allah Teala, beni iki fırka olan insanların en hayırlısından kılıp ana babamdan dünyaya getirdi. Bana cahiliye işlerinden kötü bir şey ulaşmadı. Ben gayrimişru değil, Adem'den ana babama kadar hep evlilik yoluyla kurulan ailelerden dünyaya geldim. Ben soy olarak da baba olarak da en hayırlıyım. Seyit Avcı, *İmam Suyûtî el-Câmiü's-Sağîr Tercümesi C. 1 içinde* (Konya: Serhat Kitabevi, 2012), 519-20.

koymasını diler (43-155). Eserde yine konunun işlendiği bu bölümde, Hz. Peygamber'in ecdadının Hz. İbrahim'in dini üzere mümin olduğu, Hz. Peygamber'in hürmetine o ecdadın hiç bozulmadığı ve bu soydan nice peygamber, evliya ve takva sahiplerinin geldiği belirtilir. Neseb zincirinde âlimlerin zaman zaman ihtilafa düştükleri ama hiç kimsenin Hz. Adem'e kadar olan atalarını bilemeyeceği, bunun yalnızca Allah tarafından bilenebileceği ve bu yüzden de bu konuda su-i zan edilmemesi gerektiği söylenir ve cümlesi için Fatiha talep edilir (156-172).

Nazm-ı Neseb-i Nebî adlı mesnevinin 173 ile 181. beyitleri arasında, Hz. Peygamber'in anne tarafından olan ataları da zikredilir. Bu beyitler aralığında annesi Âmine ve dedeleri Vehb, Abdümenâf, Zühre ve Kilâb'a dair övgü dolu ifadeler yer alır. Onların da yine Araplar arasında cömertlik ve faziletleriyle meşhur oldukları belirtilir. Daha sonra şair, okuyucuya seslenerek temiz kalpli bir müminin Hz. Peygamber'in nesebi hakkında şüphe etmeyeceğini ve su-i zandan kaçınması gerektiğini söyler. Allah'ın Rahman sıfatının bir tezahürü olarak ve en sevdiği kulunu üzmemek adına o temiz soyu cehenneme koymayacağını da ifade eder (182-190).

Selîmî, eserini bitirerek arzusuna kavuştuğunu söylediği hatime bölümünde, el açıp Allah'a dua eder. Kıyamet günü Peygamber'in sancağı altında haşredilerek ona kavuşmayı umut eden şair, duasına amin diyenlere de iki cihanda esenlikler diler (191-194). Esere zeyil olarak yazılan ve biri okunamayacak kadar silinmiş 6 beytin yer aldığı son bölümde ise, peygamberlik nurunun Hz. Adem'in alınına emanet olarak verildiği, Peygamber'in ecdadının tebliğe yetişemedikleri için fetret devri ehlinden sayılmalarının en güvenilir yol olduğu ve Allah'ın en doğrusunu bildiği ifade edilir (195-200).

3. Metin²⁴

NAZM-I NESEB-İ NEBÎ ŞALLALLÂHU 'ALEYHİ VE SELLEM*

Bismillâhirrahmânirrahîm

İbtidâ'-i Manzûme-i Selîmî Dede el-Mevlevî 'Afiyyun 'Anh**

(Fe 'ilâtün Fe 'ilâtün Fe 'ilün)

- 1 Besmele olsa sözüñ tâc-ı seri
Açılıp murğ-ı dilüñ bâl ü peri
- 2 Aşlı gülzârına pervâz eyler
Ni'amuñ şükkrine âgâz eyler
- 3 Hâmd ol Allâha ki ma'bûd oldur
Cümleye maqşad u maqşûd oldur
- 4 Şun'ı âşârı durur her ne ki var
Eyledi ketm-i 'ademden izhâr
- 5 Yerde gökde ne ki var anı diler
Sâcid olmuş aña tesbîh eyler
- 6 Her biri kendi kemâlin cüyân
Câmid ü nâmî vü hayvân insân
- 7 Birisi dâ'iresinden ebedâ
Çıkamaz olmayıcağ emr-i Hüdâ
- 8 Olmamışken dahı bunlar mezkûr
Olmış idi olıcağlar mezbûr

²⁴ Hz. Peygamber'in, babasının ve dedelerinin isim, sıfat ve künyeleri metinde kalın harflerle gösterilmiştir.

* Başlık Ü1: - Ü2.

** Başlık Ü1, Ü2.

8 Ü2: -.Ü1.

- 9 Göre Hâkânîyi kim ol emced
Nâzım-ı hilye-i pâk-i **Ahmed**
- 10 İrdi bu 'izzete çünkim ezeli
Aña kısmet idi ol baht-ı celi
- 11 Andan evvel şu 'arânuñ birisi
İtmedi ol yüze aşlâ hevesi
- 12 Böyle olsa olıcağ nazm u edâ
Tayyeballâhu şerâhü ebedâ
- 13 Bir de Cevrî ki Çihâr-ı Yârûñ
Hilyesin nazm idüp ol ahrâruñ
- 14 Dil-i sünnîyi ferağ-nâk itdi
Râfîzî kalbini ğam-nâk itdi
- 15 Aña da irdi o yüzden in 'âm
Eyledi bunda kemâlin itmâm
- 16 Biri de Edrinenüñ ehl-i dili
Nazm idüp hilye-i pâk-i rüsülü
- 17 O da bezl itdi dür-i bî-pâyân
Añılur nâmı cihânda her ân
- 18 Hâk budur irdi Neşâti câna
Böyle ihsân kim ider ihvâna
- Münâcât-ı Be-Dergâh-ı Kâdıyu'l-Hâcât***
- 19 İmdi ey cümlede hükmini revân
Eyleyen pâdişeh-i zî-sultân
- 20 Bu fakîri dağı âbâd eyle
Midhat-i **Ahmed** ile şâd eyle
- 21 Nazm idüp tâ neseb-i tâhirini
Vaşf idem ol şeref-i bâhirini
- Der-Na't-ı Habîb-i Ekrem Şallallâhu 'Aleyhi ve Sellem****
- 22 Ol şehen-şâh-ı mu'azzam-şevket
İki 'âlemde vücûdı rahmet
- 23 İrmeyen vech-i Hudâdan nazarı
Eyledükde melekûta güzeri
- 24 Ola k'ol illet-i ğâyî-i vücûd
Şâhib-i mertebe-i keşf ü şühûd
- 25 Rûz-ı maşşerde şefî' ola bize
İrmeye gerd-i elem cânumuza
- 26 Ol zamân kim çıka cânum tenden
Kâm-yâb olmaya düşmen benden
- 27 Şalavât ile selâm-ı zî-şân
Ola rûhına Hudâdan her ân

* Başlık Ü1: Münâcât Ü2.

** Başlık Ü1: Der-Na't-ı Şerîf Ü2.

- 28 Āl-i pākine daḥı şaḥbına hem
K'oldılar her birisi ḥayru'l-ümem
- 29 Her biri dīn-i mübāne erkān
Ḥāfız u nāşır-ı ehl-i ĩmān
- 30 Ḥaḳların mü'min olan itmez güm
Rađıyallāhu Te'ālā 'anhum
- Sebeb-i Te'lif-i Manzūme*****
- 31 Gele ey dil hele inşāf eyle
'İbret ile nazaruñ şāf eyle
- 32 Göre kim cümle-i a'lā vü denī
Fi'le irgürmede bi'l-kuvve seni
- 33 Senüñ ihmālüne bā'ış ne ola
Düşine bir niye geldüñ bu ile
- 34 Telef itdüñ bu kadar ezmānı
Ne getürdüñ ele göster anı
- 35 İmdi gel bāki-i 'ömri pey kııl
Biz de bunda idelüm bezl ü sebīl
- 36 K'işidenler anı taḥşin ideler
Yazınup 'ālemi tezyin ideler
- 37 Nağmeler eyleyelüm gülgül ile
Neş'eler ḥāşıl ola ehl-i dile
- 38 Cılveler 'arz idelüm 'uşşāka
Şalalum şīt ü şadā āfāka
- 39 El-vedā' eyleyiceḳ dünyāya
Müteveccih olıcaḳ 'uḳbāya
- 40 Ḳala bizden bu mübārek nāme
Feyz-baḥş ola niçe hengāma
- 41 Silk-i taḥrīre yazup ehl-i siyer
Virdiler cümle bu vech üzre ḥaber
- 42 Ki **Muḥammed** iki 'ālem güneşi
Hāşimī Ebtāḥī Mekki Ḳureşī
- 43 Oğıldur Ḥazret-i 'Abdullāhuñ
Zebḥine ḳur'a düşen āgāhuñ
- 44 Ḳurb-ı mīlādı bilen ehl-i kitāb
İder idi aña tenhāda ḥiṭāb
- 45 Ki benüm duḥterümi eyle ḳabül
Tā bulam 'izzet-i dāreyne vuşül
- 46 Māl ü cānumla saña bende olam
Ḥāk-pāyuñda bir efgende olam

*** Başlık Ü1, Ü2.

³⁵ 'ömri: 'ömrin Ü2.

41 yazup: dizüp Ü2.

46 cānumla: cāhumla Ü1.

- 47 Virür idi o derûnı şâfî
Luţf ile aña cevâb-ı şâfî
- 48 Ki ezel kısmeti tebdîl olmaz
Biñ çalıssa kişi tağyîr olmaz
- 49 Raĥmet-i Ĥakĥ aña tekrâr olsun
Ĥabri hem mehbit-i envâr olsun
- 50 İrişince bu ĥaberler ‘Araba
Duĥter ü zenleri geldi taraba
- 51 Her birisi bu kelâmı tekrâr
Sırren ü cehren iderdi her-bâr
- 52 Ki bizüz küfv olan o zî-şâna
Giremez aramuza bî-gâne
- 53 Ğonçe-fem serv-i çemen peykeri ĥür
Var ise yine ‘Arabda bulunur
- 54 Her kimüñ devleti başında ise
Olısar burc-ı şeref ol güneşe
- 55 Niçe zen nefsinı ‘arz eyledi hem
Beni alsun didi ol kân-ı kerem
- 56 ‘Aķıbet duĥter-i **Vehb** oldu naşîb
İntikâl itdi aña nür-ı **Ĥabîb**
- 57 O da mesrûre ola raĥmet ile
İre dîdâr-ı Ĥaķa ‘izzet ile
- 58 Eyledi devr iderek ĥayru’l-enâm
Mebde’üñ devrini bunda itmâm
- 59 Peder ‘**Abdulmuţalib** bu ki daĥı
O saĥî ibn-i saĥî ibn-i saĥî
- 60 Ĥavmi içre şerefi zâhir idi
Kerem ü luţfi ĥatı bâhir idi
- 61 Vaşf idenler didiler bî-‘illet
Ĥağlar başına ĥordı ni‘met
- 62 Tâ anı ekl ideler vaĥş ile tayr
Böyle itse idicek bir kişi ĥayr
- 63 Vaĥş ü tayr ile iden böyle ‘amel
Âdeme n’eyleye fikr it ol ecel
- 64 Ka‘benüñ bâbını evvel zerden
Bu durur eyleyen ey şâĥib-i fen
- 65 **Şeybetü’l-ĥamd** idi nâmı o şehüñ
Nür barķırdı yüzünde o mehüñ
- 66 Sinni yüz kırķa irişdükde o pîr
Sefer itdi olup ‘âlemden sîr
- 67 Raĥmet-i Ĥakĥ ile mes‘üd olsun
İki ‘âlemde de maĥmûd olsun

59 ki: - Ü2.

- 68 ‘Amruñ oğlı bu dağı beyne’l-ümem
Lağabı **Hâşim** özi kân-ı kerem
- 69 Câm-ı cedb içre idüp heşm-i şerîd
Kavmini sîr ider idi o ferîd
- 70 Anuñiçün aña **Hâşim** didiler
Kavmi içre olan erbâb-ı hüner
- 71 Vech-i pâkindeki ‘âlî nûrı
Böyle vaşf eyledi Nîşâbüri
- 72 K’ahmedüñ nûrını andan her ân
Seyr iderdi dükeli pîr ü cüvân
- 73 Sinn-i pâki iricek ‘işrine
O kerem ma’deni şâfi sîne
- 74 ‘Azm idüp dâr-ı beğâyâ bî-bâk
Dâmenin silkdî cihândan çâlâk
- 75 Kimi dir hams ile ‘işrine tām
İricek ‘ömr-i ‘azîzi bâ-kām
- 76 Düşmeyüp bu kafes-i ten gamına
Terk ü tâz itdi beğâ ‘âlemine
- 77 İki ‘âlemde o meh şâd olsun
Medfeni nûr ile âbâd olsun
- 78 Bu dağı ‘Abdumenâfuñ püseri
Vaşf idenler didiler ol güheri
- 79 Kaddi mevzûn idi hem çehresi hûb
Konmamışdı yüzine gerd-i ‘uyüb
- 80 Hem şecâ’atle olup fahr-i ‘Arab
Kân-ı cüd idi o pâkîze-neseb
- 81 Nâm-ı pâkine **Muğîre** didiler
Ol idi kavm-i Kureyşe server
- 82 İre Hâkkuñ ebedî rahmetine
Muştafâ Hazretinüñ hürmetine
- 83 Bu dağı ibn-i **Kuşayy**-ı âgâh
K’itdiler kavmi anı âhir şâh
- 84 İhtilâf eylediler ehl-i luğât
Eyleyüp her biri niçe kelimât
- 85 Ola taşgîr-i kaşiy k’ol yüzi ağ
Vağanından niçe dem oldı ırağ
- 86 Naql idince pederi mâder anı
Çıkarup gurbete koydı vağanı

69 Câm-ı: ‘Amm-ı Ü1; idüp: - Ü1.

74 bî-bâk: pey pâk Ü2.

75 hams: sitt Ü2.

76 Terk ü tâz: Türk-i tâz(e) Ü1.

- 87 ‘Ākıbet düşdi Kuḍā‘a eline
Gelür elbetde yazılan alına
- 88 Niçe dem anlara sultān oldı
Atdı tutdı şeh-i devrān oldı
- 89 Öbür ‘ālemde de sultān olsun
Mazhar-ı rahmet-i Raḥmān olsun
- 90 Sa‘y iden şıḥhatine esmānuñ
Nāmına didi **Mücemmi**‘ anuñ
- 91 Bu daḥı şöhret ile pūr-ı **Kilāb**
İre cennetden aña bŷy-ı gül-āb
- 92 Bunda da ḥaylī ḥilāf itmişler
Her biri bir tarafa gitmişler
- 93 Ba‘zılar böyle dimişler ey yār
Aña kār olmış idi av ü şikār
- 94 Maşdarından ola ya ḥod menkŷl
Naḳl idüp böyle dimiş ba‘zı fuḥŷl
- 95 Nām-ı pākinde şaḳın itme nizā‘
Ki **Ḥakīm** idi bilā-şek o muṭā‘
- 96 İbtidā sīm ile seyfi zīnet
Bu durur eyleyen ey bā-fiṭnat
- 97 Raḥmet-i Ḥaḳḳ ile memnŷn olsun
Merḳadi nŷr ile meşḥŷn olsun
- 98 Pŷser-i **Mŷrre** dinŷr buña daḥı
Ḳatı āgāḥ idi ol merd-i saḥī
- 99 Cezm ile eyledŷğinden ḥareket
Bulamazdı aña dŷşmen firsat
- 100 Anuñiçŷn aña dā‘im ey ḥur
Kŷnyeti ile **Ebŷ Yakza** dinŷr
- 101 ‘Ākıbet dehr-i denīden gitdi
‘Ālem-i ḳudse ‘azīmet itdi
- 102 Ebedī bula şeref raḥmet ile
Cennete dāḥil ola ‘izzet ile
- 103 Bu daḥı **Ka**‘buñ olup ferzendi
Diñle vaşf idem o kān-ı ḳandi
- 104 Dir idi ḳavm-i Ḳureyşe o ḥasen
Ki **Muḥammed** olur evlādumdan
- 105 Meb‘aşinden daḥı naḳl eyler idi
Anlara ḥuṭbe idüp söyler idi
- 106 Naḳl iderler ki bu oldı bādī
Sözde bed’ itmege emmā ba‘di

100 ḥur: cŷsr Ū1.

104 o ḥasen: her dem Ū1.

- 107 Cennet içre bu dağı ola muķîm
Anı mess eylemeye nâr-ı caķîm
- 108 Buña da oldı **Lü'ey** ĥayr-ı peder
O durur ķavmi içinde server
- 109 Bu dağı cūd u saķānuñ cūyı
'Arabuñ luţf ile āb-ı rūyı
- 110 Cānına ire Ĥudādan iĥsān
Şād ola rūĥ-ı 'azîzi her ān
- 111 Bu dağı **Ġalibūñ** oldı püseri
Ki ol oldı 'Arabuñ şîr-i neri
- 112 Kendiden ĥūy-ı bedî' sālîb idi
Müstahakk-ı kereme ṭalîb idi
- 113 Rūĥına ire cemî'-i evķāt
Ṭaraf-ı Ĥazret-i Ĥakdan berekāt
- 114 Bu dağı **Fihriñ** olupdur püseri
Vaşf iden didi ol 'ālî güheri
- 115 Laķabı beyne'l-enām oldı **Ķureyş**
Şān u şevketle budur şāĥib-i ceşş
- 116 O ķabile buña nisbet olınur
Buldılar anuñ ile ķuvvet ü zūr
- 117 Bu da ķabrinde ola āsūde
İre āĥir vaţan-ı behbūda
- 118 Buña dağı peder oldı **Mālik**
Ķavmini ĥāmî 'adūsın hālîk
- 119 Ne murād itse aña irer idi
Yalıñuz bir alaya sürer idi
- 120 Şād ola rūĥ-ı 'azîzi her ān
Hem meşāmına ire bŷy-ı cinān
- 121 Bu dağı **Nağra** olup ĥayr-ı püser
K'o durur cūd u cemāl ile güher
- 122 **Ķays** idi nāmı özi şîrîn-leb
Aña meftŷn idi ĥŷsnā-yı 'Arab
- 123 Yŷzi aĝ ola iki 'ālemde
Rūĥına raĥmet ire her demde
- 124 Peder olmişdı **Kināne** buña da
Ĥāfız-ı ķavm idi dirler aña da
- 125 Yalıñuz sŷfreye el şunmaz idi
Vaşf idenler ĥuluķın böyle didi
- 126 Ķimse bulunmasa ger yanında
Bir ĥacer naşb ider idi anda
- 127 Loķmanuñ birini şunardı aña
Her yedŷkde birin ol kān-ı saĥā

125 idenler ĥuluķın: iden ĥulķını hem Ū2.

- 128 Cennet-i ‘Adn ola cāyı anuñ
Luţfına mazhar ola Raḥmānuñ
- 129 Bu daḥı oldu **Huzeyme** püseri
‘Aşırnuñ olmuş idi şîr-i neri
- 130 Şeref ü cūd ile meşhūr-ı cihān
Aña muhtāc idi cümle ‘Arabān
- 131 Kābri pür-nūr ola şubḥ ile mesā
Rūḥına raḥmet-i Raḥmān ebedā
- 132 Bu daḥı **Müdrikenüñ** pürü idi
‘Arabuñ gözlerinüñ nürü idi
- 133 Tāzeliḳ vaḳtı o şîr-i ğarrān
Yetişüp tütmiş idi bir tavşan
- 134 ‘**Amr** iken oldu laḳabla meşhūr
Böyle olmuş kütüb içre meşṭūr
- 135 Cennet-i ‘Adn ile mesrūr olsun
Nūr-ı imān ile ma‘mūr olsun
- 136 Bu daḥı oldu püser **İlyāsa**
O ki ḥayrı tokımurdı nāsa
- 137 Budnı beyte iden evvel ihdā
Bu idi didiler erbāb-ı nühā
- 138 Ḥazretüñ telbiyesin şulbinden
İşidür idi bile ḥacca giden
- 139 Cennet-i ‘Adn ola dā’im vaṭanı
Raḥmet ide ebedī aña Ğanī
- 140 Bu daḥı ibn-i **Muḍar** şöhret ile
Ki kelām eyler idi ḥikmet ile
- 141 Her sözi cāmi‘-i envā‘-ı ḥubūr
Naḳl olınuḳda virür zevḳ ü sürür
- 142 İtdi ol şavt-ı ḥasen kān-ı saḥā
İbtidā naġme-i ḥulv ile ḥidā
- 143 ‘**Amr** idi nām-ı laṭīfî anuñ
Ḥayret-efzāsı idi ‘Urbānuñ
- 144 Ola Firdevs-i berīn aña mekān
Raḥmet-i Ḥaḳḳ ile şād u ḥandān
- 145 Bu daḥı oldu **Nizāruñ** pürü
Vech-i pākindeki ‘ālī nürü
- 146 Pederi gördüġi dem şād oldu
Dil ü cānı daḥı ābād oldu
- 147 Fehm idüp nūr-ı Nebî olduġımı
Şükre şarf eyledi dün ü günini

141 envā‘-ı: envār-ı Ü2.

142 şavt-ı ḥasen kān-ı saḥā: - Ü2.

143 - Ü1.

- 148 Eyledi cem‘-i keşîre iţ‘âm
Hem dağı niçelerine in‘âm
- 149 Didi nezr oldı bu nûra nisbet
Ma‘nîsin az didiler ehl-i luğat
- 150 Kâbri rahmetle münevver olsun
Rûh-ı pâki dağı enver olsun
- 151 Bu dağı oldı **Ma‘aduñ** püseri
Aña dirler fukarānuñ pederi
- 152 Olduğundan ötüri kân-ı sağā
Menzilin tavf ider idi ğurebā
- 153 Nür-ı îmān ile handān olsun
Zıll-i Tübā ile şādān olsun
- 154 Bu dağı mîve-i bâğ-ı **Adnān**
K’oldı efdāl ile meşhūr-ı cihān
- 155 Mîr olurdu o zamān ‘Urbāna
Kimüñ irse nesebi **Adnāna**
- 156 Buradan eyle kıyās ‘ākil iseñ
Mey-i hubbiyle anuñ kanzil iseñ
- 157 Menzil-i rahmete mihmān olsun
Rûhına hem niçe ihsān olsun
- 158 Hāşılı cümlesi ehl-i îmān
Dînleri dîn-i Halîlü’r-rahmān
- 159 O şehüñ hürmetine Rabb-i Celîl
İtmedi anları aşlā tebdîl
- 160 Müttefikdür ‘ulemāmız buña dek
Fevkine çekmediler renc ü emek
- 161 Olmaya bunlara tā kim maqrūn
Kavl-i pâk-i kezebü’n-nessābūn
- 162 İrişince buraya niçe hilāf
Eylediler ‘ulemā-yı eslāf
- 163 Hāzret-i Ādeme dek kim kâdir
Ki beyān eyleye anı bir bir
- 164 Buña te’yîd-i Hudā lâzumdur
‘Aql-ı kâşır bu mağalde gümdür
- 165 Bunuñ ile bile ey mü’min sen
Şağın ecdādına sū’-i zandan
- 166 Enbiyādan ne kadar hādî-i dîn
Oldı ecdādı eyā ehl-i yakîn
- 167 Evliyādan dağı bî-had ü kıyās
Etkiyādan dağı ey hayru’n-nās
- 168 Ādeme vāşıl olunca bu ümem
Cümlesi şîr-i vegāgān-ı kerem

¹56 anuñ: - Ü2.

- 169 Oraya bâliğ olunca bu neseb
Cümlesi tayyib ü tãhirdür heb
- 170 Girmede içlerine ğayr-ı nikâh
İrmedi bunlara telvîs-i sifâh
- 171 İ' tîkâd eyleyüp îmânlarına
Fâtîha gönderelüm cânlarına
- 172 Çün temâm oldı bi- 'avni' l-Hādî
O kerîmüñ neseb-i ecdādı
- 173 Mâderinüñ nesebine geledüm
Anda da bir niçe söz söyleyelüm
- 174 Ki bu nâme irişe itmâma
Bir hediyye ola hâşş u 'âma
- 175 Bu maħalli getürenler kaleme
Yazdılar bir niçe şîrîn-kelime
- 176 **Âmine** şâhibe-i 'izz ü şeref
Ki odur ol dür-i yek-tâya şadef
- 177 Bint-i **Vehb** idi o bânü-yı cihân
Olmış idi 'Arab içre zî-şân
- 178 Aña da oldı peder '**Abdumenâf**
Şeref ü fazlı bunuñda âlâf
- 179 Pederi '**Abdumenâfuñ Zühre**
'Arab içre bu daħı bâ-behre
- 180 Bu daħı pür-ı **Kilâb**-ı mezkûr
Bezî ile kavmi içinde meşhûr
- 181 Cümle efdâl ü mekârim kânı
'Arabuñ bunlar idi a'yânı
- 182 Gele ey mü' min-i pākîze-derûn
İtmeye Hâk seni inkâra zebûn
- 183 Var mı ecdād-ı şehe îkânuñ
Ebeveyne nicedür îmânuñ
- 184 Var ise şübhe vü şekkûñ terk it
İ' tîkâduñ bu maħalle berk it
- 185 Hüsni zandan kişi merdûd olmaz
Sû' -i zandan daħı mes'ûd olmaz
- 186 İhtilâfâta nihâyet yokdur
Güft ü gûya daħı ğâyet yokdur
- 187 Kişinüñ her ne ise sırr-ı dili
Olur elbetde zebânında celî
- 188 Hâşe lillâh ki o Rabb-i a'lâ
Ebedî anları nâr içre kıoya
- 189 Bu mıdur şân-ı şerîf-i Raħmân
Ki Hâbîbin ide beyt-i aħzân

176 ol: o Ü2.

- 190 İ'tikâd itmez aña mü'min olan
Fırka-i nâciye içre bulunan
- 191 Ey **Selîmî** çü irişdüñ kâma
Âhir oldı bu mübârek nâme
- 192 Yüz getür Haqqa el aç eyle du'â
Muştafa hürmetine ol Dâna
- 193 Haşr ide taht-ı livâsında seni
Kıla hem genc-i vişâliyle ganî
- 194 Her kim âmîn diyüp eylerse du'â
İki 'âlemde selâmetde ola
- Zeyli Li'n-Nâzım Eyzan***
- 195 Ümmühâtın cihet-i âbâdan
Böyle farz eyle eyâ hulk-ı hasen
- 196 Çünkü vahy itdi Hudâ Bü'l-beşere
Ki vedî'at ola ol nûr sere
- 197 Pâklar rahmına tâ âhire dek
Gider inkârı şağın eyleme şek
- 198 ...
...
- 199 Da'vete bulmadılar çünkü vuşûl
Fetret âyetlerini eyle kabûl
- 200 Bu durur bize tarîk-i eslem
Rabbunallâh Te'âlâ a'lem

Sonuç

Klasik Türk edebiyatında Hz. Peygamber'i övmek için tercih edilmiş pek çok tür ve bu türde çok sayıda manzum ve mensur eser vardır. Bu eserlerin hemen hepsi siyer ve hadis ilimlerinden elde edilen bilgilerin, şairlerimizin hayal dünyasında edebî bir zevkle yoğrulması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada da yine siyer ilminden doğmuş, Hz. Peygamber'in soyu vasfında kaleme alınmış ve çok fazla örneğine rastlanılmayan nesepname türünde bir eser tanıtılıp incelenmeye çalışılmıştır. *Nazm-ı Neseb-i Nebî* adlı, mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan eserin müellifi 17. yüzyıl şairi Selîmî'dir. Kütüphanelerde esere ait iki nüsha tespit edilebilmiş ve bu nüshalar üzerinden tenkitli metni hazırlanmıştır. Nüshalar, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü 9288 ve 621 demirbaş numaralı yazmaların içerisinde yer almaktadır.

Nazm-ı Neseb-i Nebî adlı eser, hüner gösterme çabası ve estetik kaygılardan uzak; okuyucuya bilgi vermek amacıyla didaktik ve tahkiyevi tarzda yazılmış bir mesnevidir. Bu özellikler eserin sade ve anlaşılabilir olmasının başlıca nedenlerindedir. Eser, klasik mesnevi tertibine uygun olarak giriş, konunun işlendiği bölüm ve bitiş olmak üzere üç ana bölüme ayrılmıştır. Şair Selîmî, konuya girmeden önce eseri yazmaktaki amacının Hz. Peygamber'in temiz soyunu nazmetmek olduğunu söyler. Eser bu yönüyle hilye vb. türlerden farklı bir özellik göstermektedir. Biri okunamayacak kadar silinmiş toplam 200 beyitten oluşan mesnevide, Hz. Peygamber'in babası Abdullah ile en büyük dedesi Adnan arasındaki toplam 21 atasının övgüsü

* Başlık Ü1: - Ü2.

yapılmaktadır. Akıl, zekâ, hitabet, cesaret, hamilik, Kâbe koruyuculuğu, kabile reisliği, güzel ahlak, yüz ve vücut güzelliği, cömertlik ve peygamberlik nurunu taşımaları bu kişilerin en belirgin özelliklerindedir. Eserde ayrıca Hz. Peygamber'in anne tarafından 4 dedesinin övgüsü de yapılmıştır.

Hz. Peygamber'in temiz soyunun şairlerce kaleme alınması sonucu ortaya çıkan nesepname türünün ilk örneğine Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmetleri arasında rastlamaktayız. Sonraki dönemlerde mevlit metinlerinin içerisinde de bu türe örnek olabilecek ifadeler görülmektedir. Hatta 17. yüzyıl şairi Mevcî tarafından bu türde Farsça bir mesnevi de yazılmıştır. *Nazm-ı Neseb-i Nebî* adlı eseri önemli kılan husus ise, mevcut bilgiler ışığında Hz. Peygamber'in nesebi övgüsünde, müstakil ve Türkçe yazılmış ilk manzume olmasıdır.

Kaynakça

- Akbayar, Nuri ve Seyit Ali Kahraman. *Mehmed Süreyya Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.
- Avcı, Seyit. *İmam Suyûtî el-Câmiu's-Sağîr Tercümesi*. Konya: Serhat Kitabevi, 2012.
- Aydın, Abdullah. "Süleyman Bey, Süfi Mehmed Paşa-zâde", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (2014-2020): erişim tarihi: 28.12.2023, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/suleyman-bey-sufi-mehmed-pasazade>.
- Bice, Hayati. *Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2015.
- Ceyhan, Adem. "Süleyman Nahîfî'nin Mevlidü'n-Nebî Mesnevisi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14, (2000): 89-141.
- Dilçin, Cem. *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2016.
- Ekinci, Ramazan. *Vekâyi 'u'l-Fuzalâ Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2018.
- Erdoğan, Mehtap. "Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler", Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011.
- Erkan, Davut. "Sofu Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-2, 515-517, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2019.
- Fayda, Mustafa. "Ensâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11, 244-249, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1995.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2006.
- Karaman, Hayreddin, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadreddin Gümü. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir (I-V)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2006-2008.
- Kartal, Ahmet. *Doğunun Uzun Hikayesi Türk Edebiyatında Mesnevi*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi. 2014.
- Kılıç, Filiz. "Selîmî, Süleyman Selim Dede", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (2014-2020): erişim tarihi: 28.12.2023, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/selimi-suleyman-selim-dede>.
- Kurnaz, Cemal ve Mustafa Tatçı. *Mehmet Nâil Tuman Tuhfe-i Nâilî Divân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri*. Ankara: Bizim Büro Yay., 2001.
- Müstakimzade Süleyman Sadeddin. *Mecelletü'n-Nisâb fi'n-Nesebi ve'l-Künâ ve'l-Elkâb*. Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi No: 628, 1762. (Mikrofilm Arşivi).
- Saraç, Mehmet Ali Yekta. *Klâsik Edebiyat Bilgisi Biçim-Ölçü-Kafiye*. İstanbul: Gökkuşbu Yay., 2011.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

KONYALI ACZİ'YE AİT BİR NA'T-I MEVLÂNÂ *A Eulogy Written For Mawlânâ By The Poet Aczî Of Konya*

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 24.12.2023
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 05.03.2024
Sayfa/ Pages : 23-40
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1458214>

Ömer Suat İNAN

(Dr.), e-mail: inanomar@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9976-1632>

Atıf/Citation

İnan, Ömer Suat. "Konyalı Aczî'ye Ait Bir Na't-ı Mevlânâ" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024): 23-40.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

KONYALI ACZÎ'YE AİT BİR NA'T-I MEVLÂNÂ *A Eulogy Written For Mawlânâ By The Poet Aczî Of Konya*

Ömer Suat İNAN

Öz: Edebiyatımızda şairler tarafından Hz. Muhammed'i (sav) övmek amacıyla yazılan şiirlere naat ismi verilmiştir. Zamanla naat başlığı altında diğer din ve tasavvuf büyükleri için de övgüler yazılmıştır. Bu başlık altında hakkında methiye yazılan şahsiyetlerden biri de büyük mutasavvıf şair Mevlâna Celâleddin-i Rûmî'dir (ö. 672 / 1273). 1882-1965 yılları arasında Konya'da yaşamış olan yazar, ressam ve şair gibi nitelikleri haiz İbrahim Aczî Kendi, edebiyat ve tasavvuf tarihinde çok önemli bir yere sahip olan, ünü sınırları ve zamanı aşan Mevlâna için "*Der-Na't-ı Mevlâna-yı bî-hem-tâ Kudûse Sırruhû*" başlığı ile bir naat kaleme almıştır. İbrahim Aczî'nin kaleme aldığı bu manzum methiyenin üç nüshası bulunmaktadır. Nüshalar, Konya Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesinde yer almaktadır. Mevlâna muhibbi İbrahim Aczî, yazdığı naatı ilk olarak Farsça kaleme almış, daha sonra bu naatın Türkçe manzum çevirisini yapmıştır. Makalenin girişinde naat türü hakkında bilgi verilmiş, Mevlâna'nın hayatı ve Osmanlı şiirindeki yeri ana hatları ile açıklanmıştır. İbrahim Aczî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verildikten sonra *Na't-ı Mevlâna*'nın nüshaları tanıtılmıştır. Nüsha tavsifinin ardından metin şekil ve muhteva yönünden incelenmiştir. Çalışmanın sonunda naatın Farsçasına ve Aczî tarafından yapılan manzum Türkçe çevirisinin transkripsiyonlu metnine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Aczî, Mevlâna Celâleddin-i Rûmî, Osmanlı Şiiri, Na't, Mevlevilik Unsurları

Abstract: In Ottoman Literature, poems written by poets in praise of the Prophet Muhammad were called naat. Over time, praises were also written for other religious and sufi greats under the title of naat. One of the personalities about whom eulogies were written under the title of naat was the great sufi poet Mawlânâ Jalâl al-Dîn al-Rûmî. The poet Abraham Aczî, who lived in Konya between 1882 and 1965, wrote a naat titled "*Der-Na't-ı Mevlâna-yı bî-hem-tâ Kudûse Sırruhû*" for Mawlânâ, who has a very important place in the history of literature and sufism and whose fame transcends borders and time. There are three copies of this verse eulogy written by Abraham Aczî. The copies are located in the Yusuf Ağa Manuscript Library in Konya city. Abraham Aczî first wrote his naat in Persian and then made a verse translation of this naat in Turkish. In the introduction of our article, information about the genre of naat was given, and Mawlânâ's life and his place in Ottoman poetry were explained. After giving information about Abraham Aczî's life and works, copies of *Na't-ı Mawlânâ* are introduced. After the copy description, it is analyzed in terms of form and content. At the end of the study, the Persian original and the transcribed text of the naat are included.

Key Words: Abraham Aczî, Mawlânâ Jalâl al-Dîn al-Rûmî, Ottoman Poetry, Eulogy, Elements of Mawlawiyyah

Extended Abstract

In Ottoman literature, the poems written to praise the Prophet Muhammad and to seek his intercession and called "na't-ı şerif" are called na't. Ottoman poets made it a tradition to write na't. The poets mostly preferred the verse form of the qasida. However, they also tried these praise verses in all verse forms. Na't has gained the identity of a literary genre as a result of the popularity of poets in every period of Ottoman literature. The sincere, heartfelt and deep love for the Prophet was revealed in na't in its most exuberant and beautiful form. Thus, writing, reading and listening to na't has become a great pleasure and tradition. In time, some poets expanded the boundaries of na't and called the eulogies written for other religious and Sufi greats in addition to the Prophet as na't. One of the personalities about whom eulogies were

written under this title was the great Sufi poet Mawlânâ Jalâl al-Dîn al-Rûmî. Mawlânâ, the shaikh of the Mawlawiyyah order, is a very important figure who, with the influence of his Sufi identity, was always respected and honored by the state officials throughout his life and won the love of the people. From the beginning to the end of Ottoman literature, Mawlânâ and the *Maşnavî* were highly respected and admired. Ottoman poets benefited from Mawlânâ's works, belief and thought system in terms of both form and content. Traces of Mawlawi influence and culture can be seen in the poems they wrote. Mawlânâ was a Sufi poet. Due to this Sufi-poet identity, poetry gained a very important place in the tradition of the Mawlawi order and thus a literary neighborhood was formed in Mawlawihans. The fact that 330 Mawlawi poets were trained in Ottoman literature reveals the influence of Mawlânâ on literature and how great a personality he was. Poetry, sema and music are the three important elements of Mawlânâ's education system. Among these three elements, Mawlânâ used poetry as a tool to express his thoughts and feelings. Mawlânâ's use of poetry as a means of expressing his beliefs and thoughts played an important role in shaping and enriching Ottoman literature. Poets, whether Mawlawi or not, used many elements of Mawlawism as material in their poems. The ney, the sema, the cone, the Mawlawihane and the *Maşnavî* work are among the most frequently mentioned elements. One of those influenced by this great Sufi mystic and thinker, whose influence lasted for centuries, is the poet Ibrahim Aczî Kendî from Konya, who is the subject of this study. Ibrahim Aczî wrote many works during his lifetime. Aczî's family donated the works he left behind to Konya Yusuf Aga Library upon his will. The poet has a private collection of his own in this library. *Dîvân-ı Aczî, Mevlânâ ve Cihân, Rind u Zâhid, Cönkler ve Âşıklar, Devr-i Zaman Rubailerim, Ravzatü'l Uşşâk, Dünyaya Bakarak, Fazâilü'd-Dîn ve Şehâdet-i Hazret-i Hüseyin* are the main works of the author.

There are three manuscript copies of *Na't-ı Mawlânâ* written by the poet Aczî from Konya for Mawlânâ Jalâleddin-i Rûmî. In our study on these manuscripts, poet Ibrahim Aczî first wrote the na't in Persian and then translated it into Turkish verse. The Persian na't is 47 couplets and the Turkish na't is 48 couplets in free verse. Aczî wrote both na't in the verse form of qasida. The reason why he wrote the na't in free verse can be evaluated as the fact that Aczî used a simple language in his works, wrote many works in the field of folk literature, and used syllabic and aruz meter in his Divan. The fact that Mawlânâ wrote his works in Persian influenced Mawlawi and Mawlawi followers and caused Persian to gain an important place in Mawlawism. The fact that Aczî wrote his work in Persian and Turkish can be interpreted as him being both a Mevlânâ follower and a poet who adopted the folk language. According to the poems included in Haluk Gokalp's *Mevlânâ Methiyeleri*, Aczî's na't is the fourth longest eulogy with 48 couplets. The fact that Aczî wrote his na't in Persian and then translated it into Turkish verse can be considered as the aspect that distinguishes him from his peers.

Aczî's description of Mawlânâ in his na't, the Mawlawi elements he uses, the cast of persons and place names he includes are explained with sample couplets. The poet Aczî states that Mawlânâ is a mujaddid and describes him as a sun that illuminates the world and whose light does not go out even after centuries. Among the elements of Mawlawism, he mentioned *Masnâvî, Kubbe-i Hadrâ, Semâ and Ney*, which are widely used in the eulogies of Mawlânâ. *Shams-i Tabrîzî, Mullâ Jâmî* and *Ferîdun* are mentioned in the na't. The place names mentioned by the poet Aczî are the cities of *Balkh, Konya* and *Tabriz*. The poet Ibrahim Aczî Kendî is not one of the names included in the group of Mawlawi poets in Ottoman poetry. We can consider him as a poet who was a follower of Mawlânâ. This na't, written by the author in Konya in 1955, is not included in the studies on the eulogies written for Mawlânâ. With this study, the na't written for Mawlânâ by the twentieth century poet Ibrahim Aczî of Konya has been brought to light, thus adding a new one to the eulogies of Mawlânâ and presented to the benefit of those interested.

Giriş

Lügatte “bir şeyi methederek, yücelterek, överek anlatma, vasıflandırma”,¹ “vasıf, medih ve sena ile birlikte tarif ve tavsif, bir ismi tavsif eden sıfat”² gibi manalara gelen naat, Arapça kökenli bir kelimedir. Edebiyatta ise Hz. Peygamber’i övmek, onun şafaatine nail olmak için kaleme alınan ve naat-ı şerif olarak da isimlendirilen manzumelere denilmektedir. Osmanlı şairleri, naat yazmayı bir gelenek hâline getirmiş, divanlarının ilk bölümünde tevhit ve münacat içerikli şiirlerinden sonra bir veya birden çok naat kaleme almışlardır. Şairler umumiyetle kaside nazım şeklini tercih etmekle birlikte bu övgü manzumelerini bütün nazım şekilleri ile denemişlerdir. Naat nazım şekli, Osmanlı edebiyatının her döneminde şairlerin çokça rağbet etmesi neticesinde bir edebî tür kimliği kazanmıştır.³ Hz. Peygamber’e duyulan içten ve derin sevgi en coşkun ve güzel hâli ile naatlarda zuhur etmiştir. Bu vesile ile naat yazmak, okumak ve dinlemek büyük bir keyif ve gelenek hâline gelmiştir. Bestelenmiş naatlar cami ve tekkelerde yapılan ibadetlere dâhil edilmiş; naat okuyan kimselere naat-han, naat yazan kişilere de naat-gû denilmiştir.⁴ Zamanla bazı şairler naatın sınırlarını genişleterek Hz. Peygamber’in yanı sıra diğer din ve tasavvuf büyükleri için yazılan methiyelere de naat adını vermişlerdir.⁵ Bu çalışmamızda 1882-1965 yılları arasında yaşamış Konyalı şair İbrahim Aczî Kendi’nin Mevlâna Celâleddin-i Rûmî için yazmış olduğu methiye incelenecektir. Çalışmada, ayrıntıya girilmeden Mevlâna Celâleddin-i Rûmî’nin hayatı ile onun Osmanlı şiirindeki yeri ve önemi hakkında bilgi verildikten sonra şair İbrahim Aczî Kendi’nin hayatı ve eserleri incelenecektir. Bu bölümün ardından Mevlâna Celâleddin-i Rûmî için yazılan methiyenin şekil ve muhteva özellikleri açıklanıp çalışmanın sonunda ise methiyenin Farsça ve Türkçe metinleri verilecektir.

1. Mevlâna Celâleddin-i Rûmî’nin Hayatı

Mevlâna Celâleddin-i Rûmî 604 / 1207 yılında Belh şehrinde dünyaya gelmiştir.⁶ *Mesnevî* adlı eserinin girişinde adının Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî olduğunu belirtmiştir. “Celâleddin” onun lakabıdır. “Efendimiz” anlamına gelen “Mevlâna” ise onu yüceltmek için söylenmiş bir ünvanıdır. Bunun yanı sıra başka ünvanlarla da anılmıştır. Babası Bahâeddin Veled tarafından kendisine “Sultan” manasına gelen “Hudâvendigâr” ünvanı verilmiş, dünyaya geldiği şehre nispetle “Belhî” namını almış, ömrünü geçirdiği Anadolu’ya nispetle “Rûmî, Mevlâna-yı Rûm, Mevlâna-yı Rûmî” olarak tanınmış ve medrese hocalığından dolayı da “Molla Hünkâr, Mollâ-yı Rûm” diye anılmıştır.⁷ Babası “Sultanü’l-Ulemâ” namıyla meşhur Muhammed Bahâeddin Veled, annesi ise Mü’mine Hatun’dur. Annesine nispetle soyunun Hz. Ali’ye dayandığı rivayet edilmektedir.⁸ Mevlâna’nın babası, dönemin yöneticileri ile arasının açılması ve yaklaşan Moğol tehlikesini göz önünde bulundurması sonucunda Belh’ten göç etmeye karar vermiştir. 618 / 1221 yılında Belh şehrini terk eden Bahâeddin Veled, hac vazifesini yerine getirmek niyetiyle Bağdat’a doğru yola çıkmış ve Nişâbur, Mekke, Şam, Erzincan, Malatya ve Larendeyi kapsayan bir yolculuk gerçekleştirmiştir. Larendede yedi yıl ikamet ettikten sonra Anadolu Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykubad’ın (ö. 634 / 1237) davetiyle Konya’ya gelmiştir. Burada irşat faaliyetlerine devam eden Bahâeddin Veled, 628 / 1231 yılında vefat etmiştir.⁹ Bahâeddin Veled’in Konya’da olduğunu öğrenen ve onu görmek için buraya gelen Seyyid Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizî, şeyhinin vefat ettiğini öğrenince Mevlâna’nın manevi terbiyesini üstlenmiştir. Şeyhinin emanetine dokuz yıl boyunca mürşitlik eden Seyyid Burhaneddin’in vefatından sonra Mevlâna için hayatının dönüm noktası olarak

¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yay., 1997), 948.

² Şemdeddîn Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317), 1462.

³ Rıdvan Canım, *Divan Edebiyatında Türler* (Ankara: Grafiker Yay., 2014), 173-176.

⁴ Emine Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na't* (Ankara: TDV Yay., 1993), 38.

⁵ Metin Akkuş, *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası Edebi Türler ve Tarzlar* (Erzurum: Fenomen Yay., 2007), 181.

⁶ Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı C. I, (İstanbul: Hürriyet Yay., 1973), 153.

⁷ Reşat Öngören, “Mevlâna Celâleddin-i Rûmî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, (Ankara: 2004), 441.

⁸ Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, C. I, 155-157.

⁹ Bedüzzaman Fürûzanfer, *Mevlâna Celâleddin*, çev. Feridun Nafiz Uzluk (Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2005), 54-75.

kabul edilen Şems-i Tebrîzî ile tanışması gerçekleşmiştir.¹⁰ Mevlâna uzun yıllar boyunca aldığı ilim neticesinde Arap dili ve edebiyatı, lügat, tefsir, fıkıh, hadis gibi alanlarda kendini geliştirmiş, devrinin önde gelen âlimlerinden biri olmuştur. Sultanu'l-Ulemâ olan babası Bahâeddin Veled ve Seyyid Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizî'nin feyizleri neticesinde pişen, ancak tasavvufi-manevi yolculuğunun son durağına erişmeyen Mevlâna Celâleddin-i Rûmî buna, onu bu yolda yakacak olan kıvılcıma Şems-i Tebrîzî'nin 1244 yılında Konya'ya gelmesi ile erişmiş oldu. Şems ile tanışmasının ardından Mevlâna'da değişim başlamış ve vaazdan, irşattan elini çekip Şems ile tasavvufi sohbetlere dalmak için insanlardan uzaklaşmıştır. Bu yakınlıktan dolayı bazı kimseler, aleyhlerinde olumsuz söylemler yaymışlardır. Çıkan söylemlerden sonra Şems Konya'yı terk ederek Şam'a gider. Şems'in gidişi ile Mevlâna üzüntüye kapılır ve halk ile alakasını tamamen keser. Bu durum karşısında herkesin pişman olduğu sırada Şems'ten Mevlâna'ya bir mektup gelir. Gelen mektup ile Şam'da olduğunu öğrenen müritler, Şems'in geri dönmesi için Sultan Veled'den yardım isterler. Bu yardımı geri çevirmeyen Sultan Veled, yanında götürdüğü Mevlâna'nın mektubu ile Şam'a gider, Şems'i tekrar Konya'ya dönmesi için davet eder, o da bu daveti kabul eder ve 1247 yılında birlikte geri dönerler. Şems-i Tebrîzî'nin Konya'ya dönüşü sevinçle karşılanır, kutlamalar yapılır. Ancak Mevlâna ve Şems eski günlerdeki gibi sohbetlere dalınca bu sevinç uzun sürmez. Mevlâna'nın müritleri ve şehir ahalişi tekrar Şems'e karşı düşman kesilirler. Bu son hadiseden sonra Şems-i Tebrîzî tekrar sırta kadem basar. Konya'yı tekrar terk ettiği ya da öldürüldüğü hakkında çeşitli söylentiler dışında Şems'in akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir. Hayatında son derece önemli bir yere sahip olan dostunun kayboluşu ile Mevlâna, duyduğu üzüntüyü gönülleri yakan coşkuncu şiirler ile dile getirmiştir. *Dîvân-ı Kebîr*'de yer alan Şems mahlaslı şiirler bu ıstıraplı dönemin eserleridir. Hayatında yeni bir döneme giren Mevlâna, dostu Şems-i Tebrîzî'den sonra Selâhaddin Zerkûbî (ö. 657 / 1259) ile yakın bir dostluk kurmuştur. Şems'in yerine koyduğu Selâhaddin Zerkûbî'nin vefatından sonra hayatı boyunca ona dostluk eden, ölümsüz eserlerinden biri olan *Mesnevî*'yi yazması için teşvik eden Çelebi Hüsâmeddin'i (ö. 662 / 1284) kendine dost olarak seçmiştir.¹¹ Mevlâna Celâleddin-i Rûmî, Çelebi Hüsâmeddin ile sohbet arkadaşlığını sürdürdüğü zamanlarda ansızın hastalanıp hummaya yakalanır. İyileşmesi için hekimler yoğun bir çaba sarf etmişlerse de bu çabaları sonuçsuz kalmış ve 5 Cemaziyelahir 672 / 17 Aralık 1273 tarihinde bu âlemden göçmüştür.¹² Tasavvuf tarihinde hak ve hakikat güneşi olarak adlandırabileceğimiz Mevlâna'nın hayatı yaşadığı çağda ve vefatından asırlar sonraki çağlarda da hep merak konusu olmuş, edebiyat alanında hem kendisi hem de eserleri son derece önemli bir yere sahip olmuştur. Edebiyattaki yansımaları görmek için Mevlâna'nın Osmanlı şiirindeki yeri üzerinde durmak gerekir.

2. Mevlâna Celâleddin-i Rûmî'nin Osmanlı Şiirindeki Yeri

Velut bir müellif ve Mevlevilik tarikatının piri olan Mevlâna, sufi kimliğinin tesiri ile yaşamı boyunca devlet erkânından her zaman hürmet ve itibar görmüş, halkın her kesiminden müritleri olmuş, halkın sevgisini kazanmış çok önemli bir şahsiyettir.¹³ Osmanlı edebiyatının başlangıcından son çağına kadarki eserlerde Mevlâna ve *Mesnevî*'ye büyük bir saygı ve hayranlık duyulmuştur.¹⁴ Osmanlı şairleri hem biçim hem içerik yönünden Mevlâna'nın eserlerinden, inanç ve düşünce sisteminden istifade etmişlerdir. Yazdıkları şiirlerde Mevlevi tesirinin ve kültürünün izleri görülebilmektedir. Eserlerinde Mevlâna ve Mevleviliği işleyen şairlerin çoğu Mevlevi'dir.¹⁵ Mevlâna'nın etkisi bir hayli büyük olup Mevlevi olmayan şairler dahi doğrudan ya da dolaylı olarak eserlerinde Mevlevilik kültürünün zengin motiflerine

¹⁰ Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlâna Celâleddin Hayatı, Eserleri, Felsefesi*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yay., 2020), 45-49.

¹¹ Emine Yeniterzi, *Sevginin Evrensel Mühendisi Mevlâna* (Ankara: TDV Yay., 2020), 16-20.

¹² Fûrûzanfer, *Mevlâna Celâleddin*, 110.

¹³ Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi* (Ankara: Akçağ Yay., 2011), 270-271.

¹⁴ Abdülkadir Karahan, "Eski Edebiyatımızda Mevlana Sevgisi" *Mevlana Güldestesi* (Konya: 1964), 79.

¹⁵ Halûk Gökâlp, *Mevlâna Methiyeleri* (İstanbul: Kriter Yay., 2009), 27.

başvurmuşlardır.¹⁶ Mevlâna mutasavvıf bir şairdir. Bu sufi-şair kimliği nedeniyle Mevlevilik tarikatı geleneğinde şiir çok önemli bir yer kazanmış ve böylelikle Mevlevihanelerde edebî bir muhit oluşmuştur. Çok geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı bulan Mevlevilik tarikatının çatısı altında yüzyıllar boyunca pek çok sanatkar yetişmiştir. Osmanlı edebiyatında 330 adet Mevlevî şairinin yetişmesi, Mevlâna'nın edebiyata etkisini ve ne denli büyük bir şahsiyet olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁷ Şiir, sema ve musiki Mevlâna'nın eğitim sistemini oluşturan üç önemli unsurdur. Mevlâna bu üç unsurdan şiiri, düşünce ve duygularını ifade etmede bir araç olarak kullanmıştır.¹⁸ Mevlâna'nın inanç ve düşüncelerini ifade etmek için şiiri bir vasıta olarak kullanması Osmanlı edebiyatının şekillenmesi ve zenginleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Mevlevî olsun ya da olmasın şairlerce, Mevleviliğe ait birçok unsur şiirlerde malzeme olarak kullanılmıştır. Zikredilen unsurların başında bir müzik aleti olan neyin yanı sıra sema, külah, Mevlevihane ve *Mesnevî* eseri gelmektedir.¹⁹ Etkisi asırlarca süren bu büyük mutasavvıf ve düşünürden etkilenenlerden biri de çalışmamıza konu edindiğimiz Konyalı şair İbrahim Aczî Kendi'dir.

3. İbrahim Aczî Kendi'nin Hayatı

Konya'nın Piri Mehmet Paşa Mahallesi'nde 1299 / 1882 yılında dünyaya gelen İbrahim Aczî'nin babasının ismi Mahmud Efendi (ö. 1899), annesinin ismi ise Emine Hanım'dır (ö. 1910). Babası Mahmud Efendi'nin ailesi zamanın önde gelen ailelerinden biridir. Şairin dedesi Edhem Efendi, İstanbul'da saray kurşuncubası vazifesini yapmış ancak sarayda dönen çeşitli entrikaların sonucunda Konya'ya sürgüne gönderilmiştir. Sürgüne gönderilen babasını ziyaret etmek için Konya'ya gelen Mahmud Efendi, burada Çelebi ailesinden Rüstem Çelebi'nin kızı Emine Hanım ile tanışıp evlenmiş ve Konya'ya yerleşmiştir.²⁰ Bu izdivacın neticesinde dünyaya gelen şair İbrahim Aczî Kendi, babasının müdürlüğünü yaptığı Konya Ereğli'sinde bulunan bir okulda eğitim hayatına başlamıştır. Okuma ve yazmayı hızlıca söken İbrahim Aczî küçüklüğünden itibaren okumaya meraklı, okumayı seven bir çocuk olmuştur. Küçük yaşta Âşık Kerem, Âşık Garip ve Âşık Dertli gibi halk ozanlarının hayatlarını konu edinen kitapları okumuştur. Aczî, medrese eğitimine 1311 / 1895 yılında Konya Türbesi'nin yanında bulunan Molla Efendi Medresesinde başlamıştır. Medreseye başlayan Aczî kısa bir sürede *Binâ*, *Maksûd*, *Avâmil* gibi Arapça kavait kitaplarını bitirmiş, Molla Câmî'nin (ö. 898 / 1492) eserlerini okuyacak düzeye ulaşmıştır. İbrahim Aczî, Farsça eğitimini ise Mevlâna Türbesi'nin hafızıkütübü olan Derviş Rıza Dede'den almıştır. İdadiye gitmek isteyen Aczî, ilk başlarda bu düşüncesinin desteklenmediğini, medrese erbabınca idadiye gidenlerin hoş karşılanmadığını belirtmiş ancak babası Mahmud Efendi'nin teşvikleriyle 1312 / 1896 yılında başladığı Konya İdadi Mektebini, göstermiş olduğu üstün çaba ile bir yıl erken bitirerek 1315 / 1899'da mezun olmuş fakat aynı yıl babasını kaybetmiştir. Nazik, kibar ve merhametli bir kişi olarak ifade edilen şairin babası Mahmud Efendi, Konya Üçler Mezarlığına defnedilmiştir. Babasının vefatından sonra ailesinin geçimini yüklenen Aczî, okuma arzusu ile Mısır'a gitmeyi istemiş olsa da annesinin ısrarı ve ailesinin içinde bulunduğu durumdan dolayı bu fikrinden vazgeçerek Konya Darülmualiminine kayıt yaptırmıştır. Ardından İstanbul Mülkiye Mektebine giren İbrahim Aczî, burada, Giritli bir arkadaşı aracılığıyla, dönemin yöneticilerini eleştiren Midhat Paşa'nın (ö. 1884) okunması yasaklanan ünlü savunma nutkunu okuma fırsatı bulmuştur. Mektebe yapılan ani bir baskın esnasında nutkun bulunması neticesinde gözaltına alınmış ve yapılan sorgulama sonrasında 1317 / 1901 yılında tedbir amacı ile Konya'ya sürgüne

¹⁶ Nilgün Açık, "Divan Edebiyatında Mevlevilik Etkisi ve Mevlevî Şairler" (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2002), 113. Şiirde Mevlevilik unsurları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Necip Fazıl Duru, "Mevlevî Şairlerin Mevlevilik Unsurları" (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 1999); Eda Tok, "17. Yüzyıl Mevlevî Şairlerin Şiirlerinde Mevlâna ve Mevlevilik" (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2015).

¹⁷ Açık, "Divan Edebiyatında Mevlevilik Etkisi ve Mevlevî Şairler", 319.

¹⁸ Ahmet Mermer vd., *Osmanlı Şiirinde Mevlâna Övgüleri ve Mevlevilik Unsurları* (Ankara: TDV Yay., 2009), 13.

¹⁹ Gökalp, *Mevlâna Methiyeleri*, 28-29.

²⁰ Muhammet Akif Tiyek, "İbrahim Aczî Kendi Hayatı, Eserleri ve Dîvân'ı (İnceleme-Metin)" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2022), 10-11.

gönderilmiştir.²¹ Konya'ya dönen Aczî, bu şehirde 1321 / 1905 yılında askerliğini fahrî serçavuş olarak yapmıştır.²² Çalışma hayatına 1315 / 1889 yılında başlayan Aczî'nin ilk görevi de Nafia Kalemi Evrak Kâtipliği olmuştur. Hayatı boyunca yol mühendisliği, evrak kâtipliği, tahrirat kâtipliği, maliye kâtipliği, nüfus memurluğu, nahiye müdürlüğü, öğretmen ve başöğretmen gibi çeşitli görevlerde çalışan İbrahim Aczî 1936 yılında emekliye ayrılmıştır. 1934 yılında Soyadı Kanunu ile "Kendi" soyadını almıştır. İbrahim Aczî Kendi 1320 / 1904 tarihinde Mehmed Emin Efendi ve Şerife Hanım'ın kızı Semiye Hanım (ö. 1975) ile evlenmiştir. Bu evlilikten Behiye, Mahmude, Mahmudiye isminde üç kız; Mahmut Havfi, Ali Tarık, Kamerşah ve Ahmet Cenap isminde dört erkek olmak üzere yedi çocuğu olmuştur. 6 Ağustos 1965 yılında hastalanan İbrahim Aczî Kendi, 9 Ağustos 1965 tarihinde Konya'daki evinde hayata gözlerini yummuş, naaşı Konya Üçler Mezarlığına defnedilmiştir.²³

4. İbrahim Aczî Kendi'nin Eserleri

Velut bir şahsiyet olan İbrahim Aczî, yaşamı boyunca birçok eser kaleme almıştır. İbrahim Aczî'nin ailesi, onun ardında bıraktığı eserleri vasiyeti üzerine Konya Yusuf Ağa Kütüphanesine bağışlamıştır. Şairin bu kütüphanede özel bir koleksiyonu mevcuttur. Osmanlıca yazma ve matbu eserlerinin yanı sıra Latin alfabesi ile kaleme almış olduğu eserleri de muhafaza edilmektedir. Hayatının son demlerine kadar kalemini elinden bırakmayan şair, Konya'da yayın faaliyetinde bulunarak çeşitli gazete ve dergilerde de tefrika ve makaleler yayımlamıştır. Eserleri üzerine ayrıntılı bir çalışma yapılmış olan müellifin başlıca eserleri *Dîvân-ı Aczî*, *Mevlâna ve Cihân*, *Rind u Zâhid*, *Cönkler ve Aşıklar*, *Devr-i Zaman Rubailerim*, *Ravzatü'l Uşşâk*, *Dünyaya Bakarak*, *Fazâilü'd-Dîn ve Şehâdet-i Hazret-i Hüseyin*'dir. Bu çalışmamızda yalnızca makalenin ana eksenini oluşturan Mevlâna Celâleddin-i Rûmî için kaleme alınan *Na't-ı Mevlâna* adlı eseri incelenecektir.²⁴

5. İbrahim Aczî Kendi'nin Na't-ı Mevlâna'sı

5.1. Nüsha Tavsifi

İbrahim Aczî'nin yazmış olduğu naatın üç nüshası bulunmaktadır. Bunlardan ikisi (YA1 ve YA2), şairin kaleme aldığı yazma eserlerinden biri olan *Mevlâna ve Cihân* adlı eserinin içerisinde yer almaktadır. Bu eserin Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi kataloglarında iki nüshası bulunmaktadır. İki naat da müellif nüshasıdır. Şair, bu eserini yazmadaki amacının Mevlâna ile yakınlarının hayatlarını anlatmak olduğunu ve bunu şöhret ya da para için değil ilim ehline bir hediye sunmak için yaptığını ifade eder. Üçüncü nüsha ise (YA3) aynı koleksiyonda, ismi tespit edilemeyen ve eksik olan bir derleme kitabın içerisinde yer almaktadır.

5.1.1. Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesi, 42 Yu 10447/1 Nüshası (YA1)²⁵

Mevlâna ve Cihân'ın 42 Yu 10447/1 arşiv numarası ile kaydedilen ilk nüshası 150x103-125x97 mm ebadında olup ciltsizdir. Müsvedde hâlde kaleme alınan eser 325 varaktır. Rika

²¹ Tiyek, "İbrahim Aczî Kendi Hayatı, Eserleri ve Dîvân'ı (İnceleme-Metin)", 14-16.

²² Tiyek, "İbrahim Aczî Kendi Hayatı, Eserleri ve Dîvân'ı (İnceleme-Metin)", 24.

²³ Tiyek, "İbrahim Aczî Kendi Hayatı, Eserleri ve Dîvân'ı (İnceleme-Metin)", 24-34.

²⁴ Muhammet Akif Tiyek, "İbrahim Aczî Kendi Bibliyografyası" *ATEBE* 6 (Aralık 2021): 177. İbrahim Aczî Kendi'nin eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için adı geçen çalışmaya bakınız. Aczî'nin eserleri hakkında yapılan bazı çalışmalar şunlardır: Muhammet Akif Tiyek, "İbrahim Aczî'ye Ait Bir Dönem Eleştirisi: Dünyaya Bakarak." *Kalemname* 7/13 (Haziran 2022): 147-170; Muhammet Akif Tiyek, "Kerbela Vakası Üzerine Yazılan Bir Eser: Şehâdet-i Hazret-i Hüseyin" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 10/26 (2023): 57-78; Muhammet Akif Tiyek, "İbrahim Aczî Dîvân'ında Ahlâkî Bozulmanın Nedenleri", *Din, Düşünce ve Ahlak II* içinde, ed. Bayram Kanarya, (İstanbul: Nida Yay., 2022), 761; Ayşe Acar, "İbrahim Aczî Kendi'nin Rubâileri (Son 180 Rubâî)" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2019); Hafize Vuslat Bilgen, "İbrahim Aczî Kendi'nin Rubâileri (İlk 180 Rubâî)" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2018).

²⁵ (YA1), (YA2) ve (YA3) kısaltmaları nüsha rumuzlarını göstermektedir. Rumuzlar belirlenirken nüshanın bulunduğu Yusuf Ağa Kütüphanesi'nin adı esas alınmıştır. Üç nüsha da aynı kütüphanede yer aldığı için kütüphane adının kısaltmasından sonra 1, 2 ve 3 şekline numaralandırılmıştır.

hattı ile yazılmış ve 15 satırdan oluşmaktadır. Eserin başında ve sonunda ne zaman yazıldığı ya da bitirildiğiyle ilgili bir bilgi yer almamaktadır.

Nüşanın başı: (1a) İlahî 'aşk şâhibi irişkin 'ârifler ki Cenâb-ı Hâkîm

Nüşanın sonu: (651b) Dîn 'arz-ı nâmûs mülk gibi bir kayd ve şart tanımayan

5.1.2. Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesi, 42 Yu 10446 Nüşası (YA2)

Sonradan bazı düzenlenmeler ve eklemeler ile genişletilmiş olduğu tahmin edilen tebyiz edilmiş nüsha ise 42 Yu 10446 arşiv numarasıyla kaydedilmiştir. 150x103-125x97 mm ebadında, ciltsiz, rika hattıyla yazılmış 16'şar satırlık 495 varaktan oluşmaktadır. Nüsha 11 Eylül 1956 Cuma günü Konya'da telif edilmiştir.

Nüşanın başı: (1a) İlahî 'aşk şâhibi irişkin 'ârifler ki Cenâb-ı Hâkîm kelâmı

Nüşanın sonu: (779b) Cânım 'aşıklara fedâ olsun bugün cân şaçalım dimekdir

İki nüshası bulunan *Mevlâna ve Cihân* adlı eserin, her iki nüshasının da bazı küçük farklılıklar dışında aynı olduğu söylenebilir. Şair Aczî, eserini şu beş kitap üzere tertip ettiğini belirtir:

1. *Erenler Meydanı, Mevlâna ve Yakınları*
2. *Devrân ve Mevlâna Yolunda Aşk ve Âşıklar*
3. *Na't-ı Mevlâna*
4. *Devrân Mevlâna Hak ve Hakikat*
5. *Mevlâna ve Mesnevî*

5.1.3. Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesi, 42 Yu 10448 (YA3)

Üçüncü nüsha da Konya'da Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde 42 Yu 10448 arşiv numarası ile kayıtlıdır. Nüşanın ismi katalogda naatın başlığı ile kaydedilmiş ancak kaydedilirken yazım yanlışı yapılmıştır. Katalogda "*Dar na't-i Mevlana bi hamta kudusi sirra*" şeklinde yapılan kaydın doğru biçimi "*Der-Na't-ı Mevlânâ-yı bî-hem-tâ Kuddise Sırruhû*" şeklindedir. 145x105 mm ebadında olan nüsha ciltsizdir. 93 varaktan müteşekkil eser, rika hattı ile yazılmış ve 17 satırdan oluşmaktadır. Telif tarihi ve yeri belli olmayan nüsha eksiktir.

Nüşanın başı: (1b) To hürşîdî ki cihân şevket ziyâdârest

Nüşanın sonu: (93) Ey yâr ey yâr der vaz'iyet çe güyem

5.2. Şekil Özellikleri

Şair İbrahim Aczî Kendi, eserinde belirttiği üzere bir gece garip bir his ile Mevlâna için bir şiir yazma isteği duymuş ve bunun neticesinde 47 beyitlik Farsça bir kaside kaleme almıştır. Şair Aczî daha sonra bu Farsça şiiri Türkçeye çevirmiştir. Bu manzum çeviriyi yine kaside nazım şekliyle yazmıştır. 48 beyitten oluşan bu manzumeyi serbest vezinle kaleme almıştır. Kaleme aldığı bu methiyede kafiye türlerinden mürdef kafiyeyi tercih eden şair, redifte ise ekle yapılan redif kullanımını tercih etmiştir. Revî harfî bîmâr ve dînâr kelimelerindeki "-r" harfleri olup "*-dir*" eki ise rediftir:

Çok kimseler ki ondan söz şatar ne fâyda
Sırrın bilmezler bir takım lâf ki bîmârdır

Çarın fenâ-yı ğıda fikr bozuk gönül hevâda
Çünkü onların gönlü başka meyli dinârdır

5.3. Muhteva Özellikleri

Aczî, yazdığı methiyesinde Mevlâna'nın yüceliğini belirtmek için onu çeşitli yönleriyle teşbih etmiş, Mevlevî kültürüne ait mefhumları kullanarak manzumesine zenginlik katmıştır. Bu muhteva başlığı altında Aczî'nin Mevlâna'yı nasıl ve hangi yönlerini övdüğü methiyeden alınan örnek beyitler ile açıklanmaya çalışılacaktır. Methiyede yer alan Mevlevilik unsurları, şahıs ve yer adları alt başlıklar altında incelenecektir.

Aczî, yaşamın kaynağı olan, dünyayı aydınlatan, insan, hayvan ve nebat için hayatı derecede elzem olan güneşi, Mevlâna'nın hakikati açığa çıkaran sözlerine benzetmektedir:

Sen bir güneşin ki cihân şavkıñdan ziyâdardır
Lafz-ı Mevlânâ nâmına lâyıf cihândardır

Mevlâna'nın ışığı her gönülde bir gevherdir ki temiz kalpli kimseler ondan daima nasip ve feyiz alırlar. Mevlâna'nın temiz ve ruşen vasıfları, âşıkların asırlardan beri feyizlendiği membadır:

Her bir sinede senün şavkıñ yektâ gevher
Her temiz kalb ki her dâ'im ondan behredardır

Aşk âleminin sultanını başka bir gözle görenlerde, ona dil uzatanların gönüllerinde, fenalık bulunmaktadır:

Ey sultân-ı 'aşk her kim seni başka görürse
O gönlünde kem mâye tutar bed-ahrârdır

Mevlâna, kendisini eleştirenlere yüce yaradılışından tevazu ile cevaplar verir. Bu cevaplar belîğ manada onlar için keskin bir kılıç darbesi gibidir:

Tevâzu' ile sen onlara cevâb virdiñ
Zâhirde belîğ faqâh bātında zü'l-fikârdır

5.3.1. Mevlevilik Unsurları

5.3.1.1. Mesnevî

Şair Aczî methiyesinde Mevlevilik unsurlarından en çok, Osmanlı edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan *Mesnevî*'yi zikretmiştir. Şair, asırlarca hiçbir kitaba kutsal, mübarek anlamına gelen şerif isminin verilmediğini bu ismin yalnızca *Mesnevî*'ye verildiğini belirtir. *Mesnevî-i Şerif*'in sırrının Hak sırrı olduğunu söyleyen Aczî, bu kutsal eserin hasta gönüllerin şifa kaynağı olduğunu ifade eder. *Mesnevî*'nin sözlerinden başka söylenenleri saman tozuna benzetip değersiz olduğunu dile getirir. Onun her harfi, her sözü hikmet ve vahdet sırrıdır. Onu ancak Mevlâna'nın murat ve maksadına aşına olan arifler anlar:

Şerîf nâmını almadı hîç bir kitâb aslâ
Onuñ ismi tek şerîf oldı her bârdır

Meşnevî'niñ sırrı Hâk sırrındandır hülûş ister
Ondan hâriç o sözler ki keh gubârdır

Meşnevî'nden her harf hikmet ü vahdet sırrıdır
'Ârifler añlar onlar onuñla çün hem-yârdır

5.3.1.2. Kubbe-i Hadrâ

Yeşil renkli kubbesi vesilesiyle Kubbe-i Hadrâ olarak da anılan Mevlâna'nın türbesi, Mevlevilikte mukaddes mekân sayılmıştır. Şair Aczî, Mevlevilerin bu kutsal mekânını methiyesinde zikretmiş, şairlerce Mevlâna'nın türbesini tanımlamak için kullanılan Kâbetü'l-uşşâk tabirine telmihte bulunmuştur. Şair, bu yeşil kubbeden her vakit Mevlâna'nın yüce ruhaniyeti ve maneviyatı hasebiyle etrafa nur yayıldığını ifade eder:

O mihrâba Ka'betü'l-'uşşâk diyen şâ'ir ne hoş
Her kim ki ora nâkış gelirse bed-kârdır

Ey celâl-i Hâk seniñ mihrâbıñ her zemînde
Her kim ki o mihrâba teveccüh ider vefâdardır

5.3.1.3. Sema

Sema, Mevlevilikte önemli bir unsur olan, Mevlevi dervişlerinin müzik ve ritim eşliğinde vect ile sağdan sola doğru dönerek yaptıkları ayindir. Mevlâna'nın seması arşîlâ seyranından olup bu hâl ona mahsus vecd-i Huda'dan bir semavi hâldir. Bu semayı küçümseyen kişinin insan değil, insan görünümünde bir hayvan olduğunu belirtir şair:

Semâ'ın 'arş seyrânındandır onı kim görür
Bu zâtına hâş vecd-i Hudâ ki semâdardır
Her kim ki semâ'ı taḥfif iderse insân değil
İnsân şeklinde onlar bir nev' ḥımârdır

5.3.1.4. Ney

Dokuz boğumlu bir kamıştan yapılan, bir arşın uzunluğunda olan ve Mevleviler arasında oldukça itibar gören üflemeli bir müzik aletidir. Mevlâna, *Mesnevî*'sine neyi anlatarak başlamıştır.²⁶ Ney, insanın manevi âlemden ayrılarak dünyevi âleme gelişinden dolayı duyduğu ayrılık acısını, feryadını temsil eder. Şair Aczî neyin, manevi âlemden hoş kelimeler getirdiğini, ilahi aşkı anlattığını belirtir. Cahil insanların bunu anlamaktan âciz olduğunu, bunu ancak gönül ehli kimselerin idrak edebileceğini ifade eder. Neyin sesini, ona iyice kulak verenlerin anlayacağını, ancak kendi devrinde bu sırrı anlayanların kalmadığını belirten Aczî, onları âciz hastalara benzetir:

O ney ki zât-ı 'aşkıdan saña bir şeyler söyler
O düdük değil hâtifden gelir hoş güftârdır
Nâdân anlamaz ehl-i diller añlar bu mişâli
Bunuñ için kemâliñ rind gönülde ber-ḫarârdır
Neyiñ sesine kulak lâzımdır ne söyler bile
Faḫaḫ şimdi kulaklar hep ma'lûl pür-bârdır

5.3.2. Şahıslar

5.3.2.1. Şems-i Tebrîzî

Mevlâna Celâleddin-i Rûmî'nin sohbet dostu olan Şems-i Tebrîzî (ö. 645 / 1247?) onun hayatında çok önemli bir yere sahip olup tasavvufi kimliğinin gelişiminde de aynı öneme sahip bir şahsiyettir. Mevlâna için yazılan methiyelerde adı en çok anılan kişidir. Mevlâna'nın *Dîvân-ı Kebîr* adlı eserine *Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî* adının verilmesi onun Mevlâna ve Mevlevilikte etkisini ve önemini göstermektedir.²⁷ Şair Aczî, Mevlâna'nın yüz yılda bir gelen bir müceddit olduğunu, ona bir dost lazım olduğunu, bir çiçeğin başka bir çiçekle açılabilmesini ifade eder. İşte bu çiçek Tebrîzli Şems'tir:

Sen tek bir kûṭb idiñ bu 'âlemde ancak
Eş lâzım çünkü çiçek çiçekle şükûfezârdır
Biri Şemsü'd-dîn Tebrîz'de doğdı geldi bura
Biri sensin ki nûr bu sâḫada parlar lem'adârdır

²⁶ İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü* (İstanbul: Kapı Yay., 2015, 358); Ney hakkında Hz. Muhammed'e dayanan bir rivayet olduğu belirtilir. Rivayete göre Hz. Muhammed, Hz. Ali'ye ilahi aşkın sırrını söylemiş, bu ağır sırrın yükünü taşıyamayan Hz. Ali, bu sırrı Medine dışında yer alan bir kör kuyuya anlatmıştır. Hz. Ali'nin altında ezildiği bu sırrı işiten kuyu coşup köpürmüştür. Kuyudan taşan suyun etrafında kamışlar yetişmiştir. Orada bulunan bir çoban bu kamışlardan bir tane kesmiş, çeşitli yerlerinden delmiş ve ardından üflemeye başlamıştır. Kalplere heyecan ve coşku vermeye başlayan, kamıştan çıkan o ses, ilahi sırrı anlatır olmuştur. Peygamberimiz bu sesi duymuş ve ondaki hikmeti anlamıştır. O zamandan beri ney, bir ilham kaynağı hâline gelmiştir.

²⁷ Gökalp, *Mevlâna Methiyeleri*, 214-215.

5.3.2.2. Molla Câmî

Mevlâna Türbesi'ni ziyareti esnasında söylediği “*Ka‘betü’l-uşşâk bâşed in makâm / Her ki nâkıs âmed încâ şod tamâm*” (Bu makâm âşıkların kâbesi oldu. Buraya noksan gelen tamamlandı.) anlamındaki beyit²⁸ vesilesiyle şair Aczî, Molla Câmî'ye (ö. 898 / 1492) telmihte bulunmakta ve onun ne güzel bir şair olduğunu belirtmektedir:

O mihrâba Ka‘betü’l-‘uşşâk diyen şâ‘ir ne hoş
Her kim ki ora nâkıs gelirse bed-kârdır

5.3.2.3. Ferîdun

İran mitolojisinin en büyük kahramanı olarak kabul edilmektedir. Saltanatı beş yüz yıl sürmüş; Fars edebiyatında güç, ihtişam, zafer ve başarının simgesi olmuştur. Adil oluşu ile İslami kaynaklarda övülen bir şahsiyettir.²⁹ Şair Aczî, Molla Câmî'nin “*Ân Feridûn-ı cihân-ı ma'nevi*” ile başlayıp devam eden kıtasında³⁰ mana âleminin Ferîdun'udur teşbihinin yetersiz kaldığını söylemektedir. Ferîdun dünya saltanatı sürmüş bir insanken Mevlâna Hak ile hak olmuş ruhani âlem saltanatına ermiş mümtaz bir kutuptur. Mevlâna'ya Ferîdun-ı cihan demektense ona “bin sübhânî” demenin daha yararlı olduğunu belirtir:

Ferîdun dimiş saña bir şâ‘ir degil lâyıq
Biñ sübhânî demek elbetde sezâvârdır

5.3.3. Yer Adları

5.3.3.1. Belh

Türkistan'ın güneyinde bulunan, eski ve meşhur bir şehir olan Belh,³¹ günümüzde Afganistan'ın kuzeyinde yer almaktadır. Mevlâna'nın doğum yeri olması hasebiyle Mevlâna methiyelerinde adı sıkça zikredilmektedir. Şair Aczî, Mevlâna'yı bütün âlemi aydınlatan Belh güneşi olarak tasavvur etmiştir:

Ey Belh güneşi her ‘âleme şavk virdiñ
Her yer onuñla hayât buldı cân-nisârdır

5.3.3.2. Konya

Konya; Belh şehrinde doğan güneşin insan-ı kâmil mertebesine ulaştığı yerdir. Konya şehri, tasavvuf ve edebiyatın en önemli simalarından biri olan Mevlâna ile âdeta özdeşleşmiştir. Şair Aczî, Mevlâna ve Şems'in Konya'da birbirlerine kavuşmalarından dolayı şehrin sevinçle dolup taşıdığını belirtir:

Konya toprağında her iki kütb birleşdiñiz
Bu ni‘met-i ‘aşkdır Konya bundan pür-mesârdır

5.3.3.3. Tebrîz

İslam âleminin önemli kültür ve sanat merkezlerinden biri olan Tebrîz, İran'da yer alan bir şehirdir. Mevlâna'nın dostu Şems'in Tebrîzli oluşundan dolayı bu şehrin adı edebiyatımızda

²⁸ Mustafa Çıpan vd., *Âşıklar Kâbesi (Ka‘betü’l-Uşşâk)* (İstanbul: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2014), 64.

²⁹ Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yay., 2017), 341-342.

³⁰ Halef Nas, “Yeni Türk Şiirini Besleyen Bir Kaynak: Mevlâna” *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 5(2) (2021): 224; Molla Câmî'nin söylediği kıta:

“*Ân Feridûn-ı cihân-ı ma'nevi
Bes büved burhân-ı kadreş Mesnevi
Men çi guyem vasf-ı an âlicenab
Nist Peygamber veli dared kitâb.*”

³¹ Ahmed Rif'at Efendi, *Lugat-i Târihiyye ve Coğrafiyye (Tıpkıbasım)* C. II, (İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1300), 131.

sıkça zikredilmiştir.³² Şair Aczî, “*Hamdım, piştim, yandım.*” düsturunca Mevlânâ’yı yakan ateş olan Şems’in, Tebrîz diyarında doğan bir nur olduğunu belirtir:

Biri Şemsü’-d-din Tebrîz’de doğdı geldi bura
Biri sensîñ ki nûr bu sâhâda parlar lem’adârdır

Metnin Transkripsiyonunda Takip Edilen Yöntem

1. Metnin oluşturulmasında 42 Yu 10446 (YA2) nüshası esas alınmıştır.
2. Naatın Farsçası orijinal hâliyle yazılmıştır.
3. Beyitlerin numaralandırılması tarafımızca yapılmıştır.
4. Varak numaraları ilgili beytin sağında köşeli parantezle [] gösterilmiştir.
5. Özel isimler büyük harfle gösterilmiş, özel isme gelen ekler kesme işaretiyle (‘) ayrılmıştır.
6. Arapça ve Farsça kelimeler, İsmail Ünver’in makalesi³³ esas alınarak yazılmıştır.

6. Metin

6.1. Naatın Farsça Metni

در نعت مولانای بی همتا قدس سره

- 1 تو خورشیدی که جهان شوقت ضیا دارست
لفظ مولانا سزا نامت جهاندارست
- 2 فریدون گفته ترا شاعر ناشایسته
بیک سبحانی گفتن ترا سزا وارست
- 3 کسی نیست که ترا حیران مباد هرآن
در هر اقلیم نامت بلند و پایدارست
- 4 زافق ازل طلعت تو هائل نیست
چنان شوق حق هر دل از و شعله دارست
- 5 یکتا گوهرست شعله تو در هر جنان
دل خاصانرا دائم ازو بهره دارست
- 6 گر مجب بودی ای مدعی بیا را هش
آمدان خوش دل نیامدان شرمسارست
- 7 ای سلطان عشق هر که بدید ترا دیگر
آن دارد در دل کم مایه بر احرار است
- 8 تو بر ایشانرا با تواضع جواب کردی
در ظاهر بلیغ و در باطن ذولفقارست
- 9 از فم پاکت آب و حیات ریزان شده
آن مشنویت که بدل بیمار شفادارت
- 10 سخنهای تو زیباغ ازل د هر خوش بو
محصول فکرت گل کفتارت نوبهارست
- 11 آن شریف کتاب دارد سه وجه از ملکوت
هر عقل که هست در پیش او بی اقتدارست

³² Hasan Aktaş, *Çağdaş Türk Şiirinde Coğrafya* (Edirne: Yort Savul Yay., 2003), 145.

³³ İsmail Ünver, “Çeviriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler” *Türkoloji Derneği Dergisi* 9/1 (1993): 51-89.

- 12 هیچ کتاب نداد نام شریف دیراز عصران
نام مثنوی شریف شد که هر بارست
- 13 آن از قدسیت یک ناسمت که بر دوام شد
با عصران زنده دوران کند بر قرارست
- 14 بی کسانکه سخن پرداخت از آن چه سود
ندانند لغزش گزافهای جون بیمارست
- 15 شکم بد غذا فکر بد خواه دل در هوا
چون میل آنان دیگرگون بر میل دینا رست
- 16 سر مثنوی از سر حق خداهد خلوص
آن سخنهای که در بیرونش گه غبارست
- 17 هر حرف که ازو سر حکمت سر وحدت
عارفان فهمد چون ایشان هم بارست
- 18 غبطه بخشایند بصیت این همه سروشان
در سما آنان جمعیت ابرارست
- 19 هر بار در اطراف محرابت وقفه گزین
سلام و ثنا فشانند چه خوب شعارست
- 20 چه خوش گفته بدو شاعر کعبه العشاق
هر که ناسزا آید آنجا بد کارست
- 21 ای خورشید بلغ شوق دادی در هر عالم
باوی هر زمین حیات یافته جان نثارست
- 22 آیا که رساند این منزل را درین دهر
نا معلوم که یار این محرا برا که آغیا رست
- 23 تو قطب یکتا بودی درین عالم پس که
همتا باید بود شکاف از هار با از هاریست
- 24 درخال قونیه هر دو قطب شدی مخاذی
نعمت عشقست ازین قونیه پر مارست
- 25 یکی شمس الدین در تبریز زاد آمد اینجا
یکی توئی نور درین ساحه لمعه دارست
- 26 ای جلال حق محراب تو در هر زمین
هر که آن محراب توجه کرد وفادارست
- 27 هر شام وسحر در قبه حضرای تو
نور معنوی طلعت افزا بیشمارست
- 28 کجا آن دیده که بدید شوقت از و محراب
اندر نابینا ولیک بنایان بسیارست
- 29 بی نادانکه بایه ات خواهد دخول
آنان که بی شک چونید شهرت بی مدارست
- 30 مخلصانرا که در چوره نورت میدانی
چون محراب تو کشا برندان در احضارست
- 31 هر چیز که ترا نهان نیست چو مرآت عیان
چون در هر جهت مرغ روحت بیدارست

- 32 محبک هم في علمک جلی لاریب قطعا
در برج عشقت ایشان همه مهماندارست
- 33 انت الطالع من مطلع ذات العشق
ثناک گل فوق الشنابر افکارست
- 34 العلم بحر وماله الحد والساحل
ولکن علمک من فقرها پراسرارست
- 35 نکتهای تو بهر دل را شفای محضن
چون مغز قرآن امرحق سر جبارست
- 36 آن نکته ها برا شناسد پس اهل حق
اندر اهل حق اهل شهرت در کارست
- 37 گزیده روحت در خطاب بزم الست
فضل تو ازوی این بی گمان و مختارست
- 38 آن فضیلت سماویست که از بزم حق
نه شهرت دهر نه اختشام نه سپهدارست
- 39 در ازل شسته قلبت جوهر بآب کوثر
جسم تو لطیف باهق همی خوش عیارست
- 40 سماع ترا از سیران عرش که بنید آن
این خاص بذاشت وجد خدا سمدارست
- 41 هر که این سماع تخفیف کز نیست انسان
آنان در شکل انسان نوعی خمارست
- 42 آن نی که از ذات عشق چیزها گوید
آن مزماری نیست آید هاتف خوش گفتارست
- 43 نادان نفهمد اهل دلان فهمد این لفظ
نک ازین در دل کمال تو بر قرارست
- 44 صدا ی نی را گوش باید که چه گوید بران
لیک گوشان کنون همه معلول بد پارسرست
- 45 مکو افسانه این سخن هاز ای غافل بو
این داد خدا در حضورش شد اقرارست
- 46 من چه کویم که زبانم کوتاه در مدحت
پس بی تاب شوقت چون دلم تا بدارست
- 47 چو برک گل در باغ مدحت رند عاشقان
با اشتیاق هر دم ترا هر خدمتکارست

6.2. Na'tın Transkripsiyonlu Metni

Der-Na't-ı Mevlânâ-yı Bî-Hem-tâ ẖuddise Sırruhû

- 1 Sen bir güneşin ki cihân şavkıñdan ziyâdârdır [339a]
Lafz-ı Mevlânâ nâmiña lâyıķ cihândârdır
- 2 Ferîdün dimiş saña bir şâ'ir degil lâyıķ
Biñ sübhânî dimek elbetde sezâvârdır

- 3 Bir kimse yok ki her dem saña hayrân olmasın
Bütün eḡālîmde nâmîñ yüksek hem pâyidârdır³⁴
- 4 Senin toḡuşîñ ufḡ-ı ezelden hâ'iliñ yok
Öyle şavḡ-ı Hâk ki her gönül ondan şu'ledârdır
- 5 Her bir sînede senüñ şavḡîñ yektâ gevher
Her temiz ḡalb ki her dâ'im ondan behredârdır³⁵
- 6 Eger dost iseñ sen ey müdde'î yoluna gel³⁶
Gelenler hoş-dil gelmeyenler hep şermsârdır³⁷
- 7 Ey sultân-ı 'aşḡ her kim seni başka görürse **[340b]**
O gönülünde kem mâye tutar bed-aḡrârdır
- 8 Tevâzu' ile sen onlara cevâb virdiñ
Zâhirde belîḡ faḡat bâtında zü'l-fiḡârdır
- 9 Pâk aḡzındañ hep âb-ı hayât akmışdır hemân
O Meşnevî'ñ ki her ḡaste gönle şifâdârdır³⁸
- 10 Seniñ sözleriñ bâḡ-ı ezelden virir hoş ḡoḡu
Maḡşül-i fikriñ gül sözleriñ de nev-bahârdır
- 11 O Meşnevî ki melekütdan üç veche mâlik
Her 'aḡl ki var onuñ öñünde bî-iḡtidârdır
- 12 Şerîf nâmını almadı hîç bir kitâb aşlâ
Onuñ ismi tek şerîf oldu her bârdır
- 13 Bu ḡudsiyetden öyle bir nâm ki ber-devâm
Cânlı bir devrân 'aşîrlarca ber-ḡarârdır
- 14 Çoḡ kimseler ki ondan söz satar ne fâйда
Sırrın bilmezler bir ḡaḡım lâf ki bîmârdır
- 15 ḡarın fenâ-yı ḡidâ fikr bozuḡ gönül hevâda
Çünki onlarıñ gönüli başka meyli dînârdır³⁹
- 16 Meşnevî'niñ sırrı Hâḡ sırrındandır ḡulûş ister **[341a]**
Ondan ḡâriç o sözler ki keh ḡubârdır
- 17 Meşnevî'nden her ḡarf ḡikmet ü vaḡdet sırrıdır
'Ârifler añlar onlar onuñla çün hem-yârdır⁴⁰
- 18 Bu fâzîlete ḡıbḡa-baḡşâdır bütün melekler⁴¹
Çünki onlar gökde cem'iyet-i ebrârdır
- 19 Miḡrâbîñ eḡrâfında dâ'im ḡururlar onlar⁴²
Selâm u şenâ şaḡarlar ne hoş şî'ârdır
- 20 O miḡrâba Ka'betü'l-'uşşâḡ diyen şâ'ir ne hoş
Her kim ki ora nâḡıḡ gelirse bed-kârdır

³⁴ 3. hem: ü, YA2.

³⁵ 5. her: -YA2.

³⁶ 6. sen: -YA2.

³⁷ 6. hep: -YA2.

³⁸ 9. Her: -YA2.

³⁹ 15. dinârdır: paradır, YA2.

⁴⁰ 17. çün: -YA2.

⁴¹ 18. bütün: hep, YA1.

⁴² 19. ḡururlar: dönerler, YA1.

- 21 Ey Belğ güneşi her 'āleme şavķ virdiñ
Her yer onuñla hayāt buldı cān-niṣārdır
- 22 'Aceb bu dünyāda kim irer bu menzile
Belli degil bu mihrāba kim dost kim aġyārdır
- 23 Sen tek bir kuṭb idiñ bu 'ālemde ancak
Eş lāzım çünki çiçek çiçekle şüküfezārdır
- 24 Konya topraġında her iki kuṭb birleṣdiñiz
Bu ni'met-i 'aşķdır Konya bundan pür-mesārdır
- 25 Biri Şemsü'd-dīn Tebrīz'de doğdı geldi bura [342b]
Biri seniñ ki nūr bu sāhada parlar lem'adārdır
- 26 Ey celāl-i Hāķ seniñ mihrābıñ her zemīnde
Her kim ki o mihrāba teveccüh ider vefādārdır
- 27 Her akşam u şabāh senin yeşil kubbenden
Ma'nevī nūr toġar etrāfa pertev şalar nārdır
- 28 O göz nerede ki şavķıñ o mihrābdan göre
Görmeyen az lākin görenler çok vardır
- 29 Çok nādān var ki gölgene soķulmak ister
Onlar şöhret ararlar şüphesiz bī-medārdır
- 30 O muhlişler ki nūrınıñ çevresinde bilirsin⁴³
Çünki mihrābıñ rindlere açık u ihzārdır
- 31 Saña her şey gizli degil āynā gibi 'ayān
Çünki her cihetden rūḥ kuşıñ bīdārdır
- 32 Dostlarıñ 'āleminde 'ayān şüphe yok aşlā
Seniñ aşķıñ burcında onlar mihmāndārdır
- 33 Seniñ toġışıñ zāt-ı 'aşķıñ matla'ından
Medhiñ gül her şenānıñ fevķinde tolu efkārdır
- 34 'İlm bir deñiz onuñ hudūd-ı sāhili yok [343a]
Seniñ 'ilmiñ derindir pür-esrārdır
- 35 Bütün nükteleriñ her göñle şifā-yı maḥz
Çünki 'aşl-ı Kur'ān emr-i Hāķ sırr-ı Cebbār'dır
- 36 O nükteleri añlamak için ehl-i Hāķ gerek
Şimdi ehl-i Hāķ az ehl-i şöhret bisyārdır
- 37 Hiṭāb-ı bezm-i ezelde rūḥıñ seçilmiş
Fazīletiñ ondan bu şüphesiz u muhtārdır
- 38 O fazīlet semāvīdir ki bezm-i Hāķ'dan
Ne dünyā şöhreti ne ihtişām ne kumandārdır
- 39 Kālbıñ ezelde āb-ı kevşerle yıķanmış cevher
Cismiñ laṭif dā'im ḥaķla hoş 'ayārdır
- 40 Semā'ın 'arş seyrānındandır omı kim görür
Bu zātına ḥāş vecd-i Hudā ki semādārdır

⁴³ 30. O: -YA2.

- 41 Her kim ki semâ'ı taḥfif iderse insân degil
İnsân şeklinde onlar bir nev' ḥımârdır
- 42 O ney ki zât-ı 'aşkıdan saña bir şeyler söyler
O düdük degil hâtifden gelir hoş güftârdır
- 43 Nādân aňlamaz ehl-i diller aňlar bu mişâli
Bunuň için kemâliň rind gönülde ber-çarârdır
- 44 Neyiň sesine kulaq lâzımdır ne söyler bile
Faķať Őimdi kulaķlar hep ma'lul pür-bârdır
- 45 Bu sözlere efsâne dime ey gâfil yeter [344b]
Bu ḥuzürda dâd-ı Ḥudâ bir iķrârdır
- 46 Ben ne söyleyeyim medḥine dilim kışadır
Anciaķ iŐtiyâķiň gönülümde vardır
- 47 Medḥiň bâğında gül yaprağı gibi rind 'âŐıklar
İŐtiyâķiňla her dem saña ḥidmetkârdır
- 48 İlahi sırr-ı zâtıň ḥaķķı hidâyet vir
Kuliň 'Aczî mücrim hem çok günâhkârdır

Sonuç

Konyalı Şair Aczî'nin, Mevlâna Celâleddin-i Rûmî için yazdığı *Na't-ı Mevlâna* adlı eserin üç adet yazma nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalar üzerine yaptığımız çalışmada Şair İbrahim Aczî, naatı önce Farsça kaleme almış, ardından bunun Türkçe manzum çevirisini yapmıştır. Farsça naat 47 beyit, Türkçe naat ise serbest vezin ile 48 beyit olarak yazılmıştır. Aczî, her iki naatı da kaside nazım şekliyle kaleme almıştır. Na'tı serbest vezinde yazmasının nedeni Aczî'nin eserlerinde sade bir dil kullanması, halk edebiyatı sahasında birçok eser kaleme alması, *Divan*'ında hece ve aruz veznini kullanmış olması şeklinde değerlendirilebilir. Mevlâna'nın eserlerini Farsça kaleme alması, Mevlevi ve Mevlâna muhibbi kimseleri etkilemiş, Farsçanın Mevlevilikte önemli bir yer edinmesine neden olmuştur. Aczî'nin eserini Farsça ve Türkçe yazması onun hem bir Mevlâna muhibbi hem halk dilini benimsemiş bir Şair olması olarak yorumlanabilir. Halûk Gökâlp'in *Mevlâna Methiyeleri* adlı eserinde yer alan Şiirlere göre Aczî'nin naatı 48 beyit ile en uzun dördüncü methiye özelliği taşımaktadır. Aczî'nin naatını Farsça yazması ve ardından da Türkçe manzum çevirisini yapmış olması, onu benzerlerinden ayıran yönü olarak kabul edilebilir.

Aczî'nin naatında Mevlâna'yı teşbih ediŐi, kullandığı Mevlevilik unsurları, yer verdiği Şahıs kadrosu ve yer adları örnek beyitler ile açıklanmıştır. Şair Aczî, Mevlâna'nın müceddit olduğunu belirtmiş, onu cihanı aydınlatan ve asırlar sonra bile ışığı sönmeyen bir güneş olarak tasvir etmiştir. Mevleviliğe ait unsurlardan Mevlâna methiyelerinde çokça kullanılan *Mesnevî*, *Kubbe-i Hadrâ*, *Semâ* ve *Ney* unsurlarını zikretmiştir. Naatta ismi geçen Şahıslar *Şems-i Tebrîzî*, *Molla Câmî* ve *Ferîdun*'dur. Şair Aczî'nin adını zikrettiği yer adları ise *Belh*, *Konya* ve *Tebrîz* Őehirleridir.

Şair İbrahim Aczî Kendi, Osmanlı Şiirinde Mevlevi Şairler zümresine dâhil edilen isimlerden biri değildir. Onu, Mevlâna muhibbi bir Şair olarak addedebiliriz. Müellifin Konya Şehrinde 1955 yılında yazdığı bu naat, Mevlâna için yazılmış methiyeler üzerine yapılan çalışmalarda yer almamaktadır. Yaptığımız bu çalışma ile XX. yüzyıl Şairi Konyalı İbrahim Aczî'nin Mevlâna için yazdığı naat gün yüzüne çıkarılmış, böylelikle Mevlâna methiyelerine yeni bir tanesi daha eklenmiştir.

Kaynakça

- Acar, Ayşe. "İbrahim Aczî Kendî'nin Rubâîleri (Son 180 Rubâî)" Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2019.
- Açık, Nilgün. "Divan Edebiyatında Mevlevilik Etkisi ve Mevlevi Şairler" Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2002.
- Ahmed Rif'at Efendi. *Lugat-i Târîhiyye ve Coğrafiyye (Tıpkıbasım)* C. II. İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1300.
- Ahmet Eflâkî. *Âriflerin Menkibeleri*. çev. Tahsin Yazıcı. C. I, İstanbul: Hürriyet Yay., 1973.
- Akkuş, Metin. *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası Edebi Türler ve Tarzlar*. Erzurum: Fenomen Yay., 2007.
- Aktaş, Hasan. *Çağdaş Türk Şiirinde Coğrafya*. Edirne: Yort Savul Yay., 2003.
- Bedfüzzaman Fûrûzanfer. *Mevlâna Celâleddin*. çev. Feridun Nafiz Uzluk. Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., 2005.
- Bilgen, Hafize Vuslat. "İbrahim Aczî Kendî'nin Rubâîleri (İlk 180 Rubâî)" Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2018.
- Canım, Rıdvan. *Divan Edebiyatında Türler*. Ankara: Grafiker Yay., 2014.
- Çıpan, Mustafa vd. (ed.). *Âşıklar Kâbesi (Ka'betü'l-Uşşâk)*. İstanbul: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., 2014.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yay., 2015.
- Duru, Necip Fazıl. "Mevlevi Şairlerin Mevlevilik Unsurları" Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 1999.
- Gökâl, Halûk. *Mevlâna Methiyeleri*. İstanbul: Kriter Yay., 2009.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Mevlâna Celâleddin Hayatı, Eserleri, Felsefesi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yay., 2020.
- Karahan, Abdülkadir. "Eski Edebiyatımızda Mevlana Sevgisi" *Mevlana Güldestesi* Konya (1964): 79-86.
- Kendi, İbrahim Aczî. *Dar Na't-i Mevlana Bi Hamta Kudusi Sirra*. Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, 42 Yu 10448, 1b-8a.
- Kendi, İbrahim Aczî. *Mevlana ve Cihan*. Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, 42 Yu 10446, 330b-344b.
- Kendi, İbrahim Aczî. *Mevlana ve Cihan Hak Yolu*. Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, 42 Yu 10447/1, 310b-324b.
- Köprülü, Mehmed Fuad. *Türk Edebiyat Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay., 2011.
- Mermer, Ahmet vd. *Osmanlı Şiirinde Mevlâna Övgüleri ve Mevlevilik Unsurları*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yay., 2009.
- Nas, Halef. "Yeni Türk Şiirini Besleyen Bir Kaynak: Mevlâna" *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 5/2 (2021): 219-235.
- Öngören, Reşat. "Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2004.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yay., 2015.
- Şemdeddîn Sâmî. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317.

- Tiyek, Muhammet Akif. "İbrahim Aczî Kendi Bibliyografyası" ATEBE 6 (Aralık 2021): 175-91.
- Tiyek, Muhammet Akif. "İbrahim Aczî'ye Ait Bir Dönem Eleştirisi: Dünyaya Bakarak" *Kalemname* 7/13 (Haziran 2022): 147-170.
- Tiyek, Muhammet Akif. "İbrahim Aczî Dîvân'ında Ahlâkî Bozulmanın Nedenleri", *Din, Düşünce ve Ahlak II*, ed. Bayram Kanarya, İstanbul: Nida Yay., 2022.
- Tiyek, Muhammet Akif. "İbrahim Aczî Kendi'nin Hayatı, Eserleri ve Dîvân'ı (İnceleme Metin)" Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2022.
- Tiyek, Muhammet Akif. "Kerbela Vakası Üzerine Yazılan Bir Eser: Şehâdet-i Hazret-i Hüseyin" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 10/26 (2023): 57-78.
- Tok, Eda. "17. Yüzyıl Mevlîvî Şairlerin Şiirlerinde Mevlâna ve Mevlevilik" Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2015.
- Ünver, İsmail. "Çeviriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler" *Türkoloji Derneği Dergisi* 9/1 (1993): 51-89.
- Yeniterzi, Emine. *Divan Şiirinde Na't*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993.
- Yeniterzi, Emine. *Sevginin Evrensel Mühendisi Mevlâna*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2020.
- Yıldırım, Nimet. *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yay., 2017.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

HACI ABDULLAH SÂFÎ'NİN LUGÂT-I TÜRKİYESİ'NDE KERKÜK AĞZINA DAİR SÖZ VARLIĞI

About Kirkuk Dialect's Vocabulary in Hacı Abdullah Sâfi's Luğât-ı Türkiyye

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received Date : 17.02.2024
Kabul Tarihi/Accepted Date : 03.03.2024
Sayfa/Pages : 41-58
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1438822>

Önder SAATÇI

(Öğr. Gör. Dr.), Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi / Türkiye, e-mail:
ondersaatci@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5322-7725>

Atıf/Citation

Saatçi, Önder. "Hacı Abdullah Sâfi'nin Luğât-ı Türkiyye'sinde Kerkük Ağzına Dair Söz Varlığı"
Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi 11/29 (2024): 41-58.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

HACI ABDULLAH SÂFÎ'NİN LUĞÂT-I TÜRKİYYESİ'NDE KERKÜK AĞZINA DAİR SÖZ VARLIĞI

About Kirkuk Dialect's Vocabulary in Hacı Abdullah Sâfî's Luğât-ı Türkiye

Önder SAATÇİ

Öz: Makalenin girişinde Kerkük ağzıyla ilgili söz derleme çalışmalarından söz edilmiş, günümüze değin bölgeyle ilgili yapılmış sözlükler ve çeşitli ağız çalışmalarından çıkarılmış indeksler tanıtılmıştır. Üzerinde çalıştığımız yazmanın müellifi hakkında bazı bilgiler sunulduktan sonra yazmanın nitelikleri anlatılmıştır. İnceleme bölümünde öncelikle yazmadaki Kerkük ağzı söz varlığı listelenmiş, bu söz varlığının hangilerinin madde başında hangilerinin tanımlarda bulunduğu belirtilmiştir. Bu tespit sırasında bazı kelime çeşitleri de gösterilmiştir. İncelemede, Türkiye Türkçesiyle ortak kelimelerden bazılarının gerek madde başında gerek tanımlarda Kerkük ağzı fonetiğiyle kaydedilmiş olduğu gösterilmiştir. Yazmada Kerkük ağzından alınmış bazı kelimelerin anlamlarının günümüzde Kerkük ağzı ile ilgili sözlüklerdeki tanımlarıyla uyumsuzluğuna dikkat çekilmiş, bunun sebepleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca, birkaç maddenin tanımında bulunan, Türkiye Türkçesiyle ortak bazı kelimelerin Kerkük ağzındaki anlamlarıyla kullanılmış olduğuna dikkat çekilmiştir. Makalede verilerin birçoğu tablolarla karşılaştırmalı bir yöntemle sunulmuştur. Sonuç bölümünde yazmanın bu yönleriyle bir taraftan Kerkük ağzının söz varlığının kayda geçirilmesi çalışmalarında önemi üzerinde durulmuş ve Türkoloji çalışmalarına katkı sağlayacağı belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: anlam, kelime, sözlük, söz varlığı, yazma

Abstract: In the introduction of the article, the compilation studies on Kirkuk dialect were mentioned, dictionaries and indexes extracted from various dialect studies were introduced. After presenting some information about the author of the manuscript we are working on, the characteristics of the manuscript are explained. In the analysis section, firstly, the vocabulary of Kirkuk dialect in the manuscript is listed and it is indicated which of these vocabulary are found at the beginning of the article and which are found in the definitions. During this determination, some word types were also shown. In the analysis, it is shown that some of the words common with Turkey Turkish are recorded with Kirkuk dialect phonetics both at the beginning of the article and in the definitions. The incompatibility of the meanings of some words taken from the Kirkuk dialect in the manuscript with their definitions in the dictionaries related to the Kirkuk dialect today has been pointed out and the reasons for this have been emphasised. In addition, it was pointed out that some words common to Turkey Turkish in the definitions of a few items were used with their meanings in the Kirkuk dialect. In the article, most of the data are presented in a comparative method with tables. In the conclusion part, the importance of the manuscript in recording the vocabulary of Kirkuk dialect is emphasised and it is stated that it will contribute to Turkological studies if it is published.

Key Words: meaning, word, dictionary, vocabulary, manuscript

Extended Abstract

In the introduction of the article, after briefly mentioning the first researches on the dialects of Turkish in Turkey, the studies on word compilations and the dictionaries organised with the data obtained from these studies, the studies on word compilations related to the Kirkuk dialect were focused on, and examples of various dictionary studies on this subject were given. In this context, some number information about Habib Hürmüzlü and Ata Terzibaşı's dictionaries on Iraqi Turkmen dialects are given. In addition, indexes extracted from various dialect studies on the region until today are introduced.

Biographical information about the author of the manuscript we are working on; birthplace, works, literary products, etc. After biographical information is presented, the qualities of the manuscript are explained. We found it appropriate to give the following basic information about the manuscript: The language of the manuscript is Turkey Turkish. The orthography of the manuscript is classical Ottoman orthography. The manuscript consists of 244 pages and is written in a script that can be called legible. There are 3495 articles in it, including repetitions. After giving some information about how the manuscript was delivered to us, it is emphasised how the words in the manuscript can be classified according to their meanings and concepts. The main word groups in the manuscript are: plant names, animal names, disease names, some historical proper names, etc.

In the analysis section, firstly, the vocabulary of the Kirkuk dialect in the manuscript is listed in a table and it is indicated which of these vocabularies are mentioned at the beginning of the article and which are found in the explanation of definitions. Such information is also given in tables. During this determination, some word types such as compound verb, idiom, doubling are also shown. In the analysis, it is stated that some of the words common with Turkey Turkish are recorded with the phonetics of Kirkuk dialect both at the beginning of the article and in the definitions. Attention was drawn to the incompatibility of the meanings of some words taken from the Kirkuk dialect in the manuscript with their definitions in dictionaries related to the Kirkuk dialect today. Such information is also presented comparatively with tables. Some evaluations have been made on the reasons for these differences. In addition, the fact that some words common to Turkey Turkish in the definitions of a few items are used with their meanings in the Kirkuk dialect has been pointed out in a comparative manner with tables. While giving various information about the items related to the vocabulary in the manuscript and creating the tables, we did not neglect to give the forms of the vocabulary in the manuscript in their original form. In our study, it is also asked to what extent the vocabulary given under each subheading is found in the general and idiom dictionaries that have been arranged about İraqi Turkmen dialects so far, or whether the meanings in the manuscript and the meanings in the previously arranged dictionaries.

In the conclusion section, the importance of the manuscript in recording the vocabulary of Kirkuk dialect is emphasised and it is stated that it will contribute to Turkological studies if it is published. The results of our study can be expressed more broadly as follows:

In the dictionary, besides the words taken from the written language and various dialects, historical and archaic vocabulary, many words taken from the Kirkuk dialect are also included: baynak, bildir, çibin, fîrîra, gümürden-, haraş, hõrı, kaşka (II), etc.

Some words such as hāvınc, keççe, which are not found in the dictionaries prepared on İraqi Turkmen dialects until today (Kirkuk Turkish Dictionary, İraqi Turkmen Turkish Dictionary, Turkman Dictionary of Kirkuk Dialect) have been recorded in this dictionary.

In the manuscript, some dilemmas in the Kirkuk dialect, which are not found in other sources, have also been identified: har har, salt sapa.

Although the language of the manuscript is Turkish and the orthography is classical Ottoman orthography, some of the words common with Turkish are recorded in the phonetics of the Kirkuk dialect at the beginning of the article. Thus, information on the phonetics of some words of the Kirkuk dialect was also obtained: çakkal, ekiz, imekle-, pıçak, sep-, yuğa, etc.

Since the author of the dictionary is from Kirkuk, he did not only use the vocabulary of Kirkuk dialect at the beginning of the articles, but also used these words in the definitions and showed the inflected form of some of them: doğması, davarın, eriğın, arakla, etc. However, we cannot say that this attitude of the author is conscious. This situation should rather be considered as the diffusion of dialectal features into the writing.

While defining some Kirkuk dialect words (davar, plum) which are common with Turkey Turkish, the dictionary author gave their meanings in Kirkuk dialect. Some words (balkuta, firişte, forta, hosa, hosa, kunda, leggâm, shorca, toğlı) were taken from Kirkuk dialect but he did not record them with their meanings in Kirkuk dialect. This situation suggests that the words in question have undergone a contraction or change of meaning in today's Kirkuk dialect.

If the manuscript is published, the deficiencies of the dictionaries on Iraqi Turkmen dialects and especially Kirkuk dialect will be eliminated and some definitions will be enriched.

If the manuscript is published as a dictionary, it will contribute to the expansion and development of research on Iraqi Turkmen dialects.

Although the manuscript is not organised as a "dialect dictionary", it will also contribute to the researches on the historical vocabulary of Turkish language and general dialect lexicography studies in terms of the material it contains.

Giriş

Leylâ Karahan “Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması”nda Anadolu ağzıları üzerine yapılan araştırmaların 19. yüzyılın ortalarında başladığını belirtir.¹ Bu araştırmalar kapsamında, Türkiye’de söz derleme faaliyetlerinin ilki H. Zübeyr Koşay ve İshak Refet Işıttan tarafından 1932’de yayımlanan, folklor ağırlıklı “Anadilden Derlemeler”dir. Bu eserin 2. cildini ise 1952’de H. Zübeyr Koşay ve Orhan Acıpayamli yayımlamışlardır. 1939-1949 yılları arasında ise Türk Dil Kurumu “Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi”ni düzenlemiş ancak bu sözlüğün yetersizliklerini gidermek için 1952’de tekrar yola çıkan TDK, 1963-1982 yılları arasında, son cildi ek olmak üzere, 12 ciltlik “Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü”nü yayımlamıştır. Bunlardan başka, çeşitli dergilerdeki, tezlerin ve bağımsız araştırmaların sonlarındaki kelime listelerinden ve indekslerden de bu cümleden olmak üzere söz etmek mümkündür.²

Kerkük ağzından söz derleme çalışmaları da uzun bir geçmişe dayanmaz. Ata Terzibaşı 1952 yılında Derleme Sözlüğü’nün³ TDK tarafından hazırlanması sırasında Kuruma 1375 fiş göndermiş, bunların 1230’u DS’de madde başı yapılmıştır.⁴ Terzibaşı sonraları halk ağzından topladığı malzemeyle de bunları birleştirerek 2011, 2013 ve 2015 yıllarında üç ciltlik “Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük”ü yayımlamıştır.⁵ Bu sözlükte 5162 madde başı bulunmaktadır. DS’ye Kerkük’ten katkı veren bir başka araştırmacı da 200 fiş göndermiş olan İzzettin Bayatı’dır. DS’ye fiş gönderenlerden biri olan Nermin Neftçi’nin kaç fiş gönderdiği DS’nin ilgili bölümünde belirtilmemiş ancak Neftçi, Kerkük’te bulunduğu yıllara dair hatıralarını kaleme aldığı ve ilk baskısı 1957’de “O Yakadan Bu Yakaya” adıyla, ikinci baskısı ise 2003’te “Kerkük’te Bulduklarım” adıyla yapılan kitabında, Kerkük ağzından deyim, dua, beddua, kalıp söz, birleşik kelime, vb. çok sayıda söz varlığına yer vermiştir.⁶

1979’da ise İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde Choban Khıdır Haydar (Çoban Hıdır Haydar), “Irak Türkmen Ağızları”⁷, Hussin Shahbaz Hassan (Hüseyin Şahbaz Hassan), “Kerkük Ağzı”⁸ ve H. Kemal Bayatlı “Halk Şiirinde Irak Türkmen Ağzı Dil

¹ Leylâ Karahan, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması (Ankara: TDK Yay., 1996), IX.

² Zeynep Korkmaz, “Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar-2. Cilt (Ankara: TDK Yay., 2005), 234-235.

³ Metinde bundan sonra DS şeklinde kullanılmıştır.

⁴ Deleme Sözlüğü (1. Cilt) (Ankara: TDK Yay., 1995), LV.

⁵ Metinde bundan sonra KATS şeklinde kullanılmıştır.

⁶ Önder Saatçi, Irak Türkmenleri İçin (İstanbul: Kerkük Vakfı Yay., 2020), 268-276.

⁷ Metinde bundan sonra ITA şeklinde kullanılmıştır.

⁸ Metinde bundan sonra KA şeklinde kullanılmıştır.

İncelemesi"⁹ başlığıyla, birer doktora tezi sunmuşlardır. Bu tezlerden ilk ikisi halk ağzından derlemelere, diğeri ise Irak Türkmen halk şiirinden örneklere dayanmaktadır; bu tezlerin sonunda indeks niteliğinde birer sözlük bulunmaktadır ki bunlar da Irak Türkmen ağızlarından söz derleme çalışmalarına önemli katkı sağlamış olan çalışmalardır. Irak Türkmen ağızlarından deyim ve atasözleri derlemeleri ilgili olarak da pek çok sözlük yayımlanmıştır. Bunlardan en önemlileri Ata Terzibaşı'nın "Kerkük Eskiler Sözü" ve İhsan S. Vasfi'nin "Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri"dir.¹⁰ Bunların yanında, bazı makale ve bildirilerde de Irak Türkmen ağızlarının söz varlığı incelenmiştir. Bunlardan biri Çoban Uluhan Beşirli'nin "Türkmen Ağızlarında Birleşik Kelimeler"¹¹ makalesi, diğeri Sevda Özen Eratalay'ın "Kerkük Türkmen Ağzında Hastalık Adları"¹² makalesi, bir diğeri de Mehmet Mehdi Bayat'ın "Irak Türkmen Ağzında Kalıplaşmış Anlatımlar"¹³ bildirisidir.

Irak Türkmen ağızlarından söz derleme çalışmalarında önemli bir durak da Habib Hürmüzlü'nün ilk baskısı 2003'te "Kerkük Türkçesi Sözlüğü",¹⁴ ikinci baskısı ise 2013'te genişletilerek "Irak Türkmen Türkçesi"¹⁵ adıyla yayımlanan sözlükleridir. Son baskısında 7000 civarında madde başına ulaşılmıştır.

Daha başka birtakım çalışmalarla da Irak Türkmen ağızlarından söz varlığı derlenerek kayda geçirilmiştir.¹⁶ Ancak bu çalışmada ele aldığımız Sâfi'nin Lüğât-ı Türkiyye'sinin, Irak Türkmen ağızları ve bilhassa Kerkük ağzından söz varlığının kaydedildiği en eski tarihli çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, yazmanın sonunda kayıtlı tarih 12 Rebiyülevvel 1365-24 Şubat 1945 şeklindedir. Müellifin vefat tarihinin 1898 olduğu göz önüne alındığıdaysa eserdeki söz varlığının 19. yy.da kaydedilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

1. Müellif Hakkında

Kerkük'te yetişmiş en önemli şairlerinden olan Hacı Abdullah Sâfi (1809-1898) klasik edebiyatımızın kudretli bir şairidir. Sâfi Kerkük'teki mahalle mektebinde almış olduğu klasik tahsilin yanında özel olarak tarih, coğrafya ve mantık dersleri de almıştır. Hayatını ticaret ve memuriyetle kazanmıştır. 8 yıl kaldığı İstanbul'da bir iftiraya uğramış, iftiracının sonradan doğruyu söylemesi neticesinde üzerine iftiradan kurtulmuştur. Bu hadise onun üzerinde önemli bir sarsıntıya sebep olmuş olmalı ki bunu mısralara dökerek İftirânâme adlı uzun bir şiir yazmıştır. Her klasik şair gibi bir divan da tertiplemiş olan Sâfi; Ahbârü'd-Düvel, Asâru'l-Evvel (Arapçadan tercüme), Kıstâs-ı Müstakîm eserlerini de kaleme almıştır. Bunun yanı sıra Kerküklü şair Faiz ile karşılıklı şiirler (müşaare)¹⁷ de yazmış olan Sâfi; edebî ürünlerinin yanı sıra dille de ilgilenmiş, Emsile ve bu makalenin konusu olan Lüğât-ı Türkiyye (Türkçe Kelimeler) adlı eserleri de yazmıştır.

2. Yazmanın Nitelikleri

Eser henüz yayımlanmamış olup 224 sayfalık bir yazma hâlinindedir. Yazmadaki madde sayısı, tekrarlarla birlikte 3495'tir. Bizim düzenlemelerimizden sonra ise sözlükte 3394 madde

⁹ Bu tez daha sonra kitap olarak basıldığından, çalışmamızda kitap nüshasındaki veriler esas alınmış olup metinde bundan sonra ITT şeklinde kullanılmıştır.

¹⁰ Saatçi, Irak Türkmenleri, 262-267.

¹¹ Çoban Uluhan Beşirli, "Türkmen Ağızlarında Birleşik Kelimeler", Irak Türkmen Ağızı Araştırmaları (1. Cilt) içinde, (Bağdat: وزارة الثقافة والسياحة والإثار Yay., 2021), 58-64.

¹² Sevda Özen Eratalay, "Kerkük Türkmen Ağzında Hastalık Adları", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Salgın Hastalıklar Özel Sayısı (2020): 171-188.

¹³ M. Mehdi Bayat, "Irak Türkmen Ağzında Kalıplaşmış Anlatımlar", VI Uluslararası Türk Dili Kurultayı (20-25 Ekim 2008) Bildirileri içinde (Ankara: TDK Yay. tarihsiz), 685-694.

¹⁴ Metinde bundan sonra KTS şeklinde kullanılmıştır.

¹⁵ Metinde bundan sonra ITTS şeklinde kullanılmıştır.

¹⁶ Önder Saatçi, "Irak Türkmen Ağızlarının Söz Varlığının Toplanması ve Kayda Geçirilmesine Dair", 200 Yıl Sonra Mütercim Asım ve Türkiye'de Sözlük Çalışmaları Bilgi Şöleni içinde (Ankara: Gazikültür A.Ş.-TYB Yay. 2021), 199-212.

¹⁷ A. İhsan Öbek, Klâsik Türk Edebiyatında Müşaare Fâiz-Sâfi (İstanbul: Kerkük Vakfı Yay., 2005), 9-13.

tespit edilmiştir. Yazmanın dili Türkiye Türkçesi, imlası ise klasik Osmanlı imlasıdır. Yazmada, her ne kadar Arap harflerine göre bir sıralama yapılmışsa da her bir harfe göre verilen maddeler kendi içinde alfabetik bir sıralamaya tabi tutulmamıştır. Yazmadaki bir diğer sorun da maddelerin bazı sayfalarda bir, bazılarındaysa birden fazla sütunda sıralanmış olmasıdır. Hatta yer yer sayfa kenarlarına maddeler yazılarak tanımları verilmiş ve birtakım açıklamalar yapılmıştır. Bu düzensizlik müellif nüshasından mıdır yoksa istinsah sırasındaki bir özensizlikten midir, anlayışlamamıştır.

Bu yazmanın, içeriğine dair dikkat çekici bir özelliği Kerkük'te yazılmış ilk Türkçe sözlük olmasıdır. Lüğât-ı Türkiyye'nin yazmasını Irak Türklerinin kültür tarihiyle ilgili önemli eserlere imza atan Necat Kevseroğlu Kerkük'te ele geçirmiş ve transkripsiyonunu yaparak yazmayı PDF nüshası hâlinde bize göndermiştir. Yazma, müellif nüshası olmamakla birlikte, Kerkük'te birçok hoyrat ve folklor ürünlerinin toplanıp yazıya geçirilmesinde öncülük eden Molla Muhammed oğlu Molla Sabir'in istinsah ettiği bir nüshadır. Fakat nüshanın başında müellifin bir ön sözünün bulunması nüshanın değerini artırmaktadır. Zira bu ön sözde Sâfi'nin bazı "öz Türkçe" diye nitelendirilebilecek kelimeleri (alkış, bendeş, Çalab, ögüş, Tanrı, us) erken denebilecek bir dönemde kullanmış olması ve bunları eserinde madde başı da yapması onun dile yaklaşımı ve hâkimiyeti hakkında fikir vermektedir.

Yazmanın bizim açımızdan en önemli özelliği ise Sâfi'nin Türk dilinin söz varlığını çok geniş bir açıdan kavrayabilmiş olmasıdır. Nitekim yazmada günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinden ve Türkiye Türkçesi ağızlarından alınmış olduğu izlenimini veren bir kısım kelimeler ile bazı tarihî söz varlığına hatta arkaik veya ölü diyebileceğimiz kelimelere yer vermiş olmasının yanı sıra Kerkük ağzına dair birçok kelimeyi madde başı yapmış olması bunu göstermektedir. Böylece söz konusu eser yalnızca bir ağız sözlüğü olmanın çok ötesine geçmiştir. Sâfi'nin dile olan bu geniş bakışı açısı onun, kelimelere vermiş olduğu bugünkünden farklı anlamları kaydetmesinden de anlaşılmalıdır. Yazmada kelime türleri bakımından da bir çeşitlilik (isim, fiil, birleşik fiil, ikileme, sıfat, zarf, edat, vb.) mümkündür. Hatta, yazmada bazı özel adların (kişi adları, yer adları, millet adları), bitki (acı kavun, ağaç sütleğeni, andır, vb.), hayvan (ölküyruk, pay, sağın, vb.) ve hastalık (susalık, kemik sıracası, mühre, vb.) adlarının da bulunması bu kanaatimizi güçlendirmektedir.

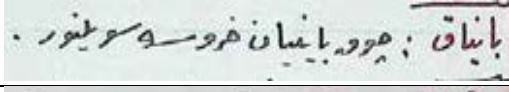
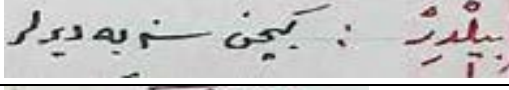
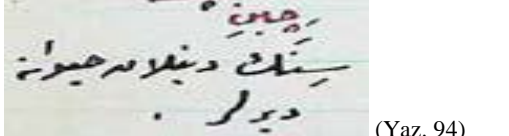
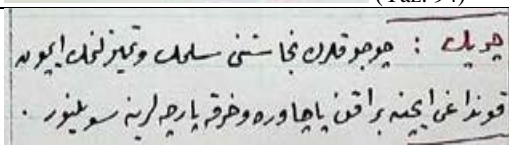
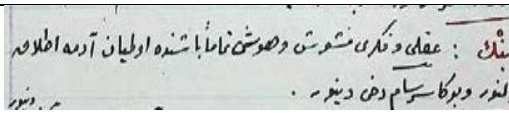
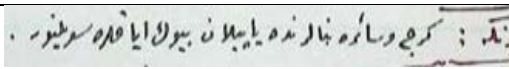
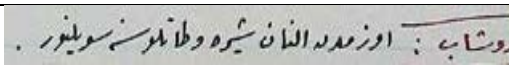
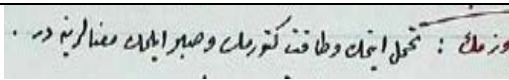
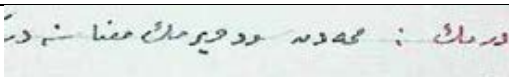
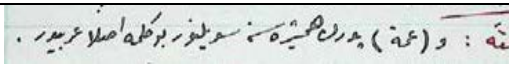
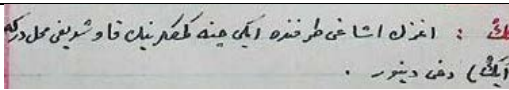
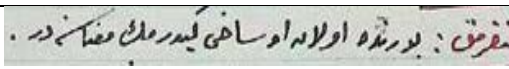
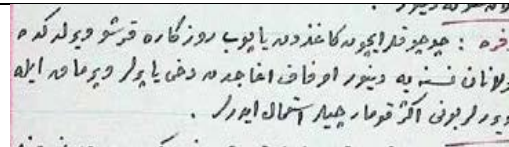
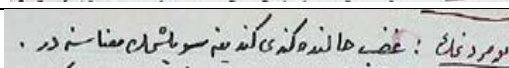
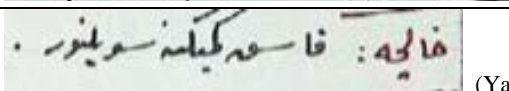
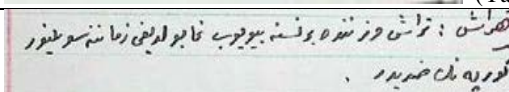
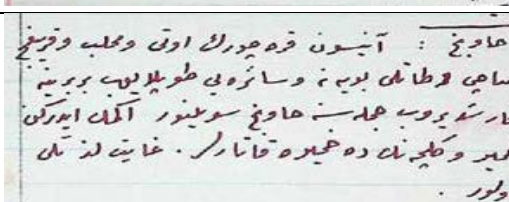
Yazmada dikkati çeken bir husus da birçok maddenin tanımında Arapça ve Farsça karşılıklarının da verilmesidir. Bu da müellifin hem Arapça ve Farsçaya hâkimiyetini göstermesi hem de dili karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alması bakımından kayda değerdir. Sâfi'nin, sözlüğünü düzenlerken bazı kelimelerin etimolojilerine de temas ettiği görülmekle birlikte bu etimolojilerin çok basit hatta bir kısmının halk etimolojisi niteliğinde olduğu da belirtilmelidir.

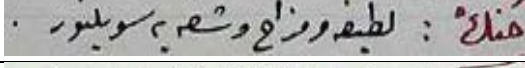
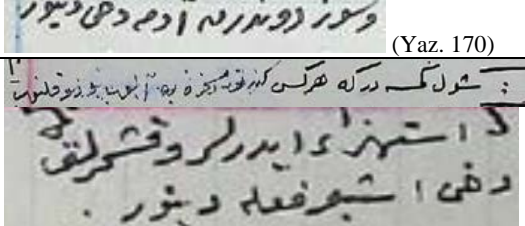
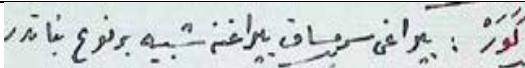
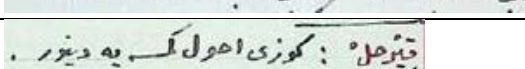
Ağız derlemeciliğinin o çağda henüz çok yeni olduğunu düşündüğümüzde bu söz varlığının ne kadar önemli ve kıymetli veriler olduğu şüphesizdir. Bu yönüyle, Sâfi'nin Kerkük yöresinden ilk ağız derlemelerini gerçekleştirmiş olduğunu söylemek mümkündür. İşte, bu gibi özellikler dikkatimizi çektiğinden, eserde Kerkük ağzına dair söz varlığını daha yakından incelemeyi uygun gördük.

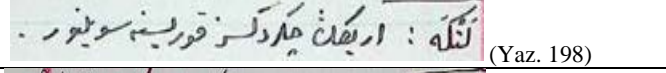
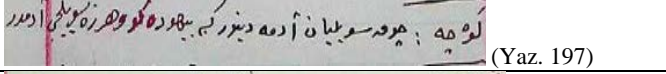
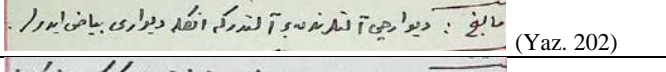
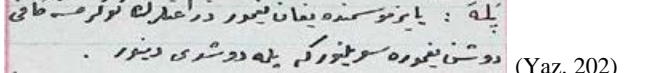
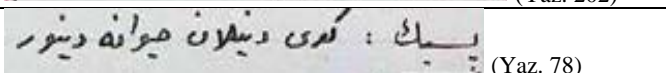
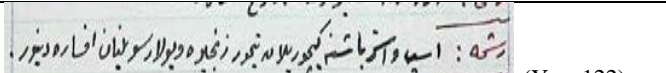
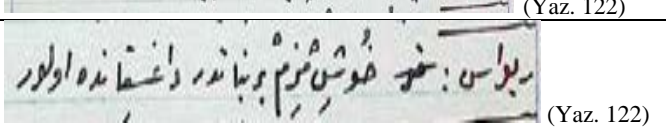
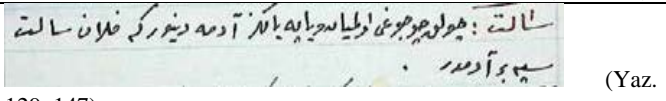
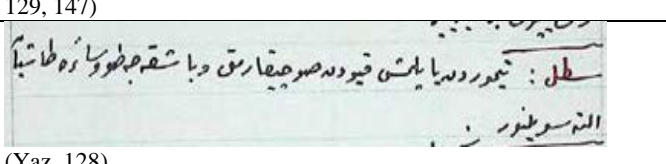
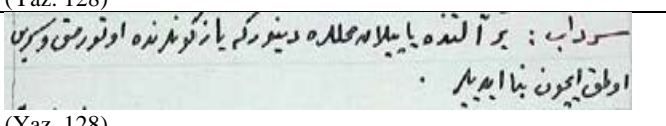

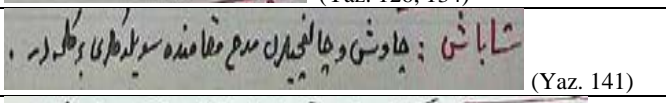
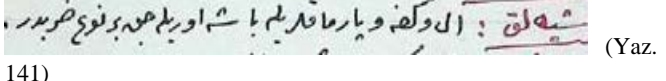
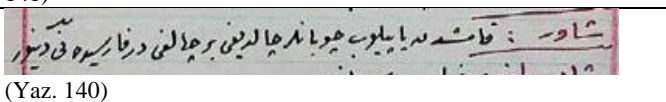
3. İnceleme

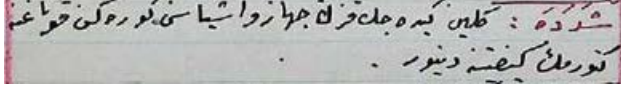
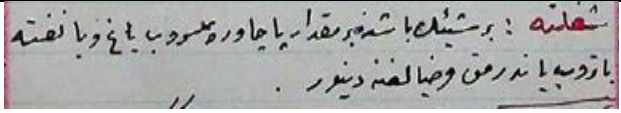
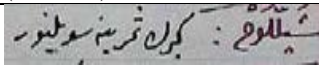
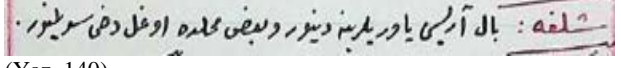
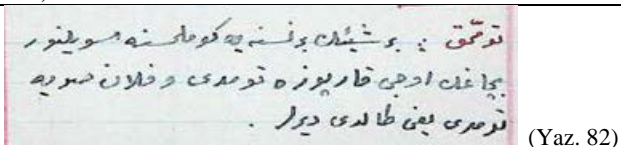
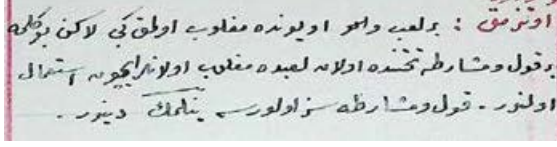
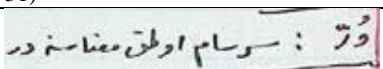
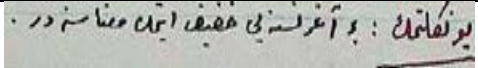
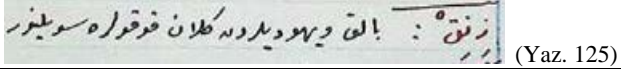
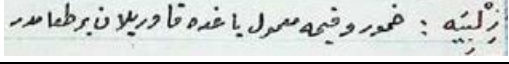
3.1. Lüğât-ı Türkiyye'de Kerkük Ağzına Dair Söz Varlığının Görünümü

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi sözlükte, Kerkük ağzına dair bazı kelimeler de madde başı yapılmıştır. Hatta, bazı maddelerin yanına, sayfa kenarlarında müellif tarafından "Kerkük'te istimal edilir." ve "Bu dahi" ibareleri yazılmıştır. Fakat biz Türkiye Türkçesiyle ortak olan maddeleri değil, yazı diline girmemiş olanların başlıcalarını aşağıdaki tabloda belirtmeyi uygun gördük.

Madde Başı ve Tanımı	Yazmadaki Şekil ve Sayfa numarası
baynaç: Çok baynayan [öt-] horosa [horoz] söylenir.	 (Yaz. 70)
bildir (I): Geçen seneye dirler.	 (Yaz. 59)
çibin: Sinek denilen hayvâna dirler.	 (Yaz. 94)
çirpek: Çocukların necâsetini silmek ve temizlenmek için, kundağı içine bırak[ıl]an paçavra ve hırka parçalarına söylenir.	 (Yaz. 105)
debeng: 'Aklı ve fikri müşevveş [karışık] ve hoş, tamamen başında olmayan adama itlak olunur [söylenir] ve buna "sersem" dahi denir.	 (Yaz. 114)
dinge: Kireç ve saire binalarında yapılan büyük ayaklara söylenir.	 (Yaz. 117)
doşab: Üzümünden alınan şıra ve tatlısına söylenir.	 (Yaz. 117)
döz-: Tahammül etmek, takat getirmek ve sabreylemek manalarıdır.	 (Yaz. 117)
emizdir-: Memeden süt vermek manasıdır.	 (Yaz. 46)
'ete: Pederin hemşiresine söylenir. Bu kelime aslen 'Arabîdir.	 (Yaz. 158)
eğek: Ağzın aşağı tarafında, iki çene kemiklerinin kavuştuğu mahaldir [yer] ki "eyek" dahi denir.	 (Yaz. 37)
fin kır-: Burunda olan evsâhı [pislik] gidermek manasıdır.	 (Yaz. 162)
fırfıra: 1. Çocuklar için kâğıttan yapıp rüzgâra karışı verildiğinde [verildiğinde] dolanan nesneye denir. 2. Ufak ağaçtan dahi yaparlar ve parmak ile çeviriler. Bunu, ekşer kumarçılar isti'mâl iderler.	 (Yaz. 161)
gümürden-: Gazap hâlinde kendi kendine söyleşmek manasıdır.	 (Yaz. 195)
hâlça: Kasık kemiğine söylenir.	 (Yaz. 112)
haraş: Bir nesne büyüyüp nema bulduğu zamanına söylenir. Körpenin zıddıdır.	 (Yaz. 213)
hâvinc: Anason, karaçörek otu, mahleb ve kırığıç saçı, tatlı boyana ve saireyi toplayıp birbirine karıştırıp cümlesine hâvinc söylenir. Ekmek ederken hamur[a] ve külçenin de hamur[un]a katarlar. Gayet lezzetli olur.	 (Yaz. 109)

helhele: Vaqt-i sürürda [eğlence zamanı] kadınlar boğazıyla ettikleri bir nevi sadadır.	 (Yaz. 209)
helim: Muharrem aylarında et ve buğdaydan yapılan bir nevi aştır.	 (Yaz. 108, 209)
henek: Laîfe, mizah ve şakaya söylenir.	 (Yaz. 108)
hırçan: Kavun ve karpuzun nihayetinde kalıp pişmeyenlerine söylenir.	 (Yaz. 112)
hîz: Muğannet, namert, puşt ve kötü adama denir.	 (Yaz. 108)
hõrı: Boş ve battal gezip ve beyhüde dolaşan adama söylenir.	 (Yaz. 112)
hõş: Merkebin durmasını ifhâm [anlatmak] ve işaret için isti'mâl edilir. Bir kelimedir ki telaffuz olunur.	 (Yaz. 208)
hõzik: Gıpta ve haset manasındır.	 (Yaz. 111)
hõk: Bâlâ ve büleñd [yüce ve ulu]. Kıyafeti ve heybeti yolunda olan adamlara denir.	 (Yaz. 208)
hõrük: Kadınların ördükleri saçlarına denir.	 (Yaz. 210)
kaşka (II): Söz döndüren adama dahi denir.	 (Yaz. 170)
kaşmer: Şol kimsedir ki herkes kendini maskaraya alıp ve zevklenip istihza iderler ve kaşmerlik dahi işbu fiile denir.	 (Yaz. 180)
kâvil: Kâf-ı Arabiyle harap olmak manasındır.	 (Yaz. 193)
keççe: Acemi olan adama denir ki dil bilmeye.	 (Yaz. 187)
kēñdi: Topraktan sandık heyetinde [şeklinde] yapılp içine zahire ve zād [erzak] konulan nesneye ıtlāk olunur [söylenir].	 (Yaz. 186)
kere: Sütü tulumda çalkıp hâşıl olan yağa denir ki daha yoğurdu içindedir.	 (Yaz. 189)
kever: Yaprağı sarımsak yaprağına şebih [benzer] bir nevi nebattır. Arabide	 (Yaz. 195)
ķırcıl: Gözü aħvel [şaşı] kimseye denir.	 (Yaz. 178)
ķoca: 2. Bazı maħalde [yer] ced ve dede manasına dahi isti'mâl olunur [kullanılır].	 (Yaz. 174)
kũpe (I): Zeytin, şalgam, hıyar ve saireyi turşu etmek için, bunları bıraktıkları kaba ve yağ, peynir ve saire dahi bırakılır, çamurdan yapılan ve kök boya ile boyanan nesneye denir.	 (Yaz. 196)

letke: Eriğin [kayısı] çekirdeksiz kurusuna söylenir.	
levçe: Çok söyleyen adama denir ki beyhüdegü ve herze söyleyici adamdır.	
mālinc: Duvarcı aletlerinden bir alettir ki onunla duvarı beyaz iderler.	
pele: Pâyız [güz] mevsiminde yağan yağmur ziraatlerin göğermesine kâfi düşen yağmura söylenir ki "Pele düşü" denir.	
pisik: Kedi denilen hayvana denir.	
ravrava: Bir alettir ki çocuklar yeni ayağ tuttuğu hâlde onun vasıtasıyla yavaş yavaş adım atar.	
reşme: 1. is. Esp [at] ve ester [katır] başına geçirilen demir zincire, 2. is. "Yular" söylenilen "efsâr"a denir.	
rivas: Hoşmezem bir nebattır. Dağıstanda [dağlık alanda] olur.	
salt: 2. sf. Çoluk çocuğu olmayan ve yapayalnız adama denir ki "Fılan salt sapa bir adamdır", "Bu adam salttır", dirler.	
sâtıl: Demirden yapılmış, kuyudan su çıkarmak ve başkaca su ve saire taşıyan alete söylenir.	
serdab: Yer altında yapılan mahallere denir ki yaz günlerinde oturmak ve serin olmak için bina edilir.	
sılq: Bir nevi sebzedir, "zılq" dahi söylenir.	
sırāğı: Bir gün evveli hikâye edip bildirir bir kelimedir "sırāğı gün" ve "sırāğı gece".	
sırğa: Altun ve gümüşten yapılip kulağa takılan nesneye söylenir.	
sorağ: Haber, haber almak manasınadır.	
şābāş: Çavuş ve çalgıcıların medih [övme] makamında söyledikleri bir kelimedir.	
şapalaq: El, keffe ve parmaklarıyla başa vurulacak bir nevi darptır.	
şāvır: Kamıştan yapılip çobanlar çaldığı bir çalgıdır.	

şedede: Gelin gidecek kızın cihaz [çeyiz] ve eşyasını küreken [damat] konağına götürmek keyfiyetine denir.	 (Yaz. 142)
şefilte: Bir şeyin başına bir miktar paçavra sürüp yağ veya nefte [gaz yağı] batırıp yandırmak ve ziyalığına [aydınlığına] denir.	 (Yaz. 142)
şepellüh: Gebrek semeresine [meyve] söylenir.	 (Yaz. 139)
şılğa: Bal arısı yavrularına denir ve bazı mahalde [yerde] “oğul” dahi söylenir.	 (Yaz. 140)
şiven: Matem ve yas manasıdır.	 (Yaz. 139)
şöhüm: Ziraat için zemin yarıp ve kazmak manasıdır.	 (Yaz. 139)
tum-: Bir şeyin bir nesneye gömülmesine söylenir. “Bıçağın ucu karpuzu tumdu” ve “Fılan suya tumdu”, yani “daldı” dirlir.	 (Yaz. 82)
ut-: Bir la'bd[e] [oyun] galebe çalmağa denir.	 (Yaz. 31)
utuz-: Bir la'b ve oyunda mağlup olmak gibi. Lakin bu kelime bir kavil [söz] ve müşârağa [şartlaşma] tahtında [altında] olan la'bde mağlup olanlar için isti'mâl olunur [kullanılır]. Kavil ve müşâratasız olursa “yenilmek” denir.	 (Yaz. 31)
 vur: Sersem olmak manasıdır.	 (Yaz. 207)
yüngült-: Bir ağır nesneyi hafif etmek manasıdır.	 (Yaz. 221)
zınık: Balık ve Yahudilerden gelen kokulara söylenir.	 (Yaz. 125)
zifir: 1. Çubuk kırı [sigara ağızlığının üstünde beliren siyahlık]. 2. Yağ ve nevi bulaşığa söylenir. “Elim zifirdir”.	 (Yaz. 124)
zilbiye: Hamur ve kıyma[dan] mamul, yağda kavrulan bir ta'âmdir.	 (Yaz. 125)

Habib Hürmüzlü'nün hazırlamış olduğu ITTS ve KTS, H. Kemal Bayatlı'nın ITT'sinin Dizin'i, Ata Terzibaşı'nın KATS'si taranarak şu maddelerin bu kaynaklarda bulunmadığı tespit edilmiştir: *baynaq*, *çirpek*, *hāvinc*, *keççe*, *zilbiye*. Ancak *halça* Çoban Hıdır Haydar'ın ITA'sının Sözlük bölümünde kayıtlıdır.¹⁸ Bununla birlikte, *çirpek* ve *zilbiye* DS'de bulunmaktadır. Fakat *zilbiye* maddesinin tanımı Kerkük mutfağındakine göre biraz farklıdır. Öte yandan, DS'de *baynaq* şekli yoksa da “bayna-” (horoz öt-) şekli kaydedilmiştir. Oysa, *hāvinc*, *keççe* DS'de de bulunmamaktadır.

Irak'taki diğer Türkmen ağızlarına dair şu kelimeler de sözlükte yer almıştır:

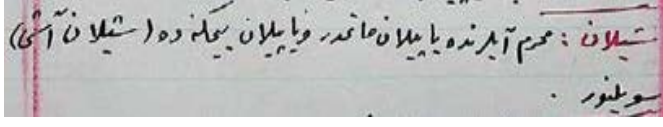
¹⁸ C. Khıdır Haydar, “Irak Türkmen Ağızları” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1979), 446.

paltar: Elbise manasındır.

 (Yaz. 72)

Telâfer ağzında “partal” şeklinde kullanılır.¹⁹

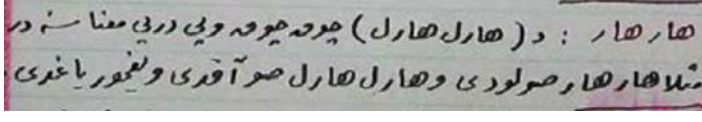
şılan: Muharrem aylarında yapılan matemdir ve yapılan yemeğine de “şılan aşı” söylenir.

 (Yaz. 139)

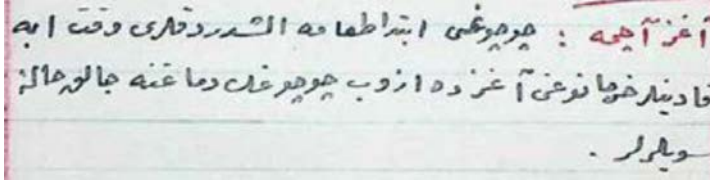
Daha çok Şii mezhebindeki Türkmenlerin yerleşim bölgelerinde kullanılır. Nitekim, Çoban Hıdır Haydar, İTA'sının Sözlük bölümünde, Kerkük'ün Tisin²⁰ Mahallesi'nden olan şair Celal Rıza Efendi'den derlemiş olduğu metinde bu yemeği “şülen” şeklinde kaydetmiştir.²¹

Sözlükte Kerkük ağzından alınmış bazı ikilemeler ve deyimler de madde başı yapılmıştır:

har har: Çok çok ve peyderpey manasındır. Mesela, “Har har soludu.” ve “Harıl harıl su aktı.” ve “Yağmur yağdı.”

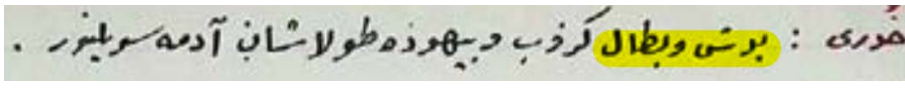
 (Yaz. 208)

ağz açma: Çocuğu ibtidâ [ilkın] ta'āma [yemeğe] alıştırdıkları vakit ebe kadınlar hurma nev'ini ağızda ezip çocuğun damağına calık hâle söylerler.

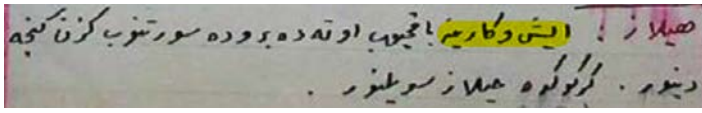
 (Yaz. 35)

Sözlükte bazı maddelerin tanımlarında da Kerkük ağzından alınmış ikilemelere ve deyimlere de rastlanmaktadır:

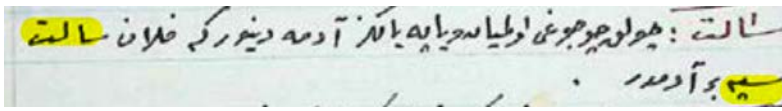
boş ve battal²² (hōrı)

 (Yaz. 41)

iş ve kâr²³ (haylaz)

 (Yaz. 208)

salt sapa (salt)

 (Yaz. 129)

¹⁹ Rıza Çolakoğlu, Telafer Folkloru (İstanbul: Kerkük Vakfı Yay., 2017), 211.

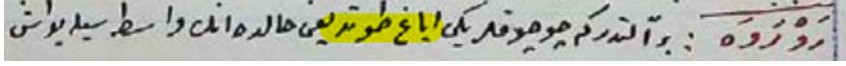
²⁰ Kerkük'te Şii Türkmen ahalisinin yaşadığı bir mahalle olup burası Ba's rejimi döneminde hükümetçe yıktırılmıştır.

²¹ Haydar, Irak Türkmen, 160.

²² Bu ikileme Kerkük ağzında “boş battal” şeklindedir.

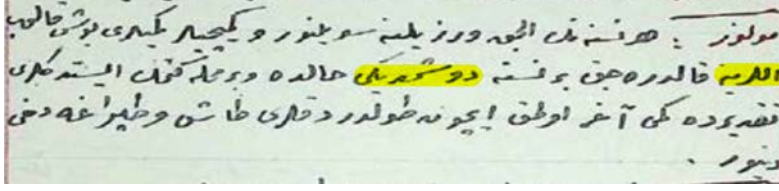
²³ Bu ikileme Kerkük ağzında “iş kâr” şeklindedir.

ayağ tut- (ravrava)

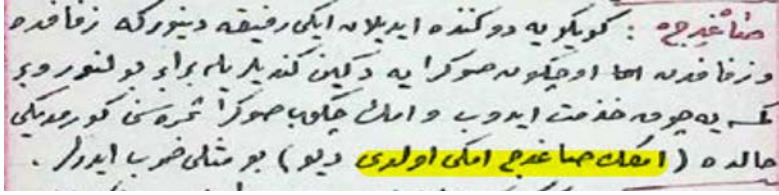
(Yaz. 122)

ellerine ... düşme- (moloz)

(Yaz. 201)

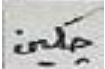
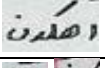
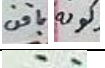
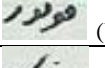
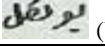
emeği sağdıç emeği ol- (sağdıç)

(Yaz. 146)

Yukarıdaki ikilemelerden *har har*, *iş kâr* ve *salt sapa*, Habib Hürmüzlü'nün ITTS ve KTS'sinde, H. Kemal Bayatlı'nın ITT'sinin dizin bölümünde, Çoban Hıdır Haydar'ın ITA'sının Sözlük bölümünde yer almamıştır. Ancak Ötüken Türkçe Sözlük'te “bol bol” şeklinde verilen anlamın, DS'de Mecitözü-Çorum'a ait olduğu belirtilmiştir. Bu da söz konusu anlamın yazı dilinden ziyade ağızlarda yaşadığını göstermektedir. Öte yandan, Hüseyin Şahbaz Hassan'ın KA'sının indeksinde *iş kâr* kaydedilmiştir²⁴, *boş battal* ise hem Habib Hürmüzlü'nün KTS ve ITTS'sinde²⁵ hem de Ata Terzibaşı'nın KATS'sinde kaydedilmiştir.²⁶

Kerkük ağzına dair bazı kelimelerse, çeşitli maddelerin tanımlarında yer almıştır

Sözlükteki Şekiller	Yazmadaki Şekil ve Sayfa numarası	Tanımlarında Bulunduğu Madde Baş
<i>çigin</i>	 (Yaz. 23)	askı
<i>ehek</i>	 (Yaz. 90)	pinc
<i>günebakan</i>	 (Yaz. 191)	günün çiçeği
<i>kotur</i>	 (Yaz. 181)	kavlık
<i>yüngül</i>	 (Yaz. 221)	yeyni

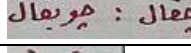
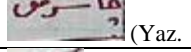
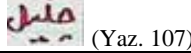
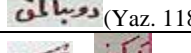

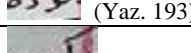
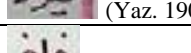
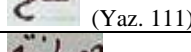

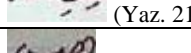
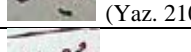
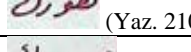

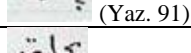
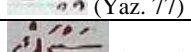
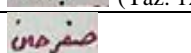
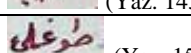
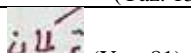
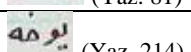
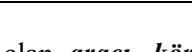
Yukarıdaki tabloda yer alan bütün kelimeler Habib Hürmüzlü ITTS ve KTS'sinde madde başı yapılmıştır.

Sözlükte, Türkiye Türkçesi ile ortak olan bazı kelimelerse madde başında, Türkiye Türkçesi yazı diliyle değil de Kerkük ağzındaki fonetik şekilleriyle kaydedilmiştir. Aşağıdaki tabloda söz konusu kelimeler Türkiye Türkçesindeki fonetik şekilleriyle karşılaştırılmıştır:

²⁴ H. Şahbaz Hassan, “Kerkük Ağzı” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1979), 59.

²⁵ Habib Hürmüzlü her iki sözlüğünde de ikilemeyi bitişik imlayla kaydetmiştir.

²⁶ Ata Terzibaşı, Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük (2. Cilt) (Kerkük: 2013), 405.

Sözlükteki Maddeler	Yazmadaki Şekil ve Sayfa Numarası	Türkiye Şekilleri	Türkçesindeki
<i>araç</i>	 (Yaz. 4, 19)	aracı	
<i>çağkal</i>	 (Yaz. 105)	çakal	
<i>çaşır-</i>	 (Yaz. 106)	şaşırmak	
<i>çēgil</i>	 (Yaz. 107)	çakıl	
<i>donbal-</i>	 (Yaz. 118)	domalmak	
<i>ekiz</i>	 (Yaz. 13, 37)	ikiz	
<i>emizdir-</i>	 (Yaz. 46)	emzirmek	
<i>gevde</i>	 (Yaz. 193)	gövde	
<i>give</i>	 (Yaz. 190)	güve	
<i>hāh</i>	 (Yaz. 111)	halk	
<i>havanta</i>	 (Yaz. 209)	avanta	
<i>hirişte</i>	 (Yaz. 210)	erişte	
<i>his</i>	 (Yaz. 210)	is	
<i>hörük</i>	 (Yaz. 210)	örük	
<i>hörü-</i>	 (Yaz. 208)	ürümek	
<i>imekle-</i>	 (Yaz. 41)	emeklemek	
<i>körük</i>	 (Yaz. 186, 192)	körtük	
<i>kurulda-</i>	 (Yaz. 174)	guruldamak	
<i>paklava</i>	 (Yaz. 91)	baklava	
<i>pıçak</i>	 (Yaz. 77)	bıçak	
<i>sep-</i>	 (Yaz. 127)	serpmek	
<i>sığırçın</i>	 (Yaz. 143)	sığırçık	
<i>toğlı</i>	 (Yaz. 150)	toklu	
<i>Türkman</i>	 (Yaz. 81)	Türkmen	
<i>yuha</i>	 (Yaz. 214)	yufka	

Yukarıdaki tabloda yer alan *araç*, *körük* ve *paklava* Habib Hürmüzlü'nün ITTS ve KTS'sinde kaydedilmemiştir. Ancak "*kuruldamak*" maddesine H. Kemal Bayatlı'nın ITT'sinin Dizin bölümünde rastlanmaktadır.

Müellif Türkiye Türkçesiyle ortak olan bazı kelimelerin fonetik, morfolojik şekillerini yalnız madde başlarında kullanmamış, tanımlarda da bazı kelimeler Kerkük ağzındaki fonetik veya morfolojik şekilleriyle yer almıştır. Aşağıdaki tabloda bu gibi örnekler karşılaştırmalı biçimde gösterilmiştir. Anlam ayrıntıları da tırnak işareti içinde belirtilmiştir:

Sözlükteki Şekiller	Yazmadaki Şekil ve Sayfa numarası	Türkiye Türkçesindeki Şekilleri	Tanımlında Bulunduğu Madde Başlı
<i>altun</i>	 (Yaz. 138, 196, 198, 206, 209)	altın	heyâse, küpe, lira, şaklak, verde
<i>‘arağ</i>	 (Yaz. 97)	arak	çakır (I)
<i>arşun</i>	 (Yaz. 171)	arşın	karı (I)
<i>av-</i>	 (Yaz. 23)	ovmak	ovmak
<i>avuştur-</i>	 (Yaz. 23)	ovuşturmak	ovmak
<i>ayağ</i>	 (Yaz. 122)	ayak	ravrava
<i>bögrek</i>	 (Yaz. 56)	böbrek	böbrek
<i>buğda</i>	 (Yaz. 182, 208, 212)	Buğday	herreme, kamış
<i>doğması</i>	 (Yaz. 162)	doğurması	ferik
<i>duvarçı</i>	 (Yaz. 202)	-	mâlınc
<i>isitme</i> “yüksek ateş, sıtma”	 (Yaz. 21)	sıtma	ayvadana
<i>it-</i>	 (Yaz. 219)	yitmek	yitik
<i>ķabar</i>	 (Yaz. 205)	kabarcık	nasır
<i>ķumarçı</i>	 (Yaz. 161)		fırfıra
<i>oķşayıp</i>	 (Yaz. 32)	okşayıp	avutmak
<i>şirinlik</i> “söz kesme”	 (Yaz. 218)	şirinlik	yedilik
<i>yandır-</i>	 (Yaz. 142)	yakmak	şefilte
<i>yelepe</i>	 (Yaz. 218)	kelebek	yepeylek
<i>yilin-</i> “aşın-”	 (Yaz. 10, 22)	yenilmek	aşınmak
<i>yorgançı</i>	 (Yaz. 196)	yorgancı	gülge

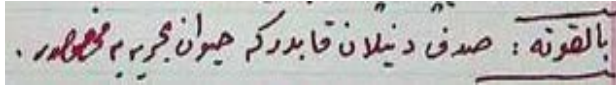
Yukarıdaki tabloda yer alan *duvarçı* maddesine, Habîb Hürmüzlü'nün ITTS ve KTS'sinde rastlanmamıştır. H. Kemal Bayatlı'nın ITT'sinin Dizin bölümünde ise *ķumarçı* ve *oķşa-* maddeleri kaydedilmiştir.

3.2. Sözlükteki Kelimelerin Anlam Bakımından Karşılaştırılması ve Değerlendirilmesi

Türkiye Türkçesiyle ortak olan bazı kelimeler sözlükte Kerkük ağzındaki anlamlarıyla kaydedilmiştir. Aşağıdaki tabloda, söz konusu maddelere verilen anlamlar Hürmüzlü'nün ITTS'si ile TDK Türkçe Sözlük ve Ötüken Türkçe Sözlük'teki anlamlarla karşılaştırılmıştır:

Maddeler	Türkiye Türkçesindeki Anlam	Sözlükteki Anlam	Kerkük Ağzındaki Anlam
ayaz	1. Duru, sakin havada çıkan kuru soğuk. 2. Çok soğuk hava.	Bulutlan arı, saf ve lafif havaya itlak olunur.	<i>Bulutsuz açık hava.</i> ²⁷
burğu	1. delik açmaya yarayan delgiye takılı, sarma, yivli keskin, çelik alet. 2. Tıpa çekmeye yarayan, ucu sivri ve helis biçiminde demir alet, tirbuşon. 3. Yerin orta ve derin katmanlarına inebilmeyi sağlayan delici alet. 4. Telli sazlarda, telleri germeye yarayan mandal.	1. Demirden bir güne alete denir. Bununla uğru mağulesi mücrimleri ikrâr ve ihbar için işkence iderler. Arabîde “izrâ” söylenir. 2. Vidaya söylenir.	<i>Vida, civata.</i> ²⁸
çabala-	1. Güç bir durumdan kurtulmaya uğraşmak. 2. Bir işi başarmak için uğraşmak, gayret etmek.	1. Deprenmek. 2. Hareket eylemek manasınadır.	1. <i>Kımıldama, hareket etmek.</i> 2. <i>Uğraşmak.</i> ²⁹
har har	Harıltılı olarak.	Çok çok ve peyderpey manasınadır. Mesela, “Har har soludu.” ve “Harıl harıl su aktı.” ve “Yağmur yağdı.”	-
payla-	Azarlamak.	Taksim eylemek manasınadır.	<i>Bölüşmek, hisselerle bölmek, dağıtmak.</i> ³⁰
pim	1. Birbirine geçen ya da üst üste geçen parçaları birbirine tutturmak için kullanılan küçük çivi. 2. Dolap raflarını tutturmakta kullanılan yan tablalara çakılan L görünümülü parça. 3. Saatçilikte, bir çarkın ya da döner bir parçanın orta düzlemine dikey olarak tutturulmuş metal çubuk.	Karın yağına dahi söylenir.	<i>Hayvan etini kaplayan yağ tabakası, kuyruk yağı.</i> ³¹
salt	1. İçinde yabancı öge bulunmayan, mutlak. 2. İçine, kendisine yabancı hiçbir öge karışmamış. 3. Yalnızca.	1. Tenha. 2. Çoluk çocuğu olmayan ve yapayalnız adama denir ki “Fılan salt sapa bir adamdır”, “Bu adam salttır”, derler.	<i>Yalnız, kimsesiz.</i> ³²

Aşağıdaki tabloda yer alan kelimelerin yazmadaki anlamlarıyla Kerkük ağzına dair hazırlanmış sözlüklerdeki ve daha başka kaynaklardaki anlamları uyuşmamaktadır. Bu durumun iki sebepten ileri geldiği söylenebilir: Ya sözlük hazırlayanlar yazmadaki anlamları tespit edememişlerdir veya yazmadaki anlamlar günümüz Kerkük ağzından düşmüştür. Bu uyumsuzluklar aynı zamanda, söz konusu kelimelerin Kerkük ağzında, zamanla farklı anlamlar kazanmış olma ihtimalini de akla getirmektedir.

Maddeler	Yazmadaki Şekil ve Sayfa numarası	Sözlükteki Anlam	Kerkük Ağzındaki Anlam
<i>balquta</i>	 (Yaz. 70)	Sedef denilen kaptır ki hayvân-ı bahriyyeye mahsusuttur.	<i>salyangoz.</i> ³³ <i>Küçük çocuğun boynuna asılan bir çeşit süs.</i> ³⁴

²⁷ Habib Hümmüzlü, Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü (Kerkük: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Yay., 2013), 64.

²⁸ Hümmüzlü, Irak Türkmen, 95.

²⁹ Hümmüzlü, Irak Türkmen, 109.

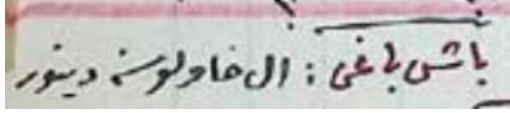
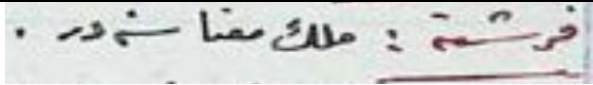
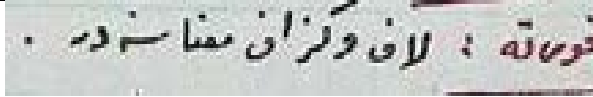
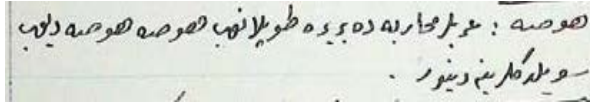
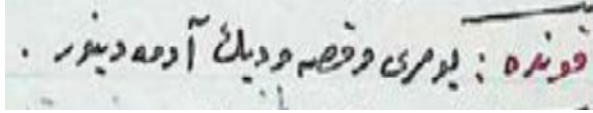
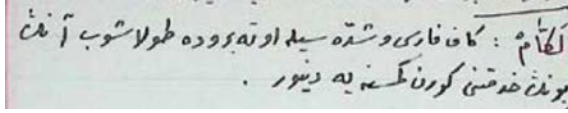
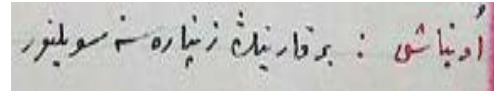
³⁰ Hümmüzlü, Irak Türkmen, 258.

³¹ Hümmüzlü, Irak Türkmen, 261.

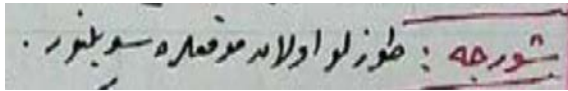
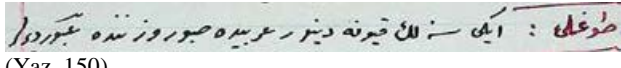
³² Hümmüzlü, Irak Türkmen, 270.

³³ Hümmüzlü, Irak Türkmen, 81.

³⁴ Terzibaşı, Kerkük Ağzı, 337.

<i>başbağı</i>	 (Yaz. 70)	El havlusuna denir.	<i>Eşarp, türban.</i> ³⁵ Ancak Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük'te yazmadakini detekleyen bir tanım yapılmıştır: <i>El ve yüzü yıkadıktan sonra, sıvayıp kurutmaya mahsus kumaş, havlu.</i> ³⁶
<i>firişte</i>	 (Yaz. 163)	melek	<i>Cin.</i> ³⁷ ("Hayalet" anlamında da kullanılır).
<i>forta</i>	 (Yaz. 161)	Lâf u güzâf manasınadır.	<i>Abartmalı ve gerçek olmayan söz, palavra.</i> ³⁸
<i>hosa</i>	 (Yaz. 212)	Araplar muharebede bir yere toplanıp "hosa hosa" deyip <i>söylediklerine denir.</i>	<i>Başboşluk, düzensizlik, düzensiz durum.</i> ³⁹
<i>kunda</i>	 (Yaz. 171)	Yumru, kısa ve dik adam	<i>Kuyruğu kesik kuş veya başka hayvan.</i> ⁴⁰
<i>leggâm</i>	 (Yaz. 198)	Kâf-ı Farisî ve şeddesiyle, öte beride dolaşıp onun bunun hizmetini gören kimseneye denir.	<i>Onun bunun kapısında dalkavuklukla geçinen kimse.</i> ⁴¹
<i>oynaş</i>	 (Yaz. 30)	Bir karının zenpâresine söylenir.	<i>Aralarında hoş karşılanmayan ilişkiler bulunan evli kadın ve erkekten her biri.</i> ⁴²

³⁵ Hürmüzlü, Irak Türkmen, 82.³⁶ Terzibaşı, Kerkük Ağzı, 314.³⁷ H. Kemal Bayatlı, Irak Türkmen Türkçesi (Ankara: TDK Yay., 1996), 190.³⁸ Hürmüzlü, Irak Türkmen, 146.³⁹ Hürmüzlü, Irak Türkmen, 178.⁴⁰ Hürmüzlü, Irak Türkmen, 217.⁴¹ Hürmüzlü, Irak Türkmen, 221.⁴² Hürmüzlü, Irak Türkmen, 249.

Şorca / şorca	 (Yaz. 141)	Tuzlu olan mevkilere söylenir.	<i>Kerkük'te ve Irak'ın çeşitli il merkezlerinde bir mahalle veya semt adı.</i> ⁴³
toğlı	 (Yaz. 150)	İki senelik koyuna denir. Arabîde şabûr vezninde “abûr” dirler.	<i>Bir yaşını doldurmuş dişi kuzu.</i> ⁴⁴

Aşağıdaki maddelerin tanımlardaki bazı kelimelerse Kerkük ağzındaki anlamlarıyla kullanılmıştır:

elmacık: *Davar*ın sağırısı yanlarında çıkan kemiklere denir ve “elmalık” dahi söylenir.

letke: *Eriğin* çekirdeksiz kurusuna söylenir.

Aşağıda söz konusu kelimelerin Türkiye Türkçesi ve Kerkük ağzındaki anlamları karşılaştırılarak verilmiştir.

Kelimeler	Türkiye Türkçesi	Kerkük Ağzı
<i>Davar</i>	1. Koyun ve keçiye verilen orta ad. 2. Koyun keçi sürüsü.	<i>At ve eşek gibi binek hayvanları ile küçükbaş hayvanlara verilen ad.</i> ⁴⁵
<i>Erik</i>	1. Gülgillerden, beyaz çiçekli bir ağaç (<i>Prunus domestica</i>). 2. Bu ağacın kabuğu ince, çeşitli renklerde, mayhoş veya tatlı, etli sulu, tek ve sert çekirdekli yemişi.	<i>kayısı</i> (<i>Prunus armeniaca</i>). ⁴⁶

Sonuç

Üzerinde çalıştığımız sözlük Kerkük ağzı söz varlığını yansıtan bugüne kadar ulaşılabildiği en eski belge niteliğindedir.

Sözlükte, yazı dilinden ve çeşitli ağızlardan alınmış kelimelerden, tarihî ve arkaik söz varlığından başka, Kerkük ağzından alınmış pek çok kelime de madde başı yapılmıştır: *baynak, bildir, çibin, fıfıra, gümürden-, haraş, hõrı, kaşka (II)*, vb.

Günümüze kadar, Irak Türkmen ağızlarıyla ilgili hazırlanmış sözlüklerde (Kerkük Türkçesi Sözlüğü, Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü, Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük) bulunmayan *hâvınc, keççe* gibi bazı kelimeler bu sözlükle kayda geçirilmiş bulunmaktadır.

Yazmada daha başka kaynaklarda rastlanmayan Kerkük ağzındaki bazı ikilemeler de tespit edilmiştir: *har har, salt sapa*.

Yazmanın dili Türkiye Türkçesi, imlası da klasik Osmanlı imlası olmasına rağmen, yazmada Türkiye Türkçesiyle ortak kelimelerin bir kısmı madde başında Kerkük ağzının fonetiğiyle kaydedilmiştir. Böylece Kerkük ağzına dair bir kısım kelimelerin fonetiğine dair bilgilere de ulaşılmıştır: *çakkal, ekiz, imekle-, pıçak, sep-, yuğa*, vb.

Sözlük yazarı Kerküklü olduğu için Kerkük ağzına dair söz varlığını yalnızca madde başlarında kullanmamış, bunun yanında söz konusu kelime örneklerini tanımlarda da kullanarak bazılarının ekli hâllerini de göstermiştir: *doğması, davarın, eriğin, arakla*, vb. Ancak müellifin

⁴³ Necat Kevseroğlu, Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu (Kerkük: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Yay., 2012), 430.

⁴⁴ Hümmüzlü, Irak Türkmen, 301.

⁴⁵ Hümmüzlü, Irak Türkmen, 121.

⁴⁶ Hümmüzlü, Irak Türkmen, 138.

bu tutumunun şuurlu olduğunu söyleyemeyiz. Bu durum daha ziyade ağız özelliklerinin yazıya sirayet etmesi olarak değerlendirilmelidir.

Sözlük yazarı Türkiye Türkçesiyle ortak olan bazı Kerkük ağız kelimelerini (*davar, erik*) tanımlarken bunların Kerkük ağızındaki anlamlarını vermiştir. Bazı kelimeleri (*balkuta, firişte, forta, hosa, kunda, leggâm, şorca, toğlı*) ise Kerkük ağızından almasına rağmen onları Kerkük ağızındaki anlamlarıyla kaydetmemiştir. Bu durum, söz konusu kelimelerin günümüz Kerkük ağızında anlam daralmasına veya anlam değişmesine uğramış olduğunu düşündürmektedir.

Yazmanın yayımlanması hâlinde bugüne kadar Irak Türkmen ağızları ve bilhassa Kerkük ağızı ile ilgili düzenlenmiş sözlüklerin eksiklikleri giderilmiş ve birtakım tanımlar daha da zenginleşmiş olacaktır. Yazma, sözlük olarak yayımlandığı takdirde Irak Türkmen ağızlarıyla ilgili araştırmaların genişlemesine ve gelişmesine katkıda bulunacaktır. Yazma yalnızca bir “ağız sözlüğü” olarak düzenlenmiş değilse de barındırdığı malzeme bakımından Türk dilinin tarihi söz varlığıyla ilgili araştırmalara ve genel ağız sözlükçülüğü çalışmalarına da bir katkı sağlamış olacaktır.

İşaretler:

- ā : uzun a
- é : kapalı e
- ē : uzun e
- ğ : art damak g'si
- ħ : ha (Arapça ح sesi)
- ħ : hırıltılı h (Arapça ح sesi)
- ı : ı-i arası ses
- ķ : art damak k'si (Arapça ك sesi)
- ō : uzun o
- ş : kalın s
- ū : uzun u

Kaynakça

- Bayat, M. Mehdi. “Irak Türkmen Ağzında Kalıplaşmış Anlatımlar”. VI Uluslararası Türk Dili Kurultayı (20-25 Ekim 2008) Bildirileri içinde, 685-694. Ankara: TDK Yay., tarihsiz.
- Bayatlı, H. Kemal. Irak Türkmen Türkçesi. Ankara: TDK Yay., 1996.
- Çolakoğlu, Rıza. Telafer Folkloru. İstanbul: Kerkük Vakfı Yay., 2017.
- Derleme Sözlüğü (1. Cilt). Ankara: TDK Yay., 1995.
- Gülensoy, T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. Ankara: TDK Yay., 2007.
- Haydar, C. Khıdır, “Irak Türkmen Ağızları”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1979.
- Hürmüzlü, Habib. Kerkük Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Kerkük Vakfı Yay., 2003.
- Hürmüzlü, Habib. Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü. Kerkük: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Yay., 2013.
- Karahan, Leylâ. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. Ankara: TDK Yay., 1996.
- Kevseroğlu, Necat. Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Kerkük: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Yay., 2012.

- Korkmaz, Zeynep. "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış". Türk Dili Üzerine Araştırmalar-2. Cilt içinde, 234-235. Ankara: TDK Yay., 2005.
- Öbek, A. İhsan. Klâsik Türk Edebiyatında Müşâare Fâiz-Sâfi. İstanbul: Kerkük Vakfı Yay., 2005.
- Özen Eratalay, Sevda. "Kerkük Türkmen Ağzında Hastalık Adları" Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Salgın Hastalıklar Özel Sayısı (2020): 171-188. Saatçi, Önder. Irak Türkmenleri İçin. İstanbul: Kerkük Vakfı Yay., 2020.
- Saatçi, Önder. "Irak Türkmen Ağızlarının Söz Varlığının Toplanması ve Kayda Geçirilmesine Dair". 200 Yıl Sonra Mütercim Asım ve Türkiye'de Sözlük Çalışmaları Bilgi Şöleni içinde, 199-212. Ankara: Gazikültür A.Ş.-TYB Yay. 2021.
- Shahbaz, H. Hassan, "Kerkük Ağzı" Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1979.
- Terzibaşı, Ata. Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük (2. Cilt). Kerkük. 2013.
- Uluhan Beşirli, Çoban. "Türkmen Ağızlarında Birleşik Kelimeler". Irak Türkmen Ağzı Araştırmaları (1. Cilt) içinde, LV. Bağdat: وزارة الثقافة والسياحة والإثار Yay., 2021.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

MUALLİM NÂCİ'NİN SÂNIHÂTÜ'L-'ARAB ADLI ESERİNDEKİ DARBİMESELLERE TEMATİK YAKLAŞIM

Thematic Approach to the Proverbs in Muallim Naci's Work Sânihatü'l-'Arab

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received Date : 11.01.2024
Kabul Tarihi/Accepted Date : 15.03.2024
Sayfa/Pages : 59-76
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1458227>

Encümen BAYRAM

(Dr. Öğr. Üyesi), Akdeniz Üniversitesi / Türkiye, e-mail: encumenbayram@akdeniz.edu.tr,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6891-3680>

Atıf/Citation

Bayram, Encümen. "Muallim Nâci'nin Sânihatü'l-'Arab Adlı Eserindeki Darbimesellere Tematik Yaklaşım" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024): 59-76.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

MUALLİM NÂCİ'NİN SÂNIHÂTÜ'L-'ARAB ADLI ESERİNDEKİ DARBİMESELLERE TEMATİK YAKLAŞIM

Thematic Approach to the Proverbs in Muallim Naci's Work Sânihâtü'l-'Arab

Encümen BAYRAM

Öz: Muallim Nâci, Tanzimat döneminin önemli şair ve yazarlarından birisi olarak bilinir. Nâci, din, lûgat, edebiyat, tarih, belagat ve eğitim ile ilgili eserler kaleme alan velut bir müelliftir. Nâci'nin öne çıkan özelliklerinden biri de dilciliğidir. Nâci'nin dilciliğinin en önemli göstergelerinden birisi düşünceleriyle Türk Dil Kurumunun kurulmasına ilham veren kişiler arasında yer almasıdır. Ayrıca Muallim'in, *Lûgat-ı Nâci* ve *Kamûs-ı Osmânî* gibi eserlerini telif ederek sözlük nitelikli çalışmalarda bulunması, dilciliğine delil teşkil eden bir diğer husustur. Yazarın öne çıkan mezyetlerinden biri de Arap dili ve edebiyatındaki yetkinliğidir. Nitekim Muallim'in eserleri konu, tema ve dil bakımından Arap dili ve edebiyatına dair çok sayıda hususu içerir. Yazarın Arap dilinde yetkinliğini gösteren çalışmalarından birisi de *Sânihâtü'l-'Arab* adlı eseridir. Nâci, burada milletlerin fikir ve tecrübelerinin özü olarak ifade ettiği üç yüze yakın darbimeseli farklı edebî tahkiyelerle ele alır. O, sözü edilen darbimeselleri belirli bir sistematik içerisinde işler. Bu çalışmanın konusunu Muallim Nâci'nin *Sânihâtü'l-'Arab* adlı eserinde ele aldığı darbimeseller oluşturur. Metin analizi yöntemi kullanılarak söz konusu darbimesellerde öne çıkan temalar ele alınmaktadır. Buna göre çalışmada ilim, cehalet, doğruluk, erdem, din ve zulüm gibi temaların öne çıktığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap dili ve belagati, Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, Darbimesel

Abstract: Muallim Nâci is known as one of the most prominent poets of the Tanzimat period. He was a prolific author writing on religion, language, literature and education. One of the outstanding features of Nâci's work is his mastery of language. His linguistic skills were instrumental in inspiring the establishment of the Turkish Language Association. In addition, his works such as "Lûgat-ı Nâci" and "Kamûs-ı Osmânî" in the form of dictionaries serve as evidence of his linguistic contributions. One of the most remarkable aspects of Nâci's linguistic skills is his mastery of Arabic language and literature. Indeed, his works encompass many aspects of Arabic language and literature in terms of subject matter, themes and language. In addition, Nâci's dictionary like works are often inspired by Arabic dictionaries. These aspects not only underscore the value he places on the Arabic language in his literary endeavours but also highlight his profound knowledge of the Arabic language and lexicography. One of the works that demonstrates Nâci's mastery of the Arabic language is his book entitled "Sânihâtü'l-'Arab". In this book, he explores nearly three hundred proverbial expressions that represent the essence of the thoughts and experiences of nations through various literary analyses. He systematically examines these proverbs within a certain framework. Therefore, the focus of the study is on the proverbs discussed in Muallim Nâci's "Sânihâtü'l-'Arab". Using the method of textual analysis, the study delves into the prominent themes evident in these proverbial expressions, including knowledge, ignorance, truthfulness, virtue, religion and oppression.

Key Words: Arabic language and rhetoric, Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, proverb

Extended Abstract

Muallim Nâci is recognised as one of the most important writers, journalists and poets of the Tanzimat period. From an early age, with the support of his family he developed an inquiring mind with piety at its core. For him, any mention of God meant the existence of Allah. Accordingly Muallim Nâci studied Islamic sciences at the Fevziyye school and memorised the Koran. After losing his father at a young age, Muallim Nâci moved with his mother to live with his uncle in Varna, where he spent part of his life. As a result of his education there, Muallim Nâci became proficient in Arabic and Persian, and later improved his French through language

lessons. He read classic works of Eastern literature on his own, such as “Gulistan” and “Divan” by Hafız which fostered his admiration for classical Eastern literature in Varna. In addition, Muallim Nâci learns the aruz metres from Kavalalı Hüseyin Hoca. He also learnt the “Sulus” and “Nesih” styles of calligraphy, eventually earning a certificate in calligraphy and the nickname “Hattat Hoca” (Calligraphy Teacher).

While teaching, Muallim Nâci concentrated on writing and his poems were first published in the Tuna newspaper where he gained recognition. His youthful and determined attitude attracted the attention of Mutasarrıf Kürt Said Pasha (d. 1907). As a result, Paşa hired Nâci as his secretary. Over time, Muallim Nâci travelled with Said Paşa to various cities, eventually settling in Istanbul after Pasha’s appointment as foreign minister. After meeting Ahmet Mithat Efendi, Muallim Nâci took his first professional steps as a writer, editing literary articles for the newspaper “Tercüman-ı Hakikat.” Muallim went on to successfully publish “Mecmua-i Muallim” which attracted attention. He also received awards for his contributions to the Turkish language. His main article entitled “Gazi Ertugrul Bey” in the Mürüvvet newspaper won the appreciation of Sultan Abdulhamid II who appointed him to write Ottoman history. As a result, Muallim Nâci was given rank, decorations and a salary.

Muallim Nâci’s efforts to promote unity, simplicity and originality in the language are evident. His works greatly influenced the establishment of the Turkish Language Association by Atatürk in 1932. In addition, his dictionary-like works such as “Lûgat-ı Nâci” and “Kamûs-ı Osmânî” show his expertise in linguistics. Moreover, Muallim Nâci’s deep knowledge of Arabic language and literature is remarkable; his works cover various aspects of Arabic language and literature. Muallim Nâci’s depictions of religious and historical figures such as the Prophet Muhammad (d. 632), Hz. Ali (d. 661), Fahreddîn er-Râzî (d. 1210), Mütenebbî (d. 965), and pre-Islamic poets.

Muallim Nâci demonstrates his mastery of Arabic in his work “Sânihâtü'l-'Arab”, in which he examines about three hundred proverbs through various literary analyses. The analysis of these proverbs reveals numerous themes such as knowledge, ignorance, truthfulness, virtue, religion and oppression, and shows Muallim Nâci's deep interest and knowledge of Arabic literature. Muallim Nâci’s translation and adaptation of many works from Arabic into Turkish adds further value to his literary contributions. The evaluation of his works is important for the academic community and it is believed that this study will contribute to future research efforts.

Giriş

Muallim Nâci (1849-1893), Tanzimat’ı takip eden yenileşme serencamının en bilinen figürlerinden birisidir. O, divan edebiyatının gücünü ve üreticiliğini yitirdiği bir dönemde roman, tenkit, lûgat, şiir, tiyatro, hatıra, deneme, mektup, belagat, edebiyat tarihi, sözlük, gramer, tarih, kültür, eğitim ve pedagoji gibi alanlarında eserler neşreder ve muallimliğiyle öne çıkar. Nâci, Arap coğrafyasına ait Hz. Muhammed (ö. 632), Hz. Ali (ö. 661), Fahreddîn er-Râzî (ö. 1210), Mütenebbî (ö. 965) ve Cahiliye Dönemi şairleri gibi dinî ve tarihî şahsiyetleri işlerken Batı’daki gelişmelere de kayıtsız kalmaz ve Fransız edebiyatından çeşitli okumalar yapar. Nitekim bu durum yazarın edebî kişiliğinin oluşmasında etkilidir.

Nâci, eserlerinde geçmişe dair tahkiyelere yer verirken üslubunda bir yenileşmeye gider. Onun özellikle şiirlerinde kullandığı dil, sade ve anlaşılırdır. Nâci, her ne kadar önceleri divan şiirinin geleneklerini sürdürse de şiirleri, Servet-i Fünun edebiyatının teşekkülünde önemlidir. Onun bu şiarla kaleme aldığı *Lisan-ı Osmani'nin Edebiyatı* adlı çalışması, dilde sadeleşmenin önemi üzerinde durur.¹ Nâci, aynı zamanda daha realist konulara yönelerek toplumsal sorunları

¹ Muallim Nâci'nin dil ile ilgili düşünceleri için bkz: Celal Tarakçı, “Muallim Naci Efendi'nin Dil Harkındaki Görüşleri”, Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty 1/1 (27 Kasım 2014), 69-71.

ve bireysel buhranları da kaleme almaya çalışır. Bununla yetinmeyen yazar, şiirlerinde serbest müstezat² gibi yeni biçimleri de kullanır.³ Ancak Nâci, tüm bu vasıflara rağmen geleneklere bağlılığını sürdürmesinden dolayı klasik zihniyetin devamı şeklinde kabul görür. Burada belirleyici olan asıl unsur; Nâci'nin, Recaizâde Mahmut Ekrem (ö. 1914) ve Abdülhak Hamit'le (ö. 1937) çağdaş olması ve onların şiirlerinde divan edebiyatına dair temaları sık kullanmaları gösterilebilir. Ayrıca bu kuşakta yer alan yazarlara nazaran Nâci, İstanbul dışında yaşadığı için iyi bir eğitimden yoksundur ve Fransızca'yı geç öğrenmesi de edebî yönünün zayıf olduğuna dair iddiaları diri tutar.⁴ Nâci'nin eserlerinde bu tür bir ikiliğin olmasını dönemin zihinsel algısına bağlamak gerekir. Şöyle ki nazımda Batı tarzında kendini gösteren yeni yazım biçimlerinin yanında klasik biçimler de dikkat çeker. Yani yeni formatla yazmaya çalışan dönemin aydını Batılı, klasik olanı sürdürme eğiliminde olanları da Doğulu şeklinde bir sınıflandırma öne çıkar. Nâci, bu hususta yerini iki yaklaşımın ortasında durarak netleştirmeye çalışır. Ona göre "Edebiyata dair tüm güzel sözler, madût, bütün çirkin sözler ise matrûttur."⁵ Anlaşılan şu ki yazarın güzele dair vurguladığı düşünce duruma, zamana ve yerine göre değişiklik arz eder ve Nâci, bu düşüncesiyle Batı edebiyatının taklit edilerek umuma şamil bir tarzı benimser. Onun bu çerçeve dâhilinde millîlikten dem vurması da din ve gelenek özelindedir. Dolayısıyla Nâci için hem geleneğe sıkı sıkıya bağlı hem de moderniteye kapı aralayan aydın tanımı abartı olmaz. Macit Balık da Muallim Nâci'nin, Tanzimat sonrası Türk edebiyatının yenileşme sürecinde öne çıkan bir isim olduğu üzerinde durarak onun, Batı etkisiyle yeni bir anlayış getiren Abdülhak Hamit Tarhan ve Recaizâde Mahmut Ekrem'e karşı çıktığını vurgular: "Muallim Nâci, bazı polemiklere girerek eski edebiyat anlayışının temsilcisi olarak temayüz eder. Nâci, yeniliği tamamen reddetmez lakin taklitlere düşecek kadar Batı şiiri hayranı da olmaz ve yüzyıllardır birikmiş eski şiir mirasını da reddetmez."⁶

Muallim Nâci'nin, klasik tarza bağlı yeni tarzda başarılı manzumeler yazmayı başardığı daha evvel belirtildi. Nitekim Ahmet Hamdi Tanpınar (ö. 1962), Nâci'nin yeni tarzda yazdığı şiirlerini "Tanzimat'tan beri aranan sadeliğin ta kendisi" olarak nitelendirir.⁷ Ancak Nâci'nin şiirlerinin dil açısından karışık olduğunu da ifade eder. Bununla birlikte Tanpınar, Muallim Nâci'nin iyi bir şair olduğunu ve insanlara söyleyecek sözleri olduğunu vurgular.⁸ Ancak, Nâci'nin yeni tarzda yazdığı "Kuzu", "Kebuter", "Dicle", "Feryad", "Şâm-ı Garîbân", "Nusaybin Civarında Bir Vadi" ve "Avcı" gibi manzumeler hem şekil hem de içerik açısından yeni olarak kabul edilebilir.⁹ Bundan dolayı edebiyat tarihçileri, Nâci'nin yeni tarz şiirlerinin yeniliklere yabancı kalmadığında hemfikirdirler.¹⁰

Çeşitli türlerde eser veren Nâci'nin özellikle şairliğiyle öne çıkması kayda değerdir. Yazarın şiirlerinde farklı konular işlense de ana tema hüznün ve yalnızlıktır. Nâci, eserlerini her ne kadar Doğu-Batı yazın türlerinin ve anlayışının etkisinde yazmış olsa da onun kullandığı Türkçenin sade olduğu gözden kaçmaz. Nâci'nin pek çok kesim tarafından takdir görmesinde üslubunun büyük katkısı vardır. Nitekim onun Türkçeyi aruz veznine yakınlaştırması burada belirleyicidir. Kaldı ki onun halefleri olan Mehmet Âkif (ö. 1936), Yahya Kemal (ö. 1958) ve

² Mehmet Deligönül, "Müstezat", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 20 (01 Ocak 1973), 93.

³ M. A. Yekta Saraç, "Şiir Tenkidine Dair Bir Örnek -Muallim Naci ve Muallim-", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 29 (31 Temmuz 2012), 245-246.

⁴ Hiclâl Demir, "Muallim Naci: Eski Mi, Yeni Mi?", *Türkbilig / Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 11/19 (01 Haziran 2010), 178.

⁵ Sefa Toprak, "Şöyle Böyle Mektupları Işığında Muallim Naci ve Şeyh Vasfı", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 22 (21 Mart 2021), 384.

⁶ Erdal Bozdağ, *Muallim Naci'nin Düşünce Dünyası ve Tanzimat Yenileşmesindeki Yeri* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 192.

⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 2001), 601.

⁸ Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 601-604.

⁹ Abdullah Uçman, "Muallim Nâci", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (TDV Yayınları, 2020), 30/314.

¹⁰ Selim Somuncu ve diğerleri, *Tanzimat Edebiyatı: Şiir-Roman*, ed. Özcan Bayrak (İstanbul: Kesit Yayınları, 2014), 221.

Tevfik Fikret'in (ö. 1915) aruzdaki başarılarının arkasında Muallim vardır.¹¹ Aynı zamanda Muallim'in *Istılahât-ı Edebiyye*, *Lügât-ı Nâci*, *Mecmua-i Muallim*, *Mekteb-i Edeb* ve *Esâmî* adlı eserlerine bakıldığında onların dil ve üslup bakımından tam olgunlaşmamış Tanzimat ürünlerindeki eksiklikleri tamamladığı¹² görülür.

Nâci'nin muallimliği yazarlığında belirleyicidir. Onun, Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Hukukta verdiği dersler *Mecmua-i Muallim*'in neşredilmesinde belirleyicidir. Nitekim sözü edilen gazetenin ilk sayısından itibaren daha çok dil ve edebiyat konularını ihtiva eden “harf, kelime, lafız, edevat, göre, nice, bile, çünkü, zira, hep, kaşki, hiç, dahi, vav, elif, fesahat” gibi başlıklar yer alır. Ancak bu başlıklarla ilgili açıklamalarla beraber Şeyh Galip (ö. 1799), Fuzûlî (ö. 1556), Nâbî (ö. 1712), Bâkî (ö. 1600), Fehîm-i Kadîm (ö. 1647), İzzet Mollâ (ö. 1829), Nedîm (ö. 1730), Namık Kemâl (ö. 1888), Ziyâ Paşa (ö. 1880), Recaizâde Mahmut Ekrem (ö. 1914), Şinâsî (ö. 1871), Yusuf Kâmil Paşa (ö. 1876) gibi yazarlardan örnekler alınarak okuyucunun konuyu daha iyi anlaması sağlanır.¹³

Nâci, konu ve tema bakımından düşük, şehvetli, basit ve çirkin gibi içeriklere sahip eserlere karşı son derece sert bir tutum sergiler ve bunları edebî güzelliğin dışında tutar. Ona göre, bu sözü edilen tema ve konulardan yoksun eserler, ne kadar üstün bir biçime ve edebî bir yazına sahip olursa olsunlar, güzellikten yoksun oldukları için edebiyat kategorisine dâhil edilemezler. Ancak Nâci, içerik bakımından olumlu olsa da biçimsel olarak kusurlu olan eserlere karşı bu kadar keskin bir tavır sergilemez. Özellikle dinî eserlerde biçimi çok fazla önemsemez, onun özüne odaklanır. Örneğin, *Hilye-i Şerif* sahibi Hakanî'yi, (ö. 1606) eserinin içeriğine duyduğu saygıdan dolayı takdir eder ancak onun şairlik açısından çok yetenekli olmadığını söyler.¹⁴

Nâci'nin yazarlığının oluşmasında inancı önem arz eder. Tanzimat'la beraber yüzünü Batı'ya dönen Osmanlı aydınları içerisinde “Tevhit” temasını ele alan çok az¹⁵ kişiden birisi de Nâci'dir. Yazar, genç yaşından itibaren inşa ettiği dindar hüviyetinden asla taviz vermez ve yaşamının önceliklerine takvayı ekler. Nitekim onun sözü edilen kimliğinin ürünü olan *Tevhid*'inde Allah'ın yaratıcı kudreti üzerinde durulur. Onun dini referans aldığı çok sayıdaki şiirinde ana tema inançtır ve mistisizm ön plandadır. Nitekim Onun, “Bak san'atine ne âlem-ârâ!/Bak kudretine ne hayret-efzâ!” beytinde kâinatın yaratıcısı Allah'ın eserine hayranlık vurgulanır. Onun, Tanrı vurgusu İslamî gelenekten uzakta değildir çünkü her şey Allah'ın varlığına delalettir. Muallim, şiirlerindeki ruh hâli ne olursa olsun ilahî güce güven ve teslimiyet konusunda küçük de olsa bir tereddüt yaşamaz.¹⁶

Muallim Nâci'nin ifade edilen özellikleri elbette ki onun yaşam serencamıyla ilgilidir. Nitekim onun öz geçmişine bakıldığında 1849 yılında İstanbul'da doğduğu görülür. Nâci'nin gerçek adı Ömer'dir. Annesi Fatimet-üz Zehra aslen Varnalıdır ve 1829 yılındaki Türk-Rus savaşının neden olduğu göçün akabinde İstanbul'a gelir. Nâci, evlatlık olarak bir ailenin yanında yetişir ve 1839'da burada esnaf saraç Ali Ağa'nın oğlu Ali Bey'le evlendirilir. Ailenin üç oğlu olur, üçüncüsü Ömer'dir. O, Feyziye Mektebinde İslam ilimleri dersleri alır ve Kur'an-ı Kerim'i hıfzeder. Nâci, çocuk yaşta babasını kaybettikten sonra annesiyle beraber Varna'da yaşayan dayısına taşınır ve ömrünün bir kısmını burada geçirir. Nâci, Varna'da, payitahttan götürdüğü Doğu klasiklerinden *Gülistan*'ı ve *Hafız Divanı*'nı kendi çabalarıyla okur böylece Doğu edebiyatına hayranlığı oluşur. Muallim aynı zamanda burada Kavalalı Hüseyin Hoca'dan aruz

¹¹ Somuncu ve diğerleri, *Tanzimat Edebiyatı: Şiir-Roman*, 221-222.

¹² Somuncu ve diğerleri, *Tanzimat Edebiyatı: Şiir-Roman*, 222.

¹³ Lokman Taşkesenlioğlu, “Muallim Naci'nin Mecmua-ı Muallim'deki Eski Türk Edebiyatı ile İlgili Yazı ve Görüşleri”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 7/04 (15 Şubat 2016), 59.

¹⁴ Bozdağ, *Muallim Naci'nin Düşünce Dünyası ve Tanzimat Yenileşmesindeki Yeri*, 572.

¹⁵ Mustafa Karabulut-Ahmet Yıldırım, “Muallim Naci'nin Şiirlerinde Dini Algı ve Metafizik Bakış”, *Turkish Academic Studies-TURAS* 2/2 (30 Haziran 2021), 19.

¹⁶ Karabulut-Yıldırım, “Muallim Naci'nin Şiirlerinde Dini Algı ve Metafizik Bakış”, 24.

veznini öğrenir. Nâci, her iki kalıpla da Arapça beyitler yazarak hocasının takdirini kazanır. Arapça ve Farsçası kemale eren Nâci, Varna'da resmî tercümanlık yapan Komyano Efendi'den Fransızca dersleri alarak bu dili de geliştirir. Diğer yandan Müftüzâde Abdülhalim Efendi'den de sülüs ve nesih yazı tiplerini öğrenerek hattatlık icâzeti alır. İyi bir hattat olmasından dolayı "Hattat Hoca" lakabı alan Nâci, bu dönemde Hulûsî mahlasıyla sülüs levhalar ve bir Mushaf-ı Şerif yazar.¹⁷ İlerleyen süreçte Varna'da bir rüştiye açılır böylece Nâci'ye muallim olma imkânı doğar. Bu sırada "Nâci" mahlasını Giritli Aziz Efendi'nin kendisini çok etkileyen *Muhayyelât*'ındaki *Kıssa-i Nâci bi'llah* hikâyesinden alır.¹⁸ Muallim Nâci'nin yazarlığında "Yeni Şair" ve "Muhammedî" mahlaslarını da kullandığı dikkat çeker.¹⁹

Nâci, muallimlik yaptığı dönemde yazmaya da odaklanır ve yazarın bu dönemde kaleme aldığı şiirleri, ilk defa *Tuna* gazetesinde okuyucuyla buluşur. Böylece adı duyulmaya başlar. Nâci'nin başarısı ve yazarlığı Mutasarrıf Kürt Said Paşa'nın (ö. 1907) dikkatini çeker. Nitekim Paşa, Nâci'yi kâtip olarak yanına alır. İlerleyen süreçte Nâci, Said Paşa ile Rumeli'de Tulça, Tırnova, Larissa İstanbul ve Anadolu'da Diyarbakır, Nusaybin, Sivas, Trabzon, Elâzığ ve Halep gibi pek çok kenti dolaşır. Nihayetinde Muallim Nâci, Paşa'nın Hariciye Nazırlığına atanmasıyla İstanbul'a yerleşir. Burada Ahmet Mithat Efendi'yle (ö. 1912) tanışan Nâci, profesyonel anlamda yazarlığa adım atarak *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde edebî yazıları yönetmeye başlar. Muallim Nâci, Ahmet Mithat Efendi'yle kurduğu ilişkiler sayesinde kızı Mediha Hanımla hayatını birleştirir ve bu evliliğinden Fatma Niğâr adlı kızı dünyaya gelir.²⁰

1887'den itibaren Muallim Nâci, *Mecmua-i Muallim*'i tek başına yayımlamaya başlar. 1889'da Stockholm'de toplanan Sekizinci Müsteşrikler Kongresi'nde, Türkçeye yaptığı hizmetlerden dolayı Muallim Nâci'ye altın madalya verilir. 1890'da kısa bir süre *Mürüvvet* gazetesinde başmakale yazan Nâci, 1891'de "Gazi Ertuğrul Bey" başlıklı manzumesini II. Abdülhamid'e sunar. Padişah, Nâci'yi bu alakadan dolayı Osmanlı tarihini yazmakla görevlendirir ve onun emriyle 6 Nisan 1891'de Nâci'ye rütbe, nişan ve maaş bağlanır. Bu görev üzerine Nâci, zamanının büyük bir kısmını Osmanlı tarihini araştırmaya ayırır. Yazar, Eylül 1892'de Şeyh Vasfi (ö. 1910) ve Ali Rızâ Bey (ö. 1930) ile Söğüt, Bilecik, Eskişehir, Yenişehir, Bursa ve İzmit'e bir araştırma gezisi yapar. Muallim Nâci, dönüş yolunda geçirdiği kalp krizi sonucu 12 Nisan 1893 tarihinde Fatih'teki evinde vefat eder ve naaşı, II. Mahmut Türbesi'nin hazinesine defnedilir.

Muallim Nâci'nin yaşamı ve edebî şahsiyeti üzerine yapılmış geniş bir bibliyografya²¹ her ne kadar dikkat çekse de onun Arap edebiyatına vukûfiyeti ve bu alandaki eserleri üzerine yapılmış teferruatlı bir çalışma yoktur. Öte yandan onun din, edebiyat, tarih, belagat ve eğitim alanlarında eserler veren bir âlim olması, onu çeşitli akademik araştırmaların konusu yapsa da ortaya çıkan eserler bu çalışmanın özgün hüviyetine bir hanel getirmez. Nitekim burada Nâci'nin Arap diline dair farklı bir yönünün işlenmesinin sonraki çalışmalara vesile olması beklenmektedir.

¹⁷ İzzet Kaçar, *Bütün Yönleriyle Muallim Nâci*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2019), 11.

¹⁸ İhsan Işık, *Yazarlar Sözlüğü* (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 380.

¹⁹ Süheyla Yüksel, "Muallim Naci'nin Bilinmeyen İki Müsteşarı: 'Muhammedî' ve 'Yeni Şair'", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 45/1 (29 Haziran 2021), 292.

²⁰ Şeyda Öztürk, "Muallim Nâci'nin Dünyasında Tasavvuf", *Sufiyye* (10 Haziran 2021), 207.

²¹ Bkz. Şeyda Öztürk, "Muallim Nâci'nin Dünyasında Tasavvuf", *Sufiyye* (10 Haziran 2021), 205; Abdullah Uçman, *Muallim Naci* (İstanbul: Toker Yayınları, 1998); Nuriye Çeleğen, *Muallim Naci hayatı-eserleri-edebi kişiliği ve Sânihatü'l-'Arab*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.); Erdal, Bozdağ, *Muallim Naci'nin Düşünce Dünyası ve Tanzimat Yenileşmesindeki Yeri* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.); Mehmed Sabahaddin Salâhî, *Muallim Naci* (İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1310/1894); İsmâil Hakkı Eldem, *Osmanlı meşâhîr-i üdebası Muallim Naci Efendi: Birinci Defter* (İstanbul: Nişan Berberyan Matbaası, 1311/1893); Suûdü'l-Mevlevî, "Muallim Nâci", *Mahfil* (1340/1922), 186-187; Osman Fahri, "Tarih-nüvîs-i Selatin-i Al-i Osman şair-i şehir merhum Muallim Naci Efendi", *Maârif* 4/93 (22 Nisan 1309/1893), 226-232; Hüseyin Avni, *Muallim Nâci* (İstanbul: Alem Matbaası, 1311/1894); İzzet Kaçar, *Bütün Yönleriyle Muallim Nâci* (1849-1893) (Ankara: Gece Kitaplığı, 2019).

1. Muallim Nâci ve Arap Dili

Muallim Nâci, döneminin iyi bir şairi ve yazarı olmasının yanı sıra iyi bir dilcisidir. Yazarın dile dair görüş ve fikirleri eserleri arasında dağınık bir hâldedir ve onun yazıları daha çok kültür ve dil mevzuları üzerinedir. Nâci'nin dilde birlik, sadelik ve orijinallik oluşturulmasına dair çalışmalarının başında “Cemiyet-i Edebiye” gelir. Nâci, bu oluşumla dilde yapılacak sadeleştirmelerin bir kurumun önderliğiyle yapılması gerektiğine inanır. Yazar, bu fikriyle 1932 yılında Atatürk'ün talimatıyla Türk Dil Kurumunun kurulmasına ilham verir.²² Muallim'in dilciliğinde yaptığı sözlük çalışmaları da önem taşır. Nâci, ilk önceleri *Lûgat-ı Nâci* ismiyle ilk sözlüğünü daha sonra da *Kamûs-ı Osmânî* adıyla daha kapsamlı bir sözlük yazmaya çalışır ancak bu eseri ömrü yetmediği için bitiremez ve daha sonra yazarın arkadaşları tarafından eserin eksikleri tamamlanır. Nitekim sözü edilen çalışmada, Nâci'nin de eserin girişinde değindiği gibi Arap dilci Firûzâbâdî'nin (ö. 1415) *Kamûsü'l-Muhît* isimli sözlüğü örnek alınır. Arap dili açısından son derece kıymetli olan *Kamûsü'l-Muhît*, Cevherî'nin (ö. 1009) *es-Sihâh*'ı örnek alınarak hazırlanır ve onda yer alan kırk bin kelimeye yirmi bin kelime daha eklenerek altmış bin kelimelik bir sözlük oluşturulur.²³ Muallim'in eserini yazarken Arap sözlükçülüğüne dair derin bilgisinin burada kendini gösterdiği dikkat çeker.

Çocuk yaşta iyi bir Arapça eğitimin akabinde Muallim Nâci, Arap edebiyatına ilgi duymaya başlar. Nâci'nin Arap edebiyatına yönelmesinde en belirleyici faktör onun İslamî kimliğinin olduğu söylenebilir. Öyle ki Nâci'nin tasavvufî şahsiyeti üzerinde duran Şeyda Öztürk, onun millî ve dinî unsurların teşekkül ettiği bir hafıza olduğunu vurgulayarak onun, bu hasletini de inancına dayandırır.²⁴ Diğer yandan incelemeye tabi tutulan bu eserden de vâkıf olunacağı üzere Muallim, Arapçanın en ince unsuru şeklinde kabul gören darbimesellere dair kaynak yazacak kadar da ileridedir. Ayrıca Nâci'nin, Arap edebiyatının ilerlemesinde katkısı olan ilk dönem şairlerine dair bilgi birikimi de kayda değerdir: Nitekim Nâci, *Nevâdirü'l-ekâbir* adlı eserinde Cahiliye Dönemi şairlerinden A'sâ, (ö. 629), İmruü'l-Kays (ö. 540), Nâbîga ez-Zübyânî (ö. 604) ve Züheyr b. Ebi Sülmâ (ö. 609) gibi şairlere yer verir. O, A'sâ'nın şairliğini diğer şairlere tercih ederek “Asrımızda dahi bazı meşâhîr-i şuarâ bu babda isr-i A'sâ'ya iktifa etmektedirler.” şeklinde sözlerine yer verir.²⁵

Nâci aynı zamanda *Medrese Hâturaları* isimli eserinde takvası, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer'den aldığı derslerle özellikle fıkıh alanında temayüz eden Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî²⁶ (ö. 713) ile zalimliğiyle öne çıkan Emevî valisi Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafî²⁷ (ö. 714) arasında geçen ve Saîd'in ölümüyle sonuçlanan bir tartışmaya yer verir. İkili arasında takva ve İslam büyüklerini konu alan bir diyalog sonrası Haccâc'ın karanlık yüzü ortaya çıkar ve Saîd katledilir.²⁸ Bu anlatı, Nâci'nin Arap Edebiyatı ve şahsiyetleriyle ilgili vukûfiyetini göstermesi açısından önemlidir.

Muallim Nâci'nin ilk önce makale formatında *Tercümân-ı Hakikat*'te *İ'câz-ı Kur'ân* adıyla daha sonra 1884 yılında aynı adla kitap olarak yayımladığı eser, onun din ve dil özelinde kendine biçtiği payeyi gösterir: Nâci, bu eserde Kur'an-ı Kerim'in mucize olması üzerinde durur ve onun sahip olduğu belagat güzelliğini ayetlerle açıklar. Bunu yaparken Nâci, ayeti ayetle izah etme, hadise başvurma gibi kabul gören bir metodu kullanır. Nitekim Muallim, bu eseri yazmadaki gayesini şu şekilde ifade eder: “*İ'câz-ı Kur'ân* makalesini *Tercümân-ı Hakikat*

²² Demir, “Muallim Nâci: Eski Mi, Yeni Mi?”, 184.

²³ Hulusi Kılıç, “el-Kâmûsü'l-Muhît”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/287.

²⁴ Şeyda Öztürk, “Muallim Nâci'nin Dünyasında Tasavvuf”, *Sufiyye* (10 Haziran 2021), 205.

²⁵ İzzet Kaçar, *Muallim Nâci Nesirlerinden Seçme Örnekler (Kelime ve Terkip Açıklamalı)* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2022), 402.

²⁶ Mehmet Efendioğlu, “Saîd b. Cübeyr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/552.

²⁷ İrfan Aycan, “Haccâc B. Yûsuf es-Sekafî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/427.

²⁸ Kaçar, *Muallim Nâci Nesirlerinden Seçme Örnekler (Kelime ve Terkip Açıklamalı)*, 271-274.

gazetesiyle neşretmekten asıl maksadım bî-nihâye mebâhis-i müfideyi hâvi bulunan Arabî kitaplarımızın böyle parça parça olsun lisân-ı Osmâniyeye tercümesi için erbâb-ı iktidârî teşvik idi. Bu teşvikim pek yolundadır sanırım. Milletimizde lisân-ı Arab'a intisâb olanlar az değil. Medreselerimizde bunca fudalâ var. Bunlar ammeyi müstefid edeceğinde şüphe olmayan böyle tercümelemlerle iştigâl etseler ıttılâ-ı havâsa münhasır kalan nice maârif-i İslâmiyeyi meydana koymak gibi büyük bir hizmette bulunmuş olarak daha ziyâde memduhiyet kazanmazlar mı?"²⁹ bu sözlerle Kur'an ve ilimlerine dikkat çekmeye çalışan Nâci, çalışmasının devamında da Arap dili ve kaynakları üzerinde durmaya çalışır.³⁰ Aynı şiarla Muallim Nâci, 1887 yılında *Hülâsâtü'l-İhlâs* adıyla Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 1210) *Mefâtihü'l-Ğayb* eserinden aldığı İhlâs suresinin tercümesini yayımlar. Nâci, bu çalışmasında meale girmeden söz konusu sureyi serbest bir tercümeyle aktarır, bunu yaparken Nâci, son derece belagatli bir lisan kullanır. Bu eser, Muallim'in Arap dili ve terimlerine aynı zamanda İslami tabirlere ne kadar vâkıf olduğunu göstermesi açısından önem arz eder.

Muallim Nâci'nin Arap diline ve edebiyatına merakını ortaya koyan eserlerinden biri de *Emsâl-i Ali* adlı çalışmadır. O, burada Hz. Ali'ye atfedilen iki yüz yetmiş yedi manzum vecizenin tercümesine yer verir. Onun bu eseri, çalışmada incelemeye tabi tutulan *Sânihatü'l-'Arab*'la benzerlik oluşturur. Zira Nâci, Hz. Ali'ye ait vecizleri harf sırasına göre takdim eder. Eserde ikiye bölünmüş sayfanın sağ tarafında Arapça özdeyiş yer alırken sol tarafında ise Osmanlıca açıklaması bulunur.³¹ İlk basımı otuz dokuz sayfadan oluşan kitap, "elif" ve "ye" arasındaki tüm harflerle başlayan vecizeleri sistematik bir şekilde sunar. Bu kitap da Nâci'nin Arap dili bilgisini ortaya koyması bakımından kıymetlidir.

Nâci'nin Arapçadan kazandırdığı başka bir eser de Rufâilîk tarikatının kurucusu Seyyid Ahmed er-Rifâî'nin (ö. 1182) tarikat ve tasavvuf konularında söylediği veciz sözleri ve hikmetleri kapsayan eserdir. Muallim Nâci, onu Osmanlıcaya *Hikmetü'r-Rifâî* adıyla kitaplaştırır. Nâci, bu çalışmasında er-Rifâî'ye ait sekiz hikmetin tercüme ve şerhlerine yer verir ve eser, bu hâliyle 1884 yılında altmış dört sayfa olarak yayımlanır.³² Seyyid Ahmed er-Rifâî tarafından ağdalı bir Arapçayla yazılan bu eserin Osmanlıcaya aktarılması müterciminin bilgi ve birikimine işaret eder. Nâci, Arap dilinden Osmanlıcaya aktardığı eserlerine bakıldığında inanç, takva ve aynı zamanda dildeki ustalık dikkat çeker. Zira onun hikmetleri açıklarken Arap şairleri içerisinde temayüz eden Mütenebbî'den örnekler getirmesi³³ de önemlidir.

Nâci'nin diğer eserlerine bakıldığında aynı şekilde zengin bir Arap dili ve edebiyatı nüveleri dikkat çeker. Onun *Muamâ-yı İlahî* adlı çalışmasında Kur'an-ı Kerim'deki surelerin bazılarının başında yer alan hurûf-ı mukattaayı ele alması değer taşır. Öyle ki Nâci, yirmi dokuz ayetin başında tek veya guruplar şeklinde yer alan harfleri (Elif, lâm, hâ, mim, yâ, sin, nun, sad ve kaf) olarak değerlendirir. Muallim Nâci, *Esâmî* isimli dört yüz otuz iki sayfadan oluşan hacimli eserinde de çoğu Arap dili ve edebiyatı açısından kıymet arz eden şahısların da yer aldığı sekiz yüz elli kadar İslâmî figüre dair bilgilere yer verir. Bu eser, sahip olduğu söz konusu özellikle bir ansiklopedi olma vasfı taşır. Nâci'nin deneme tarzında kaleme aldığı *Medrese Hatıraları* adlı eserde de tarih, edebiyat, insan ve din gibi konularda derinleşen çok sayıda Osmanlılı Arap'a yer verir.

Muallim Nâci'nin, kısa ömründe çok sayıda eser üretmesi dikkat çeker. Nitekim söz konusu eserler konu, tema ve dil bakımından ele alındığında Arap dili ve edebiyatına dair çok sayıda hususa rastlanır. Hiç şüphe yok ki bu durum onun yazarlığında Arapçanın ve Arap edebiyatının ne denli kıymetli olduğunu gösterir.

²⁹ Muallim Nâci, *İ'câz-ı Kur'ân* (İstanbul: Matbaa-ı Ebû'z-Ziyâ, 1884), 3-4.

³⁰ Nâci, *İ'câz-ı Kur'ân*, 4-8.

³¹ Muallim Nâci, *Emsâl-i Ali Kerremallahu Vecheh* (İstanbul: Matbaa-ı Ebû'z-Ziyâ, 1891), 1.

³² Kaçar, *Muallim Nâci Nesirlerinden Seçme Örnekler (Kelime ve Terkip Açıklamalı)*, 472.

³³ Muallim Nâci, *Hikmetü'r-Rifâî* (İstanbul, 1887), 28.

2. *Sânihâtü'l-'Arab*'da Öne Çıkan Temalar

Bu eser, ilk defa İstanbul'daki Matbaa-i Ebû'z-Ziyâ tarafından 1886 yılında yayımlanır. Akabinde 1887 yılında Mihrân Matbaasınca yeniden basımı gerçekleşir. Son tabı da 2002 yılında Ömer Hakan Özalp'ın tahkiki akabinde Yeni Zamanlar Yayınevi tarafından yapılır. Bu çalışmada incelemeye tabi tutulan nüsha, Mihrân Matbaasına aittir. Nâci, bu eserinde altı bine³⁴ yaklaşan darbimeselin yaklaşık üç yüz adedine yer verir. Derin bir Arap dili bilgisi sahibi olan Nâci, sözü edilen hazineden seçtiği darbimeselleri gelişigüzel sıralamaz, bunları belli bir düzen içinde takdim eder. Nitekim Arap alfabesine tabi olarak tanzim edilen eser, “elif”ten başlar, “kef” harfinde son bulur. Dolayısıyla eser iki harf arasında kalan harf başlıklarından oluşur. Muallim tarafından ilk önce *Saâdet* gazetesinde tefrika edilen eserin ilk cildi bastırılır fakat ikinci cilt bitirilemediğinden tamamlanan bazı bölümleri birinci cilde ilave edilerek neşredilir.

Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*'ın mukaddimesinde “Her kavmin, en hakîmane akvâli, hulâsa-i efkârı ve tecâribi olan durûb-i emsalidir.” yani “her milletin en hikmetli sözleri; fikir ve tecrübelerinin özü olan darbimeselleridir” diyerek burada yer verdiği atasözleri için ayrıca şu ifadeyi kullanır: “İslam milletlerinin eblağ-ı alâsı olan meseller, sözlerin en güzeldir.”³⁵ Nâci girişin devamında darbimeselin tanımını şu şekilde yapar: “Bazı üdeba-ı Arab'ın Zehâbî³⁶ gibi mesel lafzının intisâba denk olan müsûldan değil, örnek manasına gelen misâlden mehuz olduğu reyinde bulunan İmâm Müberred'in³⁷ “kavl-i sâirin ikinci halinin ilk haline benzediği” tarif mücmeline nazaran mesel “ikinci şeyin hâlini birinci şeyin hâline teşbih mütadammin olarak herkes tarafından lede'l-icâb dermiyân olunur kavl-i meşhur” demek olduğuna göre bir sözün mesel olabilmesi ammenin kabulüne tavakkuf ettiğinden kabul genel ise o sözün bir hakikati, bir hikmeti hâvi bulmasından ileri geleceğinden emsâl akvâmın birer cümle-i marifeti olmak üzere telâkki edilmesi lâzım gelir.”³⁸ Bu ifadelerle Nâci, darbimeseller için bir çerçeve çizer. Onun eserinde sayısı belirtilen darbimeseller içerisinden bazılarını seçerek bir tercihte bulunması gelişigüzel değildir. Nâci'nin yazarlığına ışık tutulduğunda sözü edilen tercihin sistematik olduğu görülür ve tematik bir sınıflandırma dikkat çeker. Nitekim çalışmanın bundan sonraki safhasında Nâci'nin eserinde öne çıkardığı temalardan en bariz olanlar belirlenecektir.

2.1. İlim

Muallim Nâci'nin *Sânihâtü'l-'Arab*'ında öne çıkardığı temaların başında ilim gelir. Burada belirleyici olan husus daha evvel de belirtildiği üzere onun şahsiyetidir. Nitekim Muallim, “اذا زل العالم زل بزلته العالم” / Âlim yanıldığında âlem de yanılır.”³⁹ darbimeseline yer vererek bir ilim adamının hata yapması durumunda kendisine tabi olanların da hata yapabileceklerini ifade etmeye çalışır ve âlimin konumunun ne denli önemli olduğunu vurgular. Nâci, başka bir darbimesele yer verirken aynı şekilde ilmin üzerinde durur: “اذا قطعنا علما بدا علم” / Bir ilmi geçtik bir ilim göründü.”⁴⁰ O, bu darbimeseli “Bir dağ geçtik bir dağ daha göründü.” şeklinde aktarır ve bir gaileden kurtulduk diğerine yakalandık şeklinde izah eder. Muallim, ilim derecelerini yüksek dağlara benzetir ve çıktıkça Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği gibi “فوق كل ذي علم عليم” / Her ilim sahibinin üstünde bir âlim vardır.”⁴¹ ayetinde iktibasla da ilmin aşamalarına dikkat çeker.

³⁴ Ömer Hakan Özalp, *Arap Edebiyatında Deyimler ve Atasözleri Sânihâtü'l-'Arab Muallim Nâci* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınevi, 2002), 7.

³⁵ Özalp, *Arap Edebiyatında Deyimler ve Atasözleri Sânihâtü'l-'Arab Muallim Nâci*, 7.

³⁶ Yazarın eserde adını verdiği şahıs ile ilgili herhangi bir açıklayıcı bilgiye yer verilmemiştir. Ancak söz konusu şahsın Arap edebiyatında dübeyt şeklinde kaleme alınan manzumelerle Arap şairleri içerisinde temayüz eden Bedreddin Yûsuf b. Lu'lu' el-Zehabî'nin (ö. 680/1282) olma olasılığı yüksektir.

³⁷ Arap grameri ve edebiyatı hususlarında derinleşen Basra dil mektebinin önemli müderrislerinden biridir. Bkz. İsmail Durmuş, “Müberred”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/430.

³⁸ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1886), 3.

³⁹ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 33.

⁴⁰ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 38.

⁴¹ Yûsuf 12/76.

Nâci'nin ilme vurgu yaptığı başka bir darbimesel de “اعط القوس باريها / Oku onu yontana ver. Yani iminden, sanatından emin kimseye işi verin.” şeklindedir. Yazar burada ilk önce kelimeleri açıklar ve sarf ilmi açısından onları değerlendirir. Akabinde darbimesele tam karşılık gelen “İşi erbabına ver.” nüktesini hatırlatarak “ان الله يأمر أن تؤدوا الأمانات / Allah, emanetleri ehline verin.”⁴² ayetiyle de darbimeselin katılığına delil getirir. Aynı zamanda Nâci, bu darbimeselin tasvir ve tefsir hikmeti üzerinde durarak onun Arap darbimesellerinin en seçkinlerinden biri olduğunu belirtir.⁴³ Ayrıca yazar, okuruna seslenerek “Yapacağın yayı sanatında mahir bir yayıcıya ver de yaptır.” diyerek bir kimsenin bilgi ve kudretinin yetmeyeceği bir işe girerek boşa zaman tüketmemesi gerektiğinde bu darbimeselin kullanıldığı üzerinde durur. O, işi uzmanına bırakın derken Araplarca çok iyi bilinen;

يا باري القوس بر يا لست تحسنها
لا تفسدنها واعط القوس باريها

Ey yayı iyi yapamayan yayıcı!
Yayı bozacağına ehline ver yayı

şiirin sözü edilen darbimeselden iktibas edildiğini belirtir.⁴⁴

Muallim Nâci, âlim ve kâmil bir kimsenin bazen yanılması ve hataya düşmesi durumunda kullanılan Arapça darbimesele: “ان الجواد قد يعثر / Soylu at sürçebilir”⁴⁵ yer verir. Şeyh Gâlib'in de “Bir sürçen, atın başı kesilmez.” yani atın ayağının sürçmesinden dolayı başının kesilmeyeceği şeklinde ifade ettiği beytinden alıntı yapar. Nitekim Nâci, darbimeseli açıklarken “لكل عالم هفوة ولكل صارم نبوة / Her âlimin bir hatası ve her güçlünün bir kılıcı vardır.” terkiibine de yer verir. Nâci burada birden fazla veciz söze alan açarak âlimin hata yapsa da konunun ne denli önemli olduğu üzerinde durmaya çalışır.

Nâci'nin, ilim ve âlimi öne çıkardığı başka bir darbimeseli şu şekildeki bir tahkiye ile sunduğu görülür: Müritlerden biri azizandan birisine “aziz insan ne ile selamete erer” diye sorunca sualin muhatabı sükûtla cevap vermez. Mürit saf bir karaktere sahip olduğundan sorusuna cevap verilmemesini azizin kendisine gücendiğine hamlederek üzüldü. Sürekli kafasında bu duruma neden olan sebebi sorgularken bir neticeye varamayacağını anlar ve derdini ihvandandan birine açar. O zat da Hazret-i azizin ona lisan-ı hâl ile cevap verdiğini söyler ve durumu müride “İnsan sükût ile selamete varır.” diyerek merakının ortadan kalkmasına vesile olur. Nâci'nin bu anlatı ile “ربما السكوت جوابا / Bazen sükût cevaptır.” darbimeseline yer verir ve “ترك الجواب جوابا / Cevabın terki cevaptır.” şeklinde açıklamasını yapar. Daha sonra Nâci, yerine göre konuşamayan kimselere sükût ile cevap verilmesini tavsiye eder ve Arapça şu vecizeye yer verir: “من أجاب السفية سفه ومن سكت عن جوابه نبه / Akılsıza cevap veren salak, vermeyen ise basiret sahibidir.” diyerek ilmi vurgular. Kişinin kendini bilmesinin bilgiyle olabileceği üzerinde duran Nâci, Hz. Ali'nin “إذا تم العقل نقص الكلام / Akıl kâmil olunca kelâm azalır.” vecizesi ile Amr b. 'Âs'ın “الكمة كالدواء قليله ينفع كثيره يضر / Söz devaya benzer gerektiği kadar kullanılması yarar, fazla kullanılması zarar verir.” sözleriyle yerine göre konuşmanın akıl ve bilgi ile olabileceğine işaret eder.⁴⁶ Muallim Nâci burada yerine göre konuşulmasını ilme dayandırır. Âlimin hasletleri arasında onun yerine göre konuştuğu üzerinde durur.

Nâci, ilme atıfta bulunurken adeta kendi ilmine de arzusu dışında dikkat çeker. O, kıyafeti düzgün fakat letafet ve ilmi eksik kimseler için daha çok kullanılan; “Boyuyuz aklı da kısalıyor” darbimeseline yer verirken Arap diline dair bilgisi dikkat çeker.⁴⁷ Yazar, darbimeseli nahiv ve sarf bilgisi dâhilinde ilk önce tahlil eder sonra manasını aktarır. Bu

⁴² Nisâ 4/58.

⁴³ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 86.

⁴⁴ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 86.

⁴⁵ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 179.

⁴⁶ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 339.

⁴⁷ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 326.

darbimesel, konumu yükseldikçe kudreti azalan yani yaptıkları önemli işler karşısında yeteri kadar güç ortaya koyamayan idareciler için kullanılır. Nâci, aynı zamanda söz konusu darbimeseli açıklarken Fars ve Türk edebiyatlarındaki karşılıkları üzerinde de durur nitekim onun bu bilgi hasleti de ilmüne işaret eder.⁴⁸ Muallim Nâci, eserinin daha pek çok yerinde ilim üzerinde durarak⁴⁹ bu tema dâhilinde anlam bulan darbimesellere dikkat çekmeye çalışır.

2.2. Cehalet

Muallim Nâci'nin, *Sânihâtü'l-'Arab*'da üzerinde çokça durduğu temalardan birisi de cehalettir. O, aşırı cahil kimseler için kullanılan “أجهل من فراشة / Kelebekten daha cahil” darbimeseline yer verir.⁵⁰ Yazar, kelebeğin ışığa olan aşkıdan onun parlaklığına kanarak etrafında döndüğüne gittikçe aleve sokulduğuna böylece yanarak sonunu hazırladığına dikkat çeker. Nâci, aynı zamanda bu darbimesele benzer bir anlama sahip Fars edebiyatında;

Ey Bülbül! kelebekten öğren aşkı;
Çıkmadı sesi yandığı hâlde canı.

beytine yer veren Nâci, bazılarının bülbül âşık kimliğinden dolayı kelebekten daha üstün göstermelerine karşı çıkararak aşkın mecazi olması durumunda cahilliğe karşılık geldiğini savunur. Ona göre cehalet ile çılgınlık asla aşktan irak değildir. Nitekim Arapların kelebeğe cahil demesiyle Farslıların bülbüle şeyda demesi arasında fark yoktur.⁵¹ Nâci'nin metaforik bir anlatımla aktardığı bülbül ile kelebeğin durumu elbette ki farklılık arz eder. Aşk söz konusu olunca zikredilen bülbül, aşktan divane olmayı da karşılar dolayısıyla âşığın, aşkıdan dolayı cahil olması düşünülemez ancak cahilce davranışlar sergileyebileceği ihtimali akla gelebilir.

Muallim Nâci, cahilce davranışlar sergileyen kimseler için söylenen “باع كرما واشترى / Üzümlü sattı, onu sıkacak yer aldı”⁵² darbimeseline yer verir. Bu darbimesel, nerede ve nasıl davranacağını, bir işe koyulurken sonucunun ne olacağını kestiremeyenler için kullanılır. Nâci, sözü edilen darbimeseli vurgularken aynı zamanda bu darbimeselde geçen “kerm” kelimesiyle ilgili olan hadisi şerife de yer verir: “Üzüme kerm demeyiniz”⁵³ Nitekim bu hadiste, üzüm için “kerm” kelimesinin kullanılmasının yasaklandığı belirtilir. Bunun nedeni “Kerîm” ifadesinin Allah'ın isimlerinden biri olması ve O'nun isimlerinin canlılara isim olarak verilmesinin caiz olmamasıdır. Nâci'nin üzerinde durduğu benzer ayırmadan dolayı ayrıca Müslümanlar hakkında da bu kelimenin kullanılmasının iyi olmayacağını belirtmesi önemlidir. Yazar, bu darbimeseli açıklarken İbn el-Fâriz'ın (ö. 1234) meşhur *Hamrîyât*'ından şu beyte yer ayırır:

شربنا على ذكر الحبيب مدامة
سكرنا بها من قبل أن يخلق الكرم⁵⁴

Cananın akla düşmesiyle bir şarap içtik
Üzüm yaratılmadan önce onunla sarhoş olduk.

Muallim Nâci'nin önemli bir kelâm ve tasavvuf âlimi olan İbn el-Fâriz'den bu beyti almasının nedeni hadise açıklık getirmek istemesindedir. O, aynı gaye ile Fars şiirinden de örnekler sunar.⁵⁵ Hülâsa yazarın, burada sözü edilen darbimesel üzerinden cehaleti farklı kaynaklarla vurgulaması önem arz eder.

⁴⁸ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 328.

⁴⁹ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 205-307-311-333-338.

⁵⁰ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 21.

⁵¹ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 21.

⁵² Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 209.

⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001). “Edeb”, (Hadis No. 5494).

⁵⁴ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 210.

⁵⁵ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 210.

Nâci'nin cehaletten doğan gafleti işaret ettiği diğer bir darbimesel de şu şekilde anlatılır: Âd kavmi kendilerine irşat için gönderilen Hazreti Hûd'u yalanlayarak Allah'ın gazabına uğrar ve bundan dolayı üç sene boyunca yağmur yağmaz ve susuzluk yüzünden kıtlık başlar. Rivayete göre bu belanın defî için çare arayan kavmin ileri gelenleri Allah'tan yağmur dilemek üzere Kayl b. Unuk Lukaym b. Hezâl ve Lokman b. Âd'ın başkanlıklarında içlerinden bir gurubu öteden beri dilek ve ümitlerin kiblesi olan Mekke-i Mükerreme'ye gönderirler. O vakitte Mekke sakinleri Amâlîka kavminden olmakla, yağmur duasıyla görevli gurubun reisleri Amâlîka'nın efendisi Muâviye b. Bekr'in evine inerler ve Muâviye de onları büyük bir izzetüikramla kabul eder. Misafirlerin gönüllerini hakkıyla hoşnut etmek için Muâviye'nin sahip olduğu iki çalgıcı kız da şarap ikram etmeye başlar. İçkiyi yudumlamaya koyulan misafirleri bir kat daha eğlendirmek için çalıp söylerler. Ondan sonra zevkin arkası kesilmez; cariyeler çaldıkça misafirler içerler, misafirler içtikçe cariyeler çalarlar. Böylece gurubun reisleri çalgı ve şarabın etkisiyle yağmur duasını unuturlar. Öte yandan açlıktan ve susuzluktan kırılan halk kaygıya düşmeye başlar ve bunun üzerine Mekke'ye bir adamı haber getirmesi için yollarlar. Oraya varan adam Muâviye'nin evine girdiğinde neşeli, ezgili bir meclisle karşılaşır. Bir ara nasılsa çalgı, türkü kesilince biçare elçi kavminin gittikçe artmakta olan sıkıntılarını arz etmek ister ve lafî Kayl b. Unuk'a anlatmaya çalışır ancak tam da aktaramaz. Bunun üzerine Kayl b. Unuk da anladığı kadarıyla "hatırımıdasınız" türünden bir cevapla onu başından savurur ve eğlenceye devam eder. Böylesi bir durumda netice alamayacağını anlayan elçi kavmine dönmeye karar verir ve yola koyulur. Kavmine vardığında toplanan ahalinin baş reis Kayl b. Unuk'un ne yaptığını sormaları üzerine elçi: "تركته تغنيه الجرادتان / Kendisini iki çalgıcı kız tarafından ezgiyle eğlendirirken bıraktım" gibi herkesi şaşkınlığa sürükleyen bir cevap verir.⁵⁶ Bu ifade, sözü edilen kıssadan dolayı Arap edebiyatında cehaletin yol açtığı gafleti anlatmak üzere bir darbimesele dönüşür. Zira Nâci, anlatımın devamında Kayl b. Unuk'un cehaletine ve sonrasında kavmine karşı düştüğü gaflete dikkat çeker.

Muallim'in, cehaleti öne çıkardığı daha pek çok anlatım⁵⁷ söz konusudur. Onun sözü edilen temayı öne çıkarırken tercih ettiği darbimesellerin belirgin özelliklerinden biri de fasih Arapça ile söylenmiş olmalarıdır. Bu durum da yazarın dile olan hassasiyetini göstermesi bakımından önem arz eder.

2.3. Doğruluk

Nâci'nin hayata bakış açısından eserlerinin çoğunda gerek konu gerekse de tema olarak yer verdiği hasletlerin başında doğruluk gelir. O, *Sânihâtü'l-'Arab*'da da bu tema üzerinde durur. Nitekim Nâci'nin eserine bakıldığında onun doğruluğu ilk önce bir Arap anlatısıyla aktardığı görülür: Hâris b. Âmr adlı bir Arap bir gün dalaverciliği ve yiğitliğiyle öne çıkan Sahr b. Neşhel'e "Sana büyük bir ganimeti gösterirsem bana beşte birini verir misin?" der ve Sahr da bunu kabul eder. İlerleyen süreçte Âmr'ın gösterdiği Yemenli bir kabileye Sahr baskında bulunur ve yüklü miktardaki bir malı gasp eder. Olaydan haberdar olan Hâris b. Âmr, Sahr'a giderek daha önce sözleştikleri anlaşmayı hatırlatır ve kendisine "انجز حر ما وعد / Hür kişi vaat ettiğini yerine getirir." sözünü söyler aslı "الكريم إذا وعد وفى / Kerem sahibi sözünde durur." olan ve Arap edebiyatına bu şekilde yerleşen darbimeseli Nâci'nin bu tahkiyede kullandığı görülür.⁵⁸ Nitekim Arap edebiyatında söz konusu darbimesel, kişiyi verdiği vaade teşvik veya sözünü yerine getiren kişiyi takdir etmek için kullanılır.

Muallim Nâci, zikredilen tahkiyeye benzer başka bir Arap anlatısıyla doğruluğa temas eder. Yazarın bu anlatımı, olay ve şahıslar bağlamında değerlendirildiğinde onun ilk dönem Arap edebiyatı konusundaki bilgisi de fark edilir. Nitekim Nâci, kurguyu sözünün eri Medineli bir Yahudi olan Semev'el üzerinden aktarır: Ünlü Arap şair İmruü'l-Kays'ın aynı zamanda Kinde kiralı olan babası öldürülür. Bunun üzerine Kays, oç alma yemini eder ve Herakl'den

⁵⁶ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 233-235.

⁵⁷ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 327-384-440.

⁵⁸ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 140.

yardım talep etmek için yanına çok sayıda alet edevatı alarak Diyar-ı Rum'a (Anadolu) doğru yola çıkar. O, güzergâhı üzerinde Teymâ denilen yerde Semev'el'e ait kaleye vardığında yanında getirdiği yüz kadar kılıcı ve savaş malzemesini emanet bırakır. Semev'el'e bırakılan bu emanetlerden haber alan Hâris b. Zâlim bunları almak için kaleye saldırır. Ancak Semev'el verdiği sözden dolayı savaşı ve Hâris b. Zâlim'in gücü karşısında kaleye çekilir. Ancak dışarda kalan Semev'el'in oğlunu Hâris b. Zâlim ele geçirir ve savaş malzemelerine karşılık oğlunun hayatını bağışlayacağını taahhüt eder. Ancak Semev'el, bu teklifi verdiği sözden dönmek namına kabul etmez ve Hâris b. Zâlim'e isterse oğlunun canını alabileceğini bildirir. Uzun bir beklemeden sonra Semev'el'in sözünden dönmeyeceğini anlayan Hâris b. Zâlim Semev'el'in oğlunu öldürür. Öte yandan yardım için yola revan olan İmruü'l-Kays, yardım görmez ve zehirlenmek şeklindeki bir ihanete uğrayarak hayatını kaybeder. Tüm olanlara rağmen Semev'el, yaşadığı sürece şaire ait emanetlerin hiçbirini elletmez. Nitekim bu hadise, ahlâkın ve doğruluğun yüceliğine vurgu yapar. Doğruluk ve vefadan söz edildiğinde bu vakıa edebiyatçıların ve halkın hatırına gelir ve sözünde durup emanete riayet eden kimselerin hasletlerini takdir etmek için “أوفى من السموع / Semev'el'den daha vefakâr; Sözüne sadık/emanete riyakâr” vecizi kullanılır.⁵⁹

Nâci, hakikati gizleyerek işine geldiği gibi konuşan ve sözünü tutmayanlar için kullanılan “بعلة الورشان تأكل رطب المشان / Yaban güvercini bahanesiyle taze hurmaları yiyorsun.”⁶⁰ şeklindeki Arapça secili darbimeselin hikâyesini edebî bir tahlilden sonra şu şekilde aktarır: Zenginlerden biri hurmalığının bekçiliğini kölesine havale eder. Köle, hırsızlara ve kuşlara gerek kalmaksızın hurmaları sürekli yemeye başlar. Bir gün bahçeye gelip ağaçları kontrol eden efendi, hurmaları beklediği gibi bulamaz ve köleye “Bunları kim yiyor?” diye azarlar. Bunun üzerine köle, efendisine “Yabancı güvercin yiyor” cevabını verir. Ancak efendi işin aslını anlayarak “بعلة الورشان تأكل رطب المشان / Uzatma! yaban güvercini bahanesiyle taze hurmaları sen yiyorsun.” sözüyle suçunu yüzüne vurur. Böylece söz konusu olay, Arap edebiyatına bir darbimesel olarak yerleşir.

Muallim Nâci'nin doğruluğa vurgu yaptığı başka bir anlatı da Yemen'de geçer. Buradaki kabilelerden birisi olan Uzre'ye mensup Hurâfe adında bir adam, cinlerin kendisini alarak dünyanın her tarafını gezdirdiğini ve maceradan maceraya koştuğunu iddia eder. Güya gezip gördüğü yerleri zamanla anlatması sonucu halktan bir teveccüh görür bunun üzerine akıl dışı ve tabiat üstü garip hikayeler de anlatmaya başlar. Söylediklerinin tamamının yalan olduğu anlaşılmasından sonra hiç kimsenin ona uğramayacağı düşünülürken anlattıklarının tuhaflığı yüzünden yanına çok sayıda masalcının geldiği ve Hurâfe'nin de onlara bu hikayeleri anlattığı görülür. Nitekim apaçık yalan anlamında kullanılmaya başlanan “hurafe” kelimesi ve bunun çoğulu olan “hurafat” buradan gelir ve bu olay, Arap edebiyatına “حديث خرافة / Hurâfe'nin sözü” yani düpedüz yalan anlamında bir darbimesele dönüşür.⁶¹

Arap edebiyatında darbimeseller konusunda oldukça maharetli olduğu görülen Nâci'nin bu anlamda kullanılan iki farklı darbimesele daha yer verdiği dikkat çeker. Bunlardan biri vaktiyle esir alınarak Hindistan'a götürülen ve burada güya gördüğü ve yaşadığı olağanüstü şeyleri anlatan bir bedevi ile ilgilidir. Bedevinin anlattıklarının zamanla yalan ve düzmece olduğu anlaşılır. Böylece Araplar doğru söz söylemeyenler için “أسير الهند / Hint esiri” yani doğruluktan çok uzak anlamında bir darbimesele dönüştürürler. Aynı manada kullanılan ve Muallim'in eserinde yer verdiği başka bir darbimesel de “الشيخ الغريب / Gurbetteki ihtiyar” şeklindedir. Bu, yaşlı insanlarda bilgiçlik özelliği öne çıktığında ve bunların içerisinden özellikle gurbette bulunanların oradaki yaşantılarına ve gördüklerine dair birtakım olayları abartıyla aktarmaları üzerine oluşan bir darbimeseldir.⁶²

⁵⁹ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 143.

⁶⁰ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 224.

⁶¹ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 307.

⁶² Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 308.

Görüldüğü üzere Muallim Nâci, eserinde farklı anlatımlarla doğruluk-dürüstlük temasını öne çıkarmaya çalışır. Nâci, darbimeselleri kaleme alırken tarihî şahsiyetler ve olaylardan beslenir. Nitekim bu temada da söz konusu edebî şahsiyetini ortaya koyar.

2.4. Erdem

Muallim Nâci'nin eserinde yumuşak başlılık, sakinlik ve vakur olma gibi içeriklere sahip darbimeseller erdem başlığında ele alınmaktadır. Nitekim Nâci, yumuşak başlılığı ve kibar tavırlarıyla nam salan Ebû Bahr Sahr b. Kays'ın darbimesele dönüşmüş hikayesini şu şekilde aktarır: Kays, doğuştan ayaklarında bir çarpıklık olduğundan kendisine bu manaya gelen “أحنف / çarpık” bacaklı lakabı takılır. Onun annesi kendisiyle çocukluğundan itibaren yakından ilgilenir, Arap şairlerinden şiirler okuyarak raks ettirir. Oğlunun dansı çok hoşuna gittiğinden şöyle bir beyit söyler:

والله لو لا حنف في رجله
ما كان في قتيانكم مثله

Vallahi şayet bacaklarında çarpıklık olmasaydı,
Çocuklarınızın içerisinde eşi benzeri olmazdı.

Nitekim Ahnef büyüdüğünde güzel ahlaktan dolayı herkese örnek olur. Özellikle onun akılcı ve naif davranışları sayesinde Araplar içerisinde de nüfuzu artar bu o kadar belirleyici olur ki kabileler arasındaki savaşları dahi bir sözüyle bitirecek kadar bir itibar kazanır. Ahnef, tek başına dolaştığı bir gün karşısına çıkan ve kendisine hakaret ederek onu takip eden bir Arap'a, kabilesinden bazılarını yaklaştırmadan dolayı şöyle seslenir: “Biraz daha ilerlediğimizde bazı dostlarıma tesadüf edeceğiz, küfürlerinin kalanını onların yanında yapacak olursan seni rahatsız ederler bana söyleyeceğin bir şey kaldıysa oraya varmadan söyle de sıkıntı yaşama!” der. İşte bu anlatı Ahnef'in ne kadar naif ve erdem sahibi olduğuna delalettir. Benzer bir olay Muâviye'nin de içinde bulunduğu bir anlatıda yer alır: Ahnef'in sohbet meclisinde bulunduğu bir anda Muâviye kendisine “Ey Ahnef! Ali'yle taraftar ve yardımcı olup Sıffin savaşında benimle savaştığını hatırlıyor musun? dediğinde cevaben “Ey müminlerin emiri! size olan buğzumuzu taşıyan kalpler henüz göğsümüzdedir ve sizinle çarpıştığımız esnada kullandığımız kılıçlar da hâlâ yanımızdadır, huzurunuzda böyle bir söz söylemeye mecbur olduğum için affınızı talep ederim.” der. Bu söze karşılık Muâviye onu affettiğini söyler. Ahnef özelinde daha pek çok tahkiyeye⁶³ yer veren Nâci, Arap edebiyatına “أحلم من أحنف / Ahnef'ten daha hâlim” şeklinde yerleşen darbimeselin kullanım yerleri üzerinde teferruatlı durduğu hemen fark edilebilir.

Muallim Nâci, eserinin başka bir yerinde; kendini beğenmiş, bencil kimselerden herkesin nefret edeceğini ifade eden “ثمرة العجب المقت / Kendini beğenmenin semeresi buğza maruz kalmaktır.” darbimeseline yer verir.⁶⁴ Bu darbimesel, erdem bakımından eksik olan kimselerin huylarını terk etmeleri için kullanılır. Muallim bu darbimeselin tabiîn döneminde yaşayan önemli zahitlerden biri olan İbn Kays'a nispet edildiğini belirtir. Onun tebaasına; kibirli kişiye karşı kibir sergilemenin, münafıklığın belirtisi olduğunu söylediği aktarılır.⁶⁵

Nâci erdem temasını başka bir hikâyede şu şekilde aktarır: Cahiliye emirlerinden Hanâbis b. el-Mukanna koyunlarına sahip çıkması için Külâb b. Fâriğ'i görevlendirir. Bir gün arslan sürüye saldırır ve koyunları kırmaya başlar, Külâb ne yaparsa yapsın arslandan kurtulamaz. O, bağırarak yardım talep eder. Tam bu sırada akrabası Hanâbir ve ahaliden Havbeş imdadına yetişir. Külâb, Hanâbir'in uzak durduğunu buna karşılık Havbeş'in kılıç darbeleriyle arslanı yıktığını görür. Olanlardan çok etkilenen Külâb, Havbeş'i kabilesine götürür, onun kahramanlıklarını anlatır ve akrabası olduğu vefat etmesi durumunda Hanâbir'den ziyade malını

⁶³ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 25-27.

⁶⁴ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 269.

⁶⁵ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 269-270.

Havbeş'e bıraktığını duyurur. Aradan uzun bir zaman geçmeden Külâb hayatını kaybeder ve onun akrabası Hanâbir ile kendisine mirasın bırakıldığını bildiren Havbeş arasında mal kavgası başlar. Olay kadıya taşınır. Hanâbir kendisini Külâb'la olan akrabalıklarından dolayı mirasçı ilan ederken Havbeş de Külâb'ın ilanla kendisine mirasını bıraktığını ve zamanın birinde onun hayatını kurtardığını belirtir. Bunun üzerine kadı, “حميم الرجل وأصله / Adamın samimi dostu aslındandır” yani kişinin samimi dostu imdadına yetişendir diyerek Külâb'ın tüm malını Havbeş'e bırakır.⁶⁶ Bir darbimesele dönüşen kadının sözleri daha çok erdemli davranışlara işaret etmek için kullanılır.

Muallim Nâci'nin sözü edilen temayı öne çıkaran diğer bir anlatımı da şu şekildedir: Himyer krallarından biri yanına büyük bir kalabalığı alarak ava çıkar. O, gezerken rastladığı yüksek bir kayanın üzerine çıkarak etrafı seyretmeye başlar bu sırada sesini çıkarmayarak sakin bir şekilde oturur ve etrafı izler. Yanındakiler de ona sessizce eşlik eder ancak çok geçmeden içlerinden biri “Acaba şurada bir adam boğazlansa kanı nereye kadar fışkırır” diyerek sessizliği bozar bunun üzerine kral “Derhâl şu boşboğaza merak ettiği şeyi gösterin.” diye emreder. Boğazlanan adamın kanı kayadan aşağı akarken kral “رب كلمة تقول لصاحبه دعني / Sahibine beni bırak diyen nice söz vardır.”⁶⁷ ifadesine yer verir. Arap edebiyatında kralın sözünün âlimce fakat fiiliyatının zalimce olduğunu vurgulamak ve erdemin ne denli önemli hususlara sahip olduğunu belirtmek için bu söz, darbimesel olarak kullanılmaya başlanır. Diğer yandan Nâci, bu anlatımla beraber aynı anlamda Türk ve Fars edebiyatlarında kullanılan darbimesellere de yer verir ve sözü edilen darbimesellerin geldiği anlatıları aktarır.⁶⁸

Muallim Nâci, eserinde erdem temasının üzerinde çokça durur.⁶⁹ O, bu temayı farklı anlatılarla sunar ve bazı yerlerde zıt imgeler kullanmaktan kaçınmaz. Ayrıca Türk ve Fars edebiyatlarında kullanılan darbimesellere de yer verir.

2.5. Din

Din, dinî inancı ne olursa olsun pek çok yazarın tahkiyesinde yer verdiği bir temadır. Dinî kimliği güçlü, tasavvufa eğilimli ve hafız gibi hasletlerle öne çıkan Muallim de söz konusu izleğe yer verir. Nitekim Nâci, Hz. Peygamber'in “Hikmet müminin yitiğidir nerede bulursa alır.” hadisinden iktibas edilen “الحكمة ضالة المؤمن / Hikmet müminin yitiğidir.” şeklinde darbimesele dönüşen anlatıya yer verir.⁷⁰ Muallim burada kullanılan hikmet sözcüğünün mevcudatı bilmek ve hayır işlemek şeklinde tercüme edilen “معرفة الموجودات وفعل الخيرات” tanımından geldiğini aktarır.⁷¹ O, aynı zamanda hikmetin insanlık kanununa uygun olarak maddi ve manevi faydalanılacak şey manasına da geleceğini vurgular. Öte yandan verilen hadis üzerinden kurguyu inşa eden Nâci, şu sözlere de yer verir: “Elimizde bu hadis-i şerif varken işimize yarayacağından şüphe olunmayan Batı'nın bilim, kültür birikimi ve icraatlarının öğrenilmesinde ve alınmasında tereddütte düşecek olursak garip bir cehalet sergilemiş olmaz mıyız?” ifadesine yer vererek yaşadığı zamanın Batı ve Doğu kimliğine de işaret eder. Nâci, kurgusunun devamında “اطلبوا العلم ولو بالصين / İlim Çin'de de olsa onu talep edin.” hadisine yer verir ve dinin ilmi öne çıkaran özelliği üzerinde durur. Böylece din temasını ilim üzerinden anlatıya katmaya çalışır.

Din mefhumunu bir çerçeve olarak gören Nâci, dine dair melekeleri farklı anlatılarla sunar. Öyle ki önceki paragrafta işaret edilen din-ilim ilişkisini burada din-dürüstlük şeklinde betimlemeye çalışır. Muttaki, doğru sözlü ve güvenilir kimselerin sözlerini takdir etme makamında ifade edilen “القول ما قالت حذام / Söz, Hazâm'ın dediğidir.”⁷² darbimeseli şöyle bir

⁶⁶ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 296.

⁶⁷ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 249.

⁶⁸ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 252-255.

⁶⁹ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 51-52-394.

⁷⁰ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 23.

⁷¹ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 23.

⁷² Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 107.

anlatıyla aktarılır: Hazâm, kabilesi içerisinde takvası, kararlılığı, dirayeti ve doğru sözüyle ün salan bir kadındır. Bir gün kabilesiyle gece yolculuğu yapmakta olan Hazâm, kervanın geçtiği bir anda bağırtlak kuşlarının uçtuğunu görür ve bunun üzerine şu beyti dile getirir:

ولولا المزعجات من الأنام
لما ترك القطايب المنام

Uykularından rahatsız eden bir şey olmasaydı,
Kuşlar gece vakti uykularını terk etmezlerdi.

Şiiriyle kervanı uyarmaya çalışan Hazâm'a kulak veren olmaz, yolunda devam eden kervanı ileride haramiler karşılar ve bütün mallar onlar tarafından yağmalanır. Gurup arasında ümitsizlik ve çaresizlik nidaları yükselir ve onlardan birisi kendilerine yaklaşan tehlikeyi ifade etmek üzere bir beyit okur:

إذا قالت حذام فصدقوها
فإن القول ما قالت حذام

Hazâm bir şey söylerse onu tasdik edin,
Muhakkak ki söz Hazâm'ın dediğidir.

Böylece Hazâm'ın inancı ve doğruluğu tasdik edilir ve burada yer verilen cümle Arap edebiyatına bir darbimesel olarak yerleşir. Bu darbimeselin günümüze kadar gelen tarihî seyir içerisinde Hazâm'ın doğruluğuna ve muttakiliğine atfen “أحزم من حذام / Hazâm'dan daha isabetli” veya “أصدق من حذام / Hazâm'dan daha doğru” şeklinde yeni formatlarla kullanıldığı da gözden kaçmaz.

Muallim Nâci'nin Allah'tan korkmadan yalan söylendiğinde kullanılan “أكذب من أخيد / Erkenden yola çıkandan daha yalancı” darbimeselinin hikayesine yer verir: Bedevinin biri sabah erkenden evinden çıkarak yola koyulur çölde biraz ilerlediğinde karşısına silahlı adamlar çıkar ve onu esir alırlar. Bedevi, bu adamların asıl maksatlarının kabilesini soymak olduğunu anlar bunun üzerine “Vallahi ben uzunca bir süredir kavmimle değilim, uzaklardayım, onları bulmak umuduyla kaç gündür yoldayım hatta ölmek için otlarla besleniyorum.” der. Ancak bu söyleme kimse inanmaz ve haramilerden birisi onun karnına kılıcı batırır. Bedevinin midesinde dökülen süt onun aç olmadığına delil olur. Bu durum aynı zamanda onun kavminin kendilerine yakın olduğuna işarettir. Nitekim kabile haramiler tarafından bulunur ve yağmalanır. Bu hadisenin duyulmasından sonra bedevinin yalancılığı da şöhret bulur. Böylece “Sabah erkenden yola çıkan esirden daha yalancı” ifadesi darbimesele dönüşür.⁷³ Nâci'nin eserinde uzunca anlattığı bu anlatının yanı sıra, inançsızlığı ve yalancılığıyla ün salan Müseyleme'nin hikâyesine de geniş bir şekilde yer verir.⁷⁴ Yazar böylece dinî hasletler üzerinden din temasını öne çıkarır.

Muallim Nâci, din temasını işlediği diğer bir tahkiyeyi de şu şekilde aktarır: Adı Himâr b. Müveyli olan Arap'ın birisinin kendi adıyla müsemma bir vadisi vardır. Bu vadiye suyun bol olmasından dolayı her türden meyve ve sebze yetişir. Himâr'ın aynı zamanda on beş tane de oğlu vardır. Araplar arasında varlık nişanesi olan çok oğlan çocuğunun yanı sıra böylesi verimli bir toprağa sahip olmak prestij açısından son derece önemlidir. Himâr bir gün bütün oğullarını yanına alarak vadiye avlanmaya çıkar. Hava aniden bozulur, yağmur yağmaya ve şimşekler çakmaya başlar. İlerleyen süreçte toplu hâlde bulunan Himâr b. Müveyli'nin oğullarına şimşek çakar ve hepsi hayatını kaybeder. Bu elim olaydan dolayı Müslüman olmasına rağmen Himâr b. Müveyli, “Bir tanesini bile bırakmadan bütün oğullarımı benden alan Allah'a iman etmeyeceğim” diyerek küfrünü ilan eder. Bunun üzerine Himâr b. Müveyli, Allah'ın gazabına uğrar, vadisindeki sular çekilmeye ve vadisi kurumaya başlar, sonuçta yeşillik namına bir şey

⁷³ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 114.

⁷⁴ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 115-116.

kalmaz. İşte bu olay, Arap edebiyatına “أكفر من حمار / Himâr'dan daha kafir.”⁷⁵ şeklinde dillendirilen bir darbimesele dönüşür.

Görüldüğü üzere Muallim Nâci farklı dinî hasletler ve anlatımlar üzerinden din temasını vurgular. Nâci'nin din teması özelinde vurguladığı iyilik⁷⁶, adalet⁷⁷, ahlâk⁷⁸ gibi hususları öne çıkardığı dikkat çeker.

2.6. Zulüm

Muallim Nâci'nin, *Sânihâtü'l-'Arab*'da öne çıkardığı temalardan bir tanesi de zulümdür. Tarih boyunca pek çok yazarın üzerinde durduğu konu ve temalardan olan zulüm, Araplardaki yaşam koşullarından dolayı öne çıkar. Güçlünün, güçsüze karşı ortaya koyduğu olumsuz davranış şeklinde betimlenebilecek zulüm temasını Nâci de ustaca işler. Nitekim onun bu izlek dâhilinde klasik Arap anlatısından aktardığı olay şu şekildedir: Vaktiyle Lût kavminin yaşamını sürdürdüğü Sezûm'da son derece zalim bir kadı yaşar. Bir gün kadının huzuruna iki adam gelir. Adamlardan biri diğerinden bin dirhem alacağı olduğunu iddia eder. Diğeri ise borcunu kabul etmekle beraber “Kadı efendi, anlaşmamız gereği bu adam bin dirhemi benden beş sene sonra alacak. O kadar zaman geçtikten sonra kendisini nerede bulup da borcumu verebilirim? Lütfen onu hapsediniz de hakkı olan alacağını getirdiğimde kendisini kolayca bularak borcumu ödeyebileyim.” der. Bu söz üzerine kadı efendi alacağı olan kişiyi beş yıl hapse mahkûm eder. Bu hadise Arap edebiyatına “أجور من قاضى سذوم / Sezûm kadısından daha zalim” şeklinde yer bulan bir darbimesele dönüşür.⁷⁹

Muallim Kur'an-ı Kerim'den iktibas edilen zulüm temalı başka bir darbimeseli de “إنك لا / إنك لا / Dikenden üzüm devşiremezsin” şeklinde aktarır. Söz konusu darbimesel “iyilik ederseniz kendi nefsinize etmiş olursunuz meali hükmünce zulmettiğin takdirde karşılığında göreceğin şey ancak zulümdür”⁸⁰ ayetinden gelir. Muallim Nâci, burada da Fars edebiyatında zulüm temalı şiir ve hikâyeler üzerinde durur.⁸¹

Nâci'nin bu tema üzerinden inşa ettiği diğer bir tahkiye ise Timurlenk (ö. 1405) tarafından Bağdat'ın işgal edilmesi üzerine oluşan bir darbimeseldir. Timurlenk Halep ve Bağdat'ı işgal ettiğinde eline kılıç alabilecek çoğu insanı katleder; kadın ve çocuklara da zalimce davranır. Timurlenk aynı zamanda takvalı ve elinden tespihi düşürmez ve yanında da çok sayıda din âlimini barındırır. Timurlenk, çoğu zaman sesli zikir çeker ve yanındakilerin de buna uymalarını talep eder. Sözü edilen durumdan dolayı “فم يسبح ويد تذبج / Ağzı tesbih çekiyor, el ise boğazlıyor.” şeklinde Arap edebiyatına iren darbimesel, dinî kimliği olan aynı zamanda zalimliğiyle öne çıkan şahıslar için kullanılır.

Muallim Nâci, Arapların yaşantılarına dair anlatım türlerinde karşılaştığımız çeşitli temaları geçmişe dair birtakım tahkiyelerle aktarır. Yazar, tarihî unsurları barındıran darbimeseli işlerken ilk önce cümle ve kelime tahlilleri yapar. Bu durum daha önce de belirtildiği üzere Muallim'in yazarlık maharetleri arasındadır. O, daha sonra döneminin diliyle darbimeseli sunar. Muallim, tahkiyesinde yer verdiği darbimeselin Türk ve Fars edebiyatlarındaki benzer kullanımına da alan açar.

Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*'ında burada yer verilen temaların yanı sıra inancı ve yazarlık yönelimi gereği dostluk⁸², cimrilik⁸³, cesaret⁸⁴ ve sağduyu⁸⁵ gibi temaları da işler.

⁷⁵ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 118-119.

⁷⁶ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 15-377.

⁷⁷ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 40.

⁷⁸ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 270.

⁷⁹ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 18-20.

⁸⁰ İsrâ 17/7.

⁸¹ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 157-158.

⁸² Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 331-437.

⁸³ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 163-214-219.

Elbette ki daha önce üç yüz kadar olduğu belirtilen söz konusu darbimeseller tema veya konu özelinde bir tasnife tabi değildir ancak yapılan analiz sonucu; Muallim Nâci'nin, bu temaları özellikle inancı çerçevesinde derlediği görülür ve darbimesellerin dönemin ilmî dil ve ruhuna uygun olarak Osmanlıca yazıldığı dikkat çeker.

Sonuç

Muallim Nâci, Tanzimat edebiyatının önemli isimlerinden biridir. O, kırk yıllık kısa ömrüne rağmen, geniş bir eser yelpazesıyla dikkat çeker. Nâci, hayatının kısa süresine elliden fazla eser, onlarca makale, gazete ve dergi yazısı sığdırır. Onun eserlerinin farklı konu ve türlerde olması dikkat çeker; Nâci, şiir, roman, tiyatro, hatıra, deneme, mektup, eleştiri, belagat, edebiyat tarihi, sözlük, gramer, tarih, kültür, eğitim ve pedagoji gibi farklı alanlardaki eserleriyle temayüz eder. Muallim Nâci, divan edebiyatı geleneğini devam ettirenlerce önder kabul edilse de onun, bu edebî anlayışı savunanlardan daha farklı bir tarza sahip olduğu görülür.

Nâci, iyi derecede Arapça ve Farsça bilir. Onun bu meziyeti söz konusu dillerle yazılan edebiyatın nüvelerine vâkıf olmasına vesile olur. Yazar aynı zamanda iyi bir hattattır. Hulûsî mahlasıyla sülûs levhalar yazan Nâci “Hattat Hoca” lakabıyla da ün salar. Nâci, Türkçeye yaptığı hizmetlerden dolayı da ödül alır. *Mürüvvet* gazetesinde başmakale yazan Nâci'nin, burada kaleme aldığı “Gazi Ertuğrul Bey” başlıklı manzumesi II. Abdülhamid'in takdirini kazanır ve kendisine Osmanlı tarihini yazma görevi verilir. Bundan dolayı Nâci'ye rütbe, nişan ve maaş bağlandığı dikkat çeker. Nâci'nin dilde birlik, sadelik ve orijinallik oluşturulmasına dair çalışmalarının başında geldiği görülen “Cemiyet-i Edebiye” 1932 yılında Türk Dil Kurumunun Atatürk eliyle kurulmasına ilham verdiği dikkat çeker.

Muallim Nâci'nin eserlerini yazarken Arap diline, edibine, edebiyatına ve sözlükçülüğüne başvurduğu görülürken onun bu konulara dair derin bilgisi de dikkat çeker. Yazarın, sözü edilen hususlarda çok sayıda eser telif ettiği de aşikârdır. Bunların içerisinde Nâci'nin de harika diye tanımladığı Arapça darbimesellerin yer aldığı *Sânihâtü'l-'Arab*, muhtevasıyla temayüz eder. Nâci'nin eserinde yer verdiği darbimeselleri gelişigüzel yazmadığı bunu harf terkibine göre işlediği fark edilir. Aynı zamanda darbimeselleri oluşturan tahkiyenin orijinal bir dille aktarıldığı da dikkat çeker. *Sânihâtü'l-'Arab*'da darbimeselin ilk olduğu yer, zaman ve kurgusu aktarılır. Nâci'nin, eserinde dinî inancıyla uyumlu temaları alarak bu minvalde değerlendirilecek çok sayıda ana ve tali temayı işlediği anlaşılmaktadır. Bunlarla birlikte yazar, bahse konu eserde, Türk ve Fars edebiyatlarında kullanılan darbimesellere de yer vererek zengin bir edebî muhteva ortaya koyar.

Arap dilinden tercüme ve uyarlama şeklinde çok sayıda eseri Türkçeye kazandıran Nâci'nin eserlerinin değerlendirilmesinin ilim dünyası açısından kıymetli olacağı ve bu çalışmanın da yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aycan, İrfan. “Haccâc B. Yûsuf es-Sekâfî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Bozdağ, Erdal. *Muallim Naci'nin Düşünce Dünyası ve Tanzimat Yenileşmesindeki Yeri*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi 'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Çeleğin, Nuriye. *Muallim Naci hayatı-eserleri-edebî kişiliği ve Sânihâtü'l-'Arab*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

⁸⁴ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 68-140.

⁸⁵ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 7-254-267.

- Deligönül, Mehmet. "Müstezat". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 20 (01 Ocak 1973), 93-102.
- Demir, Hiclâl. "Muallim Naci: Eski Mi, Yeni Mi?" *Türkbilig / Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 11/19 (01 Haziran 2010), 176-185.
- Durmuş, İsmail. "Müberred". *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 31/430-433. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Efendioğlu, Mehmet. "Saîd b. Cübeyr". *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 35/552-554. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Işık, İhsan. *Yazarlar Sözlüğü*. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.
- Kaçar, İzzet. *Bütün Yönleriyle Muallim Nâci*. ed. Gülçin Yahya Kaçar. Ankara: Gece Kitaplığı, 2019.
- Kaçar, İzzet. *Muallim Nâci Nesirlerinden Seçme Örnekler (Kelime ve Terkip Açıklamalı)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2022.
- Karabulut, Mustafa - Yıldırım, Ahmet. "Muallim Naci'nin Şiirlerinde Dini Algı ve Metafizik Bakış". *Turkish Academic Studies - TURAS* 2/2 (30 Haziran 2021), 16-29.
- Kılıç, Hulusi. "el-Kâmûsü'l-Muhît". *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C. 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Nâci, Muallim. *Emsâl-i Ali Kerremallahu Vecheh*. İstanbul: Matbaa-ı Ebû Ziyâ, 2. Basım, 1891.
- Nâci, Muallim. *Hikmetü'r-Rifâi*. İstanbul, 1887.
- Nâci, Muallim. *İ'câz-ı Kur'ân*. İstanbul: Matbaa-ı Ebû'z-Zîyâ, 1884.
- Nâci, Muallim. *Sânihâtü'l-'Arab*. İstanbul: Mihrân Matbaası, 1886.
- Özalp, Ömer Hakan. *Arap Edebiyatında Deyimler ve Atasözleri Sânihâtü'l-'Arab Muallim Nâci*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınevi, 2002.
- Öztürk, Şeyda. "Muallim Nâci'nin Dünyasında Tasavvuf". *Sufiyye* 10 (Haziran 2021), 203-237. <https://doi.org/10.46231/sufiyye.958937>
- Saraç, M.A. Yekta. "Şiir Tenkidine Dair Bir Örnek -Muallim Naci ve Muallim-". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 29 (31 Temmuz 2012), 245-261.
- Somuncu ve diğerleri, Selim. *Tanzimat Edebiyatı: Şiir-Roman*. ed. Özcan Bayrak. İstanbul: Kesit Yayınları, 1. baskı., 2014.
- Tanrıpınar, Ahmet Hamdi. *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 9. Basım, 2001.
- Tarakçı, Celal. "Muallim Naci Efendi'nin Dil Harkındaki Görüşleri". *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty* 1/1 (27 Kasım 2014), 67-75.
- Taşkesenlioğlu, Lokman. "Muallim Naci'nin Mecmua-ı Muallim'deki Eski Türk Edebiyatı ile İlgili Yazı ve Görüşleri". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 7/04 (15 Şubat 2016), 57-66.
- Toprak, Sefa. "Şöyle Böyle Mektupları Işığında Muallim Naci ve Şeyh Vasfi". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 22 (21 Mart 2021), 381-394. <https://doi.org/10.29000/rumelide.886075>
- Uçman, Abdullah. "Muallim Nâci". *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 30/313-316. TDV Yayınları, 2020.
- Yüksel, Süheyla. "Muallim Naci'nin Bilinmeyen İki Müstearı: 'Muhammedî' ve 'Yeni Şair'". *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 45/1 (29 Haziran 2021), 289-300.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

YENİ TESPİTLER IŞIĞINDA KAHRAMANMARAŞ ŞEYH MÜSLİM CAMİİ *Kahramanmaraş Sheikh Muslim Mosque In Light Of New Findings*

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 13.01.2024
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 01.03.2024
Sayfa/ Pages : 77-91
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1419366>

Servet ÖZKAN

(Dr. Öğr. Üyesi), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi / Türkiye, e-mail: cayanservet@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7113-9136>

Mehmet PINAR

(Öğr. Gör.), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi / Türkiye, e-mail: m.piinar9@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6960-1600>

Atıf/Citation

Özkan, Servet ve Mehmet Pınar. "Yeni Tespitler Iőıġında Kahramanmaraş Şeyh Müslim Camii"
Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi 11/29 (2024): 77-91.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

YENİ TESPİTLER IŞIĞINDA KAHRAMANMARAŞ ŞEYH MÜSLİM CAMİİ

Kahramanmaraş Sheikh Muslim Mosque In Light Of New Findings

Servet ÖZKAN, Mehmet PINAR

Öz: Çalışmanın konusunu oluşturan cami, kitabesi bulunmayan ve inşa tarihi bilinmeyen bir yapıdır. Enine dikdörtgen planlı ve ahşap tavanlı yapı, bir takım eklemeler ve onarımlarla günümüze kadar ulaşmıştır. Bugün kullanılan harimin duvarları, mihrap üst hizasından itibaren yükseltilmiş ve pencereler eklenmiştir. Yapıdan bağımsız konumlanan minare 1960 tarihlidir. Cami temel seviyesinde yapılan incelemelerde, yapının ilk harimi olduğunu düşündürülen birtakım bulgulara rastlanmıştır. 1930'lu yıllarda meydana gelen bir yangın ile büyük oranda zarar gören bu harimin temel alınarak günümüzdeki caminin inşa edildiği düşünülmektedir. Ayrıca bugünkü harim giriş kapı kemerindeki süslemeler, ilk harim girişinden sökülerek buraya yerleştirilmiş olmalıdır. Bu bezemeler, oldukça sade olan caminin önemli süsleme unsurlarındandır. Burada, Türk-İslam sanatında oldukça yaygın olarak kullanılan mührüsüleyman ve çarkıfelek motifleri işlenmiştir. 2018 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilen caminin minaresi 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depreminde gövde bölümünden itibaren yıkılmıştır. Yapı ise günümüzde sağlam durumdadır. Cami temel seviyesinde yapılan tespitlerin, yapının mimari değişim süreci ve tarihlendirilmesine yardımcı olacağı düşünülmektedir. Yapının kapsamlı olarak değerlendirilmesi ve bilim camiasına tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kahramanmaraş, Cami, Şeyh Müslim Camii, Mührüsüleyman, Çarkıfelek

Abstract: The subject of the study is a mosque with no inscription, and the construction date is unknown. The structure, with a rectangular plan and a wooden ceiling, has survived to the present day with some additions and repairs. The walls of the prayer hall, raised above the mihrab level, have windows added to them. The minaret, located independently of the structure, dates back to 1960. Through detailed examinations at the foundation level of the mosque, some findings suggest that it was the original prayer hall. It is believed that the current mosque was constructed based on the foundation of this prayer hall, which suffered significant damage in a fire in the 1930s. Additionally, the decorative elements on the entrance arch of the current prayer hall must have been removed from the original entrance and placed here. These decorations are significant ornamental features of the rather simple mosque, featuring commonly used motifs in Turkish-Islamic art such as the Seal of Solomon and the wheel of fortune. The minaret of the mosque, restored by the General Directorate of Foundations in 2018, collapsed from the body section during the earthquake in Kahramanmaraş on February 6, 2023. However, the main structure remains intact. It is anticipated that the observations made at the foundation level of the mosque will contribute to understanding the architectural evolution and dating of the structure. The comprehensive evaluation of the building aims to introduce it to the scientific community.

Key Words: Kahramanmaraş, Mosque, Sheikh Muslim Mosque, Solomon's Seal, Wheel of Fortune

Extended Abstract

Sheikh Muslim Mosque is one of the cultural assets built in Maraş during the Ottoman period. There is almost no information about the structure, which lacks an inscription and has an unknown historical background. Therefore, dating the building and providing architectural description are crucial.

The first official record mentioning the mosque dates back to H 1275 (A.D. 1858-1859) in the Ottoman archives. Based on this document, it is evident that the mosque existed in the mid-19th century. Another official record mentioning the mosque is found in the Halep Vilayet Salname dated H 1324 (A.D. 1906-1907). The Salname mentions 30 mosques and 16 masjids in

Maraş, but there is no description or information about Sheikh Muslim Mosque. Considering the absence of records before the mentioned date of H 1858-1859, it is appropriate to attribute the construction of the mosque to the 19th century.

In the 1930s, the mosque was temporarily used as a coffeehouse and warehouse. During a fire in those years, the mosque suffered significant damage and remained inactive for a period. The current minaret of the mosque was constructed in 1960. The structure has undergone various additions and changes to reach the present day and was restored in 2018.

Situated on sloping terrain, the mosque has a rectangular plan and belongs to the group of mosques with wooden ceilings. Adjacent to the south of the mosque is a house attached to the prayer hall, and to the north are more recent additions like the imam's room, ablution area, and lavatories, with a road to the east. The flat-arched entrance to the prayer hall is located on the north façade in line with the mihrab axis. Immediately to the right of the entrance door, there is an open area approximately 60 cm above ground level. In this area, there is a semi-circular protrusion adjacent to the north wall of the mosque. Considering that this protrusion might be used as a last congregation area, it could be speculated that it served a mihrab-like function. Inside the prayer hall, the mihrab, placed in the middle of the qibla wall, is simple and plastered and painted during renovations. The pulpit (minber) is located just west of the mihrab and extends towards the west wall of the mosque. Different-sized windows on the east, west, north, and south facades illuminate the interior. An independent minaret is located at the northeast corner of the mosque. It has a square base, a single-arched balcony, a dome, and a finial. The base is relatively high, and the corners are chamfered as it transitions from the base to the shaft. The minaret shaft is designed in a polygonal shape, and the balcony is in the form of a kiosk. The minaret collapsed from the shaft portion during the earthquake on February 6, 2023, and only the base remains.

Stone, plaster, and wood are used as materials in Sheikh Muslim Mosque. The body walls of the mosque are thick and plastered with cement. The body walls are constructed using wood and rubble stones. The decorative elements of the mosque can be distinguished as wood and stone ornamentation. Wooden ornamentation is present in the form of palmette motifs on the ring-shaped ceiling canopy covering the prayer hall. Stone ornamentation is found in the form of a border architrave in the qibla door lintel. Here, a thin border architrave follows the curve of the arch, filled with small diamond-shaped motifs. Above this border, there are rosettes with geometric motifs such as the Seal of Solomon, wheel, flower, and star motifs. These decorations are carved using relief carving techniques. After the restoration works, flower motifs within hexagonal frames were discovered at the two ends of the mihrab arch.

In excavations conducted at the foundation level of the mosque's prayer hall, a section believed to be the first prayer hall was reached about 2.00 m below the ground. Rectangular two windows blocked later with rubble stones were found on the west wall of the identified prayer hall, and a drainage window was found on the south wall. At the level of the current mihrab in the prayer hall and in its width, a section was identified on the lower floor. This section, later closed with rubble stones, is thought to be the mihrab of the first prayer hall. To the north, there is a wall approximately 1.80 m high, extending from the east wall to the west wall. Also, traces of plaster with lime mortar were found on this floor. All these findings suggest that this was the first prayer hall of the mosque.

Three aspects stand out in this study regarding the architectural identity and historical process of the structure. The first is that Sheikh Muslim Mosque is considered to be a structure built in the 19th century and still possibly preserving its original condition at the beginning of the 20th century. The second is that the present mosque was built based on the damages caused by a fire in the 1930s. The third is the decorations on the entrance door of the prayer hall. It is believed that the decorations in this section, which does not form a smooth arch with the arch curve, were originally in the entrance of the first prayer hall and were later added to the newly

constructed entrance of the prayer hall. Therefore, it can be said that the original Sheikh Muslim Mosque retained its foundation and the decorations on the entrance door of the prayer hall to the present day. These decorations are important in terms of being a continuation of the ornamentation frequently used in both Kahramanmaraş mosques and Turkish-Islamic art. Despite architectural changes and additions over time, the mosque is a continuation of the wooden-ceiling mosques of the Ottoman period in the 20th century. Additionally, the later added minaret is noteworthy for reflecting the characteristic features of minarets in Kahramanmaraş and the surrounding region.

Giriş

Tarihi oldukça eski bir kent olan Maraş, önemli güzergâhlar üzerinde yer alması nedeniyle pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Zaman içinde Asur, Roma, Bizans, Arap ve Türk hâkimiyeti altına giren Maraş, Dulkadirli döneminden itibaren şehir kimliğine kavuşmaya başlamıştır.¹ Tarihî süreçte pek çok istila, yağma ve deprem nedeniyle kentte mimari bir bütünlük sağlanamasa da Dulkadirli ve Osmanlı dönemlerinde önemli vakıf eserler inşa edilmiştir.² Özellikle Osmanlı döneminden günümüze ulaşmış birçok cami bulunmaktadır. Bunlardan bazıları zaman içinde geçirdiği onarımlarla değişmiş olmasına karşın pek çoğu özgün durumunu korumuştur.

Osmanlı döneminde Maraş'ta inşa edilmiş kültür varlıklarından biri de Şeyh Müslim Camii'dir. Kitabesi olmayan ve tarihi bilinmeyen yapı hakkında neredeyse hiç bilgi bulunmamaktadır. Kahramanmaraş'taki camileri tanıtan çeşitli yayınlar ve tezler mevcuttur. Bunların başında gelen çalışmalardan Hamza Gündoğdu'nun Kahramanmaraş'ın mimari eserlerini tanıttığı makalesinde pek çok önemli kültür varlığı ve camiden bahsedildiği, ancak Şeyh Müslim Camii'nin yer almadığı görülür.³ Yine Rahmi Tekin'in, Zülkadirli (Dulkadirli) ve Osmanlı'nın Maraş'ta inşa ettiği vakıf eserleri konu alan makalesinde de bu camiye değinilmemiştir.⁴ Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine kadar Kahramanmaraş'ın değişen mimari çehresini yüzyıllara göre değerlendiren Neslihan Çakmak'ın tezinde Şeyh Müslim Camii'nin adının geçmediği görülmüştür.⁵ Kahramanmaraş merkez cami minarelerini tanıtan Gözde Sönmeztürk'ün tez çalışmasında da bahsi geçen cami yer almamaktadır.⁶ Mehmet Özkarcı'nın Maraş merkez ve ilçelerindeki kültür varlıklarını tanıtan çalışmasında ise Şeyh Müslim Camii'nin günümüze gelmediğinden bahsedilmiş ve ayrıntılı bir açıklama yapılmamıştır.⁷ Osmanlı arşivlerindeki 1858-1859 tarihli belge ve 1906-1907 tarihli Halep Vilayeti Salnamesi dışında da caminin adının geçtiği herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. Yapının tarihlendirilmesi konusunda önemli bir referans oluşturan bu belgeler, caminin Osmanlı dönemindeki varlığının da en önemli kanıtı durumundadır.

Hazırlanan yayın ve çalışmalarda caminin bahsinin geçmemesi, yapının tarihlendirilmesini ve mimari tanımını önemli hâle getirmiştir. Yapı hakkında bilinenlerin oldukça sınırlı olması ve camiden bahsedilmemesi, yapının mimarisinde zamanla meydana gelen değişiklikler ile açıklanabilir. Nitekim cami günümüze ulaşana dek birtakım onarım ve eklemeler görmüş, minaresi de geç dönemde inşa edilmiştir. Fakat caminin temel seviyesinde

¹ Tufan Gündüz, "Kahramanmaraş" *TDV İslam Ansiklopedisi* 24 (2001): 192-194.

² Hamza Gündoğdu, "Kahramanmaraş-Mimari" *TDV İslam Ansiklopedisi* 24 (2001): 197-198; Rahmi Tekin, Zülkadir Beyliği ve Osmanlı Devleti Zamanında Maraş'ta Yapılan Vakıf Eserler, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2000): 310-339.

³ Hamza Gündoğdu, "Kahramanmaraş", 197-201.

⁴ Rahmi Tekin, Zülkadir Beyliği, 310-33.

⁵ Neslihan Çakmak, "Osmanlıdan Cumhuriyete Kahramanmaraş'ın Değişen Mimari Çehresi" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2015).

⁶ Gözde Sönmeztürk, "Kahramanmaraş (Merkez) Minareleri" (Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2022).

⁷ Mehmet Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş-46 II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), 1189.

tarafımızca yapılan incelemelerde ilk harimin varlığına işaret eden bazı kalıntılar bulunmuştur. Çalışmamızda, yapılan tespitler dikkate alınarak caminin değişen mimari kimliğini ortaya çıkarmak, elde edilen veriler ve arşiv kayıtları dikkate alınarak yapıyı tarihlendirmek amaçlanmıştır. Yapının inşa tarihi ve mimari değişimi ile ilgili hususlar, değerlendirme bölümünde kapsamlı olarak ele alınmaya çalışılacaktır.

Yapının Tarihçesi

Şeyh Müslim Camii'nin yapım tarihi ve kim tarafından inşa ettirildiği hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁸ Yapıya ait herhangi bir kitabe olmadığı için inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Evliya Çelebi, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Kahramanmaraş'ı iki kere ziyaret etmiş ve Seyahatnamesinde şehirden söz etmiştir. İlk ziyaretinde anlatamadıklarını ikinci ziyaretinde anlatan Çelebi, Maraş'ın camilerinden bahsederken şehirde otuz dokuz mihrabın bulunduğunu belirtmiş ve meşhur birkaç caminin adını yazarak bu faslı kapatmıştır.⁹ Yazmış olduğu meşhur camiler arasında Şeyh Müslim Camii'nin ismi geçmemiştir. Dolayısıyla Çelebi'nin bahsettiği otuz dokuz mihrap arasında Şeyh Müslim Camii'nin olma olasılığı bulunmasına karşın, bu konuyu açıklığa kavuşturacak bir veri yoktur.

Caminin adının geçtiği ilk resmî kayıt, H 1275 (M 1858-1859) tarihli Osmanlı arşiv belgesidir.¹⁰ Belgede; camide günlük yarım akçe vazife ile hatip bulunan Hacı Muhammed Halife'nin vefatıyla imam kadrosunun boş kaldığı ve bu nedenle Kebir oğlu Muhammed Şem'i Efendi'nin bir görevlinin atanması için Evkaf Nezaretinden 19 Muharrem 1275 tarihinde istekte bulunduğu, Evkaf Müdürlüğü kayıtlarına göre caminin mülhak vakıflardan olduğu, camide vazifeli olan kişiye belirli bir akçe şart koşulmadığının tahkik edildiğinden bahsedilmektedir. Bu belgeden hareketle caminin 19. yüzyıl ortalarında var olduğu açıktır. Yapının adının geçtiği bir diğer resmî kayıt, H 1324 (M 1906-1907) tarihli Halep Vilayeti Salmesidir. Salmamede Maraş'ta 30 cami ve 16 mescit bulunduğu bahsedilmektedir. İsmi geçen camiler arasında bulunan Şeyh Müslim Camii ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmamıştır.¹¹

Yukarıda bahsi geçen M 1858-1859 tarihli Osmanlı arşiv kaydı dikkate alındığında yapının 19. yüzyılda inşa edildiği söylenebilir. Varsayılan tarihten daha öncesine ait herhangi bir kayıt ya da bilgi bulunmaması yapı için belirtilen tarihi vermeyi uygun kılmaktadır.

Cami 1930'lu yıllarda bir dönem kahvehane ve depo olarak kullanılmıştır. O yıllarda çıkan bir yangında cami büyük zarar görmüş ve bir dönem atıl kalmıştır. Cami yakınında oturan varlıklı hayırsever Şişman Arif'in hanımı Arap Hatun tarafından bütün masrafları karşılanarak cami bugünkü hâline kavuşturulup tekrar ibadete açılmıştır. Caminin günümüzdeki minaresi 1960 yılında inşa edilmiştir. Avlunun kuzeybatı cephesindeki imam odası ile abdesthane ve lavaboların da yakın dönemde yapıldığı bilgisi edinilmiştir.¹²

Mimari Özellikleri

Cami Kahramanmaraş ili, Dulkadiroğlu Merkez ilçesinde, Divanlı Mahallesi Benli Ali Caddesi üzerinde meyilli yüksek bir arazide inşa edilmiştir (Fotoğraf 1). Caminin güneyinde harime bitişik bir ev, kuzeyinde yakın zamanlarda yapılan imam odası, abdesthane ve lavabolar, doğusunda yol bulunmaktadır.

⁸ Kemalettin Koç, *Kahramanmaraş'ta Sosyal Hayatin Fiziki Yapıya Etkisi* (Kahramanmaraş: Ukde Yayınları, 2010), 197.

⁹ Zehra Göre, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Maraş", I. *Kahramanmaraş Sempozyumu* içinde (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Belediyesi, 2005), 735.

¹⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), C. EV. Evkaf, Dosya No: 158, Gömlek No: 7881, Tarih: 19 Muharrem 1275.

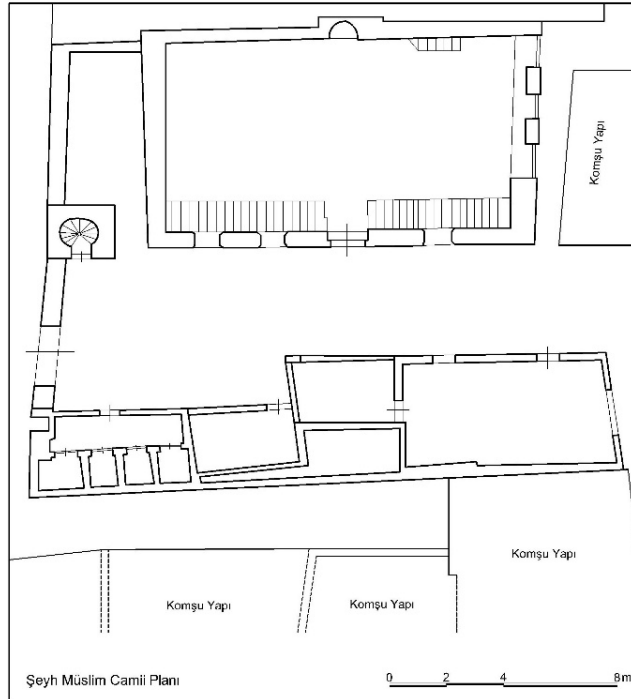
¹¹ Mehmet Karataş, "20. Yüzyılın Başlarında Maraş'ın Sosyokültürel ve Ekonomik Durumu", I. *Kahramanmaraş Sempozyumu* içinde (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, 2005), 599-600; Ökkeş Ramazanoğlu, "234. Numaralı Şer'îye Sicili H 1322-1325 M 1904-1907 (Değerlendirme ve Transkripsiyon)" (Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 1996), 47-48.

¹² 1938 doğumlu Mehmet Özyetişen ile 18.08.2014'te yapılan görüşme.

Fotoğraf 1: Şeyh Müslim Camii Avlu (Doğu Cephe) Giriş Kapısı (Pınar, 2014)

Meyilli bir arazi üzerinde konumlanan cami, enine dikdörtgen planlı olup ahşap tavanlı camiler gurubuna girmektedir (Çizim 1). Caminin kuzeyinde yer alan avluya, doğu duvarında Benli Ali Caddesi'ne açılan kapıdan girilir. Harim girişi ise cami kuzey cephesinde mihrap ekseninde olup basık kemerlidir (Fotoğraf 2). Harim giriş kapısının hemen sağında yerden yaklaşık 60 cm yükseklikte etrafı açık bir alan bulunmaktadır. Bu alanda, cami kuzey duvarına bitişik olan yarım daire kesitli bir çıkıntı bulunmaktadır. Buranın bir son cemaat yeri olarak kullanıldığı düşünüldüğünde bu çıkıntının mihrap işlevi gördüğü düşünülebilir (Fotoğraf 3).

Çizim 1: Şeyh Müslim Camii +0.00 Kotu Kat Planı (Kurtuluş Kavasoglu'ndan işlenerek)

Fotoğraf 2: Harim giriş kapısı (Pınar, 2014)

Fotoğraf 3: Son Cemaat Yeri (Pınar, 2014)

Harim bölümünde, girişin doğusunda ve batısında yerden yaklaşık 50 cm yüksekliğinde 130 cm eninde iki adet seki bulunmaktadır (Fotoğraf 4). Girişin batısında yer alan seki aynı zamanda müezzin mahfili olarak kullanılmaktadır.

Kible duvarının ortasına ve cümle kapısının eksenine yerleştirilen mihrap, oldukça sade olup onarımlar sırasında sıvanarak boyanmıştır (Fotoğraf 5). Mihrap nişinin derinliği duvar içinde kaldığı için dışa taşıtı yapmamaktadır. Fakat mihrabın çerçevesi iç mekâna doğru 0,10 m'lik çıkıntı yapmaktadır. Mihrap nişi sivri kemerli ve yarım daire kesitli olup 0,60 m derinliğinde 0,87x2,08 m boyutlarındadır. Mihrap nişinin üzerinde yağlı boya ile “fe velli vecheke şatral Mescidi'l-Haram” ayeti yazmaktadır.¹³

Fotoğraf 4: Harim müezzin mahfili ve ahşap seki (Pınar, 2014)

Fotoğraf 5: Cami minberi ve mihrabı (Pınar, 2014)

¹³ Kur'an-ı Kerim, 2/149. Kibleye yönelmeyi hatırlatır: “Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir.” anlamına gelmektedir.

Harimin sekiz basamaklı minberi, mihrabın hemen batısında ve harim güney duvarına bitişik olarak caminin batı duvarına doğru uzanmaktadır (Fotoğraf 5). Harimde vaaz kürsüsüne yer verilmemiştir.

Caminin doğu, batı, kuzey ve güney cephelerinde açılan farklı ebatlarda ahşap pencerelerle iç mekân aydınlatması sağlanmıştır. Kuzey cephede yer alan üç adet pencere dikdörtgen formludur. Doğu cephedeki kare biçimli iki pencere oldukça yüksekte yer almaktadır. Batı cephesinde, yerden yaklaşık 120 cm yüksekliğinde ve aynı seviyede üç adet kare pencere bulunmaktadır. Güney cephede ise yerden oldukça yüksek iki adet dikdörtgen pencere açıklığına yer verilmiştir. Harim beden duvarları mihrap üst hizasından itibaren incelemek devam etmiş ve duvarlarda bir kademelenme meydana gelmiştir (Fotoğraf 5). Harim doğu, batı ve güney cephesine açılan pencereler de mihrap üst hizasında kalmıştır. Beden duvarlarının üst bölümünde yapılan bu değişikliklerin 1950-1960'lardaki yol yapım çalışmalarından sonra meydana geldiği düşünülmektedir. Yol kotunun yükselmesi nedeniyle cami beden duvarları da yükseltilecek bahsi geçen pencerelerin eklendiği ve bu nedenle harim duvarlarında kademelenme meydana geldiği söylenebilir.

Bugünkü harimin temel seviyesinde yapmış olduğumuz araştırma neticesinde zeminden yaklaşık 2 m aşağıda ilk harim olduğunu düşündüğümüz bölüme ulaşılmıştır (Fotoğraf 6). Tespit edilen harimin batı duvarında sonradan moloz taşlarla kapatılmış dikdörtgen iki pencere ve güney duvarında bir adet mazgal pencere izine rastlanmıştır. Üstte bugünkü harimin mihrap hizasında ve genişliğinde alt katta da bir bölüm tespit edilmiştir. Sonradan moloz taşlarla örülerek kapatılmış olan bu bölümün ilk harime ait mihrap olduğu düşünülmektedir. Kuzey yönde ise yaklaşık 1,80 m yüksekliğinde, doğu duvarından batı duvarına kadar uzanan bir duvar yer almaktadır. Moloz taşlardan örülmüş bu duvar nedeniyle bu yönde herhangi bir tespit yapılamamıştır. Ayrıca, bu katta horasan harçlı sıva izlerine rastlanmıştır. Bütün bu tespitler, caminin ilk hariminin burası olduğunu düşündürmektedir (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 6: Harim zemini altındaki mekân (Pınar, 2014)

Fotoğraf 7: Harim zemini altındaki mekânda tespit edilen sıva izleri (Pınar, 2014)

Caminin kuzeydoğu köşesinde yapıdan bağımsız minareye yer verilmiştir. Kare bir kaide üzerinde tek şerefeli kısa petek, külah ve âlem bölümleri olan minare 1960 yılında yapılmıştır (Fotoğraf 8). Minareye giriş kaidenin kuzey cephesinde, cami avlusuna açılan küçük bir kapıdan

sağlanmaktadır. Kaide bölümü oldukça yüksek tutulmuş ve kaideden gövdeye geçişte kaide köşeleri pahlanmıştır. Minare gövdesi çokgen olarak tasarlanmıştır. Merdiven boşluğu gövdede açılan iki küçük pencere ile aydınlatılmıştır. Gövde, şerefe altında kalın silme şeklinde düzenlenmiş beş sıra bilezikle sonlandırılmıştır. Minarenin şerefe korkuluğu demir parmaklıklarla çevrelenmiştir. Yaklaşık 2,00 m yüksekliğindeki silindirik petek, demir direkler üzerine oturan geniş saçaklı basit saca örtülmüş ve onun üzerinde de konik sac külah ve âlem bölümleri ile sonlanmıştır. Şerefe üstü köşk tipinde yapılmıştır.

Fotoğraf 8: Caminin minaresi (Pınar, 2014)

Şeyh Müslim Camii'nde malzeme olarak taş, alçı ve ahşap kullanılmıştır. Caminin beden duvarları oldukça kalın çimento ile sıvanmıştır. Beden duvarları ahşap ve moloz taş kullanılarak yapılmıştır (Fotoğraf 9). Harim iç tavanı, çatısı, zemini, zemini taşıyan dikmeleri, kapı ve pencere kanatları, minber, mihrap taş bölümü ve harim kuzey cephesinde yer alan sekileri ahşaptan yapılmış olup özgün değildir. Yağlı boya ile boyalı olan mihrap nişi ve alınlığı alçıdandır. Harim bölümü ahşap örtülüdür. Cami dört cepheden yaklaşık 40 cm dışa taşıntı yapan saçaklı, iki yöne meyilli kırma çatı ile örtülmüş ve çatı sac ile kaplanmıştır (Fotoğraf 10). Minarede dökme briket, taş kullanılırken, külah ve âlem bölümlerinde sac malzeme kullanılmıştır. Caminin harim ve avlu giriş kapılarıyla şerefe korkulukları demir doğramadır.

Fotoğraf 9: Harim beden duvarındaki moloz taş (Pınar, 2014)

Fotoğraf 10: Harim çatısı ve ahşap hatıl (Pınar, 2014)

Camide bezeme ögesi az olmakla birlikte bunları ahşap ve taş süsleme olarak ayırmak mümkündür. Ahşap süsleme, harimi kapatan üst örtünün halka şeklindeki tavan göbeğinde palmet motifleriyle karşımıza çıkmaktadır (Fotoğraf 11). Taş süsleme ise harim giriş kapısının basık kemerli alınlığında yer alır. Burada içi küçük baklava dizileri ile doldurulmuş ince bir bordür kemer eğrisinin şeklini takip etmektedir. Bu bordürün üst bölümünde ise mührüsüleyman, çarkıfelek, çiçek ve yıldız motiflerinin sıralandığı geometrik motifli rozetler bulunmaktadır. Bu bezemeler oyma tekniğinde yapılmıştır (Fotoğraf 12).

Fotoğraf 11: Harim ahşap tavanındaki lamba göbeği (Pınar, 2014)

Fotoğraf 12: Harim giriş kapısı kemer alınlığındaki taş bezeme (Pınar, 2014)

Yapının Restorasyon Sonrası Durumu

2018 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapının restorasyonu tamamlanmıştır. Restorasyon çalışması sonrasında harim girişinin iki yanındaki sekiler kaldırılmıştır. Bu bölüme, ahşap dikmeler üzerine yükselen bir kadınlar mahfili eklenmiştir (Fotoğraf 13). Harim doğu duvarının üst bölümüne bir kapı açılmış ve bir merdiven eklenerek dışarıyla bu bölümün bağlantısı sağlanmıştır (Fotoğraf 14).

Fotoğraf 13: Harim bölümüne eklenen kadınlar mahfili (Özkan, 2023)

Fotoğraf 14: Cami doğu duvarına eklenen giriş (Özkan, 2023)

Harim mihrap duvarında birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bu bölümde, mihrap üst hizasından itibaren eklenen ve kademelenmeye sebep olan muhdes duvar ana duvar ile aynı kalınlığa getirilmiş ve üstte açılan pencereler kapatılmıştır. Bunların yerine harimi aydınlatmak için mihrap duvarı ve diğer duvarlarda daha geniş pencerelere yer verilmiştir (Fotoğraf 15).

Harim bölümündeki bir diğer düzenleme, mihraptaki boya ve sıvanın kaldırılmasıdır. Eklemelerden arındırılan mihrabın özgün taş yüzeyi ortaya çıkarılmıştır. Sıvanın kalkmasıyla mihrap kemerinde yer alan taş bezemeler de gün yüzüne çıkmıştır. Bu bezemeler, mihrap kemerinin iki ucuna simetrik olarak yerleştirilmiş altıgen çerçeveler içinde çiçek motiflerinden meydana gelmiştir. Genel hatları ile mihrap kemerindeki süslemeler geometrik bir form oluşturmaktadır (Fotoğraf 16).

Mihrap duvarında ele alınan bir diğer bölüm minberdir. Ahşap minber yüzeyindeki boyalar kaldırılarak temiz bir görüntü elde edilmiştir.

Fotoğraf 15: Cami mihrap duvarı (Özkan, 2023) **Fotoğraf 16:** Mihrap kemer detayı (Özkan, 2023)

Cami giriş bölümünde yapılan düzenlemelerde, giriş kapısının batısında yer alan etrafi açık seki şeklindeki bölüm kaldırılmıştır (Fotoğraf 17). Burada bulunan yarım daire kesitli nişin derinliği (mihrap) duvar sıvasının temizlenmesi ile ortaya çıkarılmıştır (Fotoğraf 18). Ayrıca, harim giriş kapı kemerindeki süslemeler temizlenerek motifler anlaşılır duruma gelmiştir (Fotoğraf 19). Kapı kemerini oluşturan taşlar yeni bir düzenlemeyle ele alınarak daha düzgün bir form elde edilmiştir. Caminin duvarlarına raspa yapılmış çatı, zemin, tavan ve pencere ahşapları yenilenmiştir. Harim giriş kapısı da ahşap malzeme ile değiştirilmiştir.

Fotoğraf 17: Harim giriş cephesi (Özkan, 2023)

Fotoğraf 18: Harim giriş kapısının batısındaki mihrap nişi (Özkan, 2023)

6 Şubat 2023 tarihli depremde cami duvar sıvalarında yer yer çatlaklar meydana gelmiş, ancak yapı sağlam olarak günümüze ulaşmıştır. Yapıdan bağımsız konumdaki minarenin ise gövde ve üst bölümü yıkılmış, yalnızca kaidesi ayakta kalmıştır (Fotoğraf 20).

Fotoğraf 19: Harim giriş kapı kemerindeki süslemeler (Özkan, 2023)

Fotoğraf 20: Cami minare kaidesi (Özkan, 2023)

Değerlendirme

Stratejik bir bölgede bulunan Kahramanmaraş Osmanlı devleti tarafından şehir alınana kadar sürekli el değiştirmiş ve bölgede hâkimiyet kurmak isteyen medeniyetler, devletler tarafından hep gözde bir şehir olmuştur. Şehrin geçiş güzergâhında yer alması, farklı devletler tarafından hâkimiyet mücadelelerine sahne olması, mimarisine ve sosyokültürel hayatına etki etmiştir. Şeyh Müslim Camii'nin inşa edildiği Divanlı Mahallesi şehrin en eski mahallelerinden birisidir. Mahalle günümüzde eski tarihî yapıları, yerleşimi ve sosyal hayatıyla canlılığını devam ettirmektedir.¹⁴

Şeyh Müslim Camii hakkındaki bilginin oldukça sınırlı olması yapının tarihi ve mimari kimliğini ortaya çıkarmayı önemli hâle getirmiştir. Tarihlendirme konusunda ilk resmî belge olan H 1275 (M 1858-1859) tarihli Osmanlı arşiv belgesinden hareketle yapı 19. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır.¹⁵ Caminin adının geçtiği bir diğer resmî kayıt olan H 1324 (M 1906-1907) tarihli Halep Vilayeti Salnamesi ise yapının 20. yüzyıl başındaki varlığını belgelemektedir. Ancak şu an mevcut olan caminin çeşitli eklemelerle günümüze ulaşmış bir 20. yüzyıl eseri olduğu görülmektedir. Yapı temel seviyesinde ilk harime işaret eden bulgular, üstte neden yeni bir harimin inşa edildiği sorusunu düşündürmektedir. Bu konuda en açıklayıcı bilgi tarihçe bölümünde bahsedilen yangındır. Nitekim sözlü tarih çalışmalarında yapının 1930'lu yıllarda bir yangında zarar gördüğü ve bir dönem atıl kaldığı bilgisi edinilmiştir.¹⁶ Yangından etkilenen cami temel alınarak zaman içinde daha büyük ölçülerde bir yapı inşa edilmek istenmiş olmalıdır. Nitekim ilk harim olduğu düşünülen bölümün bugünkü harime göre daha küçük olması bu olasılığı akla getirmektedir. Ayrıca, yeni cami inşa edilene kadar geçen süreçte yapının hemen yanındaki yol kotunun da yükselmesi, eski harimin üzerine yeni yapı inşa fikrini akla getirmiş olabilir. Caminin harim giriş kapı kemerinde birtakım müdahalelerin olduğu restorasyondan önceki fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Kapı kilit taşının kemer eğrisi ile düzgün bir yay oluşturmadığı görülmektedir. Bu durum, ilk harimin özgün giriş kapısında yer alan bezemelerin üstteki harim kapısına eklenmek için söküldüğünü ve sonradan buraya ilave edildiğini düşündürmektedir.

Cami meyilli bir arazi üzerinde dikdörtgen planlı olup ahşap tavanlı camiler gurubuna girmektedir. Meyilli arazi üzerine kurulması ve ahşap tavanlı camiler gurubunda olması bakımından Kahramanmaraş merkez Yörükselim Mahallesi'ndeki Hacı Veli Camii (17. yy.

¹⁴ Koç, *Kahramanmaraş'ta Sosyal Hayatın Fiziki Yapıya Etkisi*, 158.

¹⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), C. EV. Evkaf, Dosya No: 158, Gömlek No: 7881, Tarih: 19 Muharrem 1275.

¹⁶ 1938 doğumlu Mehmet Özyetişen ile 18.08.2014'te yapılan görüşme.

ortaları ile Divanlı Mahallesi'ndeki Kazancı Camii (17. yy. sonları) ve Turan Mahallesi'ndeki (Nuh) Ahmet Efendi Camii (1715-1716) ile benzerlik göstermektedir.¹⁷

1960 yılında yapıya eklenen ve 6 Şubat 2023 depreminde yalnızca kaidesi ayakta kalan minare dikkat çeken bir diğer unsurdur. Minarenin Güney ve Güneydoğu etkili olarak şerefe üstü köşk tipinde yapılmış ve şemsiye tipi örtü ile kapatılmıştır. Bu yönüyle Kahramanmaraş'taki tarihî camilerden Devecili Camii (1615), Çukuroba Camii (1669-1670), Keşfi Efendi Camii (1739-1740) ve Evzâniye (Âlemli) Camii (1762) ile benzerlik göstermektedir.¹⁸ Yakın illerden Gaziantep'teki Ömeriye Camii (1150?), Bostancı Camii (1574-1575) ve Eyüpoğlu Camii (14. yy.)¹⁹ ile Adana Yeni Cami (1724)²⁰ ve Antakya Sarımiye Camii (16. yy.)²¹ de bu tipteki minarelere örnek olarak verilebilir. Geç dönemde yapıya eklenmiş olmasına rağmen Şeyh Müslim Camii minaresi Kahramanmaraş'taki tarihî cami minare özelliklerini devam ettirmesi bakımından kayda değerdir.

Şeyh Müslim Camii'nin mihrap kemeri ile harim giriş kapı kemerinde taş bezeme olarak tatbik edilen süslemeler dikkat çekmektedir. Bu süslemelerden harim giriş kapı kemerindekiler, Kahramanmaraş camilerinin minare ya da mihrabında taş bezeme olarak sıklıkla tercih edilmiştir. Nitekim Dulkadirli dönemi örneklerinden Maraş Ulu Camii (1442-1452) ve Şazi (Şadi) Bey Camii (1480-1515)²² minare şerefe altında mührüsüleyman, çarkıfelek ve çiçek motifleri taş bezeme olarak karşımıza çıkmaktadır. Kahramanmaraş Boğazkesen Camii'nin (1480-1515)²³ ise mihrap kemerinde çiçek ve çarkıfelek motiflerine yer verilmiştir. Yine Kahramanmaraş Çukuroba Camii minaresinde (minare yapım tarihi M 1720-1721) kapı kemerindeki bezemeler de bu süslemelerin 18. yüzyıldaki örneklerini oluşturmaktadır (Fotoğraf 21). Bu bezemelerden Türk-İslam sanatı içinde yaygın olarak karşımıza çıkan mührüsüleyman motifi, bulunduğu yere şeytanın girmediği inancından ötürü²⁴ farklı yapı tipi ve malzeme üzerine tatbik edilmiştir. Bu nedenle cami,²⁵ darüşşifa,²⁶ mezar taşı²⁷ ve minber²⁸ gibi pek çok eserde bu motifi görmek mümkündür. Ayrıca, zehirlenmeye karşı bir tılsım olarak şifa taşlarında,²⁹ hükmetme ve devlet sembolü olarak kabul edilmesi nedeniyle mühürler³⁰ üzerinde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Cami giriş kapısı kemer alınışındaki süslemelerden çarkıfelek motifi de Türk-İslam döneminde oldukça yaygın olarak tercih edilen motiflerdendir. Gök ile ilgili olan bu motif, eski

¹⁷ Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş*, 158, 197, 225.

¹⁸ Gözde Sönmeztürk, Kahramanmaraş (Merkez) Minareleri (Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2022), 42, 52, 62, 67; Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş*, 158.

¹⁹ Fevziye Eker ve Furkan Köksöken, "Kahramanmaraş, Adana ve Gaziantep Örnekleri Işığında Suriye-Zengi Üslubunun Mimari Süslemeye Etkileri" *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 13 (2023): 119-120.

²⁰ Gözde Ramazanoğlu, *Adana'da Tarih Tarihte Adana* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006), 119; Tolga Kırkıl ve Erkin Erten, "Adana Kent Merkezinde Cami Mimarisinin Geçmişten Günümüze Gelişimi" *Ç.Ü Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 19/5 (2008): 83.

²¹ Funda Varnacı Uzun ve Mehmet Somuncu, "Depremler Sonrası Antakya Kentsel Kültürel Mirası Hakkında Değerlendirme" *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi* 10/1 (2023): 14.

²² Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş*, 261, 267, 289,303; Sönmeztürk, Kahramanmaraş (Merkez) Minareleri, 27.

²³ Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş*, 100, 106.

²⁴ İskender Pala, "Mühr-i Süleyman", *İslam Ansiklopedisi* 31 (2020): 524.

²⁵ Şahabettin Öztürk, "Van Hüsrev Paşa Külliyesi Mimari Restorasyon ve Onarımı" *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 27/46 (2021): 33; Akın Tercanlı, "Mühr-i Süleyman Motifli Bir Kaide: Kilis İbrahim Efendi Camii Minaresi" *Dini Araştırmalar* 26/64 (2023): 204.

²⁶ Kifayet Özkul, "Sivas Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası Bezemeleri" *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2020): 67.

²⁷ Mehmet Top ve Ömer Avni Yunus, "Ahlat Taht-ı Süleyman Mezarlığındaki Usta Kitabeli Mezartaşları", *Türkmes 2019 Tam Metin Bildiriler* içinde (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020), 84; Ömer Tokuş, "Temran Köyü Camii, Çeşme Kitabesi ile Mezar Taşları" *Bingöl Araştırmaları Dergisi* 2/2,9 (2016): 16, 18, 20, 23.

²⁸ Demet Taşkan, "Trabzon'da Natürmort Desenli Ahşap Minberler", *Akdeniz Sanat* 13 (2019): 231.

²⁹ Fırat Allak, "İstanbul Türbeler Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Şifa Tası" *Motif Akademi Halkbilim Dergisi* 16/43 (2023): 1334, 1336.

³⁰ Necla Dursun, "Niğde Müzesi'ndeki Osmanlı Mühürleri", *History Studies* 11/2 (2019): 588.

Türk inancı ile bağlantılıdır. Türk mitolojisinde bir çift gök ejderi tarafından çevrildiğine inanılan gök kubbe, gök çarkı olarak adlandırılmıştır. İslamiyet'in kabulü ile Türkler bu inancı dairesel bir çember ve merkezden kenara doğru rüzgâr gülü gibi aynı yöne dönük çizgilerden oluşan bir motif olarak sanat eserlerine işlemiştir. Motifin dünyanın dönüşünü, düzenini, yaşamın devridaimini, Tanrı'ya ulaşma ve iki dünya arasındaki geçişi ifade ettiğine inanılmaktadır.³¹ Çoğunlukla mezar taşlarında uygulanan bu motif,³² Türk-İslam devri cami, mescit, türbe ve kervansaray gibi mimari yapıların kubbelerinde bir bezeme unsuru şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.³³ Şeyh Müslim Camii giriş kapı kemerindeki çarkıfelek motifleri de Türk-İslam inanç sistemiyle bağlantılı olarak Allah'a ulaşmanın bir ifadesi şeklinde işlenmiş olmalıdır.

Fotoğraf 21: Kahramanmaraş Çukuroba Camii minare kapı kemerindeki süsleme
(G. Sönmeztürk'ten)

Sonuç

Kahramanmaraş camileri arasında adına az rastlanan Şeyh Müslim Camii, çeşitli eklemeler ve yeniliklerle günümüze ulaşmış bir yapıdır. Ancak, yapının Osmanlı dönemindeki varlığını ve tarihî bir cami olduğunu belgeleyen 1858-1859 tarihli kayıt, geçmişini ve mimarisini daha detaylı incelemeyi gerektirmiştir. Bu çalışmada, yapının mimari kimliği ve tarihsel süreci ile ilgili üç husus dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi; Şeyh Müslim Camii'nin 19. yüzyılda inşa edildiği düşünülen bir yapı olması ve 20. yüzyıl başlarında hâlen özgün durumunu koruma olasılığıdır. İkincisi, 1930'lu yıllarda meydana gelen bir yangında zarar gören caminin temel alınarak günümüzde mevcut olan caminin inşa edilmiş olmasıdır. Üçüncüsü ise harim girişi

³¹ Tülin Çoruhlu, "Maddi Kültür Verilerinin Işığında Gorahların Türklüğü Meselesi", 38. *ICANS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)* içinde (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008), 378; Yusuf Çetin, "Türk-İslam Bezeme Sanatında Gamalı Haç (Svastika) ile Çarkıfelek Motiflerinin Köken ve İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme" *Social Sciences Studies Journal* 3/8 (2017): 357.

³² Tülin Çoruhlu, Maddi Kültür Verilerinin Işığında, 378; Yusuf Çetin ve Evren Bingöl, "Erciş Tekler Mahallesi Mezarlığı'nda Bulunan Karakoyunlu Dönemi Mezar Taşları" *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23 (2020): 241, 244, 245.

³³ Alper Altın, "Türk-İslam Kubbelerinde Çarkıfelek Formları" *Sanat Tarihi Yıllığı* 30 (2021): 36-67.

kapısındaki süslemelerdir. Kemer eğrisi ile düzgün bir yay oluşturmayan bu bölümdeki süslemelerin, ilk harim girişinde yer aldığı ve sonradan yeni inşa edilen harim girişine eklendiği düşünülmektedir. Dolayısıyla özgün Şeyh Müslim Camii'nden günümüze cami temelinin ve harim giriş kapısındaki bezemelerin kaldığı söylenebilir. Bu süslemeler hem Kahramanmaraş camileri hem de Türk-İslam sanatı içinde sıklıkla kullanılan bezemelerin bir devamı olması bakımından önemlidir. Mimari olarak geçirdiği değişimler ve eklemelere karşın, cami Osmanlı dönemindeki ahşap tavanlı camilerin 20. yüzyıldaki bir devamı gibidir. Ayrıca geç dönemde eklenen minaresi, Kahramanmaraş ve yakın bölgedeki minarelerin karakteristik özelliklerini yansıtması bakımından kayda değerdir.

Kaynakça

- Allak, Fırat. "İstanbul Türbeler Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Şifa Tası" *Motif Akademi Halkbilim Dergisi* 16/43 (2023): 1327-1354.
- Altın, Alper. "Türk-İslam Kubbelerinde Çarkıfelek Formları" *Sanat Tarihi Yıllığı* 30 (2021): 29-80.
- Çakmak, Neslihan, "Osmanlıdan Cumhuriyete Kahramanmaraş'ın Değişen Mimari Çehresi" Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2015.
- Çetin, Yusuf. "Türk-İslam Bezeme Sanatında Gamalı Haç (Svastika) ile Çarkıfelek Motiflerinin Köken ve İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme" *Social Sciences Studies Journal* 3/8 (2017): 353-365.
- Çetin, Yusuf ve Bingöl, Evren. "Erciş Tekler Mahallesi Mezarlığı'nda Bulunan Karakoyunlu Dönemi Mezar Taşları" *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23 (2020): 219-245.
- Çoruhlu, Tülin. "Maddi Kültür Verilerinin Işığında Goralıların Türklüğü Meselesi". 38. *ICANS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)* içinde, 361-384. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008.
- Dursun, Necla. "Niğde Müzesi'ndeki Osmanlı Mühürleri", *History Studies* 11/2 (2019): 573-600.
- Eker, Fevziye ve Köksöken, Furkan. "Kahramanmaraş, Adana ve Gaziantep Örnekleri Işığında Suriye-Zengi Üslubunun Mimari Süslemeye Etkileri" *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 13 (2023): 93-123.
- Göre, Zehra. "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Maraş". I. *Kahramanmaraş Sempozyumu* içinde, 733-740. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Belediyesi, 2005.
- Gündoğdu, Hamza. "Kahramanmaraş-Mimari". *İslam Ansiklopedisi* 24 içinde, 197-201, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Gündüz, Tufan. "Kahramanmaraş". *İslam Ansiklopedisi* 24 içinde, 192-196. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Karataş, Mehmet. "20. Yüzyılın Başlarında Maraş'ın Sosyokültürel ve Ekonomik Durumu". I. *Kahramanmaraş Sempozyumu* içinde, 599-607, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, 2005.
- Kırkıl, Tolga ve Erten, Erkin. "Adana Kent Merkezinde Cami Mimarisinin Geçmişten Günümüze Gelişimi" *Ç.Ü Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 19/5 (2008): 78-87.
- Koç, Kemalettin. *Kahramanmaraş'ta Sosyal Hayatın Fiziki Yapıya Etkisi*. Kahramanmaraş: Ukde Yayınları, 2010.

- Tekin, Rahmi. “Zülkadir Beyliği ve Osmanlı Devleti Zamanında Maraş'ta Yapılan Vakıf Eserler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2000): 309-340.
- Özkarıcı, Mehmet. *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş-46*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.
- Özkul, Kifayet. “Sivas Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası Bezemeleri” *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2020): 56-81.
- Öztürk, Şahabettin. “Van Hüsrev Paşa Külliyesi Mimari Restorasyon ve Onarımı” *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 27/46 (2021): 23-43.
- Pala, İskender. “Mühr-i Süleyman”. *İslam Ansiklopedisi* 31 içinde, 523-525. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Palutoğlu, Mahmut ve Şaşmaz, Ahmet. “29 Kasım 1795 Kahramanmaraş Depremi, Güney Türkiye” *Maden Tetkik ve Arama Dergisi* 155 (2017): 191-206.
- Ramazanoğlu, Gözde. *Adana'da Tarih Tarihte Adana*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006.
- Ramazanoğlu, Ökkeş, “234. Numaralı Şer'iye Sicili H 1322-1325 M 1904-1907 (Değerlendirme ve Transkripsiyon)” Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 1996.
- Sönmeztürk, Gözde, “Kahramanmaraş (Merkez) Minareleri” Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2022.
- Taşkan, Demet. “Trabzon'da Natürmort Desenli Ahşap Minberler”, *Akdeniz Sanat* 13 (2019): 227-245.
- Tercanlı, Akın. “Mühr-i Süleyman Motifli Bir Kaide: Kilis İbrahim Efendi Camii Minaresi” *Dini Araştırmalar* 26/64 (2023): 183-206.
- Tokuş, Ömer. “Temran Köyü Camii, Çeşme Kitabesi ile Mezar Taşları” *Bingöl Araştırmaları Dergisi* 2/2,9 (2016): 9-29.
- Top, Mehmet ve Yunus, Ömer Avni. “Ahlat Taht-ı Süleyman Mezarlığındaki Usta Kitabeli Mezartaşları”. *Türkmes 2019 Tam Metin Bildiriler* içinde, 58-92. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020.
- Varnacı Uzun, Funda ve Somuncu, Mehmet. “Depremler Sonrası Antakya Kentsel Kültürel Mirası Hakkında Değerlendirme” *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi* 10/1 (2023): 9-23.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf (C. EV. Evkaf), Dosya No: 158, Gömlek No: 7881, Tarih: 19 Muharrem 1275 (29 Ağustos 1858).

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

TARİHÎ ÇEVREDE DEĞİŞİM: GAZİANTEP EYUBOĞLU CAMİİ ÇEVRESİ *Change In Historical Environment: The Surroundings of Eyuboglu Mosque in Gaziantep*

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received Date : 08.04.2023
Kabul Tarihi/Accepted Date : 28.02.2024
Sayfa/Pages : 93-113
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1458232>

Zeynep ATAŞ

(Öğr. Gör. Dr.), Gaziantep Üniversitesi / Türkiye, e-mail: zeynepatas@gantep.edu.tr, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-7130-1124>

İlter BÜYÜKDİĞAN

(Prof. Dr.), Maltepe Üniversitesi / Türkiye, e-mail: ilterb@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-1735-879X>

Atıf/Citation

Ataş, Zeynep ve İlter Büyükdıgan. "Tarihî Çevrede Değişim: Gaziantep Eyüboğlu Camii Çevresi" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024): 93-113.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

TARİHİ ÇEVREDE DEĞİŞİM: GAZİANTEP EYUBOĞLU CAMİİ ÇEVRESİ

Change In Historical Environment: The Surroundings of Eyuboglu Mosque in Gaziantep

Zeynep ATAŞ, İter BÜYÜKDİĞAN

Öz: Kale dışında gelişen İslam kentlerinde kentin gelişimini yönlendiren en önemli yapılar cami ve mescitlerdir. Çağdaş kentleşme düzenlemeleri sonucunda, bu yapıların çevreleri değişime uğrarken; kendileri de zaman içinde bu değişimden etkilenmiştir. Genelde doğal afetler sonucu gereksinim duyulan onarımlar, işlevsel eklemeler ve çevresel müdahaleler, tarihî yapılarda bazı değişimleri kaçınılmaz kılmıştır. Makalede bu sürecin, Gaziantep'teki Eyuboğlu Camii ve çevresinde yazılı ve görsel kaynaklara dayanılarak belgelenmesi amaçlanmıştır. Gaziantep'in kale dışındaki gelişiminde önemli bir rol oynayan Eyuboğlu Camii; genelinden farklı olarak, kentin batıya doğru gelişmesini ve mahalleleşmesini sağlayan bir yapıdır. Bu nedenle, cami ve çevresinin değişmişlik sürecinin zamandizinsel olarak incelenmesi, kentin gelişimi hakkında önemli veriler sağlamaktadır. Cami çevresindeki yolların kentin önemli akslarına dönüşmesi ve daha sonra bu aksların iki yanında inşa edilen çok katlı yapılar, kent silüetinde önemli bir konumda olan yapının kale gibi röper noktalardan algılanamaz duruma gelmesine neden olmuştur. Bu durumun kültür varlıklarının ve kent bütünü'nün algılanmasını nasıl etkilediği Eyuboğlu Camii özelinde örneklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kentsel Koruma, Cami, Gaziantep

Abstract: In Islamic cities that developed outside of the castle, the most important structures that directed the city's development are mosques and masjids. As a result of contemporary urbanization regulations, the surroundings of these structures have undergone change, and they themselves have also been affected by this change over time. Repairs that are generally required as a result of natural disasters, functional additions, and environmental interventions have made some changes inevitable in historical structures as well. In this article, it is aimed to document this process based on written and visual sources in and around Eyuboglu Mosque in Gaziantep. Eyuboglu Mosque, which played an important role in the development of Gaziantep outside the castle; is a structure that, unlike the general trend, enabled the city to expand and become more neighbourhood-oriented towards the west. For this reason, the chronological examination of the change process of the mosque and its surroundings provides important data about the development of the city. The transformation of the roads around the mosque into important axes of the city, and subsequently, the construction of multi-storey buildings on both sides of these axes, has resulted in the structure, which is located at an important position in the city skyline, becoming unperceivable from landmark points like a fortress. How this situation affects the perception of cultural properties and the whole city is exemplified in the case of Eyuboglu Mosque.

Key Words: Urban Conservation, Mosque, Gaziantep

Extended Abstract

This research critically examines the historical transformations within and surrounding the Eyuboğlu Mosque in Gaziantep. The investigation delves into the evolutionary dynamics of the city's architecture, belief systems, and social organizations, meticulously assessing their repercussions on spatial production within the urban framework, particularly in the proximity of the mosque, at the individual building scale.

The urban development process reveals a central role played by religious and commercial structures in shaping neighborhoods and determining the architectural identity of the city. Gaziantep, the location of Eyuboğlu Mosque, has witnessed the influence of diverse civilizations across epochs, significantly shaping its urban fabric. The city's historical

importance, especially during the Ottoman period as a border city, intersects with a contemporary alignment of political stability and architectural progress.

This study thoroughly explores the architectural metamorphosis of Eyüboğlu Mosque, the evolution of neighboring structures, alterations in the overarching urban fabric, and their interrelation with the city's main axes. The focus lies on understanding how the development surrounding the mosque has evolved over time and its intricate connections with the principal arteries of the city.

Dating back to the 14th century, Eyüboğlu Mosque has experienced successive renovations, notably a substantial restoration in the 19th century, persisting until the present day. Surrounding religious and cultural edifices also mirror the city's historical narrative.

The research, dedicated to comprehending and safeguarding Gaziantep's historical tapestry, encapsulates pivotal changes ranging from the morphological transformation of Eyüboğlu Mosque to the disappearance of neighboring structures and the establishment of new thoroughfares.

The conclusion scrutinizes the historical evolution of Eyüboğlu Neighborhood, underscoring Gaziler Avenue and Atatürk Boulevard as pivotal axes in its trajectory toward becoming a societal and commercial nucleus. Detailed insights into the neighborhood's commercial hub, residential architecture, and historical edifices, particularly the concentration of commercial activities around Gaziler Avenue and the population surge since the early 19th century, highlight Eyüboğlu Neighborhood's significance as a crucial settlement.

Nonetheless, the study acknowledges that concrete structures from the early 20th century have reshaped the neighborhood's silhouette, altering its impact on the city's overall skyline.

The research delves into the historical and architectural attributes of Eyüboğlu Mosque, elucidating that urbanization around it intensified in the 20th century, detrimentally affecting the mosque's visibility. Various renovations, particularly those influenced by expropriations, environmental regulations, and structural modifications in the 21st century, are emphasized for their substantial impact on the urban fabric.

Furthermore, the study accentuates the pivotal role of continuous mosque utilization in their endurance from antiquity to the present, recognizing that prolonged use has prompted various interventions over time. By scrutinizing changes around monumental structures exemplified by Eyüboğlu Mosque, the research underscores its significance in preserving urban fabric integrity and guiding future interventions. Additionally, the study serves as a model for analogous research endeavors aimed at comprehending and conserving the evolutionary trajectories of historical cities.

Giriş

Anadolu kentlerinin geçmişten günümüze kadar oluşmuş mimarisi, farklı inanışlar ve çeşitli dönemlerin mimari karakterinden izler barındırmaktadır. Bölgede Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet kurması ile tek merkezli bir yönetim altına giren Anadolu kentleri savunma ihtiyacı azaldığından kale dışında yaşamsal mekân oluşumlarını yaratmaya başlamıştır.¹ Bu süreçte yerleşik kent dokusunun gelişiminde mekân üretme tekniğini etkileyen en önemli etmenler, toplumda egemen olan örgütlenme ve inanç sistemleri olmuştur.² Uzun yıllar boyunca kale içinde yaşamını sürdüren kentler, kale dışına toplumsal işlevli yapılarla açılmaya başlamışlardır. Bunlar çoğunlukla dinî ve ticari yapılar olmuştur. Dinî yapıların mahallelerin çekirdeğini oluşturduğu bilinmekte, mahalle içerisinde yer alan yolların oluşumunda, evlerin

¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971): 8-11

² Doğan Kuban, "The Morphological Characteristics of Anatolian Fortified Towns." *Environment and Planning B: Planning and Design*, (1997): 95-123.

konumlanmasında da etkin olduğu görülmektedir.³ Geleneksel yaşamda dinî yapılar etrafında oluşan toplanma alanları, bunlarla iç içe ya da tamamen ayrı çözümlenmiş ticaret mekânları ve çoğunlukla dinî yapıları çevreleyen konut dokusu kentin mimari formlarının karakterini ortaya çıkarmaktadır.

Konut mimarisinden farklı olarak dinî yapılar, toplumlar tarafından yoğun olarak kullanılması ve devam eden kullanımı ile günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir. Ancak Osmanlı döneminde, çoğunlukla cami yapımında alan seçimi, mevcut durumdaki köhne caminin veya mescidin yıkılarak yerine yenisinin yapılmasıyla ya da boş yeni bir mahalle seçilerek yapılan yeni cami etrafında bu mahallenin şekillenmesi şeklinde olmuştur.⁴ Eski dinî yapının kısmen ya da tamamen yıkılarak yenisinin yapılması da hem yapının mimari özelliklerini hem de mahallenin dokusunu değiştirmiştir.

Anadolu kentlerinde olduğu gibi, makalenin konusu olan Gaziantep'te de inanç sistemi, kent dokusunun biçimlenmesini ve mekân üretme pratiklerini önemli ölçüde etkilemiştir. Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biri olan Ayntab'ın adına, en erken MS 800 tarihli belgelerde rastlanmaktadır.⁵ Kent, sınır kenti olması sebebiyle uzun yıllar savaşlar yaşamış, çeşitli devletler tarafından sürekli el değiştirmiştir. En son 1543 (H 950) yılında Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına katılan kentte, istikrarlı siyasi yaşam imarın gelişmesini de beraberinde getirmiştir.

Kentte, 1543 (H 950) tarihli tahrir defterinde 11 adet cami ve 60 adet mescidin var olduğu belirtilmiştir.⁶ 1908 yılında kaydı tutulan Halep Vilayet Salnamesi'nde ise 40 adet cami, 220 adet mescit, 16 adet tekke, 8 adet kilise ve 1 adet havra olduğu kaydedilmiştir.⁷ Kent merkezinde, günümüze gelebilmiş tescilli 32 adet cami, 3 adet kilise ve 1 adet havra bulunmaktadır.

Tarihî kentlerin zaman içinde geçirdiği değişim ve dönüşümleri gözlemleyebilmek amacıyla kentin nispeten ayrılmış olan 2 numaralı kentsel sit alanında bulunan Eyüboğlu Camii ve çevresi örneğinde saptama ve araştırma çalışmaları yapılmıştır. Bu kapsamda elde edilen farklı dönemlere ait harita ve krokilerde karşılaştırmalı analizler yapılmış, hâlihazır haritalardan yola çıkılarak verilerin işlenmesi ile yeni haritalar oluşturulmuş, dönem belgeleri kullanılmış, ek olarak yerinde tespit çalışmalarıyla araştırma belgelenmiştir.

2 numaralı kentsel sit alanı kale çevresinden yayılmaya başlayan tarihî kent merkezinin nispeten uzak bir bölgesinde oluşmuştur. Eyüboğlu Mahallesi ve çevresinde gelişen bölge; yüzyıllar içerisinde, konut yapılaşması ile fiziksel ve sosyolojik açıdan değişimler yaşamıştır. İlk Türkmen boylarının yerleşmesi ile iskânın başladığı düşünülen mahalle, 18. yüzyıl sonlarında Ermeni asıllı halkın yoğunluklu olarak buraya yerleşmeyi tercih etmesi ile sosyolojik olarak değişim yaşamaya başlamıştır.⁸ Yıldırım yaptığı analitik çalışmada, Eyüboğlu-Bey Mahalleleri özelinde farklı etnik kökende insanların kentin mimarisinde değişime sebep olduğunu belirtmiştir.⁹ Bu sosyolojik değişimin neticesinde farklı fiziksel gereksinimler doğmuş ve dokunun mimari kimliği de değişmiştir. 19. yüzyılda misyonerlik faaliyetlerinin

³ Murat Boz, "13-15. Yüzyıllarda Anadolu Kentleri ve Kentliler" (Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi, 2014), 30-36.

⁴ Ceren Katipoğlu Özmen, "Re-thinking Historiography on Ottoman Mosque Architecture: Nineteenth Century Provincial Sultan Mosques" (Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2014), 24-28.

⁵ Hüseyin Özdeğer, "16. Asırda Ayntab (Gaziantep) Vakıflarının Varidat ve Masarifat Defteri." *Dünden Bugüne Vakıflar* (Gaziantep Vakıflar Bölge Müdürlüğü), 2007: 16-46.

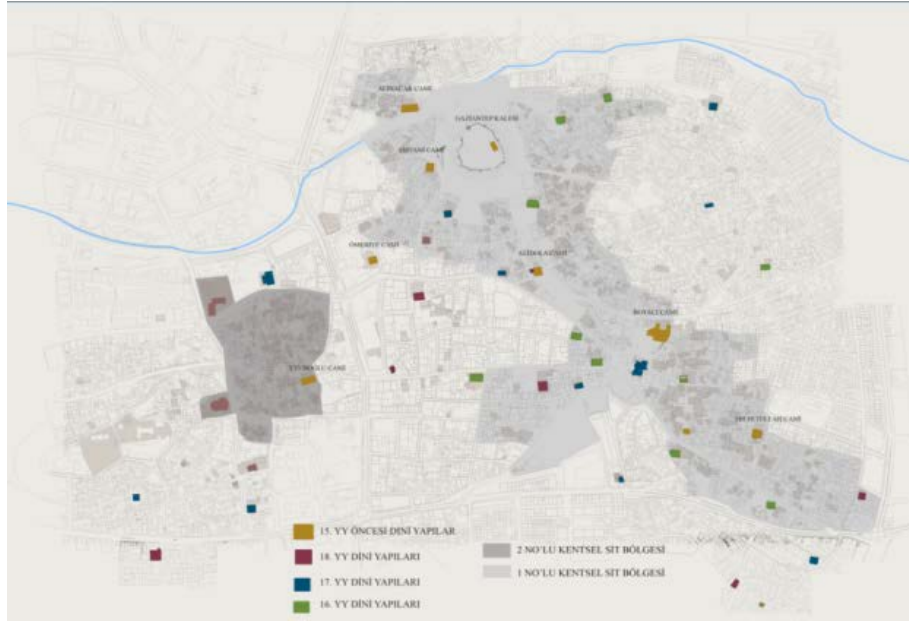
⁶ Hüseyin Özdeğer, "16. Asırda Ayntab (Gaziantep) Vakıflarının Varidat ve Masarifat Defteri." *Dünden Bugüne Vakıflar* (Gaziantep Vakıflar Bölge Müdürlüğü), 2007: 16-46.

⁷ Yıldırım Yıldırım, "Halep Vilayet Salnamelerine Göre (1867-1908) Ayntab" (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2010), 66-75.

⁸ Alper Altın, "Gaziantep Türk İslam Mimarisi (Eyyubiler'den Cumhuriyet'e)" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015), 15-29.

⁹ Esra Gürbüz Yıldırım, "Kentsel Dokunun Değerlendirilmesi İçin Mekan Dizimi ve Fraktal Analize Dayalı Bir Yöntem: Gaziantep Örneği" (Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2018)147-159.

yoğunlaşması ile gelişen bölgede bulunan üç adet caminin yanı sıra bir Ermeni, bir Katolik ve üç Protestan kilisesi, bir Amerikan Hastanesi ve Amerikan Koleji yapıldığı bilinmektedir.¹⁰

Şekil 1: Gaziantep Tarihi Merkezinde Bulunan Camiler ve Kentsel Sit Sınırları¹¹ (Gaziantep Koruma Amaçlı İmar Planı'ndan İşlenerek)

Çalışma alanı olan bölgenin günümüze ulaşabilmiş en eski yapısı olan Eyüboğlu Camii; bölgenin ana akslarının kesiştiği bir noktada kendi adını verdiği Eyüboğlu Sokak üzerinde bulunmaktadır.

Yapılış tarihi ve yaptıran kişi hakkında kesin bir bilgi bulunmayan Eyüboğlu Camii'nin, 1138-1193 yıllarında yaşamış olan Melik Salih'in Ayntab Kalesi'nde yaptırdığı belirtilen camilerden olabileceği ihtimali üzerinde duran kaynaklar vardır.¹² Ancak 14. yüzyılda yaşamış Memlük Devleti kazaskeri Eyyub oğlu Ahmet tarafından da yaptırılmış olabileceği ifade edilmektedir.¹³ Yapının mimari detayları ve minare bezemelerinden yola çıkılarak 14. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür.¹⁴ 1540 (H 946) tarihli Şer-i Sicil kayıtlarında "Mahalle-i şehir-i ibn-i Eyüb'de vaki cami" denilerek bahsi geçen bu caminin mahalleye de adını veren Eyüboğlu Camii olduğu düşünülmektedir.¹⁵ 1543 (H 950) tarihli tahrir defterinde adı geçen Eyüboğlu Camii'nden Evliya Çelebi de 1578 (H 986) tarihinde Eyyubzade Camii adı ile bahsetmiştir.¹⁶ Bu bilgilerden yola çıkarak 16. yüzyılın ilk yarısından önce, muhtemelen Memlükler ya da Eyyubiler tarafından yapılmış olduğunu söylemek mümkündür.

1. Eyüboğlu Camii Mimarisi

Eyüboğlu Camii'nin günümüze gelene kadar birçok onarım geçirdiği tahmin edilmektedir. Ancak elimizde bulunan şer-i sicil kayıtlarından 19. yüzyıl öncesinde ulaşabildiğimiz bir onarım

¹⁰ Yıldırım Yıldırım, "Halep Vilayet Salnamelerine Göre (1867-1908) Ayıntab", 70-75.

¹¹ Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Harita Arşivi, *Gaziantep Koruma Amaçlı İmar Planı*, 2018.

¹² Nusret Çam, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri*. (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 242-251.

¹³ Cemil Cahit Güzelbey, *Gaziantep Camileri Tarihi*. (Gaziantep: Türk İslam Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, 1984)70-75.

¹⁴ Alper Altın, "Gaziantep Türk İslam Mimarisi", 532-533.

¹⁵ Senem Karagöz, "1 No'lu Ayıntab Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyonu" (Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, 2012), 371.

¹⁶ Reşat Ekrem Koçu, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Türk Tarihi Serisi 2*. (İstanbul: Semih Lütfü Kitabevi, 1944), 167.

bilgisi bulunmamaktadır. Şer-i sicil kayıtlarında Rize'de Amine Gülhiz Hanım'ın, 1885 (H 1302) yılında Eyüboğlu Camii için vakıf kurmuş olduğu ve yapının onarımı için 1000 Osmanlı lirası yolladığı belirtilmektedir.¹⁷ Bu vakfiye ile bu tarihte yapının onarıldığı tahmin edilmektedir.

Daha sonra Eyüboğlu Camii 1947 ve 1953 yılında tamir edilmiştir.¹⁸ 1947'deki tamirde, büyük bir onarım geçiren yapıdaki değişiklikler, taç kapısının batısındaki pencerenin alınlığında bulunan kitabede belirtilmiştir. Yapının bu onarımını üstlenen Rıza Cenani'nin torunu ve şu anda Eyüboğlu Camii Vakfı'nın mütevellilerinden olan 1948 doğumlu Ahmet Dai; dedesinin caminin neredeyse yenilediğini söylediğini belirtmiştir.¹⁹ Yapıda 2013 yılında başlayan restorasyonda sağlamlaştırma çalışmaları yapılmıştır.

Güneybatı yönünde eğimli bir arazi üzerine kurulmuş olan Eyüboğlu Camii'nin günümüzde üç cephesi sokağa, bir cephesi kuzeyindeki avlusuna bakmaktadır. Avluya kuzey, doğu ve batı yönlerinden farklı kotlarda üç kapıdan girilmektedir.

Caminin minaresi avlunun güneydoğusunda, son cemaat yerinin kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Yapıya girişte minare ile bütünleşmiş şekilde son cemaat yerine ulaşılmaktadır. Enine dikdörtgen formlu, altı kemer gözlü son cemaat yerinin tavanı ahşap atkılı düz tavadır ve üzeri cami ile bütünleşik olan kırma çatı ile örtülmüştür. Son cemaat yerinin sivri kemerli cephesinin orta aksındaki ana girişin kemeri diğerlerinden daha geniş ve yüksektir. Beyaz kesme taştan yapılmış olan son cemaat yerinin kemer ayakları siyah bazalt taştandır (Şekil 2).

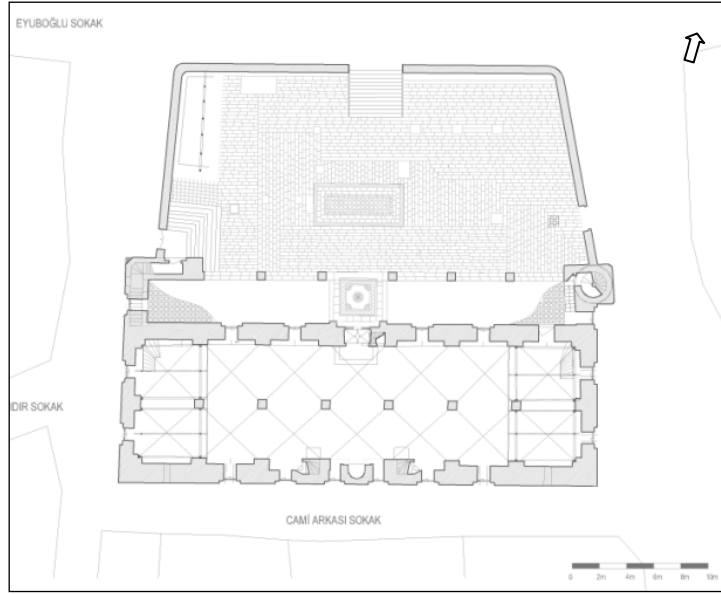
Şekil 2: Eyüboğlu Camii Son Cemaat Yeri genel görünüm (2018)

Eyüboğlu Camii'nin harim kısmı, mihraba paralel dikdörtgen formda, iki sahnı altı adet ayakla on dört bölüme ayrılmış, yedi kemer gözlü plana sahiptir. Altı adet ayak ve on sekiz duvara bitişik yarım ayağın taşıdığı kesme taştan on dört çapraz tonozla örtülü olan harim, özgün hâlinde düz toprak çatı ile örtülü iken günümüzde örtü kırma çatıdır. Harimin döşemesi kesme taş kaplamadır (Şekil 3, 4).

¹⁷ Alper Altın, "Gaziantep Türk İslam Mimarisi", 532.

¹⁸ Cemil Cahit Güzelbey, *Gaziantep Camileri Tarihi* 74.

¹⁹ Sözlü görüşme, 2018.

Şekil 3: Eyuboğlu Camii planı²⁰

Harime kuzey cepheden ulaşılan iki adet giriş vardır. Mihrap aksındaki taç kapılı giriş dışında diğer giriş cephenin doğu kenarında açılmıştır. Pencere, her kemer gözüne bir adet gelecek şekilde, içten ve dıştan niş içerisindedir. Kuzey ve güney cephelerindeki kemer gözlerinde alt sırada pencere bulunmamaktadır.

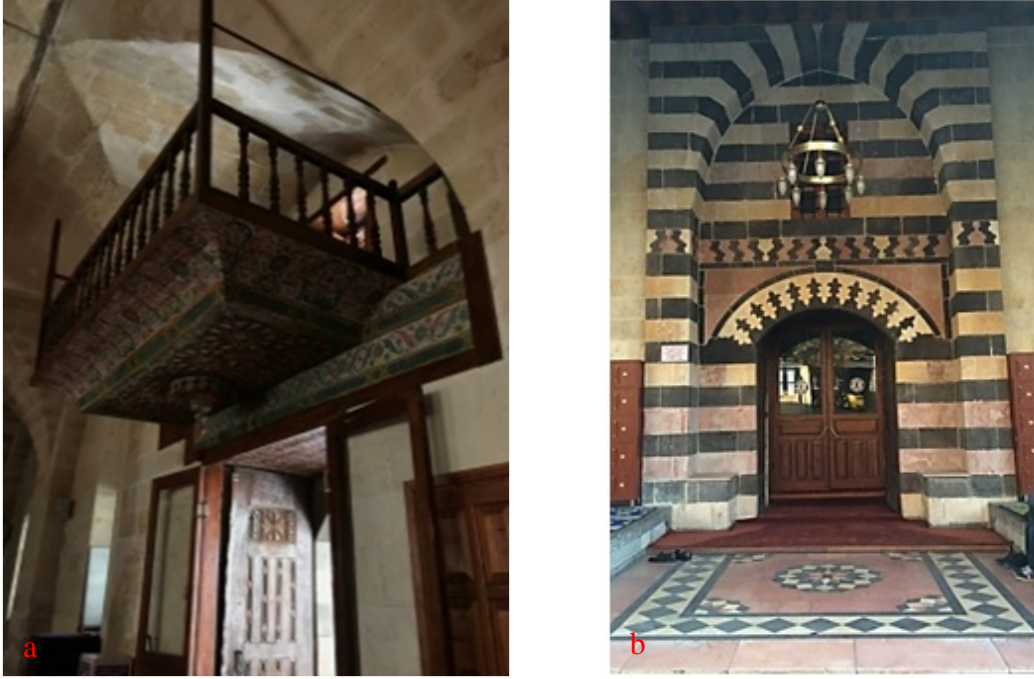

Şekil 4: Eyuboğlu Camii harimden görünüş (2018)

Harim kısmına giren orta aksta tam karşı da yer alan mihrap, yarım daire planlı ve sivri kemerlidir. Mihrabın iki yanında, simetrik şekilde yapılmış olan ahşap konsol vaaz kürsüsü ve minber bulunmaktadır. Pencere nişinin içerisinde bulunan taş merdivenle ulaşılan bu bölümlerin konsol kısımları tamamen ahşaptan yapılmıştır.

²⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Gaziantep Camileri*, 2019.

Harim kısmında, giriş kapısının hemen üzerinde, kalem işi bezemeli ahşap müezzin mahfilinin alt tabanının ortasında ahşap, mukarnaslı sarkıt bulunmaktadır. Ana giriş kapısının doğusunda bulunan kapalı merdivenle bu mahfile ulaşılmaktadır. Taç kapının üzerinde bulunan düz atkılı pencere, mahfili aydınlatmaktadır (Şekil 5).

Şekil 5: Eyüboğlu Camii müezzin mahfili ve taç kapısı (2018)

Kapı ve pencereler dışında hareket bulunmayan cephelerde, kaval ve düz silmeden oluşan saçak kornişleri, caminin harim kısmını çepeçevre dolaşmaktadır. Saçak aralarına ayak hizasına gelecek şekilde çörtenerler yerleştirilmiştir. Doğu, batı ve güney cephelerinde sivri kemerli niş içerisindeki pencereler birbirinin aynısıdır (Şekil 6).

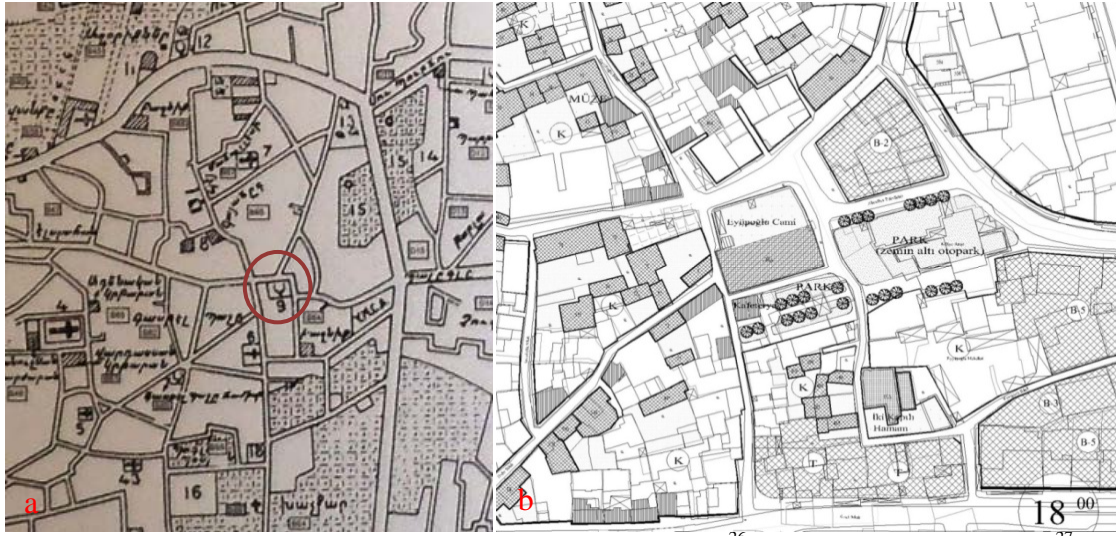

Şekil 6: Eyüboğlu Camii doğu ve güney cephesi (2018)

2. Kent Dokusuyla İlişkisi

Eyüboğlu Camii'nin yıllar içerisindeki gelişimini izleyebilmek, yapının yakın çevresi ile ilişkisi ve değişimlerini değerlendirebilmek amacıyla yazılı belgeler araştırılmış; haritalar, krokiler ve çeşitli görseller kronolojik olarak ele alınmış ve değişimler analiz edilmiştir.

1908 yılında II. Abdülhamit tarafından çekirtilen fotoğraflar, 1919-20 yıllarında Frank W. Peers tarafından çekilmiş fotoğraflar, Abadi ve Sarafian'ın kitapları ve krokileri bölgenin 20. yüzyılın başlarındaki durumu ile ilgili bilgi alınabilen kaynaklardır.²¹⁻²²⁻²³⁻²⁴ 1952 yılında Barsumyan tarafından hazırlanan ve Garabed H. Nazaryan tarafından çizilen kentin 1919-1920 yıllarındaki durumunu gösteren şehir planında Eyüboğlu Camii çevresi ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir (Şekil 16).²⁵

Şekil 7: Eyüboğlu Camii'nin Barsumyan krokisindeki konumu²⁶ ile günümüzde vaziyet planı²⁷

Eyüboğlu Camii ve çevresinde yapılan çalışmada dönemler ve yapıları çevrenin değişimi araştırılırken, çevredeki konut dokusunun günümüze oldukça korunmuş şekilde gelebilmiş olması verilere ulaşılabilirliği açısından kolaylık sağlamıştır. Fotoğraflar ve haritalar günümüze ulaşmış olan yapıların büyük çoğunluğunun özgün olduğunu desteklemektedir.

Caminin birinci derecede komşuluk gösterdiği sokaklar dışında, kentin ana aksları ile kurduğu ilişkilerin de değişiminin irdelenmesi gerekliliği doğmuştur. Kentin var olan tarihî akslarının kendi içinde yaşadığı değişim ve yeni aksların oluşması ile yapının çevresinde yarattığı zorunlu değişim gözlemlenmektedir. Mahalle dokusu içinde olduğu eski fotoğraflardan da bilinen Eyüboğlu Camii bugün tamamen açık bir alanda, yol kotunun altında bulunmaktadır.

Eyüboğlu Camii kent merkezinden uzak sayılabilecek bir noktada 14. yüzyılda yapılmış bir camidir. Kalenin güneybatı tarafında konumlanan caminin yapıldığı dönemde çevresinde yoğun bir yapılaşma olmadığı tahmin edilmektedir. Yapım tarihi bilinen anıtsal yapılardan yola çıkılarak, Eyüboğlu Camii'ne yakın konumdaki en erken dönemde yapılmış yapıların 16.

²¹ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi, II. Abdülhamid Arşivi: Gaziantep, 1896-98.

²² Frank W. Peers, "Fine Arts Library" Harvard School Library: erişim tarihi: 05.09.2019, <http://www.harvard.edu>

²³ M. Abadi, *Les Quatre Sieges d'Aintab (1920-1921)*. (Paris: Charles-Lavauzelle, 1922).

²⁴ K. A. Sarafian, "A Briefer History of Aintab" *Union of the Armenians of Aintab*, (1957): erişim tarihi: 12.09.2019, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39076006639285&view=1up&seq=7>

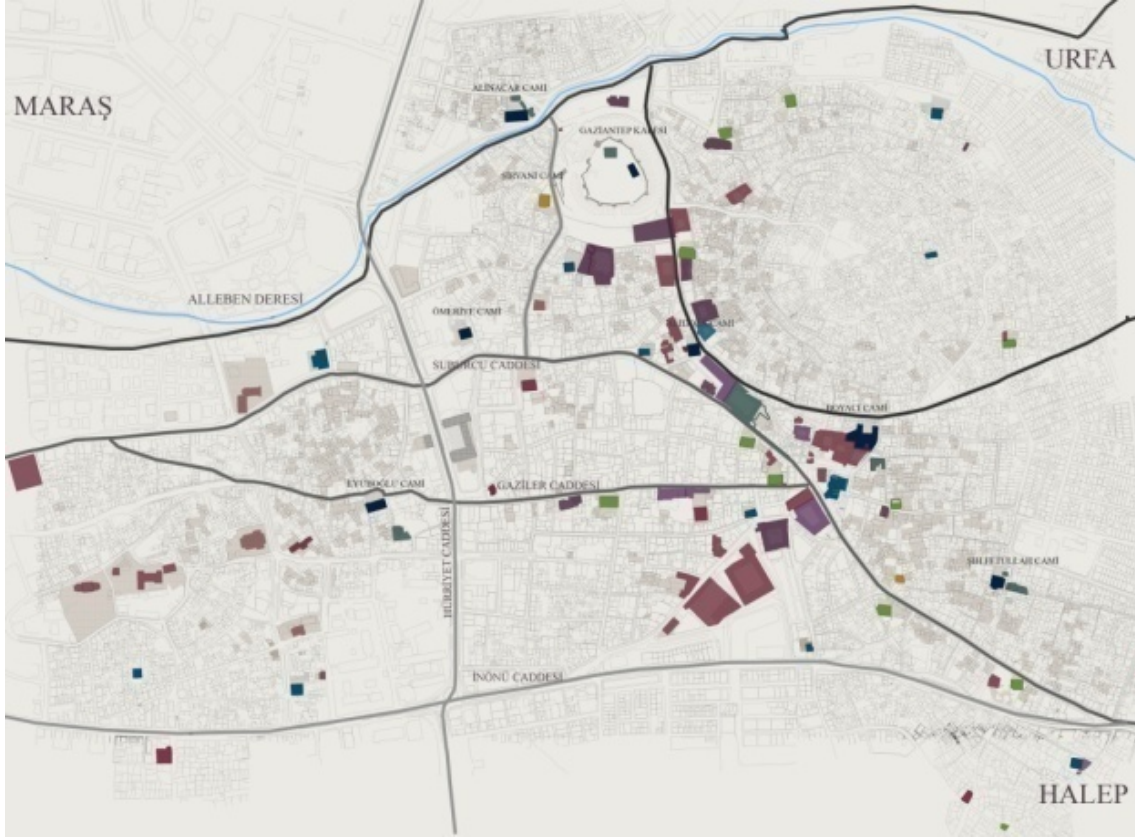
²⁵ Halil İbrahim Yakar ve Murat Uçaner, *Barsumyan-Nazaryan Antep Şehir Planı*. (Gaziantep: Şhitkamil Belediyesi Kültür Yayını, 2015).

²⁶ Halil İbrahim Yakar ve Murat Uçaner, *Barsumyan-Nazaryan Antep Şehir Planı*.

²⁷ Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Harita Arşivi, *Gaziantep Koruma Amaçlı İmar Planı*, 2018.

yüzyıla tarihlenen Molla Ahmed Camii ve 13-14. yüzyıllarda yapılan İki Kapılı Hamam olduğu bilinmektedir.

Kentin kurulduğu ilk çağlardan bugüne, komşusunda bulunan Halep, Kahramanmaraş ve Şanlıurfa kentleri ile iletişim hâlinde olduğu gerçeğinden yola çıkarak; kalenin kuzeyinde bulunan Alleben Deresi boyunca devam eden, doğu-batı yönündeki aksın, kale içinde yaşam sürdürdüğü sürece var olduğu da öngörülebilir. Kentin yapılaşmasının ve ticaret hayatının; kuzey-güney aksı üzerinde ve kentin çeperleri ile merkezi arasındaki bağlantıyı sağlayan akslarla geliştiği düşünülmektedir. Alleben Deresi boyunca ilerleyen Dereboyu Caddesi aksına paralel olarak gelişen Suburcu (Karagöz) Caddesi ve Gaziler Caddesi aksları böyle akslardır (Şekil 8).

Şekil 8: Tarihî Kent Merkezindeki Önemli Akslar²⁸

Çevresindeki yapılaşmanın bilinen tarihlendirilmesinden yola çıkılarak Suburcu Caddesi'nin 12. yüzyıldan itibaren, Gaziler Caddesi'nin ise 14. yüzyıldan sonra geliştiğini tahmin etmek mümkündür. Bunlara paralel gelişen diğer bir aks olan İnönü Caddesi ise, H. Jansen'in 1938 yılında hazırladığı imar planı önerisi ile açılmıştır ve kentin güney sınırını belirlemektedir (Şekil 8).

19. yüzyılda Ayntab'a gelen F. W. Peers'in fotoğraflarında Eyüboğlu Camii'nin çarşı aksı olan Gaziler Caddesi'yle ilişki kurduğu gözlemlenmektedir. Eyüboğlu Mahallesi'ni ticaret merkezine bağlayan en önemli aks olan Gaziler Caddesi'nin 16. yüzyılda gelişmiş olması, bu aksın ikinci bir merkez olan Eyüboğlu Camii ve çevresindeki yoğunluğunun, bu aksın oluşumundaki katkısını gösterir niteliktedir (Şekil 9).

²⁸ Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Harita Arşivi, *Gaziantep Koruma Amaçlı İmar Planı*, 2018.

Şekil 9: Gaziler Caddesi'nden bakış: 1. 1919²⁹, 2. 1950'li yıllar³⁰, 3. 2019 yılı

20. yüzyılda genişletilen Hürriyet Caddesi açılmadan önce Eyüboğlu Sokak ve Gaziler Caddesi'nin tek bir sokak gibi kullanıldığı görülmektedir. Hürriyet Caddesi Eyüboğlu Mahallesi ile Balıklı Meydanı arasındaki ilişkiyi koparmış olsa da Gaziler Caddesi'nden çekilen genel görüntüleri içeren fotoğrafta Eyüboğlu Sokağı'nın ve Eyüboğlu Mahallesi'nin Gaziler Caddesi ve Çukur Mahallesi ile süreklilik içeren bir düzende olduğu görülmektedir (Şekil 9-10).

Şekil 10: Eyüboğlu Camii Sokak ile Gaziler Caddesi'nin kesiştiği köşe, 1962³¹

Aynı açılardan günümüzde çekilen fotoğraflarda caminin Gaziler Caddesi ile ilişkisini yoğun ve çok katlı yapılar kestiği görülmektedir (Şekil 9c). Ancak caminin yakın çevresindeki yapılaşmanın yok olmasından doğan boşluk da belgelenmiştir. İşaretili yapılar Eyüboğlu Camii'nin doğusunda bulunan adada yok olduğu belirtilen yapılardır (Şekil 10).

Eyüboğlu Camii'nin kent dokusuyla kurduğu ilişkiyi ve bu ilişkinin zaman içinde değişimini gözlemleyebilmek amacıyla kent bütününe ele alan eski ve yeni fotoğraflardan yararlanılmış, bu fotoğrafların bakış açıları harita üzerinde işaretlenerek, Eyüboğlu Camii çevresindeki yapılaşmanın değişimi gözlemlenmeye çalışılmıştır.

²⁹ Frank W. Peers, "Fine Arts Library" *Harvard School Library*.

³⁰ <http://www.pinterest.com>

³¹ Mehmet Fatih Bozkurt, *Halit Ziya Biçer Objektif ve Arşivinden Seyr-i Antep*. (Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2020), 19.

Şekil 11: 19. yüzyılda³² ve günümüzde kaleden kentin batısına bakış (b, c 2018)

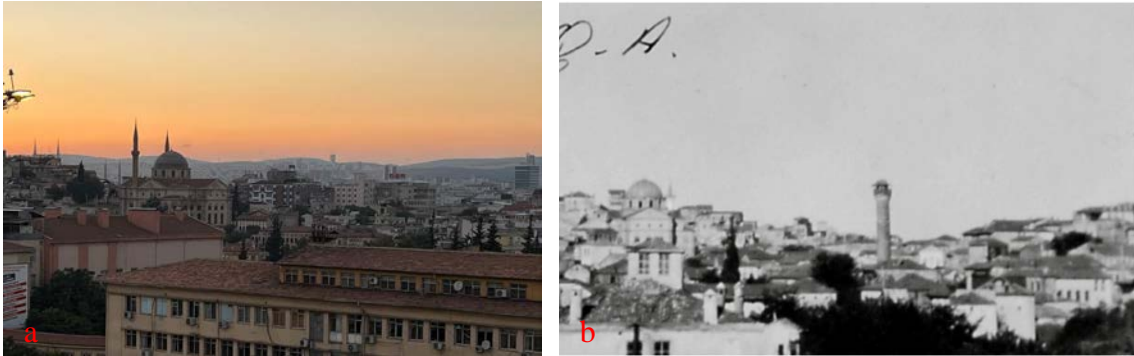
19. yüzyılda kaleden çekilen fotoğraflarla aynı bakış açısını sağlamaya çalışılarak çekilen fotoğraflarda; eğimli arazinin tepe noktasına yerleşen Kurtuluş Camii'nin (Ermeni Kilisesi) kubbesi görülebilmektedir. Ancak yüksek katlı yapılarla çevrilmiş olan Eyuboğlu Camii'ni aynı silüette görmek mümkün değildir (Şekil 11).

Mardin tepe olarak bilinen tepeden 19. yüzyılın sonlarında çekilen fotoğraflardan yola çıkılarak da günümüzdeki durumunu algılayabilmek amacıyla fotoğraf çekebilme imkânı kalmamıştır (Şekil 12). Zamanında mezarlık olan boş tepenin tamamen yüksek katlı konut dokusuyla dolmuş olması ve Eyuboğlu Camii ile İnönü Caddesi arasında kalan boş arsaya Devlet Hastanesi'nin yapılması görüş açısını tamamen kapatmıştır (Şekil 13).

Şekil 12: Kentte kuzeybatıya bakış a.³³ b.³⁴ c.³⁵

Fotoğraflarda Kozluca Camii, Anglikan Kilisesi ve Eyuboğlu Camii aynı aks üzerinde bulunuyorken bu aksın solunda küçük kilise olarak bilinen Ermeni Kilisesi, sağda arkada ise kale görülmektedir (Şekil 12).

Şekil 13: Muhtemelen Mardin Tepe Civarından Eyuboğlu Camii'ne Bakış a.2022, b. tarih bilinmiyor³⁶

³² İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi, II. Abdülhamid Arşivi: Gaziantep, 1896-98.

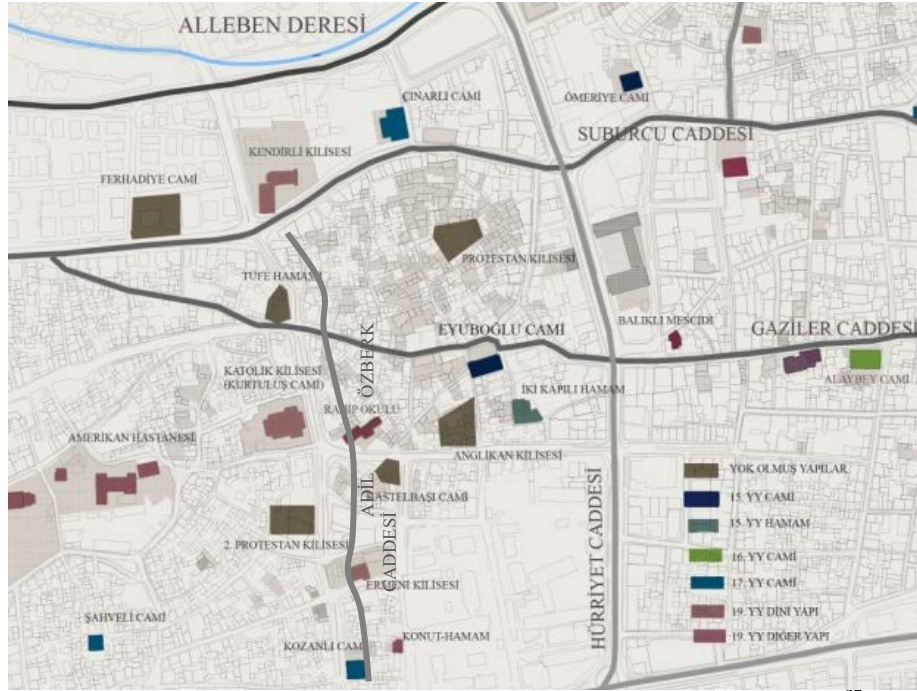
³³ Frank W. Peers, "Fine Arts Library" Harvard School Library.

³⁴ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi, II. Abdülhamid Arşivi: Gaziantep, 1896-98.

³⁵ Frank W. Peers, "Fine Arts Library" Harvard School Library.

³⁶ Şahinbey Belediyesi Fotoğraf Arşivi, Eski Antep Fotoğrafları, 2007.

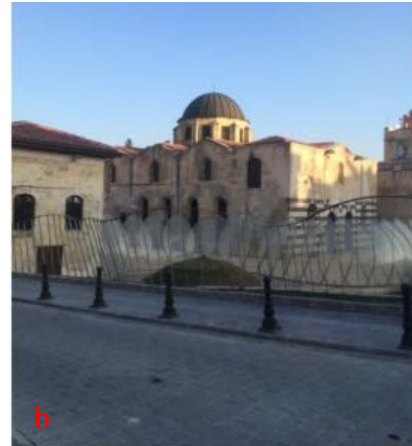
Eyüboğlu Camii için yapılan harita ve fotoğraf koordinasyonu çalışmasında şu anda mevcut olmayan ancak Şer-i Sicil kayıtlarında adı geçen, mahallede olduğu bilinen bir adet cami, bir adet mescit ve Anglikan Kilisesinin yeri saptanmıştır. (Şekil 14)

Şekil 14: Eyüboğlu Camii çevresinde bilinen anıtsal yapıların konumları³⁷

1938 yılında Hermann Jansen'in yaptığı kent planıyla ve 1950 yılında Kemal Ahmet Aru ve Kemali Söylemezoğlu'nun yaptığı planlarla Eyüboğlu Camii etrafında yeni yollar açılmış ve yol genişletme çalışmaları yapılmıştır. Ayrıca Gaziantep Büyükşehir Belediyesi'nin 2007 yılında açtığı Adil Özberk Caddesi mahallede bazı yapıların yıkılmasına ve bazı yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Genişletilen yollar nedeniyle yok olan çıkmaz sokaklar da mahallenin geleneksel sokak dokusunu yok etmiştir (Şekil 15).

Yeni açılan Adil Özberk Caddesi için yıkılan Ersoyların fabrika yapısı olarak bilinen yapının içinde korunmuş küçük kilise (Ermeni kilisesi) gün yüzüne çıkarılmış, restore edilerek kültür merkezi olarak kullanıma açılmıştır (Şekil 15).

Şekil 15: Adil Özberk Caddesi (2007-2019)

³⁷ Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Harita Arşivi, *Gaziantep Koruma Amaçlı İmar Planı*, 2018.

3. Yapının Geçirdiği Siluet Değişimi

Yapının kent bütünü içerisindeki varlığını belgelemek üzere bakılan bütün fotoğraflarda minaresi gözlemlenmiştir. Minare Kurtuluş Savaşı'ndan önce çekilen fotoğraflarda ahşap külahlı şerefeli iken, muhtemelen 1947 yılı onarımında taş külahlı olarak yenilenmiştir. 2013 yılında yapılan restorasyon ile de eski fotoğraflardan yola çıkılarak özgün formuna benzer bir şekilde ahşap külahlı yapılmıştır (Şekil 26).

Şekil 16: Eyüboğlu Camii minaresi a. 1919³⁸, b. 2004 c. 2019

Ancak fotoğraflardan da anlaşılacağı gibi minare özgün oranlarını kaybetmiş, özgün hâline göre daha uzun ince bir hâl almıştır. 1947 yılında yapılan onarımla yapının son katına yeni külahlı yapmak için eklenen fazla taş sıraları kaldırılmadan eski külaha benzer olan taş kaideli ahşap külahlı yapılmıştır.

Eyüboğlu Camii çevresinde bulunan günümüze ulaşmış ve ulaşamamış yapıların konumları saptanarak camiyle ve kentle ilişkileri incelenmiş; bu sayede Eyüboğlu Camii'nin üzerinde ve yakın çevresindeki değişimler analiz edilmiştir. Yapının yakın çevresi analizlerinde yok olan yapı parçaları ve detaylar olduğu düşünülerek tek yapı analizleri yapılmış ve veriler bir araya getirilmiştir.

4. Yakın Çevresi ile İlişkisi

4.1. Batı Cephesi ve Yok Olan Medrese Yapısı

20. yüzyılın başlarını ifade eden, Barsumyan'ın hazırladığı krokide Bey Mahallesi oldukça detaylı bir biçimde gösterilmiştir. Bu krokide Eyüboğlu Camii, Eyüboğlu Sokak ve Abdullah Edip Sokağı'nın kesiştiği köşede, yapının güneyinde ve batısında mahalle dokusuna bitişik bir şekilde işlenmiştir. Ancak yerinde yapılan incelemeler, yapılan sözlü araştırmalar ve daha sonraki dönem haritalarında yapının güney ve batı cephelerinde bitişik nizam yapılaşma olduğu ispat edilememiştir (Şekil 7).

Şer-i sicil kayıtlarında yapının bir medresesinin olduğu belirtilmektedir.³⁹ Ancak bu medresenin yapı ile beraber mi yapıldığı ya da sonradan mı eklendiği belirtilmemiştir. Medresenin günümüze ulaşamamasından dolayı yapı hakkında detaylı bilgiye sahip olmak mümkün olamamıştır. 139 numaralı Şer-i Sicil kaydında 1807 (H 1222) yılında caminin medresesinde görev yapacak kişi belirtilmiştir.⁴⁰ Yapıya ait vakfiyede, medresenin beş odasının fevkani, dört odasının tahtani olduğu belirtilmektedir.⁴¹ Cemil Cahit Güzelbey'in kitabında

³⁸ Frank W. Peers, "Fine Arts Library" *Harvard School Library*.

³⁹ Alper Altın, "Gaziantep Türk İslam Mimarisi", 534.

⁴⁰ Sıtkı Dal, "139 Numaralı Gaziantep Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2009), 63-64.

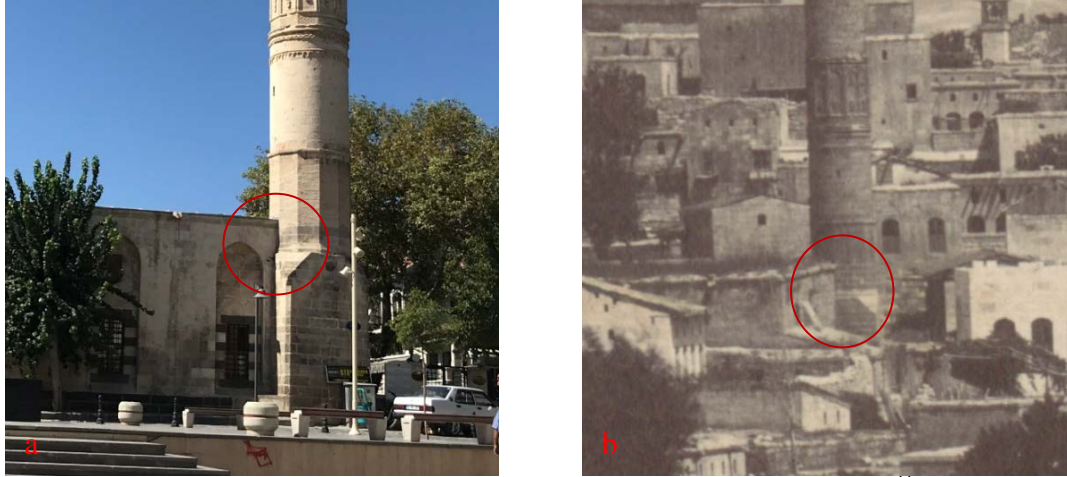
⁴¹ Alper Altın, "Gaziantep Türk İslam Mimarisi", 534.

belirttiğine göre, bu medresenin Eyuboğlu Camii'nin batısında bulunan yolun üzerinde ve yolun batısındaki yapının avlusuna rastlayan noktada bulunduğu düşünülmektedir (Şekil 16).⁴²

Varlığı bilinen bu medrese hakkında; Eyuboğlu Camii üzerinde mevcut olma ihtimali görülen herhangi bir yapısal izin bulunabilmesi için yapı ve çevresinde araştırmalar yapılmıştır. Ancak yapı cephelerinde tam bir bütünlük olduğu ve cephelerde herhangi bir eklemeye ya da çıkarma izine rastlanmamıştır. Genelde, Gaziantep'teki kültür varlıklarında cephelerin tamamen yenilendiği onarımlar görmek mümkündür. Bu nedenle 1947 tarihli kitabesinde geçen "Cami, firdolayı parlak bir elbise örtüdü." cümlesi de göz önünde bulundurularak bu tarihteki onarımda caminin tüm cephelerinde yenileme yapıldığı öngörülebilir.⁴³ Bu durum yapı cephelerinde medreseye dair iz bulunamamasının nedenini açıklamaktadır.

Fotoğraflardan hareketle ve yerinde yapılan ölçümler ile pencere içi derz takiplerinde, doğu cephesinde yaklaşık 30 cm kalınlığında taş duvar kaplama yapıldığı görülmektedir.

Ayrıca caminin eski ve yeni fotoğraflarına bakıldığında minarenin harim kısmı ile kurduğu yapısal ilişki de incelenmiştir. Minarenin sekizgen gövdesinin oturduğu kasnağın, 19. yüzyıla ait fotoğraflarında, ana yapının gövde duvarlarının kasnağın pah kısmına denk gelmeyip minarenin orta kısımlarında sonlandığı görülürken günümüz fotoğraflarında gövde duvarlarının kasnağın pah kısmı ile aynı hizada olduğu görülebilmektedir (Şekil 17).

Şekil 17: Minare kaidesinin ana yapıyla birleştiği kısım 2019-19. yy.⁴⁴

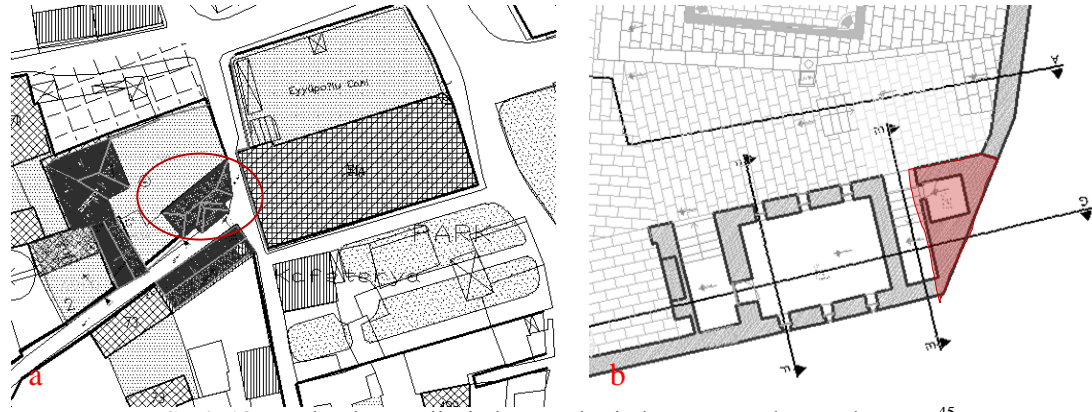
Gaziantep genelinde Eyuboğlu Camii'ne yakın dönemde yapılan camilerde harim kısmının beden duvarı kalınlığı genellikle 110 cm civarındadır. Onarım geçirdiği bilinen camilerde kible cephelerinde bu ölçü 150 cm kalınlığa kadar ulaşmaktadır. Eyuboğlu Camii'nde harimin kuzey duvarı 120 cm, güney duvarı 140 cm, doğu duvarı 130 cm ve batı duvarı 110 cm'dir. Yapının tüm duvarları yaklaşık olarak genel ölçülere uyum göstermekle beraber bitişik nizam yapı olduğu düşünülen güney cephesi ve batı cephesi (bu cephe kalınlaştırıldığı düşünülen, minareye bitişik olan cephe) genel ölçülerden 20 cm daha kalındır.

Medresenin konumunu araştırmak amacıyla ulaşılan, caminin batı cephesine komşu konumdaki yapının rölöve ve restorasyon projelerinde, günümüzde Eyuboğlu Camii'nin batı cephesi ile kurduğu ilişki, sürekliliği bozulmuş gibi görülmektedir (Şekil 18). Yapının zemin ve bodrum katlarında, ana giriş merdiveninin sol tarafında kalan (camiye bitişik olduğu düşünülen cephesinde bulunan) mekânın da bütünlüğünün bozulduğu, mekân boyutlarının normalden çok farklı bir şekilde küçük olduğu görülmektedir. (Şekil 18)

⁴² Cemil Cahit Güzelbey, *Gaziantep Camileri Tarihi*, 74.

⁴³ Şakir Sabri Yener, *Gaziantep Kitabeleri*. (Gaziantep: Gaziantep Yüksek Tahsil Okutma ve Kültür Derneği Kültür ve Yayın Şubesi Sayı: 9, 1958), 73.

⁴⁴ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi, II. Abdülhamid Arşivi: *Gaziantep*, 1896-98.

Şekil 18: Eyüboğlu Camii'nin batı cephesinde günümüzde var olan yapı⁴⁵

Verilerin değerlendirilmesi sonucunda bu yapı grubunun Eyüboğlu Camii'nin vakfiyesinde belirtilen medrese yapısı olduğu ve yapıya bitişik yapıldığı tahmin edilmektedir.

4.2. Hıdır Sokak ile İlişkisi

Barsumyan krokisi dışındaki tüm haritalarda yapının batı cephesindeki yol işlenmiştir. Ayrıca batı cephesinde, komşusu olan yapının, Hıdır Sokak'a olan cephesinde bulunan cumba çıkma da bu sokağın daha önceden var olduğunu gösterir niteliktedir (Şekil 19).

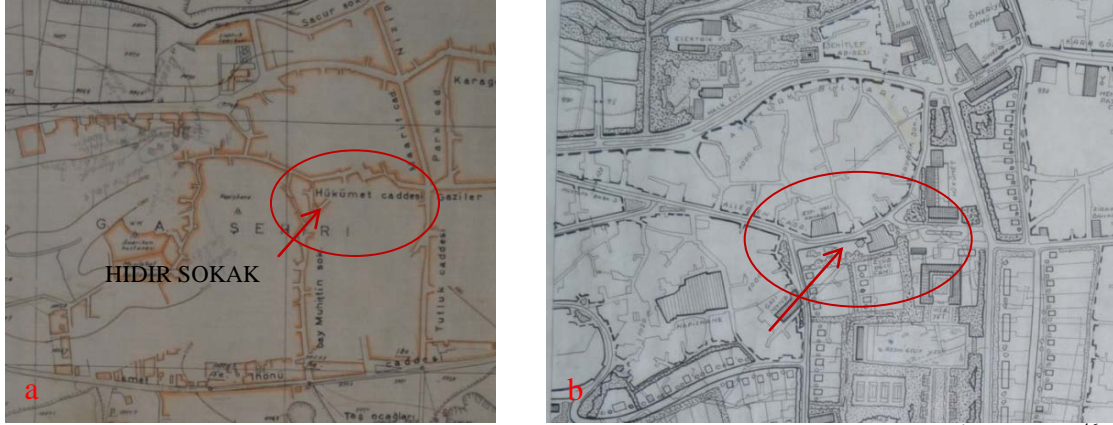
Bu cumbanın, yapının bütünüyle uyumlu olmasından dolayı sonradan eklenmiş olma ihtimali zayıf görüldüğünden ve Hıdır Sokak üzerinde başka mevcut tescilli yapıların cepheleri de göz önünde bulundurularak bu sokağın var olduğu öngörülebilir. Ancak sokak medrese kısmına açılan çıkmaz bir sokak mıydı ya da kuzeyde bulunan Eyüboğlu Sokağa doğru bir geçit ya da kabaltı içeriyor muydu, fikir sahibi olmak mümkün olamamaktadır.

Şekil 19: Hıdır Sokak'tan Eyüboğlu Camii'ne bakış (2018)

⁴⁵ Gaziantep Üniversitesi Yapı İşleri Daire Başkanlığı, 94 Envanter Yapı Planı, 2019.

1936 yılında hazırlanmış olan takeometrik haritada da Eyüboğlu Camii'nin batı cephesine yönelen Hıdır Sokak görülmektedir (Şekil 20a). Bu haritada Eyüboğlu Camii'ni de içine alan kısım bir ada şeklinde tarandığından yapının güney cephesinin sokak ilişkisi okunamamaktadır. Herman Jansen çizdiği imar planı önerisinde, bu sokağı ve Eyüboğlu Camii çevresinde bulunan diğer sokakları göz ardı ederek yapı çevresine yeşil alan önerisinde bulunmuş; caminin de içinde bulunduğu adaya bahçeli evlerden oluşan bir ada önerisi getirmiştir (Şekil 20b).

Şekil 20: Eyüboğlu Camii'nin konumu (1936 Gaziantep Takeometrik Haritası ve 1938 İmar Planı)⁴⁶

Ancak yine H. Jansen tarafından çizilen yönetim alanlarının toplu bir biçimde yer alacağı, Eyüboğlu Camii'nin doğusundaki idari bölge için 1/500 ölçekte hazırlanan yerleşim planı incelendiğinde, altık çizimlerde caminin çevresinin tamamında yolların belirtildiği görülmektedir (Şekil 20b).

Medrese yapısının Eyüboğlu Camii'nden ayrıldığı düşünülen 1947 tarihli onarımdan önce çizilen bu çizimlerden de yola çıkılarak, yapının mimari verilerinin de yok edilmiş olma ihtimali saklı tutulmak koşuluyla, yapı üzerinde daha önce var olmuş olabilecek bir bitişik yapı izine rastlanmamıştır. 1958 yılı hâlihazır paftaları da bu çizimi destekler niteliktedir (Şekil 22a).

4.3. Doğudaki Parsel ile İlişkisi

Eyüboğlu Camii'nin yakın çevresi analiz edilirken 1958 yılı hâlihazır paftalarında, caminin doğusunda bulunan adada bitişik nizam yapılaşma olduğu ve bu adadaki yapılaşmanın 1968 yılındaki hâlihazır paftalarda yavaş yavaş yok olduğu görülmektedir (Şekil 24a-24b).

Vakıflar Genel Müdürlüğünden temin edilen fotoğrafta Eyüboğlu Camii'nin doğu cephesinde yolun hemen devamında küçük ölçekli, az katlı yapılar olduğu görülmektedir (Şekil 21).

⁴⁶ Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Harita Arşivi, *Gaziantep İmar Planı Haritaları*, 1938.

Şekil 21: Eyüboğlu Camii'nin Doğusundaki Parselde Yapılaşma (1947 sonrası)⁴⁷

1947 yılında yapılan onarımdan sonra yapıya ve çevresine en kapsamlı müdahale, 2013 yılındaki restorasyon çalışması ile yapılmıştır. 2018 yılında Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu tarafından da onaylanan revize Koruma Amaçlı İmar Planı'nda, caminin doğusunda ve güneyinde bulunan adalar tamamen park alanı düzenlenmiştir. Yapının doğusundaki alanın altına otopark, üstüne de park önerilmiştir (Şekil 23 b).

Şekil 22: 1958 ve 1968 Hâlihazır Planları⁴⁸

⁴⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Gaziantep Camileri*, 2019.

⁴⁸ Gaziantep Tapu Kadastro Müdürlüğü Harita Arşivi, *Gaziantep Hali Hazır Paftaları*, 1956-58.

Şekil 23: 1990 ve 2017 Yılları Koruma Amaçlı İmar Planları⁴⁹

4.4. Hamam Sokak ile İlişkisi

Eyüboğlu Camii'nin güneyinde, Hamam Sokak'ın dar alanının bittiği noktada komşu parseller başlamaktadır (Şekil 24). Mahallenin genelinde oluşan bitişik nizam iç avlulu konut tipolojisi Hamam Sokak'a cephesi olan konutlar için de benzerlik göstermektedir. Oldukça dar olan sokak, bazı fotoğraflarda görülememekte, yapılar camiye bitişik nizam görüntüsü vermektedir (Şekil 21). Ancak bu cepheye farklı bir açıdan bakan fotoğraflarda sokak dokusu açıkça okunabilmektedir (Şekil 25). Caminin avlusunu çevreleyen ticari birimlerin kaldırılması kapsamlı düzenleme şeklinde bir ilanla dönemin yerel gazetelerinde de belirtilmiştir.⁵⁰

Şekil 24: Eyüboğlu Camii'nin doğusunda bulunan Hamam sokağın konumu⁵¹⁻⁵²

⁴⁹ Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Harita Arşivi, Gaziantep Koruma Amaçlı İmar Planı, 2018.

⁵⁰ "Eyüboğlu Camii'nin Önü Açılacak", *Gaziyurt Gazetesi*, 16 Ocak 1949.

⁵¹ Halil İbrahim Yakar ve Murat Uçaner, *Barsumyan-Nazaryan Antep Şehir Planı*.

⁵² Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Harita Arşivi, Gaziantep Halihazır Paftaları, 2004.

Şekil 25: Hamam Sokak'tan görünüm a.⁵³, b. 2018

Eyuboğlu Camii'nin günümüzdeki vakfının mütevellilerinden Ahmet Dai ile ve kentin yaşça büyük sakinleriyle yapılan görüşmelerde⁵⁴ Hamam Sokağın daha önce hamama kadar ilerleyen bir çıkmaz sokak olduğu belirtilmiştir. Eski ve yeni fotoğraflar karşılaştırıldığında sokak dokusunun zaman içerisinde önce daraldığı daha sonra da meydanla birleşerek yok olduğu görülmektedir.

Sonuç

Tarihî kentlerde cami merkezinde gelişen mahallelere örnek olarak değerlendirilen Eyuboğlu Mahallesi, zaman içerisinde, Eyuboğlu Camii'nin çevresinde ve kentin merkezi olan kaleye doğru gelişmiştir.

Kentin önemli ticaret yapılarının bir arada bulunduğu ticaret merkezi ile Eyuboğlu Camii'ni doğrudan birbirine bağlayan Gaziler Caddesi, mahallenin güneyini belirleyen ana aks olmuştur. Tarihî kentin merkezî konumundaki kaleyi, Eyuboğlu Mahallesi'ne bağlayan ve Alleben deresine paralel şekilde gelişen Atatürk Bulvarı da mahallenin kuzey sınırını belirleyen ana aks konumundadır. Bu iki ana aks arasında kalan Eyuboğlu Mahallesi, eğimin de yönlendirmesi ile bu akslara dik gelişen ara yollarla şekillenen bir konut dokusuna sahiptir. Mahallenin ticari gelişimi yoğunluklu olarak Gaziler Caddesi'nin devamı olan Eyuboğlu Sokak üzerinde bulunmaktadır.

19. yüzyılın başlarında en yüksek nüfus oranına sahip yerlerden biri hâline gelen mahallede yapılaşma gelişimini bu oranda arttırmıştır. Bu tarihe kadar mevcut mahalle sınırları içerisinde yapıların yoğunlaşması ile gelişen doku; 2-3 katlı, yığma yapım tekniği ile yapılmış taş yapılardan oluşmaktadır. Ancak 20. yüzyılda, mahallenin yoğunluğu, dış çeperdeki bostanlarda yapılan yeni yapılarla artmıştır. Betonarme yapım tekniğinde yapılmış olan bu yapıların büyük kısmı 5-7 katlı yapılardır. H. Jansen'in plan önerisinde de görüldüğü gibi, büyük çoğunluğu resmî kurum olan yapıları ticari yapılar çevrelemektedir. Bu yapılaşma nedeniyle; kente hâkim, eğimli bir tepede konumlanmış tarihî Eyüboğlu Mahallesi, kentin silüetindeki etkisini büyük ölçüde kaybetmiştir.

⁵³ Peers, Frank W. "Fine Arts Library" *Harvard School Library*.

⁵⁴ Sözlü görüşme, 2018.

Eyüboğlu Camii'nin üzerinde bulunan kitabe ve belirtilen yazılı kaynaklar göz önünde bulundurularak 14. yüzyıldan önce yapıldığını ve minaresinin gövde kısmının da bu tarihten günümüze değişmeden ulaştığını söylemek mümkündür. Caminin harim kısmı ve çevresi, sonuncusu 1943 yılında olmak üzere birçok kez onarım geçirmiş ve değişikliklere uğramıştır. Avlusunun etrafında dükkânların ve medrese kısmının olduğu bilinen Eyüboğlu Camii, günümüzde bir kısmını yola kaybettiği avlusu ile dört cephesi de yola temas eden şekilde kavşak bir noktada bulunmaktadır. İmar çalışmalarında çevresinde bulunan yollar genişletilmiş, doğusunda bulunan yapı adası tamamen kaldırılarak meydan düzenlemesi yapılmıştır.

Yoğun bir mahalle dokusuyla yüzyıllar boyunca çevrilmiş olan caminin çevresinde bulunan çok katlı yapılaşma 20. yüzyılın başlarında kentin dört bir tarafından çekilen tüm fotoğraflarda önemli bir röper olarak algılanan minaresinin görülmesini de engellemektedir. 19. yüzyılda meydan ve kent boşluğu olarak nitelendirilen alanlar tamamen yapılaşmış; yapı adası ya da cami olan alanlar da yeni yollar ve meydanlar yapabilmek için 21. yüzyılda kamulaştırmak sureti ile açılarak yeniden düzenlenmiştir.

Çevresinin zaman içerisinde yoğunlaşması caminin görünürlüğünü kaybetmesine sebep olurken daha sonra kentsel düzenlemelerle yapıyı öne çıkarmak amacıyla yapılan yıkımlar camiyi, özgün çevresinden soyutlayarak yalnızlaştırmıştır.

Günlük hayatta camilerin sürekli kullanımı, bu yapıların ayakta kalabilmesi açısından önemli bir rol oynamaktadır. Ancak uzun bir süre boyunca aynı işlevle kullanılmaları, bu yapıların zaman içinde çeşitli müdahalelere maruz kalmasına neden olmuştur. Toplumun değişen ihtiyaçlarına cevap verebilmek veya yapıları korumak amacıyla yapılan müdahaleler, camilerin zamanla dönüşüm geçirmesine yol açmıştır.

Eyüboğlu Camii örneğinden yola çıkılarak yapılan çalışmada, anıtsal yapıların çevrelerindeki değişimler analiz edilmiştir. Bu analizle, yapıların konumlarından yola çıkarak, zaman içinde kentte kapladıkları alan incelemektedir. Kent dokusunun anıtsal yapılar çevresinde gözlemlenebilen dönüşümü, tarihî çevrenin değişimini göz önüne getirirken özgün verilerin kaybolmaması ve kent dokusunun bütünlüğünün devamlılığı açısından günümüzde yapılacak her türlü müdahalede kapsamlı araştırmalarla karar oluşturulması gerekliliği görülmektedir.

Kaynakça

- Abadi, M. *Les Quatre Sieges d'Aintab (1920-1921)*. Paris: Charles-Lavauzelle, 1922.
- Altın, Alper, "Gaziantep Türk İslam Mimarisi (Eyyubiler'den Cumhuriyet'e) " Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015.
- Ataş, Zeynep, "Tarihsel Süreçte Anıtsal Yapı ve Çevrelerinin Değişim ve Dönüşümü: Gaziantep Camileri" Doktora Tezi, Maltepe Üniversitesi, 2023.
- Boz, Murat, "13-15. Yüzyıllarda Anadolu Kentleri ve Kentliler" Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi, 2014.
- Bozkurt, Mehmet Fatih. *Halit Ziya Biçer Objektif ve Arşivinden Seyr-i Antep*. Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2020.
- Çam, Nusret. *Türk Kültür Varlıkları Envanteri*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Dal, Sıtkı, "139 Numaralı Gaziantep Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi" Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2009.
- Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Harita Arşivi, Gaziantep Halihazır paftaları, 2004.
- Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Harita Arşivi, *Gaziantep İmar Planı Haritaları*, 1938.

- Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Harita Arşivi, *Gaziantep Koruma Amaçlı İmar Planı*, 2018.
- Gaziantep Tapu Kadastro Müdürlüğü Harita Arşivi, *Gaziantep Hali Hazır Paftaları*, 1956-58.
- Gaziantep Üniversitesi Yapı İşleri Daire Başkanlığı, *94 Envanter Yapı Planı*.2019.
- Gaziyurt Gazetesi*. "Eyuboğlu Camii'nin Önü Açılacak." 16 Ocak 1949.
- Güzelbey, Cemil Cahit. *Gaziantep Camileri Tarihi*. Gaziantep: Türk İslam Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, 1984.
- İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi, *II. Abdülhamid Arşivi:Gaziantep*, 1896-98.
- Karagöz, Senem, "1 No'lu Ayıntab Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyonu" Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, 2012.
- Katipoğlu Özmen, Ceren, "Re-thinking Historiography on Ottoman Mosque Architecture: Nineteenth Century Provincial Sultan Mosques" Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2014.
- Koçu, Reşat Ekrem. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Türk Tarihi Serisi 2*. İstanbul: Semih Lütfü Kitabevi, 1944.
- Kuban, Doğan. "The Morphological Characteristics of Anatolian Fortified Towns" *Environment and Planning B: Planning and Design*, 1997: 95-123.
- Özdeğer, Hüseyin. *Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası*. Cilt 1. İstanbul: Bayrak Matbaacılık, 1988.
- Peers, Frank W. "Fine Arts Library", *Harvard School Library*. <http://www.harvard.edu> (Eylül 5, 2019 tarihinde erişilmiştir).
- Sarafian, K.A. "A Briefer History of Aintab", *Union of the Armenians of Aintab*. 1957. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39076006639285&view=1up&seq=7>.
- Şahinbey Belediyesi Fotoğraf Arşivi, *Eski Antep Fotoğrafları*, 2007.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Gaziantep Camileri*, 2019.
- Yakar, Halil İbrahim, ve Murat Uçaner. *Barsumyan-Nazaryan Antep Şehir Planı*. Gaziantep: Şehitkamil Belediyesi Kültür Yayını, 2015.
- Yener, Şakir Sabri. *Gaziantep Kitabeleri*. Gaziantep: Gaziantep Yüksek Tahsil Okutma ve Kültür Derneği Kültür ve Yayın Şubesi Sayı:9, 1958.
- Yıldırım, Esra Gürbüz, "Kentsel Dokunun Değerlendirilmesi İçin Mekan Dizimi ve Fraktal analize Dayalı Bir Yöntem: Gaziantep Örneği"Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2018.
- Yıldırım, Yıldırım, "Halep Vilayet Salnamelerine Göre (1867-1908) Ayıntab" Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2010.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

İZMİR LİMANI'NA DEMİRYOLLARIYLA TAŞINAN EMTİANIN NİCEL BİR ANALİZİ (1901-1908)

*A Qualitative Analysis of Commodities Transported to Izmir Port By
Railways (1901-1908)*

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 01.01.2024
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 21.02.2024
Sayfa/ Pages : 115-139
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1413151>

Emrah YILMAZ

(Dr. Öğr. Üyesi), Siirt Üniversitesi / Türkiye, e-mail: emrah.yilmaz09@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-5955-8277>

Atıf/Citation

Yılmaz, Emrah. "İzmir Limanı'na Demiryollarıyla Taşınan Emtianın Nicel Bir Analizi (1901-1908)" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024): 115-139.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

İZMİR LİMANI'NA DEMİRYOLLARIYLA TAŞINAN EMTİANIN NİCEL BİR ANALİZİ (1901-1908)

A Qualitative Analysis of Commodities Transported to Izmir Port By Railways (1901-1908)

Emrah YILMAZ

Öz: İzmir, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Akdeniz'in en önemli ihrac limanlarından biri hâline gelmiştir. İzmir Limanı'nın 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dikkate değer bir ihracat limanı olmasında Anadolu coğrafyasında işletmeye açılan ilk demir yolu hatları İzmir-Kasaba (Turgutlu) ve İzmir-Aydın demir yolu hatlarının önemli bir rolü bulunmaktadır. Aynı yıl işletmeye açılan bu demir yolu hatları hem İzmir ticaret hadlerinde önemli bir artışa sebep olmuş hem de Osmanlının çevreleşme ya da diğer ifadeyle periferileşme sürecine hizmet etmiştir. Bilindiği üzere demir yolları, kırsal üretim alanlarını meta üretim sürecine sokarken aynı zamanda daha gelişmiş ekonomilerin çevre ülkelerdeki ekonomileri kendilerine bağlaması sonucunu doğurmuştur. Bu anlamda, İzmir'in hinterlandındaki mahaller, 1860'ların ortasından itibaren İzmir Limanı'na tarımsal ürünler ile gıda maddelerinin diğer bir ifadeyle birincil ürünlerin tedarikinde önemli bir rol üstlenmiş, bu durum İzmir'in ve doğal olarak Osmanlı ekonomisinin Avrupa ve diğer Batılı devletlerle ticari ilişkilerinde birincil ürünlerin ihracatına dayalı bir ekonomik ilişki yaratmıştır. Araştırmamız bu noktada, 20. yüzyılın ilk yıllarından II. Meşrutiyet'e kadar İzmir hinterlandından İzmir Limanı'na demir yoluyla taşınan tarımsal ürün, gıda maddeleri ile ticari emtianın neler olduğunu ve bunların toplam yıllık hacimlerini açıklamaya çalışacaktır. Buradan hareketle araştırma, İzmir Limanı'na bu yıllarda demir yoluyla ne kadar ürün taşındığına ve İzmir'in ihracat odaklı bir liman olmasında bu ürünlerin önemine değinecektir. Ayrıca ilgili yıllardaki İzmir ihracat rakamları kullanılarak demir yoluyla taşınan emtia ile İzmir Limanı'ndan ihrac edilen ürünlerin ilişkisi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Demir yolları, İzmir, İhracat, Liman, Ticari emtia

Abstract: İzmir became one of the most important export ports of the Eastern Mediterranean in the second half of the 19th century. The Izmir-Kasaba (Turgutlu) and Izmir-Aydın railway lines, the first railway lines to be put into operation in Anatolia, played an important role in the Izmir Port becoming a remarkable export port as of the second half of the 19th century. These railway lines, which were put into operation in the same year, not only caused a significant increase in the terms of trade of İzmir, but also served the process of peripheralisation, or in other words peripheralisation of the Ottoman Empire. As is well known, railways brought rural production areas into the process of commodity production, while at the same time, more developed economies connected the economies of peripheral countries to them. In this sense, the neighbourhoods in the hinterland of Izmir played an important role in the supply of agricultural products and foodstuffs, in other words primary products, to the Izmir Port from the mid-1860s onwards, which created an economic relationship based on the export of primary products in the trade relations of Izmir and naturally the Ottoman economy with Europe and other Western states. At this point, our research will attempt to explain the agricultural products, foodstuffs and commercial commodities transported by railways from the İzmir hinterland to the İzmir Port from the early years of the 20th century until the Second Constitutional Period and their total annual volumes. From this point of view, the research will address how much products were transported to the Port of Izmir by railways in these years and the importance of these products in making Izmir an export-oriented port. In addition, by using the export figures of Izmir in the relevant years, the relationship between the commodities transported by railways and the products exported from Izmir Port will be tried to be determined.

Key Words: Railways, İzmir, Export, Port, Commodity

Extended Abstract

After the second half of the 19th century, İzmir became the gateway of Ottoman Anatolia to the outside world with the technological development in maritime transport and the opening of the railways in the mid-1860s. The modern technologies of the 19th century, such as

steamships and railways, played an important role in the opening of İzmir to foreign markets. At this point, the İzmir-Kasaba (Turgutlu) line and the İzmir-Aydın railway line, which became operational in 1866, played a primary role in connecting İzmir with its vast hinterland. Although İzmir had previously been able to attract agricultural products, commercial commodities and foodstuffs from the Central Western Anatolia region to its port, the development of the railways and their commissioning improved İzmir's commercial relations with its hinterland in a way that it had not experienced before. Before the railway, camel transport was the primary means of transporting commodities to the port, but after the 1860s this role was entirely taken over by the railways. Although there was competition with camel caravans in the first years after the opening of the railway lines, in the following years camel caravans helped to transport commodities and products in the inland regions where the railways could not reach, and railway companies made various agreements with camel caravan owners in this regard. The quantitative increase and diversification of the commodities and products transported to the Port of İzmir also resulted from the changes and modernisation of the transport system. The agricultural products, commercial commodities and raw materials transported to the Port of İzmir also show that the railways acted in accordance with their role in the peripheries countries. While the railways undoubtedly triggered a series of social and economic developments, they also brought about a tighter economic linkage of peripheral geographies such as the Ottoman Empire to the centre or in other words, to capitalist countries. In this regard, it is observed that the Port of İzmir played a particularly important role in the Ottoman economy's orientation towards foreign markets and the port gained a specialisation based on the export of primary products. Although a quantitative analysis of the export of primary products from the port to foreign markets is not easy, the export-import statistics of the İzmir Chamber of Commerce, Agriculture and Industry, which we used in our research, provide detailed information especially for the first years of the 20th century. From the early years of the 20th century until the Constitutional Monarchy II, our research, which focuses on the period from the first years of the 20th century to the Constitutional Monarchy II, has dealt with the shipment to the Port of İzmir by railways on the basis of selected years in order not to fall into repetition and has tried to make a quantitative breakdown of the agricultural products, commodities and raw materials transported. Covering the period until 1908, the analysis reveals that agricultural products, foodstuffs and minerals were mainly exported from the Port of İzmir to Europe and the United States. When the content of agricultural products and foodstuffs is analysed, it is seen that figs, grapes, raisins and various fruits and vegetables have a significant share in exports. Such an export structure shows that the Ottoman economy was positioned on the periphery within the scope of the centre-periphery relationship that had been going on since the 19th century and that it maintained this peripheral characteristic in the first years of the 20th century. Again, when the export structure specific to the Port of İzmir is analysed, it is stated in detail in the research that the export structures of the peripheral countries, such as the Ottoman Empire, show similarities. In this sense, the research, especially in the first years of the 20th century, by presenting quantitative/numerical data through the export port of Anatolia, makes it concrete that the Ottoman Empire specialised in the export of primary products and maintained its peripheral characteristic in these years.

While the railways served the peripheralisation process of the Ottoman economy and the transformation of İzmir into the export port of Anatolia, they also played a notable role in the transportation of products imported from abroad to the interior of Anatolia after the 1860s. In this sense, İzmir-based railways played an important role in the transportation of textiles, petroleum and petroleum products, and colonial products, or kantariyye products as Ottoman sources called them, imported from abroad to the interior of Anatolia. In particular, the extension of the İzmir-Kasaba (Turgutlu) and its extensions to the vast plains of Central Western Anatolia in the 1890s both facilitated the entry of consumer goods from the centre countries into the Anatolian market and paved the way for their consumption by a wider range of consumers. In the research, it was determined that the consumption of textile products and

colonial products was continuous, especially in the Anatolian market. Another point to be mentioned at this point is that the railways developed a dual commercial relationship with the hinterland in İzmir. On the one hand, the railways fed İzmir's role as an export port, on the other hand, they served to transport the consumer goods of the central countries to the Anatolian market, and in this sense, they played an intermediary role in the integration of the Ottoman economy with the central/capitalist countries.

Giriş

Demir yolu, Sanayi Devrimi'yle birlikte yerkürede görülmeye başlayan ve bu anlamda devrimin simge nesnelere biri olarak tarihteki yerini almıştır. Sanayi Devrimi ile birlikte üretim artışı ve birçok alanda makinelerin etkin kullanılması ihtiyaç fazlası ürünlerin tüketiciye daha hızlı ulaştırılmasını gündeme getirmiştir. Bu anlamda, buhar gücünün makinelerde kullanılması ile raylı sistemlerin ortaya çıkması bir rastlantı değildir. Demir yolu, özellikle 19. yüzyılda ortaya çıkışından itibaren hem yolcu hem de ticari eşya taşınmasında devrim yaratmış ve bu sayede nakliye ücretleri düşerken soğun ve yağma hareketleri de engellenmiştir.¹ Demir yollarının 19. yüzyıldaki bu başarısı bazı bilim insanları üzerinde öyle bir etki yaratmıştır ki bu bilim insanları, demir yolu ile çağımız bilgisayarlarının ortak noktada birleştiklerini ve bu anlamda bu iki nesnenin dünyayı taklit etme ve yeniden ürettiğini düşünmüşlerdir.² Böyle önemli bir görev üstlenen ve dünyanın yeniden üretilmesinde doğrudan etkili olduğu düşünülen demir yolu, bir yandan kırsal alanlardaki ekilebilir toprakları meta üretim sürecine sokarken diğer taraftan gelişmiş ülke veya bölgelerin ihtiyaç duydukları ham madde, iş gücü ve pazar olanaklarını karşılamıştır. Demir yolları, bir yandan merkez ülkelerdeki sermayenin daha az gelişmiş çevre ülkelere transferini sağlarken diğer taraftan bu sermaye transfer sürecini de hızlandırmıştır. Bu yönüyle demir yolları, 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemde çevre ekonomilerinin merkez ekonomilerine daha fazla bağlanmasını beraberinde getirmiştir.³

Demir yollarının dünya ekonomik sisteminde çevrede konumlanan ülkeleri gelişmiş merkez ülkelere daha bağımlı kılması araştırmamızın konusunu oluşturan İzmir demir yolu için de geçerlidir. Bu açıdan, İzmir merkez olmak üzere 1866 yılında işletmeye açılan İzmir-Kasaba (Turgutlu) ile İzmir-Aydın demir yolu hatları Osmanlı'nın kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesine hizmet etmiş ve bu bütünleşme süreci diğer birçok bölgeye göre Batı Anadolu'da görece erken tarihlerde başlamıştır. Osmanlı ekonomisinin merkezdeki kapitalist ülke ekonomileriyle bütünleşmesine yardımcı olan ve bu anlamda bütünleşmenin temel dinamiklerinden biri olan demir yollarının Osmanlı Anadolu'sundaki tarihi 19. yüzyılın ikinci yarısına denk uzanmaktadır.⁴ Osmanlı Anadolu'sundaki demir yollarının yapımı diğer birçok yeniliğe göre daha erken tarihlerde başlamıştır. Bu noktada, Batı Anadolu'nun zengin ve verimli tarım topraklarına sahip olması İngiltere'nin dikkatini çekmiş ve İngiltere öncelikle kendi tarımsal ürün ve gıda maddelerini karşılamak için bu bölgenin zengin mahallerini birbirine bağlamak istemiş ve bu doğrultuda demir yolu yapım teşebbüsünde bulunmuştur. Bu teşebbüslerin ilki de İzmir-Aydın demir yolu hattı imtiyazının alınmasıyla somutlaşmıştır.⁵

¹ Ali Akyıldız, *Osmanlıda Ulaşımın Modernleşmesi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 147-148.

² Wolfgang Schivelbusch, *Demir yolu Seyahatinin Tarihi (19. Yüzyılda Mekân ve Zamanın Sanayileşmesi, Çev. Çiğdem C. Dikmen* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2022), 11-12.

³ Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 1-2.

⁴ Donald Quataert, "19. Yüzyıl'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: VI, 1985), 1630-1635.

⁵ Yakub N. Karkar, *Railway Development in the Ottoman Empire, 1856-1914* (New York & Washington: Vantage Press, 1972), 64-65.

1. İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba (Turgutlu) Hatları

Batı Anadolu Bölgesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren demir yolu ulaşımı alanında ciddi atılımlara sahne olmuş ve bu süreç demir yolu yapım imtiyazlarıyla ivme kazanmıştır. İzmir özelinde Batı Anadolu'nun 1850'lerin ortalarından itibaren demir yolu yapımına sahne olmasında çeşitli faktörler önemli rol oynamıştır. Öncelikle İzmir, 19. yüzyılda Osmanlı'nın en büyük ve aktif beş limanından biriydi, İzmir'in korunaklı bir limana ve zengin bir hinterlanda sahip olması ve hinterlandın tek çıkış kapısının İzmir Limanı olması İzmir'i Anadolu'nun ihracat merkezi yapmıştır. İzmir'in ihracat merkezi olmasının yanında dışarıya açılmasında ve modern ulaşım sistemleriyle tanışmasında daha önceden İzmir'e gelip yerleşen çeşitli milletlerden toplulukların da önemli katkıları olmuştur.⁶ İzmir'in Anadolu'nun ihracat odaklı bir limanı olması sadece 19. yüzyıla özgü bir durum da değildir; İzmir, 18. yüzyılın ortalarından yüzyılın sonlarına kadar (1745-1789) olan dönemde Fransa'ya yapılan ihracatın yaklaşık %34'ünü tek başına gerçekleştirmiş ve bu anlamda da ticari üstünlüğünü kanıtlamış bir kentti.⁷ İzmir'in bu önemine binaen ve bölgenin ticari yatkınlığıyla beraber bölgenin yer altı ve yer üstü kaynakları bölgeyi cazip bir çekim merkezi hâline getirmiştir. İzmir ve hinterlandında ipek, üzüm, zeytin, zeytinyağı, palamut, meyan kökü, afyon, tiftik, yapağı, balmumu, halı, mazi, pamuk, kökboya gibi bir dizi önemli tarımsal ürün yetiştirilmekteydi. Verimli Batı Anadolu topraklarında yetiştirilen bu ürünler İzmir'e getirilir ve buradan da yurt dışına gönderilirdi. İzmir, ihracatla birlikte ithalatın da önemli merkezleri arasındaydı. İzmir Limanı'na birçok ülke bandıralı gemi giriş yapmakta ve başta yünlü kumaşlar ve ipekliler gibi tekstil ürünleri olmak üzere kahve, şeker, pirinç, kâğıt, cam ve çeşitli madenler ithal edilip demir yolu öncesi deve kervanlarıyla Anadolu'nun içlerine gönderilmekteydi.⁸ İzmir ithalatında 18. yüzyılda Fransa ve Fransız ürünleri kayda değer bir rol oynarken 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İngiltere ve İngiliz ürünleri etkili olmaya başlamıştır. İngiltere'nin bu başarısında ucuz ve bol miktarda ürettiği tekstil ürünleri önemli bir rol oynamış ve ilerleyen yıllarda bu sayede İngiltere İzmir Limanı'nın en önemli ithalatçısı olabilmıştır.⁹

İzmir'e 18. yüzyılda Fransa ve daha sonra İngiltere ağırlıklı gelen bu ithal ürünler, Anadolu'nun içlerine yukarıda da ifade edildiği üzere deve kervanlarıyla gönderiliyordu. Deve kervanlarının iç ticarete kullanılması uzun bir tarihi geçmişe sahip olmakla birlikte develerin kısa mesafe ticaretinde daha çok gerekli emtianın taşınmasında kullanıldığı, uzun mesafe ticaretinde ise daha farklı bir emtia kompozisyonuyla yola devam ettiği genel bir kabul görmektedir.¹⁰ Deveyle taşımacılık İzmir-Aydın arasındaki bölgede de uzun zamandır kullanılan bir ulaşım sistemi idi ve iki şehir arasındaki mesafe deve kervanlarıyla yaklaşık 4 gün sürmekteydi. Bu süre taşınan ürünlere yönelik kimi zararları bünyesinde barındırıyordu. Ulaşım sistemindeki bu gibi aksaklık ve olumsuzluklardan ötürü, İzmir'de ikamet eden yabancı tüccarlar harekete geçerek Batı Anadolu'nun doğrudan İzmir Limanı'na bağlanması için bir demir yolu hattının yapılmasını gündeme getirmişlerdir. Yabancı tüccarlar, böyle ciddi bir

⁶ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul: Bilim Yayınları, 1974), 33-35; 40-41.

⁷ A. Mesud Küçükcalay, Numan Elibol, "Osmanlı Döneminde İzmir'den Yapılan İhracatın Analizi" *Belleten* 306 (2022): 609, erişim tarihi: 29 Aralık 2023, <https://doi.org/10.37879/belleten.2022.603>

⁸ Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı (Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 15-17.

⁹ Elena Frangakis, "The Ottoman Port of İzmir in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, 1695-1820" *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 39 (1985): 149-150, erişim tarihi: 10 Şubat 2024, https://www.persee.fr/doc/remmm_0035-1474_1985_num_39_1_2071#. İzmir Limanı ve rihhtimla ilgili ayrıca şu kaynaklara bakılabilir: Onur Çapar, *Osmanlı Devleti'nde Fransız Sermayesi (1838-1914)* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2020), 124-131; Cânâ Bilsel, "Modern Bir Akdeniz Metropolüne Doğru", *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, Der. Marie-Carmen Symnelis, Çev. Işık Ergüden (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 143-160; Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti* (İstanbul: Literatür Yayınları, 2011), 347-355.

¹⁰ İlber Ortaylı, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I* içinde, (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2000), 99-100.

girişimin devlet eliyle yapılamayacağını farkında olarak demir yolu yapımı için yabancı sermayeye, daha doğru bir ifadeyle, İngiliz sermayesine başvurmuşlardır.¹¹

İzmir-Aydın arasında bir demir yolu hattının inşa imtiyazını elde etmek üzere Georges Whytes, Joseph Paxton, Augustus William Rixon ve William Jackson gibi İngiliz tüccarları adına hareket eden Robert Wilkin, 11 Temmuz 1856 tarihinde demir yolu imtiyazı için Osmanlı Devleti'ne başvurmuştur. Wilkin, imtiyazı elde edebilmek için İstanbul'daki İngiliz büyükelçisinin de yardımını almayı ihmal etmemiştir. Yapılan bu başvuru Meclis-i Mahsusta görüşülmüş ve şirketle yapılacak sözleşmenin detayları hazırlanmıştır.¹²

Robert Wilkin tarafından yapılan başvuru, Meclis-i Mahsustan geçtikten sonra 23 Eylül 1856 tarihinde çıkarılan bir fermanla kabul edilmiş ve Anadolu'da döşenecek ilk demir yolu olan İzmir-Aydın hattının imtiyazı, adı geçen İngiliz tüccarlarına verilmiştir. Verilen imtiyazda Osmanlı hükûmetinin, İzmir'den Güzelhisar-ı Aydın'a kadar inşa edilecek demir yolu hattının inşa imtiyazını ruhsatnamede belirtilen şartlar çerçevesinde şirkete verdiği belirtilmiştir.¹³ Osmanlı hükûmeti tarafından İngiliz grubuna verilen fermanla, demir yolunun inşası için Londra'da kurulan şirketin kurucuları arasında Joseph Paxton, George Whytes, William Jackson ve August Rixon gibi İngiliz tebaasından kişilerin yer aldığı, bunları temsilen Dersaadet'te Robert Wilkin'in görevlendirildiği ve Wilkin tarafından verilen layihanın Meclis-i Âli-i Tanzimat ile Meclis-i Âli-i Vükelada görüşülüp tetkik edildiği belirtilmiştir. Fermanla ayrıca, inşa işini üstlenecek şirketin *Devlet-i Âliyye'nin nizamât-ı mer'iyyesine tâbi* olup devletin nezaretinde bir Osmanlı şirketinin tesisine izin verildiği, aynı zamanda imtiyazın elli yıl süreyle verildiği kaydedilmiştir.¹⁴

İzmir-Aydın hattını yapacak şirketin sermayesi 1.200.000 sterlindi. Demir yolu hattının yapımı için yapılan mukavelenamenin 16. maddesi gereği, şirketin 24.000 lira¹⁵ kefalet akçesini devlete vermesi gerekiyordu; ayrıca hat dört yıl içinde tamamlanmadığı takdirde şirket tarafından verilen bu teminat akçesinin devlet hazinesinde kalacağı belirtilmişti.¹⁶ İzmir-Aydın hattını yapacak şirket, daha sonraki zaman diliminde imtiyazı İngiltere'de bulunan başka bir şirkete devretmiştir. İmtiyazı alan yeni şirket daha önce yapılan mukavele ve şartname gereği yükümlülüklerini yerine getirmeyi taahhüt etmiştir.¹⁷ Yeni şirket imtiyazı devraldıktan sonra Mayıs 1857 tarihinde *The Ottoman Railway from Smyrna to Aidin* (İzmir'den Aydın'a Osmanlı

¹¹ Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, 16-17.

¹² T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Name-i Hümayun Evrakı (A) DVN. NMH, 8/21, 20 Safer 1273 (20 Ekim 1856); Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, 17.

¹³ BOA, *İrade Hariciye (İ.HR)*, 136/7040, 13 Safer 1273 (13 Ekim 1856); BOA, A} DVN. NMH. 8/21, 20 Safer 1273 (20 Ekim 1856).

¹⁴ BOA, *İ.HR.* 136/7040, 13 Safer 1273 (13 Ekim 1856). İlk demir yolu hattının yapımı ilgili fermanla şu cümlelerle ifadesini bulmuştur: "İzmir'den Güzelhisar-ı Aydın'a kadar bir demir yol inşası zımında Londra'da zuhur eden kumpanyanın müessisleri olan İngiltere muteberanından mösyö Jozof Bakston (Joseph Paxton), Jorj Vaytis (George Whytes) ve Vilyam Caksın (William Jackson) ve Ogust Rikson (August Rixon) taraflarından vekâlet ve mezuniyet-i kâmile ile Dersaadet'ime gelmiş olan Rober Vilkin'in (Robert Wilkin) takdim ettiği bir kıta layiha Meclis-i Âli-i Tanzimatta ve Meclis-i Âli-i Vükelâda müzakere ve tetkik ve mütalaa ile usul-i Devlet-i Aliyye'mize tevfiikan kararlaştırılmış olan bir kıta mukavelename mücebince işbu tariki yapacak olan bu kumpanya daimi olarak Devlet-i Aliyye'mizin nizamât-ı mer'iyyesine tâbi ve nezareti tahtında olarak bir Osmanlı şirketi ve elli sene müddet-i imtiyaziyyesi olmak üzere teşekkül ve teessüsüne taraf-ı şahânemizden ruhsat verilmiş (...)"

¹⁵ Osmanlı arşiv belgelerinde, kefalet akçesi, 24.000 lira olarak kaydedilmiştir, teminat akçesinin sterlin veya Osmanlı lirası olduğu belirtilmemiştir. İlgili Osmanlı kaynaklarında teminat akçesi ile ilgili süreç: "İş bu Ferman-ı Ali'nin müessislerine verilmesi mukavelenâmenin on altıncı maddesi mücebince yirmi dört bin (24.000) lira kefalet akçesinin verilmesine müteallik olup kendilerinin meblağ-ı mezbûru Londra'da sefaret-i seniyyeye teslim ve Ferman-ı Ali ve mukavelenâmeyi orada ahz ü teslim edecekleri ve Dersaadet'te olan vekillerinin ifadesinden anlaşılmiş olduğundan (...)" sözleriyle açıklanmıştır. Kefalet / teminat akçesinin sterlin olduğu Aydın Vilayet Salnamesi ile Akyıldız'ın araştırmasında belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., *Aydın Vilayet Salnamesi*, (Def'a 10, H. 1304), 128; Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, 19.

¹⁶ BOA, *İ.HR.* 136/7040, 13 Safer 1273 (13 Ekim 1856); *Aydın Vilayeti Salnamesi*, (Def'a 10, H. 1304), 128; Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, 19.

¹⁷ *Aydın Vilayeti Salnamesi*, (Def'a 10, H. 1304), 128-129.

Demir Yolu) adında bir şirket kurmuştur. Kurulan yeni şirket, daha önce hazırlanan plan ve haritaları beğenmeyip İzmir'e mühendisler göndererek yeni haritalar hazırlatmıştır. Bu yeni plana göre inşa edilecek hat üç kısım olarak belirlenmişti.¹⁸ Anadolu coğrafyasında ilk defa olmak üzere döşenecek bu hattın inşasına, imtiyaz verilmesinden yaklaşık¹⁹ bir yıl sonra, 22 Eylül 1857 tarihinde başlanılmıştır. Bu gün birtakım önemli merasim ve kutlamalar yapılarak bu ilk demir yolu hattının inşası kutlanmıştır.²⁰ 22 Eylül 1857'de inşaatına başlanan hattın İzmir dışındaki ilk şubesinin 1858 yılı sonlarından önce açılması planlanırken ayrıca hat için gerekli olan lokomotif motorları gibi araç ve gereçlerin de öncelikle temini üzerinde durulmuştur.²¹ Eylül 1857'de inşaatına başlanan bu hat her ne kadar ilk dönemlerde hızlı bir inşa faaliyetine şahit olmuşsa da daha sonra hattın 1860 yılı baharından önce tamamlanamayacağı bilakis İngiliz konsolosu tarafından belirtilmiştir. 1860 Haziran ayında şirket yönetim kurulu ile yüklenici arasındaki anlaşmazlıktan dolayı hattın yapımı da askıya alınmıştır.²² İzmir-Aydın arasında inşa edilecek bu hat, karşılaşılan birçok zorlukla beraber yaklaşık on yıl gibi uzun bir zaman diliminden sonra nihayet 1 Temmuz 1866 tarihinde resmen açılabilmiş ve Batı Anadolu'nun iki önemli merkezi birbirine bağlanabilmiştir.²³

İzmir-Aydın demir yolu hattının bitirilmesi bölgede birçok değişikliği beraberinde getirmiştir. Bu değişikliklerin başında da araştırmamızın konusunu oluşturan İzmir hinterlandındaki emtianın taşınması gelmektedir. Ticari emtianın taşınması sadece İzmir-Aydın hattı ile sınırlı kalmamış aynı zamanda yine İzmir merkezli İzmir-Kasaba (Turgutlu) hattı da hinterlandtaki emtianın taşınmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu noktada, Kasaba hattının İzmir-Aydın hattıyla benzer bir inşa süreci geçirdiği söylenebilir. İzmir-Aydın hattı yapımı için 23 Eylül 1856'da imtiyaz verildikten birkaç yıl sonra başka bir İngiliz şirketi, İzmir-Kasaba (Turgutlu) arasında bir demir yolu hattı inşa etmek için imtiyaz almıştır. Bu demir yolu hattının yapımı için iki farklı şirket imtiyaz talebinde bulunmuştur. Bu taleplerden biri, Londra'da kurulan bir şirket adına hareket eden ve İzmir'de ikamet eden A. Edwards tarafından verilmiştir. Diğer teklif ise İzmir-Aydın Demir Yolu Şirketi adına Robert Wilkin tarafından yapılmıştır. Edwards'ın imtiyaz teklifi, İzmir merkez olmak üzere Kasaba, Alaşehir ve Uşak'a uzanan bir demir yolu yapımını ve Kasaba'dan Manisa'ya bir yan şube ile hattın daha sonraki tarihlerde Dersaadet'e kadar uzatılmasını içeriyordu. İzmir-Aydın şirketinin vekili olarak görev yapan Robert Wilkin tarafından 30 Nisan 1857 tarihinde yapılan teklif ise yine İzmir merkezli olmak üzere Manisa'ya²⁴ kadar bir demir yolu hattının yapımını öngörmekteydi.²⁵ İzmir-Kasaba arasındaki hattın yapım imtiyazı, Osmanlı kurumları arasında yapılan değerlendirmeler

¹⁸ BOA, *Irade Meclis-i Vala (İ. MVL)*, 385/16828, 8 Rebiyülahir 1274 (26 Kasım 1857); Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, 23-24.

¹⁹ Hattın yapımına ilişkin imtiyaz 23 Eylül 1856'da verilmişti. İzmir-Aydın arasındaki demir yolu hattının inşa faaliyetlerine ise 22 Eylül 1857'de başlanabilmiştir, bu anlamda inşa faaliyetlerinin bir yıl sonra başlayabildiği görülmektedir. Hattın inşa faaliyetleri devletin resmî kayıtlarına şu şekilde geçmiştir: "(...) bir güne evvel yani alafranga Eylül'ün yirmi ikinci günü bazı merasim-i mahsusa icrasıyla emr ü inşaya mübaşeret olunmuş olub şöyle ki tarik-i mezkûrun evvelce memuru marifetiyle keşf olunan hattı üzerine (...)”

²⁰ BOA, *İ. MVL*, 385/16828, 8 Rebiyülahir 1274 (26 Kasım 1857).

²¹ BOA, *İ. MVL*, 385/16828, 8 Rebiyülahir 1274 (26 Kasım 1857).

²² Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914* (Chicago & London: The University of Chicago Press, 1980), 183.

²³ *Report by Major Law on Railways in Asiatic Turkey*, 1896, 10; Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, 35; Ali Akyıldız, "Osmanlı Anadolusunda İlk Demir yolu: İzmir-Aydın Hattı (1856-1866)", ed. E. İhsanoğlu, M. Kaçar, *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri* içinde (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1995), 265.

²⁴ Wilkin tarafından verilen arızanın tercümesi olan ilgili Osmanlı kaynaklarında İzmir-Manisa arasındaki hattın imtiyaz talebi hakkında şunlar kaydedilmiştir: "(...) Şerait-i münakide-i malûme ile mezkûr kumpanyanın İzmir'den Mağnisa'ya kadar demir yolu inşa eylemesine müsaade buyrulmasını saltanat-ı seniyyeye teklif ederim.”

²⁵ BOA, *Hariciye Tercüme Odası (HR.TO)*, 467/18, 30 Nisan 1857; Arif Kolay, "Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demir yolu Hattı: İzmir-Kasaba (Turgutlu) Demir yolu" *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 54 (2017): 91-92, erişim tarihi: 31 Aralık 2023, Doi: [10.16992/ASOS.12730](https://doi.org/10.16992/ASOS.12730); Arif Kolay, *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demir yolu, İzmir-Kasaba Hattı ve Uzantıları (1863-1897)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 24-25.

neticesinde İngiliz vatandaşı ve gazeteci A. Edwards'a verilmiştir. Edwards tarafından yapılacak hat, İzmir'ten Eskişehir'e ve oradan da Sivas'a kadar uzatılacak ve Eskişehir'den İzmir'e bir şube ile bağlanacaktı; ayrıca İzmir'ten Üsküdar'a kadar uzanacak bir diğer şubenin de tesis edilmesi bu hat kapsamında öngörülüyordu. Bu hat için talep edilen kefalet / teminat akçesinin ilk taksiti 10.000 İngiliz lirası idi; Edwards'ın bu miktarı mukavele ve şartname hükümleri gereği hazineye ödediği anlaşılmaktadır.²⁶ Edwards'ın ilk taksiti ödemesinin ardından haritaların hükûmete takdimi ile kefalet akçesinin ikinci taksiti olan 20.000 İngiliz lirasını 3 Ekim 1862 tarihine kadar hazineye ödemesi gerekiyordu. Fakat Edwards'ın, imtiyazını aldığı hatlarla ilgili şartname ile mukavelenamede değişiklikler talep etmesine rağmen bu istekleri Osmanlı hükûmeti tarafından kabul edilmeyince Edwards'ın aldığı imtiyazı devretmek istediği anlaşılmaktadır. Osmanlı hükûmeti de yolun uzunluğu ve genişliğini göz önüne alarak bu talebi değerlendirerek imtiyazın şartlar gereği iki farklı şirkete ihale edilmesini uygun bulmuştur. Bu hususta, İzmir-Kasaba arasındaki hattın imtiyazı Edward Price'a verilirken imtiyazı alınan diğer yol ve benzeri işlerin hukuku da James Landon'a bırakılmıştır. İmtiyaz bu şekilde el değiştirirken daha sonra çıkarılan bir fermanla İzmir-Kasaba arasındaki hattın imtiyazı 4 Temmuz 1863 tarihiyle 99 yıllığına Edward Price'a verilmiştir²⁷

Price'a 99 yıllığına verilen imtiyaz kapsamında 10 maddelik bir mukavele hazırlanmış ve İzmir-Kasaba hattının ne şekilde yapılacağına teknik detayları belirlenmiştir. Mukavelenamenin 1. maddesinde, İzmir'den Kasaba'ya kadar demir yolu inşa edilerek işletilmesi hukukunun Edward Price'a verildiği belirtilmiştir. Mukavelenamenin 10. maddesinde ise Eskişehir'den İzmir'e bir şubesi olmak üzere İzmir'ten Sivas'a ve Üsküdar'a kadar yapılacak demir yolu imtiyazına ilişkin daha önce yapılmış şartname ve mukavelenamenin feshedildiği belirtilmiştir. Mukavelenamenin sonuç kısmında ise hattın yapımıyla ilgili bu mukavelenamenin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyede etraflıca mütalaa ve tetkik edildiği ve sonrasında iki nüsha hazırlanarak biri Edwards Price'a diğeri de korunmak üzere Divân-ı Hümayun Kalemine gönderildiği kaydedilmiştir. Hazırlanan mukavelenamede Price ile birlikte Nafia, Maliye ve Hariciye nazırlarının da imzaları bulunmaktaydı.²⁸ Bu mukaveleden başka hattın yapımı hakkında 74 maddelik oldukça detaylı bir şartname de hazırlanmış ve İzmir-Kasaba arasında inşa edilecek hattın harita kabul tarihinden itibaren dört yıl içerisinde bitirilmesi ve işletmeye açılması öngörülmüştü.²⁹

İzmir-Kasaba hattı için öncelikle İzmir-Bornova ile Menemen arasındaki 35 km'lik yolun plan ve haritalarının teslim edilmesi ve arazi satışlarıyla ilgili sürecin de bitirilmesi gerekiyordu. Bu anlamda, ilgili hattın inşaat çalışmalarına resmî olarak 19 Nisan 1864 tarihinde başlandığı anlaşılmaktadır. Demir yolu hattının geçeceği yerlerde arazinin düzenlenmesi devam ederken aynı zamanda araç gereçlerin yurt dışından getirilmesine de özen gösteriliyordu ki bunlar gümrük resminden muaf tutulmuştur. Devlet, bu hattın yapımına önem verdiği için devlete ait ormanlardan şirketin kereste ihtiyacının karşılanması da mümkün olmuştur.³⁰ İnşa edilecek bu hat, üç kısımdan oluşuyordu, bunlar sırasıyla İzmir-Menemen, Menemen-Manisa ve Manisa-Turgutlu hatlarıydı. Bu hat üzerinde yapılacak demir yolu için hazırlanan harita ve planlar Osmanlı hükûmetine takdim edilmiş ve devlet tarafından tasdik edilmişti.³¹ İzmir'i Batı Anadolu'nun önemli bir üretim merkezine bağlayacak bu hattın inşa süreci hızlı bir şekilde gelişmiş ve Turgutlu'ya kadar olan kısım 1865 Aralık ayında bitirilmiş ve işletmeye hazır hâle getirilmişti. Daha sonra hat üzerinde bulunan istasyonların tamamlanmasından sonra bu demir

²⁶ BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 25/1103, 21 Rebiyülevvel 1279 (16 Eylül 1862).

²⁷ Kolay, *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demir yolu*, 25-26.

²⁸ BOA, *Sadaret Mukavelenameler (A)DVN. MKL*, 36/1, 24 Safer 1312 (27 Ağustos 1894).

²⁹ BOA, *A)DVN. MKL*, 36/1, 24 Safer 1312 (27 Ağustos 1894). Hatla ilgili mukavele ve şartname hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Kolay, *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demir yolu*, 26-31.

³⁰ Kolay, *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demir yolu*, 37-38.

³¹ BOA. İ. MVL, 530/23792, 08 Zilhicce 1281 (4 Mayıs 1865); Kolay, *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demir yolu*, 39.

yolu hattının resmî açılışı 23 Ocak 1866 tarihinde görkemli bir törenle yapılmıştır. İzmir-Kasaba demir yolu hattının beklenilenden çok daha kısa bir sürede yaklaşık 1 yıl 8 ay gibi bir zaman zarfında inşa edilebilmesi o dönemin teknolojik alt yapısı düşünüldüğünde dikkate değer bir çalışmadır. Böyle bir girişimin bu kadar kısa sürede bitirilmesi Osmanlı Devleti'nde pek rastlanılan bir durum değildi; hattın 2 yıldan daha kısa bir sürede bitirilmesi devlet adamları tarafından da takdirle karşılanmıştır.³² Kasaba'ya kadar uzatılan bu önemli demir yolu hattı 23 Ocak 1866 tarihinde işletmeye açıldıktan sonra demir yolunun Alaşehir'e kadar uzatılması gündeme gelmiştir. 1866 yılında çıkan bazı süreli yayınlarda bu hattın Alaşehir'e kadar uzatılacağı ve imtiyazının yine Edwards Price'a verildiği kaydedilmiştir.³³ Alaşehir'e kadar hattın uzatılması düşüncesi, 1867 yılında somutlaşmış ve Kasaba-Alaşehir arasında yapılacak hattın inşa faaliyetleri 8 Haziran 1867 tarihinde başlamıştır. Haziran 1867'de inşaatına başlanan hattın inşa faaliyetleri mali yetersizlikler nedeniyle kesintiye uğramıştır. Kesintiye uğrayan hattın yeniden inşa faaliyetlerine başlaması ise 31 Mart 1873 tarihinde mümkün olmuştur. Mart 1873'te başlayan inşa faaliyetleri, Kasaba-Alaşehir arasındaki 76 km'lik bir demir yolu yapımını öngörmekteydi ve bu hat için gerekli olan sermaye 380.000 lira idi. İnşaat süreci birtakım olumsuzluklara rağmen hızlı bir şekilde devam edebilmiş ve bu hat resmî olarak Mart 1875 yılı başlarında işletmeye açılmıştır. Bu hattın işletmeye açılmasıyla İzmir-Alaşehir arasındaki demir yolu ulaşımı 1875 bahar aylarında mümkün hâle gelmiş ve bu hat, bölgenin sosyoekonomik anlamda bütünleşmesine hizmet etmiştir.³⁴

Alaşehir'e 1875 yılı itibarıyla uzatılan hat, daha sonraki zaman zarfında çeşitli tarihlerde Batı Anadolu Bölgesi'nin diğer mahallerine de uzatılmak istenmiştir. Bu önemli mahallerden biri Soma idi. İzmir-Kasaba Demir Yolu Şirketi, Manisa civarında bir yerden başlamak şartıyla Soma'ya kadar olan takriben 92 km'lik bir demir yolu hattının inşası için imtiyaz talep etmiştir. İmtiyaz talebi bizzat şirket idare meclisi reisi tarafından yapılmıştır.³⁵ Soma'ya kadar bir demir yolu hattının yapılması Ticaret ve Nafia Nezareti ile Meclis-i Vükelâ gibi devlet kurumları arasında çeşitli yazışmalara konu olmakla beraber nihayetinde demir yolları yapımının ülkenin gelişmesine ön ayak olacağı belirtilerek imtiyaz talebi Mayıs³⁶ 1888 tarihli bir irade ile kabul edilmiştir.³⁷ İradenin verilmesinden yaklaşık 6 ay sonra 92 km'lik demir yolu hattının inşa faaliyetleri 23 Kasım 1888'de başlamış ve bu önemli hat 17 ay gibi kısa bir sürede tamamlanarak 1 Mayıs 1890 tarihinde işletmeye açılmıştır. Bu hat, Manisa-Soma arasında Karaağaç, Saruhanlı, Mihailli, Kayışlar, Kapaklı, Akhisar, Süleymanlı, Harta ve Kırkağaç gibi mevkileri takip edip Soma istasyonunda son buluyordu.³⁸

1890 yılı itibarıyla Soma'ya kadar uzatılan Kasaba hattının, 1890'lı yılların ortalarından itibaren Alaşehir'den Afyonkarahisar'a kadar uzatılması gündeme gelmiştir. Demir yolunun Ege Bölgesi'nden ziyade artık İç Batı Anadolu'ya doğru genişlediği bu dönemde Kasaba hattının Alaşehir-Elvanlar arasındaki kısmı Temmuz 1897'de bitirilmiş ve bu noktadan sonra Uşak'a kadar uzatılması düşünülmüştü. Nitekim inşası hızla yürütülen demir yolu birkaç ay sonra Uşak'a varmış ve bu bölüm 10 Eylül 1897'de resmî törenle açılmıştı. Hattın devamı olan Afyonkarahisar-Dumlupınar arasındaki kısmın inşaatı ise Kasım 1897'de tamamlanmıştı. Bu şekilde Ekim 1895'te başlayan Alaşehir-Afyon hattı Kasım 1897'de bitirilmiş ve böylece

³² *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, (23 Ramazan 1282 / 9 Şubat 1866), S: 341, 1; Kolay, *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demir yolu*, 42-43.

³³ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, (23 Ramazan 1282 / 9 Şubat 1866), S: 341, 1.

³⁴ Kolay, *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demir yolu*, 59, 69-73; Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi* (Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978), 322-323.

³⁵ *BOA, Yıldız Resmî Maruzat (Y.A. RES)*, 42/18, 21 Şaban 1305 (3 Mayıs 1888).

³⁶ İmtiyazın verilme tarihi hakkında farklı tarihler söz konusudur. Bu anlamda Kolay'ın doktora tezi ve aynı zamanda İzmir-Kasaba hattı hakkında ayrıntılı bilgi veren çalışmasına (Kolay, *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demir yolu*, 88-89) bakılabilir.

³⁷ *BOA, A)DVN. MKL*, 30/6, 09 Ramazan 1305 (20 Mayıs 1888); Kolay, *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demir yolu*, 87-90.

³⁸ Kolay, *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demir yolu*, 102-103.

Kasaba hattı yaklaşık 251 km'lik yeni bir alanda demir yolu ulaşımını mümkün kılmıştır.³⁹ Bu bakımdan İzmir-Kasaba hattının 1898 yılı itibarıyla İç Batı Anadolu'nun verimli hinterlandına kadar uzanabildiğini ve aynı şekilde demir yolu ulaşımını mümkün kılarak tarımsal ürünler ile emtia sevkiyatına da yeni bir ivme kazandırdığı söylenebilir.

2. İzmir Limanı'na Demir Yollarıyla Tarımsal Ürün ile Ticari Emtia Sevkiyatı

İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demir yolları, 20. yüzyıla doğru demir yolu hatlarını İç Batı Anadolu'ya doğru genişleterek Afyonkarahisar'ın da dâhil olduğu geniş ve verimli bir hinterlandta faaliyetlerini devam ettirdiler. Bilindiği gibi günümüzde Ege Bölgesi ile Batı Anadolu topraklarını kapsayan mahaller, erken modern dönemde Anadolu coğrafyasında pazar için tarımsal üretim faaliyetlerinin başladığı mahaller olarak kabul edilmektedir ve bu anlamda bu mahallerde tarımsal üretimin pazara yönelmesi 17. yüzyıla kadar gitmektedir.⁴⁰ Bölgenin erken dönemlerden itibaren yurt dışı piyasaları için üretimde bulunması bölgede yetiştirilen ürün çeşitliliğini etkilediği gibi ihracatını da tetiklemiştir. Demir yolları, 20. yüzyılın başında bahsedilen bölgelerdeki ürünleri doğrudan İzmir Limanı'na sevkiyatını gerçekleştirmiş ve bu anlamda İzmir'in hinterlandıyla ihracata yönelik sürekli bir mal akışının sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Limana sevk edilen ürün ve bu ürünlerin hacimleri hakkında elimizde 20. yüzyılın ilk yıllarında İzmir Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası tarafından İzmir İhracat-İthalat İstatistikleri adı altında periyodik aralıklarla yayımlanan veri setleri bulunmaktadır. Elimizdeki bu verilerden ilki 1901 yılına aittir ve bu veriler, İzmir-Aydın ile İzmir-Kasaba ve uzantıları demir yolu hatlarının 1901 yılının ikinci yarısından sonra İzmir Limanı'na nakliyatı yapılan emtianın neler olduğu, hacimleri ve toplam taşıma kapasitesi hakkında detaylı malumat vermektedir.⁴¹

1901 yılının ikinci yarısında (Temmuz-Ocak 1902)⁴² İzmir-Aydın demir yolu hattıyla yapılan nakliyata bakıldığında 6 aylık zaman diliminde demir yolunun 19.684 tonu diğer istasyonlar arasında olmak üzere yaklaşık 177.397 ton⁴³ emtiayı İzmir Limanı'na taşıdığı görülmektedir. İlgili tarihlerde, İzmir-Aydın hinterlandından İzmir'e en fazla taşınan ürün arpa olmuş ve toplam 57.352 ton arpa İzmir'e nakledilmiştir. Hinterlandta arpadan sonra en fazla taşınan bir diğer ürün ise 18.333 ton ile buğday olmuştur. Buğdaydan sonra sırasıyla zımpara, muhtelif meyve, ceviz, bakla, nohut, palamut ve meyankökü gibi ürünler gelmekteydi. Verilen rakam ve bilgilerden de anlaşılacağı üzere İzmir-Aydın hattı tarımsal ürünler ile madenlerin taşınmasında ve bu anlamda İzmir ihracatının da birincil ürünlerden oluşmasında doğrudan rol

³⁹ Kolay, *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demir yolu*, 150-155.

⁴⁰ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)* Çev. A. Anadol, N. Kalaycıoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 66-68.

⁴¹ *İzmir Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası İhracat-İthalat İstatistiği*, 1901 yılı. İzmir Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası İhracat-İthalat İstatistikleri veya kısaca İzmir Ticaret ve Sanayi Odası İstatistikleri 20. yüzyılın ilk yıllarından II. Meşrutiyet'e kadar olan dönemde İzmir ihracatı, Osmanlı'nın diğer liman kentleriyle yapılan ve ticarete konu olan ürün ile bunların hacmi, İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demir yollarının 6 aylık periyotlarla İzmir Limanı'na ne kadar emtia taşıdıkları, ihracatın ne tür emtiadan oluştuğu gibi geniş bir yelpazede istatistiki bilgi vermektedir. 1900-1908 yıllarında yayımlanan bu istatistikler, hem Osmanlıca hem de Fransızca yayımlanmıştır. 20. yüzyılın ilk yıllarındaki İzmir ve ticareti hakkında önemli bir kaynak grubunu oluşturan bu istatistikler, araştırmamızın da ana kaynakları arasında yer almaktadır. Bu önemli kaynak grubu bundan sonraki referanslarda, İzmir İhracat-İthalat İstatistikleri kısaltması ile verilecektir.

⁴² İzmir İhracat-İthalat İstatistikleri'nde "Aydın demir yolu hattının fi 1 Temmuz (1)317'den fi 31 Kânunuevvel (1)317 tarihine kadar olan nakliyatı" başlığı altında yapılan 6 aylık nakliyat verilmiştir. Rumi takvime göre verilen tarihler, 14 Temmuz 1901 ile 13 Ocak 1902 tarihlerini kapsamaktadır.

⁴³ İlgili kaynak grubunda taşınan mal ve emtianın hacimleri "kantarı-ı atik ve kantarı-ı cedid" olarak verilmiş, bunlar tarafımızca tona çevrilmiştir. Kantar, Osmanlı döneminde kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür ve bazı bölgelerde ağırlık ölçüleri değişmekteydi. Tanzimat döneminde başlatılan ölçü reformları çerçevesinde çıkarılan 27 Eylül 1867 tarihli Mesâhât ve Evzân ve Ekyâl-i Cedideye Dair Kanunnâme ile 1 kantar=100 kg eşitliği benimsenmiş, kantarı-ı atik olarak bilinen eski kantarın değeri ise 44 okka=56,4 kg olarak tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Cengiz Kallek, "Kantar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 317-320.

oynamıştır. Bu hat, hinterlandtan tarımsal ürün ve maden gibi birincil ürünlerin limana sevkiyatını gerçekleştirirken aynı zamanda İzmir Limanı'na yurt içi ve yurt dışından gelen ticari emtianın hinterlanda taşınmasında da önemli rol oynamıştır. 1901 yılının ikinci yarısında koloni / sömürge ürünleri olarak da bilinen kahve, şeker, pirinç 3.249 ton; tuz, 2.390 ton; petrol (gaz suyu) 2.382 ton; manifatura ve iplik, 2.192 ton ve gayr-ı muayyen eşya olarak kaydedilen yani listede ismi olmayan eşya ise 4.893 ton olarak iç bölgelere nakledilmiştir. İzmir'den hinterlandına doğru bu dönemde yapılan nakliyatın toplam hacmi ise yaklaşık 29.140 ton civarındaydı.⁴⁴

İzmir-Aydın hattıyla birlikte İzmir-Kasaba hattı da İzmir hinterlandından önemli miktarda emtianın limana nakledilmesine hizmet etmiştir. Bu noktada, Temmuz 1901 ve Ocak 1902⁴⁵ arasındaki 6 aylık dönemde Kasaba hattında hinterlandtan 70.995 ton arpa, 16.183 ton buğday, 11.699 ton üzüm, 11.391 ton palamut, 10.359 ton çeşitli emtialar (emtia-i mütenevvia), 8.785 ton bakla, 4.682 ton meyan kökü ve 3.943 ton hububat İzmir Limanı'na taşınmıştır. Bu ürünlerle birlikte ayrıca mevadd-ı zeytiyye,⁴⁶ halı, kömür ve zımpara madeni gibi ürün ve madenler de belirli miktarlarda nakledilmiştir. İzmir-Kasaba hattı 1901 yılının ikinci yarısında 26.358 tonu istasyonlar arasında yapılan nakliyat olmak üzere toplam 172.245 ton ticari emtia ve ürünün nakliyatını gerçekleştirmiştir.⁴⁷ Aşağıdaki tablo 1'de İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba hatlarının 1901 yılında en fazla taşıdıkları emtianın isim ve hacimleri verilmiştir.

Tablo 1. İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba Hatlarının 1901 Yılı'nın İkinci Yarısında İzmir Limanı'na Taşıdıkları Emtia ve Hacimleri

Ürün	İzmir-Aydın Hattı (1901 / Ton)	Ürün	İzmir-Kasaba Hattı (1901 / Ton)
Arpa	57.352	Arpa	70.995
Buğday	18.333	Buğday	16.183
Zımpara	6.973	Üzüm	11.699
Muhtelif Meyve	6.514	Palamut	11.391
Bakla ve Nohut	6.420	Çeşitli Emtialar	10.359
Palamut	5.930	Bakla	8.785
Meyan Kökü	5.106	Meyan Kökü	4.682
Pamuk	2.292	Hububat	3.943

Verilen rakamlardan da anlaşıldığı üzere, 20. yüzyılın ilk yıllarında İzmir merkezli işletilen demir yolu hatları, İzmir'in hinterlandıyla yoğun ticari ilişkiler sürdürmesine vesile olmuş ve 1901 yılının ikinci yarısında iki demir yolu hattı diğer istasyonlar arasında yapılan nakliyat da dâhil olmak üzere toplam 349.642 ton tarımsal ürün ve emtiayı İzmir Limanı'na taşımıştır. Aynı yılın ilk yarısıyla ilgili istatistikler bulunmamakla beraber normal koşullar altında bu iki demir yolu hattının yıllık ortalama 600.000-700.000 ton arasında emtia taşıdıkları söylenebilir. İzmir'in hinterlandıyla olan ticari ilişkisi, 20. yüzyılın başında demir yollarının etkisiyle daha da artmış ve İzmir ihracatının neredeyse tümünün hinterlandından gelen ürünlere dayalı olduğu kaydedilmiştir.⁴⁸ Bu yıllarda ayrıca demir yolu şirketleriyle deve kervan sahipleri arasında bir anlaşma yapılmış ve yapılan bu anlaşma hükümlerine göre deve kervanları iç bölgelerden aldıkları ürünü en yakın tren istasyonuna nakletmişlerdir. Bu şekilde iç kesimlerde trenin ulaşmadığı yerlerdeki ticari ürün ve emtia da deve kervanlarıyla taşınabilmiş ve

⁴⁴ *İzmir İhracat-İthalat İstatistiği* 1901, s. yok. İzmir İhracat-İthalat İstatistiklerinde demir yolu nakliyatı ile ilgili kısımlarda sayfa numaraları bulunmamaktadır. Demir yolu nakliyatıyla ilgili kısımda hem Osmanlıca hem de Fransızca verilen bilgiler bire bir örtüşmektedir ve istatistiki rakamlar genellikle aynı sayfada verilmiştir.

⁴⁵ İlgili istatistik, "Kasaba Demir yolu Hattı'nın fi 1 Temmuz 317'den fi 31 Kânunuevvel 317 Tarihine Kadar Olan Nakliyatı" başlığıyla verilmiştir. Rumi olarak verilen tarihler, 14 Temmuz 1901-13 Ocak 1902 arasındaki 6 aylık süreci kapsamaktadır.

⁴⁶ Yağlı bitkiler ve maddeler anlamına gelmektedir.

⁴⁷ *İzmir İhracat-İthalat İstatistiği*, 1901, s. yok.

⁴⁸ *İzmir İhracat-İthalat İstatistiği*, 1901, s. yok.

sonrasında İzmir'e nakledilmiştir; bu durum hem ürünlerin ziyan olmasını engellemiş ve ihracatı nicel olarak arttırmış hem de ürünlerin daha uygun fiyatlarla satılmasını sağlamıştır. Ayrıca hinterlandtaki ürünlerin yerinde toplanması için de çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu tür girişimler İzmir'de konuşlanan ve ihracat yapan ticaret evleri tarafından yapılmıştır. İzmir'deki bir ticaret evi, hinterlandtaki bu ürünleri toplamak için iç kesimlerde bir acente tesis etmiş ancak bu konuda başarılı olamamıştır.⁴⁹

İzmir'in ihracatında, hinterlandındaki tarımsal ürünler, maden ve ticari emtianın önemli bir rol oynadığı yıllık yayımlanan ihracat raporlarından⁵⁰ da anlaşılmaktadır. Bu açıdan 1901 yılına bakıldığında demir yoluyla İzmir'e getirilen üzüm, arpa, palamut, pamuk vb. ürünlerin ihracatın önemli kalemleri arasında olduğu görülmektedir. 1901 yılı ihracat kalemlerine bakıldığında arpa, değer olarak en fazla ihraç edilen ikinci ürün olarak karşımıza çıkmaktadır ki 1901 yılında 696.593 £ değerinde arpa ihraç edilmiştir. Bu noktada, demir yoluyla İzmir'e taşınan arpanın aynı yıl yurt dışı piyasalarına gönderildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1901 yılında ayrıca 379.825 £ değerinde palamut, 300.478 £ değerinde afyon, 215.003 £ değerinde pamuk ihraç edilmiştir. Bu hususta, İzmir Limanı'nın 1901 itibarıyla ihracatının önemli bir kısmının demir yoluyla İzmir'e getirilen birincil ürünlere dayandığı söylenebilir.⁵¹

İzmir merkezli demir yolu şirketlerinin İzmir ihracatındaki bu önemlerine rağmen 20. yüzyılın ilk yıllarında Anadolu Demir Yolu Şirketi'yle İzmir hinterlandındaki ürünlerin nakledilmesi konusunda rekabet hâlinde oldukları anlaşılmaktadır. Anadolu Demir Yolu Şirketi, İstanbul merkezli faaliyetlerini sürdürmekle beraber şirketin 1896 yılında Konya'ya demir yolu raylarını ulaştırması bir dönüm noktası olmuş ve şirket bu tarihten itibaren Afyon gibi İzmir-Kasaba hattının nüfuz / etki alanı içinde olan bölgelerdeki tarımsal ürün ve emtianın kendi işlettiği demir yolu hattıyla İstanbul'a nakledilmesine çalışmıştır. Bu rekabet ortamı 1900'lü yılların ilk yıllarında ivme kazanmış ve Anadolu Demir Yolu Şirketi, Orta Anadolu'da bariz bir üstünlük sağlarken İzmir-Kasaba hattı İç Batı Anadolu'daki önemini görece korumayı başaramamıştır.⁵²

Demir yolu şirketleri nakliyatını yaptıkları iç kesimlerdeki tarımsal ürünlerin depolanması için İzmir'de antrepolar tesis etme yoluna da gitmişlerdir; tesis edilen bu antrepolarda iç kesimlerden gelen üreticilerin tarımsal ürünleri de depolanmıştır. Demir yolu şirketleri bu antrepolarda kısa aralıklarla depolanan ürünler için daha makul fiyatlar teklif ederken bu sürenin bitiminden sonra daha yüksek ücretler talep etmekteydiler ki bu fiyatlar çok yüksek miktarlara varabiliyordu. Batı Anadolu'lu çiftçiler ve üreticiler ise bu durum karşısında genellikle ürünlerinin fiyatlarının yükselmesini umut edip ürünlerini yine o antrepolarda bırakıyorlardı.⁵³

Demir yoluyla İzmir Limanı'na mal ve ürün sevkiyatı daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bu hususta, elimizde bulunan 1904 yılının ilk yarısıyla ilgili istatistiklerde İzmir-Aydın şirketinin 1901 yılındakine benzer bir eğilime sahip olduğu görülmektedir. 1904 yılı 14 Ocak-13 Temmuz arasındaki 6 aylık⁵⁴ dönemde bu demir yolu şirketi, 7.801 ton buğday, 7.794 ton zımpara madeni, 7.218 ton palamut, 6.865 ton arpa, 4.988 ton üzüm, 3.932 ton ismi verilmeyen eşya, 3.849 ton pamuk, 3.635 ton meyan kökü, 3.713 ton pamuk tohumu gibi tarımsal ürün ve ham maddeyi İzmir'e taşımıştır. Aynı şirket, yine aynı dönem aralığında İzmir'den hinterlanda

⁴⁹ *Parliamentary Papers, Report for the Year 1901 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna* (London: Harrison and Sons, 1902), 4. Bundan sonraki referanslarda bu kaynak *Report for the year* kısaltması ile verilecektir.

⁵⁰ Burada söz konusu olan İngiliz Konsolosluk raporlarıdır ki bu raporlarda İzmir Limanı'nın ihracat-ithalat istatistiklerini hem değer hem de hacim olarak kalem kalem kayıt altına almıştır. Araştırmamızda da kullandığımız bu kaynak grubu İzmir ticareti ve ihracat-ithalat yapısıyla ilgili önemli bilgiler içermektedir.

⁵¹ *Report for the Year 1901 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna*, 1902, 7.

⁵² *Report for the Year 1902-03 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna*, 1904, 4-5, 9.

⁵³ *Report for the Year 1901 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna*, 1902, 4.

⁵⁴ İlgili tarih ve bilgiler istatistiklerde "Aydın Demir yolu Hattının Fi 1 Kanunu Sani 1319'dan Fi 30 Haziran 1320 Tarihine Kadar Olan Nakliyatı" başlığı altında verilmiştir, istatistiklerde sayfa numaraları bulunmamaktadır.

doğru da ticari ürün ve emtia sevkiyatını gerçekleştirmiştir. Bu hususta dikkati çeken nokta, iç kesimlerde koloni ürünleri olarak bilinen kahve, şeker, pirinç gibi ürünler ile yine tekstil alanında kumaş ve ipliklerin oldukça yaygın bir kullanım alanı bulduğu ve belli bir tüketim seviyesine eriştiğidir. İç kesimlere gönderilen bir diğer ürün ise Osmanlı Anadolu'sunda bulunmayan petrol ve petrol ürünleri idi. 1904 yılında İzmir'den iç bölgelere, 4.196 ton ismi verilmeyen emtia; 3.016 ton kahve, şeker ve pirinç; 2.203 ton tuz; 1.502 ton petrol; 1.125 ton manifatura ve iplik gönderilmiştir. Ayrıca daha az olmakla birlikte, kereste ve travers, çeşitli madenler ve un gibi maddeler de gönderilmiştir. İzmir-Aydın demir yolu hattı, 1904 yılının ilk yarısında yaklaşık 66.018 ton ürün ve ham maddeyi İzmir'e taşıırken hinterlanda da aynı zaman diliminde toplamda 15.017 ton ticari ürün ve emtiayı nakletmiştir. Toplam olarak bakıldığında bu demir yolu şirketinin 6 aylık dönemde 81.035 ton ürünü naklettiği anlaşılmaktadır.⁵⁵

1904 yılının yine ilk yarısında İzmir-Kasaba ve uzantıları hattına bakıldığında benzer ürün ve maddelerin nakliyatının yapıldığı dikkati çekmektedir. Bu cümleden olarak, 14 Ocak-13 Temmuz 1904 arasındaki 6 aylık dönemde⁵⁶ 20.987 ton palamut; 7.666 ton arpa; 7.091 ton kuru üzüm; 4.993 ton buğday; 3.579 ton çeşitli ürün olarak kaydedilen maddeler; 3.210 ton bakla; 2.549 ton çeşitli hububat; 1.766 ton pamuk; 1.434 ton yağlı tohum; 1.431 ton kömür İzmir'e bu demir yoluyla nakledilmiştir. Aynı dönemde İzmir-Kasaba hattından iç kesimlere doğru da mal ve ürün akışı olmuştur. Bu nakliyata bakıldığında kahve, şeker ve pirinç gibi ürünlerin önemli yekûna ulaştıkları görülmektedir. Bu tarihler arasında, 3.559 ton kahve, şeker ve pirinç iç kesimlere nakledilmiştir. Ayrıca 1.939 ton manifatura ve deri; 1.927 ton kükürt, soda ve gök taşı; 1.292 ton sebze, kuru meyve ve balık; 1.188 ton petrol; 1.082 ton maden kömürü; 973 ton yiyecek; 948 ton ambalajlı ürün; 819.5 ton çeşitli ürünler olarak kaydedilen emtia iç kesimlere ulaştırılmıştır. İzmir-Kasaba hattı, 1904 yılının ilk 6 ayında İzmir'e toplamda 56.612 ton taşıırken İzmir'den hinterlandına doğru olan mal nakliyatı da aynı süre zarfında 18.024 ton olmuştur. Diğer istasyonlar arasında yapılan nakliyat da dâhil edildiğinde bu hattın 6 aylık zaman zarfında 89.799 ton gibi bir ürün ve emtiayı taşıdığı anlaşılmaktadır, diğer bir ifadeyle 90.000 tona yakın bir ürün nakledilebilmiştir. 1904 yılının ilk yarısında her iki demir yolu hattı toplamda ise yaklaşık 171.035 ton raddelerinde bir ürün nakliyatı gerçekleştirmiştir. 1904 yılının ilk yarısındaki nakliyatın kısmen düşük olmasının ana sebeplerinden biri, nakliyat sezonunun kış ve bahar aylarına denk gelmesidir. Bahar aylarından sonra ve özellikle de yaz aylarında tarım ürünlerinin hasadı başladığından ürün nakliyatı buna bağlı olarak artış kaydetmekteydi.⁵⁷

1904 yılının ilk yarısında İzmir Limanı'na nakledilen ürünler ile ihracat kalemleri arasında doğrudan bir ilişki / korelasyon söz konusudur. 1904 yılında İzmir Limanı'ndan yurt dışı pazarlarına toplam 4.754.533 £ değerinde tarımsal ürün ve gıda maddeleri ağırlıklı bir ihracat yapılmıştır. Demir yolu ile taşınan ürün ve emtia ile ihraç edilen ürünlerden de anlaşıldığı üzere ihracat birincil ürünlere dayanmaktaydı. Bu anlamda 1904 yılında İngiltere'ye 2.594.601 £ değerinde ihracat yapılırken toplam ihracatın %54.57'si sadece İngiltere'ye yapılmış ve İngiltere verilen bu rakamlardan da görüleceği üzere 20. yüzyılın başında İzmir Limanı'ndan yapılan ihracatta önemini korumuştur. 1904 yılı ihracat ürünleri ve rakamlarına bakıldığında 37.273 ton ve 1.147.003 £ değerinde kuru üzüm (Sultan); 111.457 ton ve 603.570 £ değerinde arpa; 66.808 ton ve 471.402 £ değerinde palamut; 12.797 ton ve 452.728 £ değerinde incir; 291 ton ve 346.520 £ değerinde afyon; 1.452 ton ve 281.203 £ değerinde halı; 6.772 ton ve 264.388 £ değerinde pamuk; 1.986 ton ve 233.788 £ değerinde tütünün ihraç edildiği anlaşılmaktadır. İhraç edilen ürünlerin büyük kısmı 1904 yılında İzmir'e demir yoluyla nakledilen ürünler arasında yer almaktadır.⁵⁸

⁵⁵ *İzmir İhracat-İthalat İstatistiği*, 1904, s. yok.

⁵⁶ İlgili tarih ve bilgiler, "Kasaba Demir yolu Hattının Fi 1 Kanunu Sani 1319'dan Fi 30 Haziran 1320 Tarihine Kadar Olan Nakliyatı" başlığı altında verilmiştir.

⁵⁷ *İzmir İhracat-İthalat İstatistiği*, 1904, s. yok.

⁵⁸ *Report for the Year 1905 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna*, 1906, 6-7, 15-16.

Demir yollarının İzmir Limanı'ndan ihraç edilen ürünlerin nakliyatı üzerindeki etkisi II. Meşrutiyet yıllarına doğru da önemini koruyarak devam etmiştir. 1906 yılı bu açıdan önemli bir zaman dilimini oluşturmakla beraber bu yıl demir yollarıyla taşınan ürünler, yılın her iki dönemi için de ayrıntılı bir şekilde verilmiş ve bu da daha ayrıntılı bir analiz yapılmasını mümkün kılmıştır. İzmir-Aydın Demir Yolu Şirketi'nin, 1906 yılı Ocak-Haziran ve Temmuz-Aralık arasındaki 12 aylık dönemde İzmir Limanı'na en çok taşıdığı ürün ve emtia ile bunların hacimleri tablo 2'de ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo 2. İzmir-Aydın Demir yolu Hattının 1906 Yılında İzmir Limanı'na Taşıdığı Emtia ve Hacimleri

I. Dönem (Ocak-Haziran 1906)		II. Dönem (Temmuz-Aralık 1906)	
Ürün	Hacim (Ton)	Ürün	Hacim (Ton)
Pamuk	4.584	İncir	27.987
Pamuk Çekirdeği	4.571	Arpa	20.989
Gayr-ı Muayyen Eşya	3.865	Buğday	11.936
Palamut	3.744	Muhtelif Meyve	9.260
Zeytin Posası	3.437	Meyan Kökü	8.513
Üzüm	3.207	İncir (Hurda)	5.091
Meyan kökü	2.755	Darı ve Mısır	4.671
Buğday	2.743	Bakla ve Nohut	3.968
Arpa	2.592	Üzüm	3.918
Zeytinyağı	2.455	Zeytinyağı	2.726

Tablo 2'den de görüldüğü üzere İzmir-Aydın hattı 1906 yılında hacimleri değişmekle birlikte tarımsal ürün ve gıda maddelerini İzmir'e nakletmiştir. Hinterlandtan getirilen emtia ve ürünlerin ne kadarının İzmir piyasasında / iç pazarında tüketildiği bilinmemekle beraber gelen ürün ve malların önemli bir kısmı demir yolu şirketlerine ait antrepolarda muhafaza edildiğinden bu ürünlerin daha çok ihracat amaçlı depolandığı söylenebilir, bununla beraber doğal olarak iç kesimlerden demir yoluyla nakledilen belli miktarda tarım ürünleri ile gıda maddelerinin İzmir'de tüketildiği de belirtilmelidir. 1906 yılının ilk yarısında İzmir-Aydın hattı yaklaşık 56.193 ton mal ve emtia taşırken yılın ikinci yarısında bu rakam 132.879 tona kadar yükselmiştir. 1906 yılında yaklaşık olarak 189.072 ton kadar ürün ve emtia İzmir'e nakledilmiştir. Yılın ikinci yarısında ilk yarısına göre iki kat daha fazla mal ve emtia taşınmasının nedeni birçok ürünün hasat mevsimine denk gelmesi ve aynı zamanda uygun iklim koşullarıdır. Bu hususta özellikle incir, muhtelif sebze ve meyve ile üzüm gibi ürünlerin sevkiyatının yaz aylarında yapıldığı görülmektedir. 1906 yılında hinterlandtan bu hacimde ürün ve emtia nakliyatı yapılırken aynı hattın iç kesimlere yaptığı nakliyat hakkında herhangi bir malumat ve bilgi istatistiklerde verilmemiştir.⁵⁹

Aydın hattıyla birlikte 1906 yılında İzmir-Kasaba ve uzantıları hattı da önemli miktarda ürünün nakledilmesine hizmet etmiştir. İzmir-Kasaba Demir Yolu Şirketi, 1906 yılında Aydın hattından daha fazla ürün ve mal taşımıştır. Kasaba hattıyla ilgili verilere bakıldığında hem hinterlandtan İzmir'e hem de İzmir'den hinterlanda doğru mal ve emtia akışının söz konusu olduğu diğer bir ifadeyle kayıt altına alındığı söylenebilir. 1906 yılında İzmir-Kasaba hattının hem ilk 6 aylık dönemdeki hem de ikinci 6 aylık dönemdeki nakliyatının ayrıntıları söz konusudur. Bu minvalde, bu hattın 1906 yılında taşıdığı ürün ve emtia ile bunların hacimleri aşağıdaki tablo 3'te ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

⁵⁹ *İzmir İhracat-İthalat İstatistiği*, 1906, s. yok. Demir yolunun yaptığı sevkiyat ilgili istatistikte şu başlık altında verilmiştir: "Aydın Demir yolu Hattının Fi 1 Kanun-u Sani sene (1)321 tarihinden fi 30 Haziran sene (1)322 tarihine kadar olan Nakliyatı." Ayrıca istatistikte demir yolu nakliyatı Fransızca olarak da verilmiştir.

Tablo 3. İzmir-Kasaba Demir yolu Hattı'nın 1906 Yılında İzmir Limanı'na Taşıdığı Emtia ve Bu Emtianın Hacmi⁶⁰

Emtia / Eşya	I. Dönem (1906)		II. Dönem (1906)		Toplam (Ton)
	Gelen	Gönderilen	Gelen	Gönderilen	
	Ölçü / Kantar (metrik)	Ölçü / Kantar (metrik)	Ölçü / Kantar (metrik)	Ölçü / Kantar (metrik)	
İspirto, boya ve yağlar		2552		3163	316.3
Bagaj ve Mobilya		1392		1325	271.7
Buğday	57411		118050		17.546
Kereste	5112	10330	6176	13943	3.556
Ahşap	844		2516		336
Kömür	14009		11101		2.511
Maden Kömürü		7435		12723	2.015
Kantariye (Kahve, Pirinç, sabun, şeker)		39879		42203	8.208
Mekulât (Yiyecek)		6838		10735	1.757
Pamuk	11440		12779		2.422
Maden Suyu	1233		1468		270
Zuruf-u Emtia (ambalajlı)		6518		13392	1.991
Un ve kepek	3	1521	1201	1457	418
Ham Demir		6348		6814	1.316
Bakla	22647		112247		13.489
Hububat-ı Zeytiye (Yağlı tohumlar)	13817		23189		3.700
Muhtelif Tahıl	6619		35104		4.172
Yapağı ve Tiftik	610		5147		575.7
Sebze, meyve ve taze balık	435	8738	1094	2522	1.278.9
Manifatura, deri ve postlar	2412	23836	1921	33449	6.162
Muhtelif malzeme		4468		5912	1.038
Karpuz ve kavun	133		27144		2.728.7
Ham ve işlenmiş metaller		5293		7005	1.229.8
Paspas / Yolluk	601		371		97
Afyon	52		1073		167.4
Arpa	25564		527510		55.307
Petrol		14809		23054	3.786
Saman	4793		1346		613.9
Potasyum, Sülfür		13010		2512	1.552
Meyan Kökü	5888		42031		4.791
Kuru Üzüm	27650		119174		14.682
Tuz		968		1300	228.6
Tuğla ve Briket	425		1335		176
Tütün ve Tönbeki	530	2001		2125	465.6
Zeytinli Kek	1074		92		116.6
Halı	9667		6017		1.568
Palamut	54144		96747		15.089
Mamulât-ı Züccaciye ve Turabiye		2509		4177	668.6
Mütenevvi	34113	4346	40847	7652	8.695.8
YEKÛN	301226	162791	1195680	195463	185.516
İzmir Dışındaki İstasyonlar Arasında Yapılan Nakliyat	143463		192703		33.616

⁶⁰ İlgili veri ve tablolar İzmir İhracat-ithalat İstatistiği 1906 yılından derlenmiştir. Kantar olarak verilen mal ve eşyanın hacmi, tarafımızca tona çevrilmiş ve bu şekilde 1906 yılında İzmir-Kasaba hattının toplam nakliyatı hakkında bilgi verilmiştir.

Yukarıda verilen tablo 3'te de görüldüğü üzere İzmir-Kasaba hattı, İç Batı Anadolu Bölgesi'nde bulunan birçok bölgeye uzandığı ve demir yolu raylarını buralara ulaştırdığı için II. Meşrutiyet öncesi Anadolu coğrafyasındaki ihracat odaklı önemli demir yolu hatlarından biri hâline gelmiş ve taşıdığı yük miktarı da buna bağlı olarak artış kaydetmiştir. Nakledilen ürün ve eşyaya bakıldığında ilk 6 aylık dönemde 30.122 ton emtianın İzmir'e getirildiği ve aynı zaman diliminde 16.279 ton mal ve eşyanın ise iç kesimlere gönderildiği anlaşılmaktadır. İkinci 6 aylık dönemde, hem hasat mevsimi olması hem de daha uygun hava koşullarına sahip olması sebebiyle hinterlandtan İzmir'e yapılan nakliyatta önemli bir artış kaydedilmiş ve ilk 6 aya göre %296.9 oranında bir artış söz konusu olmuştur. Bu dönemde 119.568 ton ürün ve eşya İzmir'e taşınırken 19.546 ton civarında ticari eşya ve mal da iç kesimlere gönderilmiştir. 1906 yılında İzmir'e en çok sevkiyatı yapılan ürünlere baktığımızda arpa 55.307 ton ile ilk sırada yer alırken 17.546 tonla buğday ikinci sırada; 15.089 tonla palamut üçüncü sırada; 14.682 tonla üzüm dördüncü sırada; 13.489 tonla bakla ise 5. sırada yer almaktadır. Verilen rakamlara bakıldığında tarımsal ürün ve gıda madde arzının hinterlandtan karşılandığı ve ihracatın da yine bu birincil ürünlerin olduğu bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. İzmir Limanı'na gelen ve iç kesimlere nakledilen ürün ve emtiaya baktığımızda ise geçmiş yıllara benzer bir eğilim göze çarpmaktadır. Bu hususta özellikle koloni ürünleri veya Osmanlı kaynaklarına geçen ifadeyle kantariyye ürünleri kahve, şeker, pirinç ve sabun gibi maddelerin 20. yüzyılın ilk yıllarında geniş bir tüketici kitlesine ulaştığı söylenebilir. 1906 yılında, koloni ürünleri 8.208 ton civarında olmak üzere iç kesimlere nakledilmiştir. Aynı dönemde yine tekstil maddelerinin tüketimi de önemini korumuş ve 6.162 ton civarında mamul ürün ve eşyanın nakli söz konusu olmuştur. Ayrıca dışarıdan ithal edilen petrol ve petrol ürünleri de önemli ithal kalemlerden birini oluşturmaktaydı ve 1906 yılında 3.786 ton civarında petrol ve petrol ürünleri iç kesimlere gönderilmiştir. Yine ambalajlı ürünler ve yiyecek maddeleri de bu anlamda iç kesimlere gönderilen maddeler arasındaydı, ambalajlı emtia olarak kaydedilen ürünler yaklaşık 1.991 ton olarak iç kesimlere gönderilmiştir.⁶¹

İzmir-Kasaba hattı, 1906 yılında 185. 516 ton raddelerinde bir ürün ve emtiayı hem İzmir'e hem de iç kesimlere ulaştırmıştır. İzmir dışındaki demir yolu istasyonları arasında yapılan nakliyat da dâhil edildiğinde bu hattın 1906 yılında toplam 219.132 ton ürün ve emtianın nakliyatını yaptığı anlaşılmaktadır. 1906 yılında İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba hatları ise toplamda yaklaşık 408.204 ton ürün ve malın nakliyatını yapmışlardır. İzmir-Aydın hattının hinterlanda / iç kesimlere yaptığı nakliyat hakkında elimizde veri olmadığından bu yıl yapılan nakliyatın verilen rakamların üzerinde olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu anlamda 1906 yılında iki demir yolu hattının toplamda 500.000 tonun üzerinde bir nakliyat gerçekleştirdikleri söylenebilir. 1906 yılında yapılan nakliyatın verilen rakamların üzerinde olmasının bir diğer sebebi ise kayıt altına alınmayan ürün ve malların da bulunmasıdır.⁶²

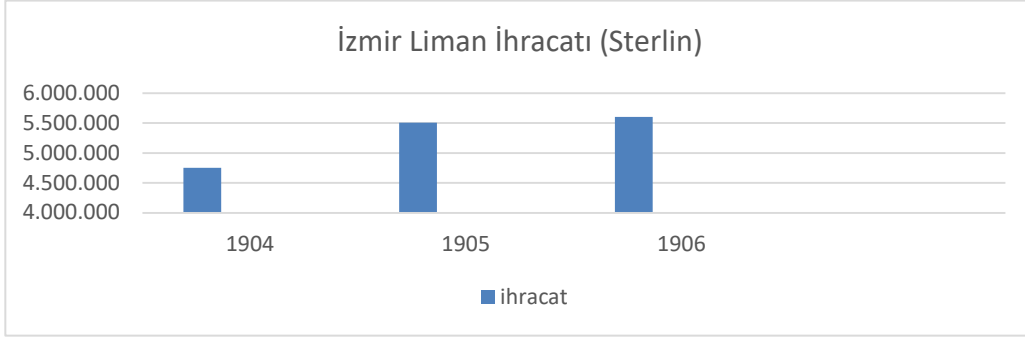
1906 yılında 500.000 tonun üzerinde mal sevkiyatının yapıldığı İzmir'in ihracat rakamlarına bakıldığında aynı yıl 5.603.188 £ değerinde ihracatın yapıldığı görülmektedir. İzmir'in ihracatı 1904-1906 yılları arasındaki üç yıl boyunca sürekli artış kaydetmiştir. 1904 yılında 4.754.533 £ değerinde olan ihracat 1905 yılında 5.504.162 £'e yükselmiş ve bu artış devam ederek 1906 yılında da toplam ihracat 5.603.188 £ olmuştur. 1904-1906 yılları arasındaki İzmir ihracatı grafik 1'de gösterilmiştir.⁶³

⁶¹ *İzmir İhracat-İthalat İstatistiği*, 1906, s. yok.

⁶² *İzmir İhracat-İthalat İstatistiği*, 1906, s. yok.

⁶³ *Report for the Year 1907 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna*, 1908, 14-15.

Grafik 1. İzmir Limanı'nın Değer Olarak 1904-1906 Yılları Arasındaki İhracatı (Sterlin)

Verilen rakamlardan da anlaşıldığı üzere, ihracat değer olarak artış kaydederken hinterlandtan gelen ürünlerin bu artışta ciddi bir katkısı söz konusudur. Bu ürünlere baktığımızda, 1906 yılında 684.522 £ değerinde ve 99.206 ton civarında arpanın, başta İngiltere olmak üzere ihraç edildiği görülmektedir. 1906 yılında arpa, İzmir-Kasaba hattı tarafından en çok taşınan ürün iken İzmir-Aydın hattı tarafından en çok taşınan 2. ürün olmuştur; 1906 yılında demir yoluyla nakledilen miktarın üzerinde bir oranın ihraç edildiği görülmektedir, bu durum arpa vb. ürünlerin demir yolu şirketleri tarafından ihracat amaçlı antrepolarda bekletildiğini ve zamanı geldiğinde ihraç edildiğini göstermektedir. Bu tür ürünlerin bekletilme nedenlerinin başında fiyat hareketleri gelmekteydi, bu durum aynı zamanda spekülatif uygulamaları da beraberinde getiriyordu. 1906 yılında yine hinterlandtan en çok taşınan palamuda bakıldığında bu ürünün 460.115 £ değerinde ve yaklaşık 49.755 ton civarında yurt dışı piyasalarına ihraç edildiği anlaşılmaktadır. İhraç edilen palamudun yarısı İngiltere'ye kalanı da Avusturya-Macaristan, İtalya, Almanya ve Rusya'ya gönderilmiştir.⁶⁴

1906 yılında demir yoluyla İzmir'e nakledilen diğer ürünlere baktığımızda bunların da miktar ve değer olarak en fazla ihraç edilen ürünler arasında yer aldığını görmekteyiz. Bu ürünlerin başında incir gelmektedir; 1906 yılında sadece İzmir-Aydın demir yolu hattı yaklaşık 27.987 ton inciri İzmir'e ulaştırmıştır. İzmir-Kasaba güzergâhı incir üretiminin görece daha düşük olduğu mahallerden geçmekteydi. Bundan dolayı 1906'daki şirket nakliyatında incir ayrı bir başlık olarak verilmemiştir. Bununla beraber Aydın hattının geçtiği güzergâh incir üretiminin merkezi konumundaki yerlerden geçtiği için Aydın hattının tek başına yaptığı nakliyat önemli bir miktara baliğ olmuş ve 27.987 ton incir İzmir'e sevk edilmiştir.⁶⁵ Nakledilen incirin önemli bir kısmı ihraç edilmiştir. Bu anlamda, 716.112 kutu veya metrik sistemle 28.112 ton seçilmiş / lüks incir yurt dışına gönderilmiştir. İncir ihracatının 1906 yılındaki değeri yaklaşık 646.713 £ idi ve bu ihracatın neredeyse tümü İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ne yapılmıştır. Ayrıca ikinci kalite incir ihracatı da yine İngiltere ve Avusturya-Macaristan'a yapılmış ve buradan da yaklaşık 107.183 £ gelir elde edilmiştir.⁶⁶

Demir yoluyla İzmir Limanı'na nakledilen bu tür tarımsal ürün ve emtianın sayısını arttırmak mümkündür; ancak burada üzerinde durmak istediğimiz diğer bir husus bulunmaktadır. Buğday her iki demir yolu hattıyla İzmir'e en çok nakledilen ürünler arasında yer almasına rağmen ve toplamda 29.482 ton buğday İzmir'e nakledilmişken getirilen buğdayın sadece 747 tonu diğer bir ifadeyle %2,53'ü ihraç edilmiştir. Bu durum, getirilen buğdayın neredeyse tümünün iç piyasada tüketildiğini göstermektedir. Aynı durum arpa için söz konusu olmamakla birlikte 1906 yılında buğday ihracatının bu anlamda minimum seviyede olduğu görülmektedir.⁶⁷

⁶⁴ Report for the Year 1907 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna, 1908, 14-15, 19-21.

⁶⁵ İzmir İhracat-İthalat İstatistiği, 1906, s. yok.

⁶⁶ Report for the Year 1907 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna, 1908, 14, 19.

⁶⁷ İzmir İhracat-İthalat İstatistiği, 1906, s. yok; Report for the Year 1907 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna, 1908, 21.

1906 yılında yapılan sevkiyatın niteliği üzerinde durduktan sonra İzmir'in içinde bulunduğu bölgede önemli dönüşümlere sahne olan II. Meşrutiyet'in ilk yılında İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba hatlarıyla İzmir Limanı'na yapılan nakliyat üzerinde durmak istiyoruz. Öncelikle Aydın hattıyla ilgili istatistiklere bakıldığında 1908 yılında nakliyatı en çok yapılan tarımsal ürünün arpa olduğu görülmektedir ki bu yıl İzmir'e 23.832 ton arpa sevk edilmiştir. Daha sonra sırasıyla zımpara madeni 23.369 tonla ikinci sırada; incir 23.004 tonla üçüncü sırada; palamut 17.213 tonla dördüncü sırada; bakla ve nohut 14.256 tonla beşinci sırada yer almıştır. İzmir-Aydın hattının 1908 yılının hem ilk 6 aydaki hem de ikinci 6 aydaki verileri istatistiklere geçmiştir, ancak bu hattın iç kesimlere yaptığı sevkiyat hakkında herhangi bir bilgi ve istatistik bulunmamaktadır. Bundan dolayı 1908 yılında sadece İzmir'e taşınan ürün ve emtia hakkında net bilgi sahibi olabilmekteyiz. Ayrıca İzmir-Aydın Demir Yolu Şirketi çalışanlarının 1908 Boykotu'na katılmaları da özellikle Ağustos-Eylül dönemindeki nakliyat üzerinde olumsuz bir etki bırakmış ve hem ulaşımda hem ürün nakliyatında gecikmeler söz konusu olmuştur. İzmir-Aydın hattı tarafından 1908 yılında taşınan emtianın ayrıntılı döküm analizi aşağıdaki tablo 4'te verilmiştir.⁶⁸

Tablo 4. İzmir-Aydın Demir yolu Hattı Tarafından 1908 Yılında İzmir Limanı'na Taşınan Emtia ve Bu Emtianın Hacmi

Mevrudât (Gelen Ürünler) 1908 Yılı			
Cins-i Emtia	I. Dönem	II. Dönem	Toplam / Ton ⁶⁹
Arpa	2.214	21.618	23.832
Darı ve Mısır darısı	1.734.4	549.3	2.283.7
Buğday	2.541.6	3.306.9	5.848.5
Hububat-ı Mütenevvia	329.4	5.548.6	5.878
Bakla ve Nohut	1.985	12.270.7	14.256
Dakik (Un)	300.6	228.5	529
Pamuk Çekirdeği	4.718	2.770.8	7.489
Çekirdek Mütenevvi	1.729.7	1.339.3	3.069
İncir	267.8	22.736.2	23.004
İncir (Hurda)	1.131.2	2.828.8	3.960
Üzüm	839.2	6.195	7.034
Muhtelif Meyve	689.6	8.930	9.619.6
Zeytin Yağı	3.661	1.207	4.868
Pamuk	3.927.9	1.979.8	5.907.7
Tütün ve Tönbeki	955.9	738.4	1.694.3
Meyankökü	1.829	8.519.6	10.348.6
Asl-ı Meyan Külçe	583.2	875.6	1.458.8
Palamut	4.391.6	12.821.9	17.213.5
Kereste	1.634.8	1.184.1	2.819
Ağaç kömürü ve mantar	891.7	1.278.4	2.170
Krom Madeni	123.1		123.1
Zımpara Madeni	12.586.4	10.782.8	23.369.2
Maden-i mütenevvi	90.5	90.3	180.8
Bira, Şarap, Sirke	262.3	276.3	538.6
Makine ve Edevatı	14.2	29.3	43.5
Manifatura ve pamuk İplik	287.1	308.7	595.8
Bakkaliye (Sadeyağ, peynir vesaire mekulât)	519.1	399.4	918.5
Zeytin posası	6.046.9	1.073.6	7.120.5
Gayr-i muayyen eşya (Listede olmayan)	4.181.8	4.631.5	8.813.3
YEKÛN:	58.913.4	13.457.9	
1908 YILI TOPLAM			72.371.3

⁶⁸ İzmir İhracat-İthalat İstatistiği, 1908, s. yok; Report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna, 1909, 3-4.

⁶⁹ 1908 yılı İzmir İhracat-İthalat İstatistiklerinde verilen rakamlar kantar-ı atik olarak verilmiştir, verilen rakamlar metrik sistemde tona çevrilmiş ve istatistikler tablolastırılmıştır.

İlgili tablodan da anlaşılacağı üzere 1908 yılında İzmir-Aydın hattı yaklaşık 72.371 ton tarımsal ürün, emtia ve ham maddeyi İzmir'e taşımıştır. 1908 yılındaki nakliyata baktığımızda hinterlandın birçok emtia ve ürünün doğrudan karşılanmasında önemli bir rol oynadığı söylenebilir. İzmir-Aydın hattından başka İzmir-Kasaba hattının da 1908 yılında hem hinterlandtan İzmir'e hem de İzmir'den hinterlanda doğru olan ürün ve mal akışını tespit etmemiz mümkün olmuştur. Bu minvalde, İzmir-Kasaba hattı tarafından 1908'in ilk 6 ayında hinterlandtan İzmir'e en çok nakledilen ilk 7 ürüne baktığımızda Ocak-Temmuz 1908 tarihleri arasında en çok taşınan ürünün 3.473 ton ile palamut olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı dönemde 3.284 ton bakla taşınırken ardından 2.888 ton ile arpa en çok taşınan 3. ürün olmuştur. Arpa nakliyatını bir diğer hububat olan buğday 2.695 tonla izlemiş; hububat-ı zeytiyye veya yağlı tohumlar olarak kaydedilen ürünlerin nakliyatı ise 2.198 ton civarında gerçekleşmiştir. Yağlı tohumları 2.165 tonla pamuk izlerken mütenevvi / çeşitli olarak kaydedilenler ise 2.084 tonla en çok taşınan ürünler arasında yer almıştır. Verilen ürün ve tonajlara bakıldığında nakliyatın neredeyse tümünün tarımsal ürünler ile gıda maddelerinden müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰ 1908'in ilk 6 ayında İzmir'den iç kesimlere gönderilen ürün ve mallara baktığımızda birinci sırada 17.901 ton ile petrol veya petrol ürünlerinin geldiği görülmektedir. Yine koloni ürünlerinin de iç kesimlerdeki tüketimi önemli bir raddeye varmış ve 4.140 ton kahve, şeker, pirinç ve sabun Batı Anadolu'nun iç kısımlarına gönderilmiştir. İç kesimlere doğru gönderilen bir diğer ürün çeşidi ise potas, kükürt ve soda gibi ürünler olmuştur, bunların toplam nakliyatı da 2.248 ton civarında gerçekleşmiştir. Ayrıca manifatura ve deri olarak kaydedilen ürün kalemi de yaklaşık 1.995 ton civarında taşınırken sonrasında yiyecek maddeleri / mekûlat 1.395 ton ile iç kesimlere en fazla nakledilen ürünler arasında yer almıştır. İzmir-Kasaba hattının 1908'in ikinci yarısında en fazla nakliyatını yaptığı ürünler ve bu ürünlerin hacimleri tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. İzmir-Kasaba Demir yolu Hattı Tarafından 1908 Yılı'nın İkinci Yarısında İzmir Limanı'na Taşınan Emtia ve Hacimleri

Temmuz-Aralık 1908 Dönemi Nakliyatı			
İzmir'e Gelen Ürün	Ton	İç Kesimlere Gönderilen Ürün	Ton
Arpa	36.507	Koloni Ürünleri (kahve, şeker, pirinç ve sabun)	4.708
Kuru Üzüm	23.415	Manifatura ve Deri	3.778
Palamut	19.269	Petrol (Gaz suyu)	1.859
Bakla	10.042	Kereste	1.758
Buğday	6.866	Maden Kömürü	1.680
Mütenevvi (Çeşitli Ürünler)	3.940	Ambalajlı Ürünler (Zuruf-ı emtia)	1.628
Meyan Kökü	2.649	Yiyecek Maddeleri (Mekûlat)	1.300
Toplam Nakliyat	116.329	Toplam Nakliyat	20.936.5

Tablo 5'te verilen rakamlara bakıldığında İzmir'e tarımsal ürün ve ham madde akışının devam ettiği görülmektedir, arpa başta olmak üzere hasat mevsimindeki ürünlerin nakliyatında bir artış söz konusudur. İç kesimlere gönderilen ürünlere bakıldığında ise Batı Anadolu'da koloni ürünleri, manifatura ve petrol ürünlerinin tüketiminin yıllar bazında hacmi değişmekle beraber önemini koruduğu anlaşılmaktadır. 1908 yılının ikinci yarısında 116.329 tonu İzmir'e, 20.936 tonu da iç kesimlere gönderilen ürünler olmak üzere toplam 137.265 ton ürün ve malın nakliyatı yapılmıştır. İzmir-Kasaba hattıyla 1908'de hem İzmir'e iç kesimlerden nakledilen ürünler hem de İzmir'den buralara gönderilen ürünlerin toplamı 182.182 tonu bulmuştur. İzmir dışındaki istasyonlar arasında yapılan nakliyat da 1908 yılında 35.949 ton raddelerindeydi; bu anlamda Kasaba hattı tüm yıl boyunca 218.131 ton civarında ürün ve emtia nakliyatı gerçekleştirmiştir. Kasaba hattı, II. Meşrutiyet'e kadar hem İzmir'in gıda ve tarımsal ürün ihtiyacını karşılamış hem de ihraç edilen ürünlerin nakliyatında birincil bir görev üstlenmiştir.⁷¹

⁷⁰ *İzmir İhracat-İthalat İstatistiği*, 1908, s. yok.

⁷¹ *İzmir İhracat-İthalat İstatistiği*, 1908, s. yok.

İzmir'in 1908 yılı ihracat rakamlarına bakıldığında toplam ihracatın 4.452.983 £ olduğu görülmektedir. 1908'de en fazla ihracatın yapıldığı ülke 2.346.372 £ ile İngiltere olmuş, İngiltere bu rakamlarla toplam ihracatın %52,69'unu karşılamıştır. İngiltere'den sonra 1908 boykotuna rağmen Avusturya-Macaristan 494.628 £ ile 2. sırada yer alırken Almanya 394.601 £ ile 3. sırada; Fransa 353.097 £ ile 4. sırada; Amerika Birleşik Devletleri ise 300.416 £ ile 5. sırada yer alarak en fazla ihracatın yapıldığı ülkeler olmuşlardır. 1908 yılında yapılan ihracat ve ithalatın toplam değeri ise 7.391.479 £ idi.⁷²

Ihracat değerleri bu şekilde iken en fazla ihraç edilen ürünlere bakıldığında 1908 yılında da demir yoluyla hinterlandtan nakledilen ürünlerin birincil öneme sahip oldukları görülmektedir. Bu hususta iki demir yolu hattıyla en fazla taşınan ürün olan arpa, 59.735 ton ile 1908'de en fazla ihraç edilen ürün olmuştur. Keza demir yoluyla en fazla taşınan ürünler arasında yer alan palamudun ihracatı da 48.966 ton olmuştur. Palamudu, yine en önemli ihraç maddelerinden biri olan kuru üzüm izlemiş ve 41.154 ton kuru üzüm yurt dışına gönderilmiştir. Kuru üzümü, 34.587 tonla bakla ve ardından da bir diğer önemli ihraç maddesi incir takip etmiştir. İncirin ihracat miktarı 22.894 ton iken inciri 20.304 tonla zımpara madeni izlemiştir. Verilen miktar ve ürünlerden de anlaşılacağı üzere 1908 yılında hinterlandtan demir yoluyla limana taşınan emtianın önemli bir kısmı ihraç edilmiştir ve bu anlamda İzmir ihracatının takip edebildiğimiz 1908 yılına kadar hinterlandından beslendiği ve İzmir'in bir ihracat limanı olmasında bu hinterlandın çok önemli bir katkısının olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, buğday gibi iç kesimlerden gelen hububatın arpadan farklı olarak İzmir iç piyasasında tüketildiği ve 1906-1908 yılları arasında neredeyse hiç ihraç edilmediği istatistiklerden anlaşılmaktadır. Bu durum, buğday gibi bazı temel tüketim maddelerinin iç tüketimi karşıladıktan sonra ihraç edildiğini göstermektedir.⁷³

Sonuç

İzmir, içinde bulunduğu coğrafi konum nedeniyle Doğu Akdeniz'in önemli liman kentlerinden biriydi ve yine İzmir'in demir yolu hatlarıyla hinterlandıyla bağlantı kurabilmesi ve bu açıdan hinterlandıyla bağlantı kurabilen ilk kent olması İzmir ve çevresinde birtakım ekonomik ve sosyal değişimlerin daha erken tarihlerde tecrübe edilmesini sağlamıştır. 1860'lar gibi görece erken tarihlerden itibaren hinterlandıyla bağlantı kuran İzmir, daha sonraki yıllarda demir yolu raylarının Afyon ve Uşak'a kadar uzatılması sebebiyle etki alanını genişletmiş ve Konya'ya kadar olan geniş bir alanın tarımsal ürün, ticari emtia ve ham maddelerini kendi limanına çekebilmiştir. Bu geniş alanın ürünlerini kendine çekebilmesinde özellikle İzmir-Kasaba (Turgutlu) hattının önemli bir etkisi olmuştur ki bu hat 1890'ların sonuna gelindiğinde İç Batı Anadolu'nun birçok bölgesine ulaşabilmiş ve bu anlamda önemli bir ihracat hattı vasfına sahip olmuştur. Kasaba hattı, iç bölgelerdeki ürünlerin limana gönderilmesinde doğrudan rol oynarken Konya ve çevresinde faaliyette bulunan Anadolu Demir Yolu Şirketi'yle de rekabet etmekten kaçınmamıştır. İzmir, hem İzmir-Aydın hem de İzmir-Kasaba hatlarıyla bölgenin tarımsal ve ticari ürünlerini kendine çekerken bölgede yurt dışı pazarlarına yönelik tarımsal ihracat da 1860'lardan sonra önem kazanmıştır. Bu anlamda araştırmamızda da gösterdiğimiz üzere incir, üzüm ve kuru üzüm gibi tarımsal ürünler Avrupa ve Amerika piyasalarına yönelik olarak yetiştirilmiş ve bölge bu anlamda özellikle tarımsal ürünler ile gıda maddelerinin daha açık bir ifadeyle birincil ürünlerin dünya pazarlarına ihracatında doğrudan bir rol oynamıştır. Batı Anadolu Bölgesi'nin bu şekilde birincil ürünlerin ihracatında bir uzmanlık kazanması İzmir Limanı'ndan yapılan ihracat ürünleri ve toplam ticaret oranlarında da kendini göstermektedir. Bu anlamda özellikle 20. yüzyılın ilk yıllarında yapılan ihracatın içeriğine bakıldığında İngiltere başta olmak üzere Avrupa ülkeleri ile Amerika'nın tarımsal ürün ve gıda maddelerinin tedarikinde İzmir'in önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Ayrıca İngiltere, I. Dünya Savaşı'na

⁷² Report for the Year 1909 on the Trade of Smyrna, 1910, 26.

⁷³ Report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna, 1909, 16-19; Report for the Year 1909 on the Trade of Smyrna, 1910, 53.

kadar olan dönemde İzmir ihracatında %50 oranında bir paya sahip olabilmıştır, bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren süregelen bir olguydu.

İzmir Limanı'na yapılan ihracatta önemli bir rol oynayan demir yolu aynı zamanda İzmir'e yapılan ithalatın iç kesimlere nakliyatında da birincil bir görev üstlenmiştir. Bu anlamda Batı Anadolu kırsalının 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra önemli bir tekstil ithalatçısı olduğu görülmektedir; bu durum Anadolu kırsalının bu yıllarda kumaş dokumacılığı, iplik üretimi gibi üretim alanlarında bir daralma yaşadığı ve iç tüketimin bu üretim alanlarında dış pazarlara bağlı olduğunu göstermektedir. Üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise yine Anadolu kırsalının koloni ürünleri ya da kantariyye olarak bilinen ürünlerin tüketiminde de belli bir seviyeye geldiğinin istatistiklerinin ortaya koymasıdır. Demir yolu, bu anlamda İzmir ile hinterlandı arasında ikili bir ticari ilişki geliştirmiş ve bir yandan ihracat miktar ve oranlarını arttırırken aynı zamanda ithal edilen ürünlerin de Anadolu pazarına nakledilmesine ve tüketilmesine hizmet etmiştir. Bu durum, İzmir merkezli olarak inşa edilen demir yollarının çevre ülkeler için üstlendikleri görevlere de uyumlu bir tablo çizmektedir. İzmir hinterlandına uzanan demir yolları bu anlamda İzmir'in Avrupa ve dünya ekonomisine bağlanmasında dikkate değer bir görev üstlenmiş ve aynı zamanda imparatorluğun son yıllarına kadar İzmir'in bir ihracat limanı olmasına hizmet etmiştir. Demir yolları, İzmir'in önemli bir ihracat limanı olmasına hizmet etmenin yanında Osmanlı ekonomisinin Avrupa ve dünya ekonomisiyle bütünleşmesinde birincil ürünlerin dış pazarlara ulaşmasında öncelikli bir rol üstlenmiş ve bu bütünleşme süreci bu araştırmada 20. yüzyılın ilk yıllarındaki nicel verilerle ortaya konulmuştur.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Divan-ı Hümayun Kalemi Mukavele (A}DVN. MKL), 8/21, 20 Safer 1273 (24 Ekim 1856).

30/6, 09 Ramazan 1305 (20 Mayıs 1888).

36/1, 24 Safer 1312 (27 Ağustos 1894).

Hariciye Tercüme Odası Evrakı (HR. TO), 467/18, 30 Nisan 1857.

İrade Hariciye (İ. HR), 136/7040, 13 Safer 1273 (13 Ekim 1856).

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 25/1103, 21 Rebiyülevvel 1279 (16 Eylül 1862).

99/4167, 28 Ramazan 1305 (8 Haziran 1888).

İrade Meclis-i Vala (İ. MVL), 385/16828, 08 Rebiyülahir 1274 (24 Ocak 1858).

530/23792, 08 Zilhicce 1281 (4 Mayıs 1865).

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A. RES), 42/18, 21 Şaban 1305 (3 Mayıs 1888).

İngiliz Konsolosluk Raporları

Report by Major Law on Railways in Asiatic Turkey. London: Harrison and Sons, 1896.

Parliamentary Papers, Report for the Year 1901 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna. London: Harrison and Sons, 1902.

Parliamentary Papers, Report for the Year 1902-03 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna. London: Harrison and Sons, 1904.

Parliamentary Papers, Report for the Year 1905 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna. London: Harrison and Sons, 1906.

Parliamentary Papers, Report for the Year 1907 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna. London: Harrison and Sons, 1908.

Parliamentary Papers, Report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna. London: Harrison and Sons, 1909.

Parliamentary Papers, Report for the Year 1909 on the Trade of Smyrna. London: Harrison and Sons, 1910.

Parliamentary Papers, Report for the year 1910-1911 on the Trade of Smyrna. London: Harrison and Sons, 1911.

Gazete ve Salnameler

Aydın Vilayeti Salnamesi. Def'a 10, H. 1304.

Ruzname-i Ceride-i Havadis, H. 23 Ramazan 1282 / M. 9 Şubat 1866, Sayı: 341, 1.

İstatistikler

İzmir Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası İhracat-İthalat İstatistiği. İzmir: Vilayet Matbaası. 1901.

İzmir Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası İhracat-İthalat İstatistiği. İzmir: Vilayet Matbaası. 1904.

İzmir Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası İhracat-İthalat İstatistiği. İzmir: Vilayet Matbaası. 1906.

İzmir Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası İhracat-İthalat İstatistiği. İzmir: Vilayet Matbaası. 1908.

Telif Eserler: Kitap, Makale ve Ansiklopedi Maddeleri

Akyıldız, Ali. "Osmanlı Anadolusunda İlk Demir yolu: İzmir-Aydın Hattı (1856-1866)." Ed. E. İhsanoğlu, M. Kaçar, *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri* içinde, 249-270. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, 1995.

Akyıldız, Ali. *Anka'nın Sonbaharı (Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye).* İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Akyıldız, Ali. *Osmanlıda Ulaşımın Modernleşmesi.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.

Beyru, Rauf. *19. Yüzyılda İzmir Kenti.* İstanbul: Literatür Yayınları, 2011.

Bilsel, Cânâ. "Modern Bir Akdeniz Metropolüne Doğru" Der. Marie-Carmen Symrnelis, Çev. Işık Ergüden, *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar* içinde, 143-160. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Çapar, Onur. *Osmanlı Devleti'nde Fransız Sermayesi (1838-1914).* İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2020.

Goffman, Daniel. *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650).* Çev. A. Anadol, N. Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Issawi, Charles. *The Economic History of Turkey 1800-1914.* Chicago, London: The University of Chicago Press, 1980.

Kallek, Cengiz (2001). "Kantar," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24 içinde 317-320. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

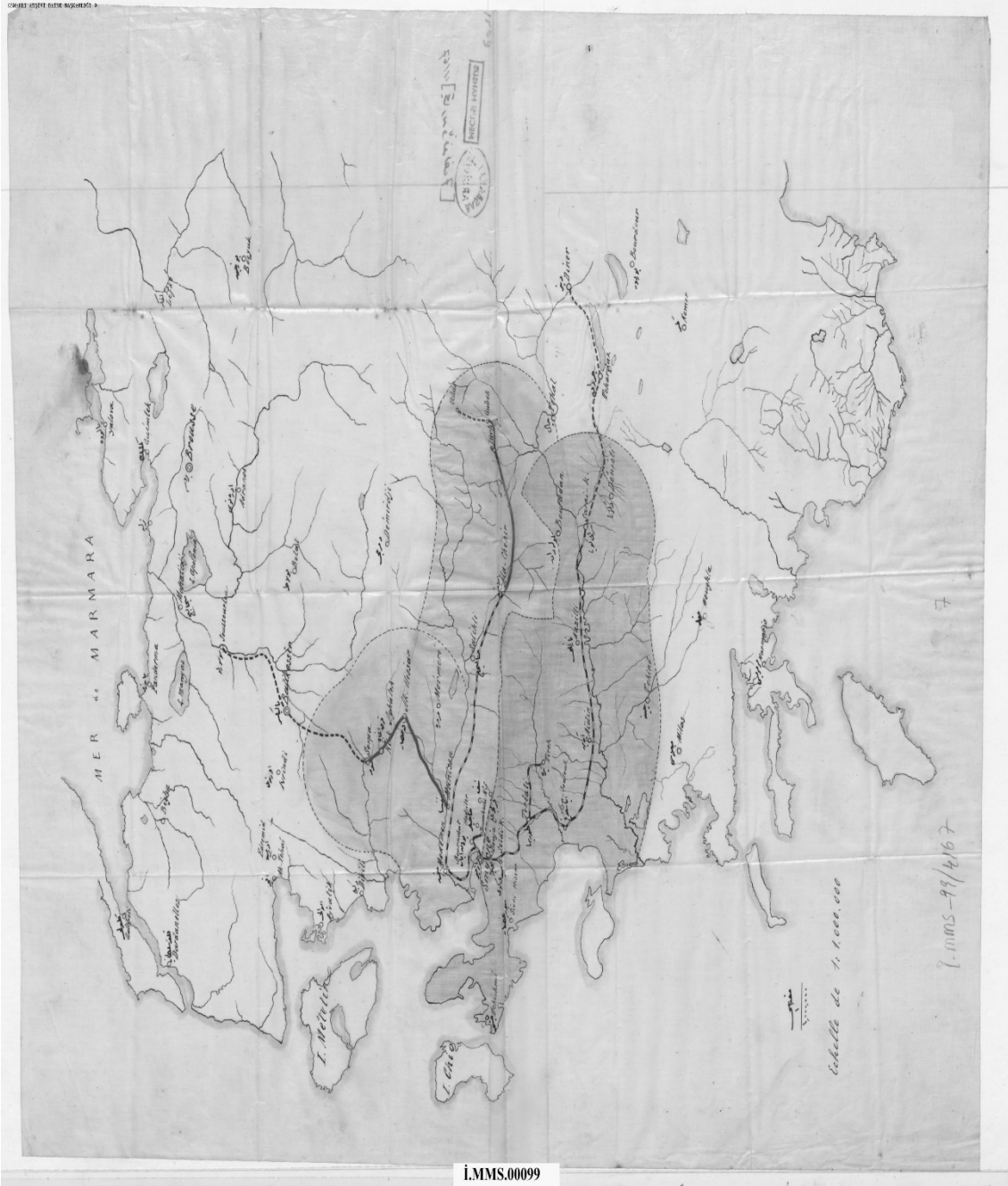
Karkar, Yakub, N. *Railway Development in the Ottoman Empire 1856-1914.* New York, Washington, Hollywood: Vantage Press, 1972.

Kolay, Arif. "Anadolu'da işletmeye Açılan İlk Demir yolu Hattı: İzmir-Kasaba (Turgutlu) Demir yolu" *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 54 (2017): 89-106. Erişim tarihi: 31 Aralık 2023, Doi: [10.16992/ASOS.12730](https://doi.org/10.16992/ASOS.12730).

- Kolay, Arif. *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demir yolu, İzmir-Kasaba Hattı ve Uzantıları (1863-1897)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Kurmuş, Orhan. *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Bilim Yayınları, 1974.
- Küçükkalay, A. Mesud. & Elibol, Numan. "Osmanlı Döneminde İzmir'den Yapılan İhracatın Analizi (1774-1776)" *Belleten* 306, (2022): 603-640. Erişim tarihi: 29 Aralık 2023, <https://doi.org/10.37879/belleten.2022.603>.
- Morawitz, Charles. *Türkiye Maliyesi*. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978.
- Ortaylı, İlber. "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme" *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I* içinde, 95-104. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2000.
- Schivelbusch, Wolfgang. *Demir yolu Seyahatinin Tarihi (19. Yüzyılda Mekân ve Zamanın Sanayileşmesi)* Çev. Çiğdem C. Dikmen. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2022.
- Özyüksel, Murat. *Hicaz Demir yolu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Quataert, Donald. "19. Yüzyıl'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demir yolları" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi C. 6* içinde, 1630-1635. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

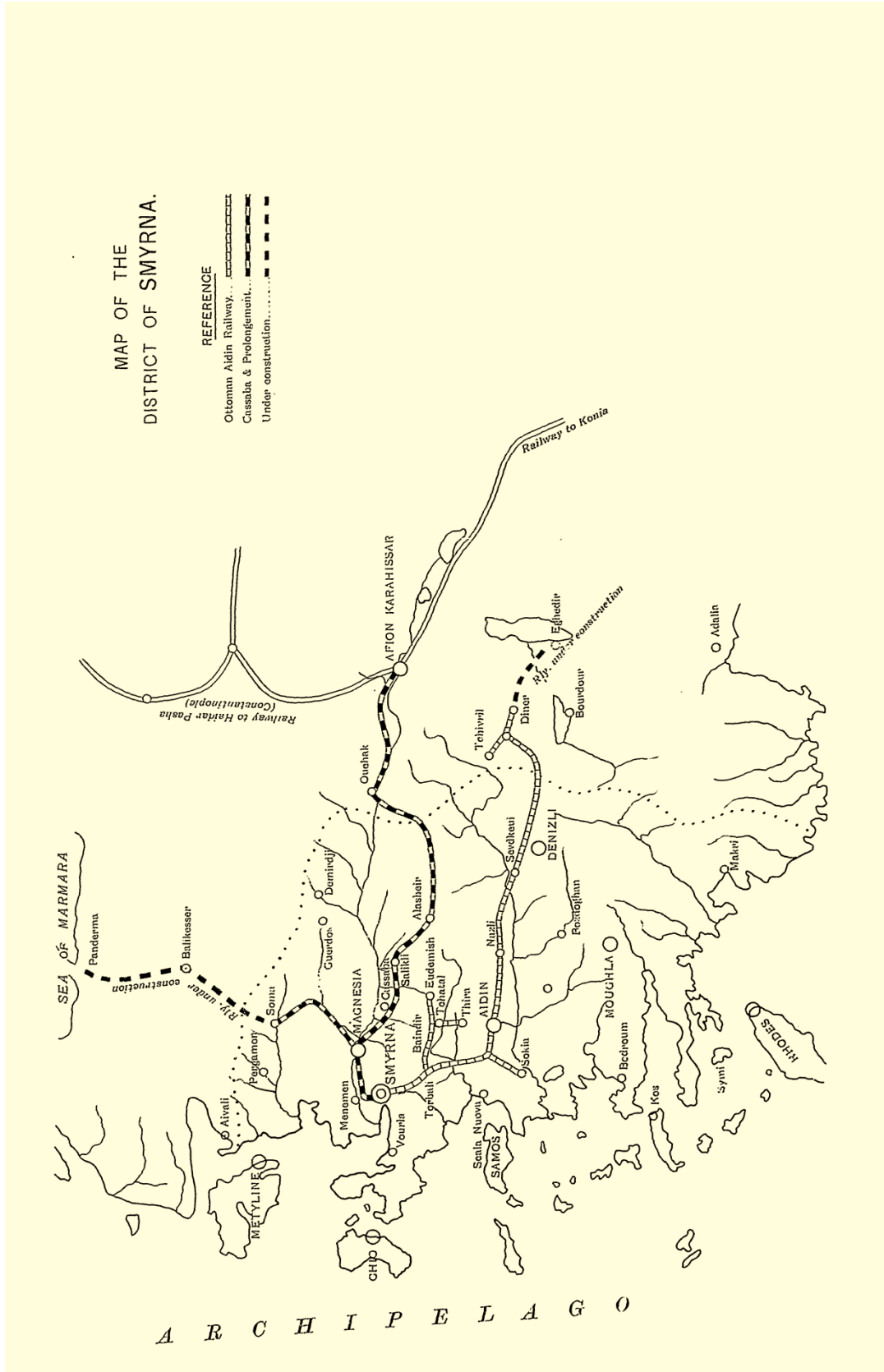
EKLER

1. 1888 Tarihli İzmir Merkezli Demir Yolu Hatlarını Gösterir Harita

BOA. İ.MMS, 99/4167, 28 Ramazan 1305 (8 Haziran 1888).

2. İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba ve Uzantıları Hatlarını 1910-1911 Yılları İtibarıyla Gösteren Harita

Report for the year 1910-1911 on the Trade of Smyrna, 1911, 2.

3. 1904 Yılı Ocak-Haziran Arasındaki Dönemde İzmir-Aydın Hattı Tarafından Taşınan Emtiayı Gösterir İstatistik

LE TRAFIC DE LA LIGNE D' AÏDIN PENDANT LE 1 ^{er} SEMESTRE DE L' ANNEE 1904		İzmir-Aydın Hattı Tarafından Taşınan Emtiayı Gösterir İstatistik	
MARCHANDISES	ARRIVAGES DE 440RES	EXPEDITIONS DE 440RES	QUINTAUX DE 440RES
Orges	121723	7	111933
Mais et Dari	44900	10	41 22
Blé	158316	27	48 11
Opium et divers	7645	17	130
Fèves & Pois	12713	5	1531 16
Farine	15119	14	3598 9
Graines de coton	65847	34	657 53
» diverses	7275	16	132 9
Figues	1308	15	130 10
Hondas	15647	3	1014 10
Raisins	88433	30	188 53
Divers fruits frais	18537	33	5160 26
Huile d'olive	12913	35	516 26
Pétrole	26644	1	26644 1
Coton	68261	25	17
Tabac & Tabac	21035	19	6383 41
Racine de réglisse	64437	22	7682 41
Pâte »	10445	22	10445 22
Vallonnées	127980	45	127980 45
Bois et planches	33353		10102 40
Charbons de bois à brûler et scorie de bois.	16886	14	47 11
Emeri	138204	11	138204 11
Chrome	10500	11	10500 11
Minéraux divers	1828	35	13559 14
Poisons divers	7829	14	5890 37
Machines & accessoires	320	35	2023
Manufactures & files	6925	17	13917 24
Coloniaux	6260	40	53487 22
Beurre, fromage, épiceries	3014	7	3014 7
Sel	39072	42	39072 42
Grignons d'olive	36615	6	36615 6
Non énumérés	69752	29	74409 28
Totaux	1170539	14	266268 19
			221238 19
			1170539 14

İzmir İhracat-İthalat İstatistiği, 1904, s. yok.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

A SNAPSHOT FROM THE PRISON OF BITLIS IN THE LATE NINETEENTH CENTURY OTTOMAN EMPIRE

On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Bitlis Hapishanesinden Bir Kesit

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 29.05.2022
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 01.03.2024
Sayfa/Pages : 141-152
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1458239>

Gülseren DUMAN KOÇ

(Dr. Öğr. Üyesi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi / Türkiye, e-mail:
gulseren.duman@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9898-0745>

Atıf/Citation

Duman Koç, Gülseren. "A Snapshot from the Prison of Bitlis in the Late Nineteenth Century Ottoman Empire" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024): 141-152.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

A SNAPSHOT FROM THE PRISON OF BITLIS IN THE LATE NINETEENTH CENTURY OTTOMAN EMPIRE

On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Bitlis Hapishanesinden Bir Kesit

Gülseren DUMAN KOÇ

Abstract: Contextualizing in the developments in the spheres of administration, economy, and jurisprudence during the nineteenth century Ottoman Empire, this article sought to present a snapshot from the prison of Bitlis in particular and prisons in the eastern provinces in general. Two interrelated developments of the nineteenth century became the tools to analyze the prisons of Bitlis. First, the imprisonment became a legal procedure of punishment both in Ottoman and universal level during the nineteenth century. This development harbingered a new kind of governmentality; the sovereign powers adopted the perspective that the individual subjects could be controlled and disciplined. In this regard, the concerns for public health, the sanitary conditions served to social control and discipline. Second, in the nineteenth century, the Ottoman Empire went through a set of transformations in which state-subject relations were reshaped. As a modernizing state, the Ottoman Empire tried to implement the principle of 'equality' among its subjects who also became responsible to the state in terms of taxation and conscription. This article aims to analyze the prison of Bitlis in terms of this new governmentality. On the one hand, prisons along with the military posts, police institutions, government offices served to the disciplinary power of the imperial states. On the other hand, the hygiene of the prisons, the well-being and well-treatment of prisoners came at the target of the imperial state.

Key Words: The Ottoman Empire, prison, Bitlis, Eastern provinces, Hygiene, Disciplinary power

Öz: Bu makale, Osmanlı İmparatorluğu'nda on dokuzuncu yüzyılda idari, mali ve adli dönüşümler temelinde özelde Bitlis hapishanesi, genelde doğu vilayetleri hapishanelerinden bir kesit sunmayı amaçlamaktadır. On dokuzuncu yüzyıldaki birbirleriyle bağlantılı iki gelişme üzerinden Bitlis hapishaneleri incelenebilir. Hapis cezası, gerek Osmanlı gerek evrensel düzeyde ilk olarak on dokuzuncu yüzyılda yasal bir cezalandırma yöntemine dönüşmüştür. Bu gelişme ile beraber devletler, tebaalarının / vatandaşlarının kontrol edilebilir ve disipline edilebilir oldukları görüşüne uygun olarak yeni bir yönetme pratiği benimsemişlerdir. Bu noktada, kamu sağlığı, hijyen alanları, toplumun kontrolü ve disipline edilmesi için kullanılmıştır. İkinci olarak, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda, devlet-tebaa ilişkisinin yeniden şekillendiği bir dizi değişiklik yaşanmıştır. Modernleşen bir devlet olarak, Osmanlı İmparatorluğu, bütün tebaasının "eşitliği" ilkesini uygulamaya çalışmış, karşılığında da tebaanın vergi ve askerlik alanlarında devlete karşı bireysel sorumlulukları olmuştur. Bu makalede, Bitlis hapishanesi, bu yeni yönetme pratiği çerçevesinde ele alınacaktır. Bir taraftan hapishaneler; garnizonlar, polis teşkilatları, hükümet konakları ile birlikte devletin disipline edici gücünü kullandığı yerler olmuş diğer taraftan da hapishanelerdeki hijyen koşulları, mahkûmlar ile tutukluların sağlığı ve iyi muamele görmeleri devletin dert ettiği meseleler olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Hapishane, Bitlis, Hıfzıssıhha, Disipline edici iktidar

Introduction

The restrictions on freedom as a way of punishment can be dated to the nineteenth century, when the capital punishment was increasingly replaced by imprisonment. Although the prisons and *zindans* (jails) existed both in Ottoman and European context, their evolution into a legal part of punishment started in the nineteenth century.¹ Nevertheless, the significance of this

¹ For an evaluation of Ottoman punishment methods in the pre-nineteenth century, see Gültekin Yıldız, *Mapusâne: Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)* (İstanbul: Kitapevi, 2012), 1-54.

process can only be comprehended when it is dealt within a broader context. In other words, the change in the punishment system is an integral part of the transformations occurred in the realms of governance of the state. With an analysis of emergence of prisons in the Ottoman Empire, it is possible to see the notions behind these transformations. As a part of these larger transformations of the nineteenth century, prisons became one of the places where the Ottoman Empire sought to implement the hygiene instructions. Contextualizing in the changes in the punishment system in the late nineteenth century Ottoman landscape, this article deems to narrate the prisons in the province of Bitlis with a specific focus on sanitary issues.

The nineteenth century Ottoman Empire experienced many transformations in the state's governmentality, in its relations with its subjects. The reforms in punishment system and in prisons are not unique to the empire and so it can be analyzed from a comparative perspective. Although these reforms began later in the Ottoman Empire compared to some other European countries, the mentality is the same, it is highly related with the changing notions in the perception of body and its being a realm of power and discipline in the Foucauldian sense. Discussing all the sides of Ottoman punishment system is beyond the scope of this article. There is a growing literature on Ottoman punishment system and on the various cases from the different prisons throughout the empire.² This article contextualize itself in this literature to get a better understanding of the Ottoman prison system. This paper deems to give an account of a local prison to ask new questions and to make assumptions about the broader picture. Therefore, in the following lines, first I will discuss the changing notions of crime and punishment especially focusing on the legal transformations. Then I will give an account of the 'birth of prisons' at the universal level and in the Ottoman context. And finally, I will elaborate this discussion by giving references to the archival documents to show the situation of the prison of Bitlis in particular and in the eastern provinces in general throughout the late nineteenth century with a specific focus on the sanitary conditions (*hıfzı 'ül-sihha*).

Changing Perceptions of Punishment

Michel Foucault who differentiates between the pre-modern and modern ways of punishment defines the changes in the late eighteenth and through nineteenth centuries as a time;

(w)hen in Europe and in the United States, the entire economy of punishment was redistributed. It was a time of great 'scandals' for traditional justice, a time of innumerable projects for reform. It saw a new theory of law and crime, a new moral or political justification of the right to punish; old laws were abolished, old customs were died out. 'Modern' codes were planned or drawn up: Russia 1769; Prussia 1780; Pennsylvania and Tuscany, 1786; Austria, 1788; France, 1791, Year IV, 1808 and 1810. It was a new age for penal justice.³

Foucault further emphasizes, among these changes, the disappearance of the public display of the tortured bodies as a form of punishment which is attributed to a 'humanization' process and therefore has remained far away from a further analysis. However, as Foucault argues that when the great institutional transformations happened, the need for the clear

² Gültekin Yıldız, *Mapusâne: Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)* (İstanbul: Kitapevi, 2012); Kent F. Schull, *Prisons in the Late Ottoman Empire: Microcosms of Modernity* (Edinburg: Edinburgh University Press, 2014); Ufuk Adak, "Central Prisons (Hapishane-i Umumi) in Istanbul and Izmir in the late Ottoman Empire: In-Between Ideal and Reality" *Journal of the Ottoman and Turkish History Association* Vol. 4 No. 1 (May 2017): 73-94; Hasan Şen, "The Transformation of the Politics of Punishment and the Birth of the Prison in the Ottoman Empire, (1845-1910)" (Unpublished M.A. Thesis, Boğaziçi University, 2005); Saadet Tekin and Sevilay Özkes "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu," *ÇTTAD, VII/16-17, (2008/Bahar-Güz): 187-201*; Kemal Daşcıoğlu, "Osmanlı Arşivlerine Göre Sinop Hapishanesinin Durumu," *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 51 (2008): 53-76; Emine Gürsoy Naskali and Hilal Oytun Altun, eds., *Hapishane Kitabı*, (İstanbul: Kitabevi, 2005). Mucize Ünlü, "Hapishane Reformu Süresince Canik Hapishanesini İslah Çalışmaları (1876-1918)," in *Geçmişten Geleceğe Samsun*, ed. Cevdet Yılmaz, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, 2007): 179-195;

³ Foucault, *Discipline and Punish*, 7

definitions of the penalties arose.⁴ Foucault's views on the inclusion of the prisons into the penal code are important to understand the evolution of the imprisonment as punishment. He underlines two significant novelties in this process; on the one hand, it signifies 'the penal justice,' a legal system which is assumed to be 'just,' and 'autonomous' as it treats each individual equal. On the other hand, it includes all the "asymmetries" of "disciplinary subjection;" the combination of both marked "the birth of prison," "the penalty of civilized societies."⁵ Therefore the new punishment system although has been deemed to punish each individual equally by 'deprivation' of the most common human right, which is the liberty, has deployed a new particular power, which is disciplinary power.

In his study on Ottoman prisons, Kent Schull goes beyond the Foucauldian perception of the prisons. He argues that not only the Ottoman prisons served to control and discipline the society, but they became the "microcosm of Ottoman Modernity." Thus, an analysis of prison will shed light on the broader socio-economic, political and cultural transformation that Ottoman Empire went through in the nineteenth century.⁶ In line with the point of Schull, this article put a specific emphasis on the hygiene concerns about the prisons. Many institutions were established and regulations were promulgated to control the hygiene of the urban side during the nineteenth century. The hygiene of the society became the target of the centralizing and modernizing Ottoman state.⁷ This concern for the sanitary conditions of the prisons is in compliance with the social control and civilizing missions of the Ottoman Empire.

A comparison: The Birth of the Prisons in the West

As discussed by Timur Demirbaş although the prisons were used in Babel, Egypt, Rome, and Greece, they did not carry the same meaning as it had after the late eighteenth century. They were not the places of the execution of the penalties, yet they were the places in which the criminals were kept for undefined durations until their judgment or execution.⁸ Demirbaş emphasizes the emergence of Amsterdam prisons in the late sixteenth century for its effects on the western punishment system as it led to the notion of the 'freedom restricting criminal law'. The basic logic behind this attempt was not to punish the criminals, but to socialize and rehabilitate them. The first prison in the modern sense was opened in Amsterdam in 1595 for men. The one for women was founded in 1597. The main logic was to rehabilitate and educate the beggars and stragglers.⁹

'The freedom restricting punishment' had been used together with the corporal punishment at the end of the eighteenth century. Especially with the seventeenth century, the enchainment, hard labor, and castling became often used punishment forms. The reformations in criminal law effected the working of the prisons. As emphasized by Demirbaş, Bremen prison, which had been founded in 1609, had already had regulations consisting of twenty-two articles. Prisons were used as the places to keep the criminals and stragglers from the late seventeenth to the late eighteenth centuries. However, after a while the situation of the prisons deteriorated as the numbers of people kept in the prisons increased because of the political developments during the century. Together with the endless wars and the profit-centered logic of mercantilism which saw the people in the prisons as the low labor force, this deterioration of the conditions in the prisons continued until the nineteenth century.¹⁰

⁴ Ibid., 7-8.

⁵ Ibid., 231-232.

⁶ Schull, *Prisons in the Late Ottoman Empire*, x.

⁷ Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* V. 5 (1985): 1320-1338

⁸ Timur Demirbaş, "Hürriyete Bağlı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi," in Emine Gürsoy Naskali and Hilal Oytun Altun, eds., *Hapishane Kitabı*, (İstanbul: Kitabevi, 2005), 5.

⁹ Ibid., 12-13.

¹⁰ Ibid., 14-15

Therefore, the late eighteenth and the whole nineteenth century was the age of reformations of the punishment systems both in Europe and in Anglo-American world. The birth of prisons not only served to the aim of rehabilitation, normalization of the individuals which were regarded as abnormal according to the social prescriptions. But it also served to the disciplining and controlling of the bodies and using them as a labor force. Similarly, the first freedom restricting penal institutions emerged during the Tanzimat periods in the Ottoman Empire.¹¹ In what follows, I will discuss specific developments occurred in the Ottoman Empire in the realms of legal transformations concerning defining of the crimes and penalties which laid the framework for the prisons.

Ottoman Judicial Transformations and Birth of the Prisons

The use of prisons in the Ottoman punishment system as a freedom restricting penalty is a result of many legal transformations. The edict of Tanzimat in 1839 promised to create 'equality,' among the subjects of the empire regardless of religious, ethnic and socio-economic differences. A set of regulations and laws were promulgated to consolidate this basic principle of 'equality.' Judicial realm was also effected from this process. As Cengiz Kırılı argues that with Penal Code of 1840 the bureaucrats of the Tanzimat aimed to clarify and define the rules and with the new language of politics they had the opportunity to realize the political and hegemonic sides of the law.¹² 1840 Penal Code, despite of its insufficiencies, is the first criminal law in the sense of binding the crimes to the law and preventing arbitrary penalties.¹³ The legal reforms continued throughout the nineteenth century, following the Imperial Ottoman Penal Code in 1858, *Nizamiye Mahkemeleri* (civil courts) were established in 1864 and *Muhasıllık Meclisleri* (local councils) at the local level were given judicial authorities besides to *Şer'i Mahkemeler* (religious courts) which remained insufficient in its adjudicatory proceedings in a multi-regional empire.

'The birth of prisons' as a penalty coincided with these developments in the criminal law. As emphasized by Uriel Heyd in its earlier periods imprisonment was not used for criminal offenses in the Ottoman Empire. Prisons were used as places in which people charged with certain offenses were kept until their appropriate punishments were decided.¹⁴ However, imprisonment is often inflicted as a penalty "in addition to chastisement (*ta'zir*) and a fine for a few sexual offences, and for man's beating his father or mother."¹⁵ In line with Heyd, Demirbaş also emphasizes that in the Islamic law the imprisonment was not used as the execution of the punishments. Therefore, those prisons could be defined as "detention houses" (*tutukevi/tevkifhane*), as the places where the convicts were kept until their ultimate punishment, the places where the debtors were kept until they paid their debts.¹⁶

Until the nineteenth century, the prisons were used for different aims, yet not in the sense of punishment as restriction of individual freedom. The bastions, fortress, dockyards were used as prisons. Bastions were often used as prisons, as they were dark and moist and airless, they were called *zindan*, which means "dark, heavy and terrific prisons" in Persian. Yedikule, Eminönü, Baba Cafer and Tersane were the most important *zindans*.¹⁷ Ordinary people from craftsmen and the people charged with debts and adultery were kept in *zindan* of Galata, yet political and military convicts were sent to Tomruk in Babıâli, to Yedikule, Rumeli Castle and Tersane. As further stated by Demirbaş *zindans* were in the control of *subaşı*. In 1831, except the bastions out of the city, the *zindans* in Istanbul were not used as prisons anymore. Instead, a

¹¹ Gültekin Yıldız, *Mapusâne*, 66.

¹² Cengiz Kırılı, "Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi," *Tarih ve Toplum* 4 (2006): 53.

¹³ Sedat Bingöl, "Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu," *Osmanlı* 6 (2000): 534.

¹⁴ Uriel Heyd, *Studies in Ottoman Criminal Law*, ed. V.L Ménage, (Oxford: Oxford University Press, 1973), 301.

¹⁵ *Ibid.*, 302.

¹⁶ Demirbaş, "Hürriyete Bağlı Cezaların," 28-29.

¹⁷ *Ibid.*, 29.

part of İbrahim Pasha Palace in Istanbul were used as *Hapishane-i Umumî* (the general prison). Apart from this general prison, it is known that Fener Patriarchate contained a prison, therefore it can be assumed that spiritual leaders had punishment authorities to some extent. Furthermore, the embassies had also prisons for their citizens in Istanbul because of the capitulations. For instance, there was a French prison as such which was built in 1850 in order to punish criminal French traders.¹⁸

The establishment of police institution is an important step towards the emergence of prisons as the sites of punishment. As the prisons were thought to execute the punishments, the police institution was regarded to inquiry the crimes and to catch criminals. As discussed by Hasan Şen, until the middle of the nineteenth century, there was not any institution which was nominated to inquiry all the sides of the crimes and to catch the criminals. In 1845 the police institutions, which were given the duty of collecting data about the crimes, were established in the urban areas. Apart from being a new mechanism for the state's governmentality, the police institutions brought the need of building prisons.¹⁹

This change in the Ottoman perception of criminals can be contextualized in the broader transformation in the sphere of state-subject relations. In the nineteenth century, the Ottoman state went through a set of administrative, fiscal, military and judicial transformation which also led the imperial state to engage with its subjects as individuals. Here arose the need to get a better information about the subject whom the imperial state would tax and enroll the army. This change in the state-subject relations also went in hand with the idea that the subjects could be controlled and disciplined. In that respect, a set of state institutions including schools and prisons turned to sites of controlling and disciplining the subjects. Thus, it is not coincidence that the need of prison reform first discussed in the middle of the nineteenth century when a set of regulations were promulgated to define state-subject relations, to create equality for all subjects regardless of religion, ethnicity and class, to protect property, life and honor of the all imperial subjects.

The Prison Reforms

The first emphasis on the need of reforms in the prisons came with the *Islahat Fermanı* (the Reform Edict) of 1856. *Islahat Fermanı* also contains articles regulating the prisons which state that the judicial law should be in comply with humanitarian law and therefore the regulations of the governing of the penitentiaries should be reformed as soon as possible. Furthermore, it declared that any kind of corporal punishment, torture and cruelty was prohibited. If it happened to occur, the responsible official shall be judged and punished according to the Penal Code.²⁰ The amendments to the Penal Code also regulated the internal proceedings of the prisons and this development was in line with a humanitarian rhetoric which prohibited the occurrences of the torture at least in the legal level.

In addition to humanitarian rhetoric, the reforms in Ottoman prisons were also regarded in terms of 'civilization.' Kent Schull argues that how the British ambassador to the Ottoman Empire, Sir Stratford Canning in his 'Memorandum on the Improvement of Prisons in Turkey' dated to 1851 links "the modern penal practices such as the moral rehabilitation of prisoners, proper health and hygiene, and crime prevention with progress, reason, scientific advancement, and European 'civilization.'" Canning's association of modern prisons with the civilization also inspired the Ottoman central authorities who put the same emphasis on the *Islahat Fermanı*.²¹

¹⁸ Ibid., 30.

¹⁹ Şen, "The Transformation of the Politics of Punishment," 76.

²⁰ Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak: Avrupalılaşa Sürecinde Hapishaneler* (İstanbul: Kapı Yayınları: 2007), 8.

²¹ Schull, *Prisons in the Late Ottoman Empire*, 43.

Thus, it is not a coincidence that Ottoman authorities nominated Major Gordon, a British military officer to control the prison reforms immediately before the Penal Code of 1858.²² With amendments in the Penal Code in 1858, hard labor (*kürek cezası*), imprisonment (*haps*), confinement in a fortress (*kalebentlik*) were recognized as freedom-restricting punishments. The deprivation from the civil rights was regarded in the scope of the aggregated crimes together with capital punishment, lifelong exile, hard labor, lifelong deprivation of ranks and official posts.²³

Furthermore, for the acceleration of the reforms regarding the prisons *Meclis-i Mahsus-ı Muvakkat* (Temporary Special Council) was consisted in the scope of *Meclis-i Tanzimat* (The Council of Tanzimat). In 1859 *Muhakemat Nizamnamesi* (The Regulations for Trial) was put into the execution, the 27th article of which is related to the prison reforms. According to it, the undersecretary (*müsteşar*) of Zaptieh and the head of the Council of Zaptieh (*divan-ı zabtiye*) shall keep the prisons in good conditions, and protect the prisoners from misery and guarantee their treatment in the cases of illness. Besides they shall inform the Sublime Porte about the reforms which they regarded as necessary.²⁴

The situation of the prisons and necessary reforms came also into the agenda during the preparation of Code of Criminal Procedure of 1879. For the necessary precautions the Ministry of Justice prepared a report and submitted it to the Sultan Abdülhamid II. In addition, *Meclis-i Tanzimat* also prepared a report and argued that as the prisons were in worse conditions, the foreigners did not give the criminals to the Porte and the reforms for the prisons were important both for humanity and for the state. This report categorized the prisons into four; detention houses (*tevkifhane*), offences (*kabahat*), cünha (the crimes which were bigger than offences and smaller than murders), and murders (*cinayet*). After all of these preparations in 1880 ‘the Regulations for Prisons and Houses of Detention’ (*Tevkifhane ve Hapishanelerin İdarelerine Dair Nizamname*) and ‘the Instruction of Prisons and Prison Guards’ (*Hapishane ve Gardiyanları Hakkında Talimatname*) came into force.²⁵

This regulation of 1880 distinguishes between the house of detention and prisons. According to the first article of the regulations, each province, sub-province and district should have prisons and detention houses. The detentions houses where the places in which the accused people who were in the process of interrogation and trial; the prisons were specific to the convicts whose crimes and punishments were decided upon. Furthermore, certain parts of those detention houses and prisons would be allocated to the women. In the following years, prisons allocated exclusively to women were also built.²⁶ In order to put the regulation of 1880 into practice Sultan Abdülhamid II also constructed ‘model’ prisons, yet they could not be spread to the rest of the empire.²⁷

The 1880 regulation had also some articles which elaborated the working conditions of the prisoners. It made the working of the prisoners compulsory, by giving certain punishments to the prisoners who refused to work. The half of the money gained from the work would be spent for the food and clothing of the individual prisoner and the other half would be kept in the storage of the prison for the purpose of giving to the prisoner when it was necessary.²⁸

From the second half of the nineteenth century, there were significant efforts in the domains of the empire to ameliorate the conditions in the prisons as they were started to be regarded as the places for punishment. Some of them were realized and some of them could not

²² Ibid., 45.

²³ Şen, “The Transformation of the Politics of Punishment,” 19.

²⁴ Demirbaş, “Hürriyete Bağlı Cezaların,” 31.

²⁵ Ibid. 32.

²⁶ Yasemin Saner Gönen, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı,” in *Hapishane Kitabı* eds. Emine Gürsoy Naskali and Hilal Oytun Altun, (İstanbul: Kitabevi, 2005), 174.

²⁷ Schull, *Prisons in the Late Ottoman Empire*, 48.

²⁸ Ibid., 179.

mostly because of the financial inadequacies. As Ufuk Adak argues, in the nineteenth century Ottoman prisons show “a mixture of ideal and real” in the sense that the real conditions of the prisons at the provincial level were in a sharp contrast against the “ideal” represented in the regulations sent from the imperial center.²⁹ Nonetheless, it is certain that some part of central administration was highly concerned with the reforms on the prisons. A best example for this issue is the fact that the Ottoman Empire participated into the Prison Congress in 1890 which held in Russia. Celal Bey, who participated in the congress on the behalf of the empire presented a report which entailed information about the existing proceedings of the prisons and about the reforms which were made during the reign of Abdülhamid II.³⁰

In the following lines, I will introduce the condition of a prison in the eastern provinces of the empire, an analysis of the archival documents related to the prison of Bitlis along with some other eastern provinces will serve to exemplify the historical background and theoretical perceptions discussed until now.

The Prison of Bitlis as an Example for Prisoners in the Eastern Provinces

The province of Bitlis is in a strategically important geography as it is located in the road which links the Lake of Van to the Mesopotamia. According to some estimations, in 1890, in the province of Bitlis were living 38.886 people in 8300 houses. 20.000 of them were Muslim Kurds, 16.086 were the Gregorian Armenian, 200 were the Protestant Armenians, 1800 were the Jacobites.³¹ Bitlis province was made of five sanjaks; Bitlis-center, Siirt, Muş, and Genç during the second half of the nineteenth century.³²

The Ottoman archival documents dated to the late nineteenth century on the prison of Bitlis are in line with concerns regarding the prison reforms which were sought to be implemented throughout the empire. For instance, in 1890, the imperial center demanded a list of prisoners in the prison of Bitlis together with their reasons imprisonment, which was a clear sign of regulation and control.³³ Another pile of correspondences between imperial center and eastern provinces drew attention to the sanitary conditions of the prisons. Nevertheless, the prison of Bitlis had its peculiarities. The population of the province of Bitlis was ethnically and religiously heterogeneous. In the late nineteenth century Bitlis, the inter-communal relations were becoming tense day by day. As a result, the prisons were filling with political convicts, as well. After the Treaty of Berlin, the Ottoman Empire inaugurated a set of reforms to amend the conditions in the eastern provinces.³⁴ This concern regarding eastern provinces had also reflections on official corresponding about the situation of the prisons. Thus, it is possible to categorize the discussions in the archival documents related to the prison of Bitlis in two parts. First, there was a great emphasis on the restoration of the existing prison or building the new ones according to the new regulations and hygiene requirements. The condition of the political convicts, especially Armenians was the second point discussed in the archival documents. Here arose a great concern regarding health and sanitary conditions of the political prisoners.

According to some statistical information regarding the population in the prisons of the eastern provinces dated to 1338 (1919), there were 930 prisoners in the prison of Bitlis, 1,475 ones in the prison of Diyarbakir and 850 prisoners in the prison of Mamuret'ülaziz.³⁵ Bitlis, at the beginning, had no separate prison. The basement of the Government Office of Bitlis

²⁹ Ufuk Adak, “Central Prisons (Hapishane-i Umumi), 74.

³⁰ Fatmagül Demirel, “1890 Petersburg Hapishaneler Kongresi,” *Toplumsal Tarih* 15 (May, 2001): 11-14.

³¹ Wilhem Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Bitlis ve Halkı*, translated by Haydar Işık, (Istanbul: Alan Yayıncılık, 1989), 25.

³² *Ibid.*, 32.

³³ CBOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT) File Num: 1788 Case Num: 54 Date: 20 Rebiülahir 1308 (3 December 1890)

³⁴ Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)* (Istanbul: Eren Yayınları, 1993).

³⁵ Tekin, “Cumhuriyet Öncesi Türkiye’de Hapishane Sorunu,” 192.

Province was used as prison like happened most of the provinces throughout the empire.³⁶ The archival documents dated to the late nineteenth century points out to the sanitary conditions of the prisons in the eastern provinces of the empire, yet is also possible to get information about the situation of the prisons from the traveler accounts. A piece of letter from the Armenian prisoners in Bitlis penitentiary to the traveler E.J. Dillion can present some clues about the situation of the prison; *In Bitlis prison there are seven cells, each one capable of containing from ten to twelve persons. The number they actually contain is from twenty to thirty. There are no sanitary arrangements whatever. Offal, vermin, and the filth that should find a special place elsewhere are heaped together in the same cell...The water is undrinkable (...)*.³⁷

This letter describes not only how the worse were the sanitary conditions of the prison of Bitlis, but it also points out how the cells were filled more than their capacity. The enormous concern in the sanitary conditions in the archival documents were also related with the medical transformations in the Ottoman domains in the nineteenth century. Halil İbrahim Kalkan argues that the emergence of the public health in the empire was deemed to prevent contagious diseases and epidemics, “the sanitation of urban environment and housing,” and “the supervision of quality and hygiene of foods and drinks.”³⁸ In this period, prisons were also the sites of medical surveillance as they had the potential of “filth and crowding” together with the coffee houses, hospitals.³⁹ Similarly, the prisons throughout the empire were put into inspection of fulfilling the sanitary requirements.

The instructions to bring the prisons in line with proper sanitation conditions were also sent to the provinces of Bitlis and Mamuretülaziz. A corresponding dated to November 10, 1896 from the governor of Bitlis informs the Interior Ministry about the expenses for implementation of the sanitation instructions in the prisons with an emphasis on how the budget allocated is used economically.⁴⁰ Similar instructions regarding the implementation of hygiene in the prisons were sent to the province of Erzurum and Diyarbakir.⁴¹ Despite all of this pile of correspondences, the sanitary conditions in the provinces in the prison of Bitlis did not improve. In the following years, the Ministry of Justice tried to improve the physical conditions of the prisons in the province of Bitlis. The Ministry emphasized the necessity that a hospital within the prisons should be built or certain dorms should be separated for the sick prisoners. The need for opening windows in the dorms for the airing was also emphasized.⁴² A separate commission under the Ministry of Zaptieh was constituted for the prisons and detention houses in the eastern provinces. The aim of the commission was to reform, renew and build all of these prisons and detentions houses in line with the hygiene; to find the required budget and to examine the correspondences sent from the said provinces.⁴³ This points out not only to the great concern in improving the sanitary conditions of the prisons, but also to the bureaucratization of modernizing state.

Along with the prison and detention house of the center district of the province of Bitlis, there were prisons and detention houses in the sub-provinces and districts of the province. 8.230

³⁶ Although a separate prison of Bitlis was planned to be built in Ahlat during the era of the Comitte of Union and Progress, it could not be realized. Kibar İliş, II. Meşrutiyet Dönemi Bitlis Hapishaneleri (Unpublished M.A. thesis, Bitlis Eren Üniversitesi, 2019), 20. However, the need for prison was solved by hiring buildings near the Government Office to be used as prison dorms for men and women. Ibid., 75.

³⁷ E.J. Dillion, “The Condition of Armenia” in *Contemporary Review*, Vol. 68, (London: Isbister and Company Ltd, 1895), 173.

³⁸ İbrahim H. Kalkan, *Health Policy of late Ottoman State (1876-1908)*, (Unpublished M.A thesis, Boğaziçi University, 2004), 17.

³⁹ Ibid., 28.

⁴⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamalat ve Islahat Komisyonu-İslahat Evrakı* (DH.TMIK.S), File Num: 2 Case Num: 59 Date: 6 Cemaziyelahir 1314 (14 September 1896).

⁴¹ CBOA, *DH.TMIK.S* 2/53, Date: 5 Cemaziyelahir 1316 (21 October 1898),

⁴² CBOA, *DH.TMIK.S* 25/72, Date: 21 Safer 1317 (1 July 1899).

⁴³ CBOA, A.MKT.MHM 682/22 Date: 28 Cemaziyellevvel 1315 (25 October 1897).

guruş for the center prison and the detention house of Bitlis, 10.000 guruş for the detention house of the district of Ahlat, 296,5 guruş for the prison of Hizan, 15.500 guruş for the prison and detention house of Sird, 5.000 guruş for Şirvan prison, 449 guruş for Eruh prison, 5.925 guruş for the prison of Garzan, 746,5 guruş for the prison of Pervari, 16.800 guruş for the prison and detention house of Genç, 4.500 guruş for the prison of Kulp, 1.875 guruş 30 pare for the prison of the sanjak of Muş, 2.800 for the one of Malazgirt, 1.789 guruş for the prison of Bulanık, 13.295 guruş 32 pare for the prison of Malazgirt and 11.437,5 guruş was spent for the prison of Sason.⁴⁴ The governor informed that the expenses were high in the sub-provinces and districts where new prisons were built.⁴⁵

Despite this thick bundle of correspondences between the imperial center and the eastern provinces, the prison reform was very slow in the eastern provinces of the Ottoman Empire. The governor of Bitlis emphasized that the budget allocated is not enough for the reforms which should be carried out in Bitlis prison. Similarly, as the prisons in the province of Mamuret'ülaziz were not appropriate to the sanitary requirements, new prisons should be built.⁴⁶ In 1898 the governor of Diyarbekir Province penned down a petition stating that although the maps and pictures of and the approximate budget for prisons and detention houses which would be built throughout the province were sent to the Ministry of Justice, he had not had a reply yet. The governor emphasized the urgency of building the said prisons and detention houses – which were ten in total – according to the hygiene requirements. The budget for building of these ten prisons according to the calculations of the governor was a near one and a half million gurus in total.⁴⁷

Besides the concerns related to the hygiene of, the regulations for the internal proceedings of the prisons were also implemented in the prison of Bitlis, as well. A document dated to May 18, 1897 is about the officials who would be appointed to the administration of the prisons of Bitlis province. A warden and a clerk were appointed to each prison and the governor of Bitlis asked for how those officials would be financed.⁴⁸ The document portrays the financial difficulties to support the officials appointed to the administration of the prisons, and the same financial difficulties were the main obstacle for the realization of the reforms envisaged for the prisons. As a document dated to 1899 pointed out, the clothes of prison guards were also tried to be standardized. Uniforms were ordered for the prison guards of Bitlis.⁴⁹ Besides, the archival documents also pointed out the concerns which could be analyzed within 'humanitarian rhetoric.' In 1895, certain officials were dismissed from the Bitlis and replaced with new ones because of their mistreatment of the convicts.⁵⁰ However, even in the beginning of the twentieth century, the physical capacity of the prison could not have been improved. In 1907, thirty-one prisoners were sent to the prison of Arabgir because of the crowdedness in the prison of Bitlis.⁵¹ Similarly, in 1912, the governor of Bitlis asked for a new warden to the prison because of the number of the prisoners was increasing. However, the Ministry of Interior Affairs rejected this demand and instead, the salary of the employee who was carrying water to the prison was increased to perform the duties of a warden as well.⁵²

⁴⁴ CBOA, *DH.TMIK.S 9 / 37*, Date: 18 Zilhicce 1314 (20 May 1897).

⁴⁵ CBOA, *DH.TMIK.S 2/59*, Date: 6 Cemaziyelahir 1314 (14 September 1896).

⁴⁶ CBOA, *DH.TMIK.S 9/ 37*, Date: 18 Zilhicce 1314 (20 May 1897).

⁴⁷ CBOA, *DH.TMIK.S 22/67* Date: 14 Şaban 1316 (28 December 1898).

⁴⁸ CBOA, *DH.TMIK.S 9/36*, Date: 18 Zilhicce 1314 (20 May 1897).

⁴⁹ CBOA, *DH.TMIK.S 23/48*, Date: 11 Şevval 1316 (22 February 1899).

⁵⁰ CBOA, *Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT. MHM)* File Num: 619 Case Num: 4, Date: 23 Rebiülahir 1313 (13 October 1895).

⁵¹ CBOA, *Babiali Evrak Odası Evrakı (BEO)* File Num: 3196 Case Num: 239658, Date: 21 Şevval 1325 (27 November 1907).

⁵² CBOA, *Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS)* File Num: 87 Case Num: 18, Date: 10 Şevval 1330 (22 September, 1912).

A pile of correspondences dated to 1912 depict the discrepancy between reforms planned at the imperial capital and the reality in the provinces. As a response to the plans sent to the imperial center to provinces regarding the amending and if necessary building of prisons anew, the governor of Bitlis emphasized that how a single building could not be found neither in the center of the province nor in its sanjaks and districts for using as a prison. However, he draws attention to the urgent need for a building a prison at the center of Muş. He argued that building of prisons at the centers of Bitlis, Muş and Siird according to the plans and projects sent from the imperial capital was an urgent and should not be delayed. Then new prisons would be built gradually in other sancaks and districts. In attachment, the governor provided the report showing the necessary budget for building of a prison in Muş, which corresponded to two hundred ninety-eight thousand, four hundred twenty-eight guruş.⁵³

Apart from the sanitary concerns and financial difficulties which were shared with the other prisons throughout the empire, the prison of Bitlis is significant because of the ethnic composition of the convicts it contained. A corresponding between the governor of Bitlis and the Interior Ministry is important as it is about how the concerns of the sanitary conditions of the prison of Bitlis is highly related with the political atmosphere of the era. The embassies of France, Russia and Britain informs the Ministry of Foreign Affairs that a significant number Armenians were arrested and kept in the prison of Bitlis. And because of the absence of hygiene and sanitary conditions in the prison, some of the prisoners became ill and two of them died. The ministry asks for the reasons behind the arrest of those people and the information about the sanitary situation of the prison⁵⁴ Nevertheless, in his response, the governor of Bitlis not only listed the reasons for the arrest of those Armenians and but also claimed that there was no illness in Bitlis prison and the situation of it was in comply with the hygiene.⁵⁵

Conclusion

The aim of this article is to understand the characteristics of Bitlis penitentiary in the light of developments which occurred both in the domains of the Ottoman Empire and also in the universal level. The nineteenth century was the age of a new governmentality developed with a set of administrative, fiscal, and legal transformations, which effected the society in the empire. The set of transformations which initiated with Tanzimat Edict in 1839 brought new changes for the criminal regulations and opened ways to further novelties. The most important side of these legal developments for the scope of this article was to prevent the arbitrariness in the punishment by favoring the principle of 'equality' among the subjects' of the empire. This principle of equality and justice brought the necessity of providing humanitarian environment for the criminals. Besides, when the sovereign power of the state shifted into disciplinary power, the object of punishment shifted 'from body to the soul' in the Foucauldian sense. The modern state does not anymore need the spectacle of tortures to maintain its sovereignty. At this point emerged the prisons as the sites of punishment, as the restrictions on freedom was thought to be most equal way of punishment. Furthermore, the prison also became the sites where the central state controlled and disciplined its people and normalize them whom they regarded as 'uncontrollable.'

Therefore, it is possible to analyze the situation of the prison of Bitlis in this context. On the one hand the state became more interested in the hygiene and well-being of the prisons, both for the prevention of contagious diseases and epidemics and also for creating prisons as the places for punishment. Furthermore, the penitentiary of Bitlis had its specificities as it contained various ethnic groups. The well-being of that prison concerned the European powers who were in favor of reforms regarding the Anatolian Armenians during the same years which arose

⁵³ CBOA, *DH.MB.HPS* 2/15, Date: 5 Safer 1330 (25 January 1912).

⁵⁴ CBOA, *Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu-Muamelat Evrakı (DH. TMIK. M)*, File Num: 46 Case Num: 21 Date: 27 Recep1315 (22 December, 1897).

⁵⁵ CBOA. *DH. TMIK. M* 46/21, Date: 27 Recep 1315 (22 December 1897).

especially after Berlin Treaty (1878). This sensitive point alarmed the government to take action against bad conditions of the prison in order to prevent any kind of western intervention. On the other hand, the state can penetrate into the lives of the people via new mechanisms, and the prison is one of the most important example. The Ottoman Empire tried to penetrate into the society through new apparatuses of the modern or modernizing state, like police institution, prison, castle, government buildings, military posts etc., especially in the second half of the nineteenth century.

Bibliography

Primary Sources

Prime Ministry Ottoman Archives (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi)

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM)

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT)

Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS)

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu-Muamelat (DH.TMIK.M)

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat Islahat Komisyonu-Islahat (DH.TMIK.S)

Secondary Sources

Adak, Ufuk. "Central Prisons (Hapishane-i Umumi) in Istanbul and Izmir in the late Ottoman Empire: In-Between Ideal and Reality" *Journal of the Ottoman and Turkish History Association* 4 (1) (May 2017): 73-94.

Bingöl, Sedat. "Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu," *Osmanlı* 6 (2000): 533-545

Daşcıoğlu, Kemal. "Osmanlı Arşivlerine Göre Sinop Hapishanesinin Durumu," *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 51 (2008): 53-76.

Demirbaş, Timur. "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi". In *Hapishane Kitabı*, edited by Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun. İstanbul: Kitabevi, 2005: 3-40.

Demirel, Fatmagül. "1890 Petersburg Hapishaneler Kongresi *Toplumsal Tarih* 15 (May, 2001): 11-14.

Dillion, E.J. "The Condition of Armenia." In *Contemporary Review* 68. London: Isbister and Company Ltd, 1895: 153-189.

Foucault, Micheal. *Discipline and Punish, the Birth of the Prison*. London: Penguin, 1979.

Gönen, Yasemin Saner. "Osmanlı İmparatorluğunda Hapishaneleri iyileştirme Girişimleri." In *Hapishane Kitabı*, edited by Emine Naskali, Hilal Oytun Altun. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005: 173-183.

Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Laws*. Oxford, Clarendon Press, 1973.

İliş, Kibar. II. Meşrutiyet Dönemi Bitlis Hapishaneleri. Unpublished M.A. thesis, Bitlis Eren Üniversitesi, 2019.

Kalkan, İbrahim H. *Health Policy of late Ottoman State (1876-1908)*. Unpublished M.A thesis, Boğaziçi University, 2004.

Kırlı, Cengiz. "Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi," *Tarih ve Toplum* 4 (2006): 45-119.

- Köhler, Wilhem. *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi'nde Bitlis ve Halkı*, çev. Haydar Işık, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1989.
- Schull, Kent F. *Prisons in the Late Ottoman Empire: Microcosms of Modernity*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.
- Şen, Hasan. "The Transformation of the Politics of Punishment and the Birth of the Prison in the Ottoman Empire, (1845-1910)." Unpublished M.A. thesis, Boğaziçi University, 2005.
- Şen, Ömer. *Osmanlı'da Mahkûm Olmak: Avrupalılaşıma Sürecinde Hapishaneler*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2007.
- Tekin Saadet, and Özkes, Sevilay. "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu," *ÇTTAD* 7, (2008 Bahar-Güz): 187-201
- Ünlü, Mucize. "Hapishane Reformu Süresince Canik Hapishanesini Islah Çalışmaları (1876-1918). In *Geçmişten Geleceğe Samsun*, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Büyük Şehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, 2007: 179-195
- Yıldırım, Nuran. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi V*, İstanbul: İletişim, 1985: 1320-1338
- Yıldız, Gültekin. *Mapusâne: Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*. İstanbul: Kitapevi, 2012.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

THE BRAIN OF THE ORGANIZATION: TALÂT PASHA

Teşkilatın Beyni Talât Paşa

Makale Türü/ Article Types : Derleme Makale/Review Article
Geliş Tarihi/Received Date : 09.01.2024
Kabul Tarihi/Accepted Date : 17.02.2024
Sayfa/Pages : 153-181
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1417137>

Hasan BABACAN

(Prof. Dr.), Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / Türkiye, e-mail:
drhasanbabacan@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5793-083X>

Atıf/Citation

Babacan, Hasan. "The Brain of the Organization: Talât Pasha" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024): 153-181.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

THE BRAIN OF THE ORGANIZATION: TALÂT PASHA

Teşkilatın Beyni Talât Paşa

Hasan BABACAN

Abstract: Mehmet Talât Pasha, the most important figure of the Committee of Union and Progress, was born in Edirne in 1874. Although known as a Pasha in history, Talât Pasha had started civil service as a civil servant at Edirne Post-Telegraph Administration and was called a Pasha since he became a Grand Vizier, according to the rules of the Ottoman Empire. In Thessaloniki, where he was exiled as an officer of Post-Telegraph, he became a founder of the Ottoman Society of Liberty with the influence of his brother-in-law İsmail Yörük and his other friends. Thus, the Committee, which initially operated as an underground organization, got stronger and became the Committee of Union and Progress as the Military staff in Rumelia became members of the Committee and Process, which led to the declaration of the Second Constitutional Monarchy. Following the declaration of the Constitutional Monarchy on July 24, 1908, Talât Pasha entered the parliament as the Edirne Member of Parliament. He became the minister of Internal Affairs in the government that was established after the Bâbüâlî Raid. Before and during the First World War, as the minister of Internal Affairs, he dealt with the issue of immigrants from the Balkans, the issue of Armenians, and especially the issue of forced Armenian migration. He became the Grand Vizier on February 4, 1917. During his Office as Grand Vizier, while the First World War continued, he dealt with problems such as the subsistence of the army and cities. Towards the end of the war, on the night of November 2, following the Armistice of Mudros, he left İstanbul with the leaders of the Union and Progress. He moved to Germany and continued his political activities while he lived in Berlin. On March 15, 1921, he was killed by an Armenian terrorist. On February 20, 1943, his body was brought to Turkey and buried at Hürriyet-i Ebediye hill.

Key Words: Talât Pasha, Union and Progress, Armenian Deportation, World War I, 31 March Incident, Sublime Port Raid

Öz: İttihat Terakki'nin en önemli figürü niteliğinde bir şahsiyet olan Mehmet Talât Paşa, 1874 yılında Edirne'de doğdu. Tarihte paşa tanınmasına rağmen Edirne Posta-Telgraf İdaresinde sivil memurlukla devlet görevine başlayan Talât Paşa, Osmanlı Devleti kurallarına göre sadrazamlık makamına geldiği için paşa olarak anılmıştır. Posta-telgraf memuru olarak sürgün edildiği Selânik'te eniştesi İsmail Yörük ve diğer arkadaşlarının etkisiyle Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kurucu kadrosunda yer almıştır. Böylece başlangıçta yeraltı örgütü olarak faaliyet gösteren cemiyet, güçlenerek Rumeli'deki askerî personelin de cemiyete üye olmaya başlamasıyla İttihat Terakki Cemiyetine dönüşmüş ve İkinci Meşrutiyet'in ilanına giden süreç yaşanmıştır. Talât Paşa, 24 Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilanının ardından, Edirne mebusu olarak meclise girmiştir. Bâbüâlî Baskımı'nın ardından kurulan hükümette dâhiliye nazırı oldu. Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş döneminde dâhiliye nazırı olarak Balkanlardan gelen göçmenler sorunu ve Ermeni meselesi ile ve özellikle de zorunlu Ermeni göçü konularıyla meşgul oldu. 4 Şubat 1917'te sadrazamlığa getirildi. Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde geldiği sadrazamlık döneminde ordunun ve şehirlerin işesi gibi sorunlarla ilgilendi. Savaşın sonlarına doğru Mondros Mütarekesi'nin ardından 2 Kasım gecesi, İttihat Terakki liderleriyle İstanbul'dan ayrıldı. Almanya'ya geçti, Berlin'de yaşadığı günlerde siyasi faaliyetlerini devam ettirdi. 15 Mart 1921 günü bir Ermeni terörist tarafından öldürüldü. 20 Şubat 1943 günü naaşı Türkiye'ye getirildi ve Hürriyet-i Ebediye tepesine defnedildi.

Anahtar Kelimeler: Talât Paşa, İttihat Terakki, Ermeni Tehciri, Birinci Dünya Savaşı, 31 Mart Hadisesi, Bâbüâlî Baskını

Introduction

Talât Bey's real name is Mehmed Talât. He was born in Edirne on September 1, 1874.¹ Talât Bey's father was from Çepleci village of Kırcaali, which is today within the borders of Bulgaria. His father, Ahmet Vasıf Efendi, had attended a madrasah in Edirne and had worked as a kadi and müstantik, in other words, as an investigating judge. He had died when he came to Kırcaali on leave from his duty as Vize investigating judge. His mother was Hürmüz hanım, the daughter of Bayraktar Hüseyin Ağa from Sellüken town of Cisri Mustafa Pasha district.² When Talât Bey was three years old, his family migrated to İstanbul during the busy days of 93 War and lived near Çatladıkapı. They returned to Edirne after staying in İstanbul for about a year.³

After attending Vize Primary School, Talât Bey started Edirne Military Junior High School. A few days before he would receive his diploma, he was expelled from the school for beating an officer who was his teacher, and he was not given his diploma. Although he was given his diploma three months later upon the insistence and intervention of Refik Bey, the head of the provincial treasury, he could not start İdadi; that is, high school. Since his family's financial status was poor, he did not have the opportunity to attend school further.

He started civil service as an intern clerk at Edirne Post-Telegraph administration. A year later, he was appointed as Edirne telegraph Office of general directory registrar with a salary of three hundred kuruş on July 24, 1891. While working here, he was sentenced to three years of confinement in a fortress by the Edirne Court of Appeal on the allegation that he was involved in politics. He was dismissed from duty on June 30, 1897, and sent to Edirne Prison.⁴

After being in prison for about a year and a half, Talât Bey was pardoned by an amnesty issued by Sultan Abdülhamid II on the condition that he would be given a suitable post in another province and was appointed as a mobile postal clerk on July 13, 1898, to work between Thessaloniki and Bitola. One year later, he was appointed as a clerk in the Chief Directorate of Post and Telegraph of Thessaloniki. On April 15, 1903, he was promoted to chief correspondence clerk of the same institution. During the years he continued in this position, he was also secretly engaged in politics.

Considering the conditions of the period, the Post-Telegraph administration was the most important communication institution of the Ottoman Empire. By starting to work in this institution, Talât Bey had the opportunity to get acquainted with the outside world. Thanks to this duty, on the one hand he had the chance to receive news about the events in various parts of the country and on the other hand to be informed about the developments outside the country. Various publications and telegraphs from Europe and Rumelia passed from Talât Bey. Besides the information from these, he met many people in Edirne through distribution services; thus expanding his circle and other people's trust in him.

Besides his position at Post-Telegraph Administration, Talât Bey had also started teaching Turkish at Alyans İsrailitè school through the agency of some of his friends. Founded in the second half of the 19th century, Alyans İsrailitè Universelle was an institution that provided education in line with Zionist principles, helped Jews in various parts of the world, and aimed to strengthen their position in the places they lived. Talât Bey's being a teacher at Alyans İsrailite had an essential place in his life. This was because he learned some values he could not

¹ Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Ottoman Archives (BOA), *Sicill-i Ahval Defteri*, 70/87.

² Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi* (İstanbul: Everest Yayınları, 2008), 235-235. According to İ. Mahmut Kemal İnal, Talât Pasha's mother was noted as the daughter of Bayraktar Hüseyin Ağa from Sellüken town of Cisri Mustafa Pasha district (İ. Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar V. III*, (İstanbul, Undated), 1933.

³ İ. M. Kemal İnal, *ibid.* 1933; Tefik Çavdar, *Talât Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 1995), 10; Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talât, Cemal, Enver Paşa'lar* (İstanbul, 1943), 4.

⁴ Ziya Şakir, *ibid.*, 14.

hear or learn from his immediate circle in this school. His position at Alyans also increased his knowledge of various subjects. He was able to follow the developments in the world from French magazines and newspapers that came to the Jews here. He also learned his first deep-rooted knowledge about the French Revolution at this school. French Revolution greatly impacted Talât Bey, as was the case with many Turkish intellectuals of the day. In later years, he stated that these thoughts also influenced him.

The Foundation of Union and Progress

Talât Bey's sister had married İsmail Yürük, a distant relative, in 1885. After this marriage, Talât Bey's relations with his brother-in-law constituted a turning point in Talât Bey's intellectual and political life.

İsmail Yürük was telling his brother-in-law Talât about the activities of Turkish patriots working in Europe and Egypt to overthrow Sultan Abdulhamid and abolish autocracy. He also saw no harm in telling him about the branch in Ruse and the position he had taken there. Talât Bey, a young postal clerk, listened carefully to all these and was greatly influenced by these ideas.⁵ Another person who influenced the development of Talât Bey's opposing ideas against the administration was Hafız İbrahim who was a man with a dirty urban and torn gown, who was not noticed by anyone at the time but who had later become a member of the parliament for İpek.⁶

Hafız İbrahim often traveled to Edirne and believed he could easily convey his ideas against the oppression. He thought that if he could succeed in this, he would be able to pressure İstanbul and even overthrow the government and the rule of the tyrant and establish constitutionalism. He was expanding his circle in Edirne with these thoughts. His close circle in Edirne consisted of the chief physician of Merkez Hospital, Doctor Mehmed Bey, physician of the cavalryman Doctor İsmail Bey; principal of military high school Behçet Bey; population clerk Kaltakkıran Faik Bey from Edirne customs officer Necip Efendi and Postal administration clerk Talât Bey.

This group sometimes gathered in the small room of Talât Bey's house that overlooked the courtyard and read the newspapers and pamphlets sent by İsmail Yürük Bey. In contrast, sometimes they would gather in the mansion of Faik Bey, who was Talât Bey's neighbor and held patriotic discussions. They wanted to re-establish the Committee of Union and Progress dissolved in İstanbul. They had not yet formed an organization, but they had spread their ideas against tyranny to all intellectuals and youth of Edirne. Corporal Cemal and gunner Şerafeddin always attended meetings and tried to spread their ideas among the community with newspapers and pamphlets read in these meetings.

The secret meetings held and negotiations continued until the middle of 1895. Since the regulars in these meetings had increased considerably, they were now considering forming an organization. However, a report by someone named Mülâzım Said Efendi struck a significant blow to their activities and they were all arrested. After six months of initial investigation, the organization's members were divided into two. Since they were soldiers, the documents of chief physician, Doctor İsmail, Lieutenant Ahmet Bey, Corporal Cemal, gunner Şerafeddin, and mobile gunner were sent to the Martial Court. The civilians' documents were sent to court, and they were sent to city prison.

As a result of the trials, Hafız İbrahim, who had attempted to establish a secret organization called the Committee of Union and Progress, was sentenced to six years of prison with Article 58 of the Penal Code, and the others were sentenced to confinement in a prison for three years due to some extenuating circumstances. Talât Bey was also among these prisoners.

⁵ Ziya Şakir, *ibid.*, 5.

⁶ Ziya Şakir, *ibid.*, 6-8.

He was found guilty by the Edirne Court of Appeal, immediately dismissed from civil service on July 30, 1897, and sent to Edirne prison to serve his sentence. In prison, they were made to talk about their ideas and their meetings, and they were tortured in various ways.

Talât Bey was not idle during his prison life. Although the court had banned him from politics and imprisoned him to keep him away from politics, he continued to encourage other prisoners and intellectuals to act against tyranny. Whenever he had the chance, he sent letters to the opposition in Paris. In the meantime, while waiting for the court to approve their sentence, the news came that Sultan Abdülhamid pardoned the sentences of the court. Talât Bey and his friends were released from the prison where they were imprisoned for about a year and a half on condition that they would not stay in Edirne and would not go to İstanbul. The rest of their sentences were converted into exile. Hafız İbrahim Efendi preferred to go to Kosovo, and Talât Bey did not want to leave him. However, the government did not consider it appropriate for them to be together. For this reason, it was deemed appropriate for Talât Bey to live in Thessaloniki, and he went there.⁷

In the first days of his arrival in Thessaloniki, he could not find a job immediately and wandered the streets hungry and miserable. He had come here as a political prisoner, and therefore, he was under the control of the police, and he was also a feared person. The municipality of Thessaloniki saw his difficult condition and gave him a minimal salary. After a few months, he made friends with the postmen, who were his colleagues. His postman friends in Thessaloniki helped him to start working in postal administration again. Therefore, as of July 13, 1898, Talât Bey was appointed as a mobile post officer with a salary of 540 kuruş between Thessaloniki and Monastir.⁸

In this new position, Talât Bey took mail from Thessaloniki to Viranya on the border of Austria, and then he took the mail from Europe to Thessaloniki. This was a position that could ensure direct contact with Europe. While in this position, he got to know the whole of Rumelia and those who thought like him in Rumelia. The fact that he received mail from Vrianya meant that Talât Bey delivered a mischievous document from Europe. Within a short time, he became the person sought and trusted by intellectuals and anti-tyranny environments in Thessaloniki.

During the first days in Thessaloniki, Talât Bey met two officers. One was Kemal Bey, a lieutenant from the Thessaloniki Redif division, while the other was Thessaloniki Military High School's French teacher Giritli Naki Bey. After a while, he met Tahir Bey from Bursa, who was the principal of Thessaloniki Military High School. Tahir Bey was a person loved and trusted by those around him. He was also using his knowledge, experience, and means to help the libertarians in the city. He was trying to encourage young officers of the Third Army to the idea of revolution by delivering them the newspapers issued by the Unionists abroad.⁹

On April 14, 1899, Talât Bey was appointed as a clerk at the headquarters of the Thessaloniki Postal Administration, and his circle expanded. He had met the intellectuals and leading people of Thessaloniki and became close enough with them to share their ideas and thoughts. Talât Bey frequently met his friends with whom he shared the same ideas and, they came together in secret and special places with the fear of being followed. In August 1899, on a Friday, he and his seven friends went to Çavuş Monastery, one of the famous recreation areas. During the political talks, Talât Bey said it was time to act and that the sultan had to be dethroned first. When asked how his ideas could be realized, he said they could be realized by communicating with those in Europe and making common decisions. His friends immediately accepted this idea of Talât Bey. They wrote a letter to Paris right there. In the letter, they said that they decided to establish a secret organization in Thessaloniki, and they talked about their

⁷ Ziya Şakir, *ibid.*, 9; Hüseyin Cahit Yalçın, *Talât Paşa* (İstanbul, 1943), 12-13.

⁸ BOA, *Sicill-i Ahval Defteri*, 70/87; BOA, *Telgraf ve Posta Nezareti İradeleri*, 487/7, Lef 1.

⁹ Ziya Şakir, *ibid.*, 11.

ideas and plans. In the reply that was received shortly, the Young Turks in Paris approved these ideas of those in Thessaloniki. They stated that they thought this organization, managed with caution and prudence, would bring significant benefits to the country. Ideas and dreams had now turned into reality. What made Talât Bey Talât Bey was this initiative, decision, and courage.¹⁰

By 1906, Thessaloniki and its neighborhood had all the conditions and political background for the Young Turk movement and other organizations opposing the Ottoman administration. Such an environment was favorable for forming a secret movement among Turks. In this political and social environment, the Ottoman Liberty Society was founded in Thessaloniki in September 1906. As a result of private meetings that started as friend meetings on a Friday at İsmail Canbolat's house in July 1906, it was decided to establish the organization.

The ten people who gathered in Mithat Şükrü's house, Bursalı Tahir, Selânik Military High School's French teacher Naki, chief clerk of Thessaloniki Post and Telegraph Office Talât, Thessaloniki board of education accountant and Thessaloniki High School's teacher Mithat Şükrü, Rahmi, Ömer Naci, Kazım Nami, İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Edip Servet are the founders of the organization. Four members were elected to lead the organization. These were Mehmet Talât, İsmail Canbolat and Rahmi and Mithat Şükrü. These members were selected as the Committee of the Assembly, later called the High Commission.

Although founded secretly, this movement started in Thessaloniki due to the favorable political and social environment and soon spread to other cities of Macedonia and the Balkans. Bitola branch of the organization was established after a short time. Thus, Bitola became the second most important center. Immediately after this, Resne, Ohri, Üsküp, Gevyeli, Serez, Edirne, and Drama committees were founded, and the movement established an effective control network in the Balkans.

One of the institutions that the Society used during the rapid spread of its ideas was the Masonic lodges in Thessaloniki and Macedonia. In Thessaloniki, there were Macedonia Rizorta, Laborlux lodges affiliated with the Italian Masonic Lodge, Perseveratzia lodges affiliated with the Spanish Masonic Lodge, l'Avenir de Orient, Veritas lodges affiliated with the French Masonic Lodge. There were also those affiliated with the Athens Masonic Lodge. The lodges that were influential in developing the Ottoman Liberty Society were Macedonia Rizorta's and Veritas's lodges. Talât Bey, Mithat Şükrü, and Kazım Nami were members of the Macedonia Rizorta Lodge. The master of the Veritas lodge was Emanuel Karasu, who later became a member of the central general assembly of the Committee of the Union and Progress. When the Young Turks were looking for safe meeting places in Thessaloniki, Karasu suggested meeting in masonic lodges. For this reason, Karasu was the real connection between the Masonic Lodge of Italy and the Young Turks. Talât Bey, Naki Bey, İsmail Canbolat, and Cemal Pasha were in this lodge. While the Ottoman Liberty Society was being founded and secretly spreading, until 1907, the Young Turks in Paris did not hear about this organization that operated within the Empire. The society in Thessaloniki knew about the activities of those abroad. The communication with those in Paris took place through the Canal of Bucharest. Talât Bey was the courier for communication within the Ottoman territory, while his brother-in-law was the liaison with Bucharest via Bulgaria.

By the winter of 1907, the spies of the Hafiye Organization were almost sure that something was happening in Thessaloniki. Although it was known how common the society

¹⁰ Two and a half years before the declaration of the Constitutional Monarchy, Talât Bey made the proposition: 'Friends, this will not end with distributing and reading newspapers and magazines. Let's form a society, and when we have more members, let's go to İstanbul, kill Sultan Hamid, and attempt to restore the constitutional monarchy. Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), 121.

was, they were suspicious of certain people. In March 1907, Talât Bey told Ömer Naci and Hüsrev Sami, who were members of the Thessaloniki committee like him, that he had seen the secret notice ordering their arrest. Ömer Naci had attracted the attention of Yıldız because of his verbal duel with Rıza Tevfik in the columns of the magazine called Çocuk Bahçesi. Ömer Naci and Hüsrev Sami ran to Paris immediately by telling only Talât Bey. They were terrified that they would be arrested. They planned to examine the programs of Ahmet Rıza and Prince Sabahattin in Paris, if possible, and to join forces with the one they had the most in common.

Ömer Naci and Hüsrev Sami, who reached Paris towards the end of March 1907, began to examine the programs immediately. Towards the end of the same year, following long discussions and conflicts, it was decided to interconnect the two groups. This proposal was discussed in the Committee of Experts and accepted at the end of a secret vote. Thus, the Committee of Union and Progress, the headquarters of which was in Paris, and the Ottoman Liberty Society, the headquarters of which was in Thessaloniki, were united as of September 27, 1907, under the name Ottoman Committee of Union and Progress, on condition that they followed the terms set between them. In the first days of 1908, this name was turned into Union and Progress.

Declaration of Constitutional Monarchy

By 1908, the Union and Progress movement, which had developed around Thessaloniki, had expanded its organization in Macedonia and the Balkans, formed foreign relations, and even established a counter-intelligence organization against the intelligence organization of Abdülhamid II's administration. Despite these developments, they were not planning to start a revolutionary movement immediately. However, the development of foreign events caused them to act faster. In short, the movement that organized the actions that led to the declaration of the second Constitutional Monarchy and which took an active role in the power struggle after 1908 is the movement that emerged and developed in Thessaloniki.¹¹

Enver Bey, who proclaimed liberty in Köprülü on July 21, 1908, went to Tikveş from here. Enver Bey, who received the invitation telegraph of the Committee from Thessaloniki when he was in Tikveş, went to Thessaloniki by train on July 23, 1908, after the publication of the will of Abdülhamid II calling the Assembly of the Parliament to meet again. He was given a magnificent welcome here. Enver Bey had now become Major Enver Bey, the hero of liberty. When Enver and Niyazi Bey, the heroes of the events that led to the declaration of Constitutional Monarchy, arrived in Thessaloniki by train, Talât Bey congratulated them before anyone else. They held Enver Bey's hand and got off the train together, and he introduced them to the cheering crowd as "Long live the hero of freedom, long live Enver, long live Niyazi." This way, Talât Bey showed his political maneuverability and intelligence by trying to prevent Enver Bey from coming to the front and to show their success as the success of the people.¹²

After the reinstatement of the Constitutional Law by the Sultan, that is, after the declaration of the Constitutional Monarchy, the Committee of the Union and Progress applied to Bâbüâlî through Inspector General Hüseyin Hilmi Pasha, and first of all, proposed the abolition of the secret service and then asked for permission for some of its members to go to İstanbul to make the necessary negotiations on political issues. Although this proposal made the neurotic Sultan Abdülhamid hesitate, a delegation of the society was allowed since it was stated in the Council of Ministers minutes of July 29, 1908, presented to him that this would be useful for ensuring security. On July 31, 1908, it was announced that the secret service was abolished. On the same day, there was a news in İstanbul papers that a special delegation including members

¹¹ Cemal Kutay, "II. Meşrutiyet'e Giden Kanlı Yol", *Yıllarboyu Tarih*, 4, (July 1978): 14-17; Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, (İstanbul: İmge, 1995), 94-95.

¹² İ. Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutiyetin Ne Şekilde ilân Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, XX/77 (1956): 150.

of the Committee of Union and Progress Majors Cemal and Hakkı Bey, and Necip, Talât, Rahmi, Cavit and Hüseyin Bey, Talât Bey and Hafız Hakkı came from Edirne on August 2, 1908 and started their work in İstanbul.¹³

These influential members of the Committee of Union and Progress who came from Thessaloniki started their activities in İstanbul; Talât Bey and Hafız Hakkı first met the Sultan and got his word that Kamil Pasha would form the cabinet instead of Said Pasha. They also met Kamil Pasha, who was in charge of assembling the Council of Ministers and asked him to appoint the governor and commander of Tripolitania, Recep Pasha, as the Minister of War.¹⁴

After making these political connections, the members of the Committee started preparations for elections to realize the Second Constitutional Monarchy and the parliament. When the Second Constitutional Monarchy was declared, the third general election of the Ottoman Empire after 1876 and 1877 had to be held in 1908. The parliament of the First Constitutional Monarchy had prepared the law on the election of the Members of the Parliament. Since Abdülhamid II had suspended the Constitutional Law for 31 years, the text adopted by the Parliament could not be submitted to the Sultan for his approval and, therefore, did not become a law. With the declaration of the Second Constitutional Monarchy, this situation suddenly came to light, which was unknown or unforgotten until then. This text, which had not been enacted, was found and enacted, and elections were made by this law. The elections were held in November and December.

Leaders of the Central Committee of the Committee of Union and Progress became candidates from various centers. Talât Bey was also a candidate from his hometown, Edirne. The elections were controversial and eventful in Edirne, which was socially and demographically unsettled. When it was realized that Edirne Mayor Dilâver Bey tried to falsify the election results, Dilâver Bey was forced to resign in November 1908. If this deception of the Mayor had not been uncovered, no candidate from the Committee of Union and Progress would have been able to win the elections, and the mayor and two Greek candidates would have been elected as ministers. When the elections were completed, it was found that none of the Greek candidates had been successful. Mayor Dilâver Bey and Philippe Efendi, a lawyer from İstanbul received 44 votes each, doctors working in Edirne T. Calivoulos received 37 votes, Panayoti received five votes, and Grocho Tohorbadji received two votes, and all lost the elections. Talât Bey and Asım Bey received 90 votes each, Rıza Tevfik received 93 votes, and all were elected as ministers.¹⁵

At the end of the elections, the Parliament was opened with a magnificent ceremony on December 17, 1908, in the Courthouse near Ayasofya. The parliament immediately started working after it was opened. After a session on December 23, 1908, voting was held among the ministers to elect a president. Ahmet Rıza Bey was selected as the president with 205 votes. In the vice-president elections on the next day, Talât Bey was elected as the first deputy president by taking 116 of 215 votes.¹⁶

¹³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2, K: 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 68-69; Enver Bolayır, *Talât Paşa'nın Hâtıraları*, (İstanbul, 1946), 39-40; Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, (İstanbul: Emre Yayınlar, 1995), 359-365.

¹⁴ Bayur, *ibid.*, 90.

¹⁵ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, Tran: Ayda Erbal, (İstanbul: İletişim, 1995), 326-327; İnal, *ibid.*, 1935; BOA *Sicill-i Ahval Defteri*, No: 70, s. 87.

¹⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Partiler*, Vol. III, İstanbul, 1952, 182-183; *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Haz. Bülent Demirtaş (İstanbul: Arba, 1988), 27; İnal, *ibid.*, 1935; Çavdar, *Talât Paşa*, *ibid.*, 110; Regarding Talât Bey's election as first deputy chairman, Ziya Şakir said: "Talât Bey was fully capable of sitting in the chair of the chairmanship of this assembly. But he showed humility here, too. He left the chair of the presidency to Ahmet Rıza Bey, who was more senior than him, and took the second chair..." Ziya Şakir, *ibid.*, 23.

31 March Incident

The Committee of Union and Progress, which entered the Parliament in a strong position, tended to manage and direct the government behind the scenes due to the need for more trained staff. This caused increased anger against the committee because in the eyes of Bâbüâlî pashas, such as Kâmil Pasha, the members of the committee were seen as children. The conflicts between the committee, the government, and the opposition increased through the press as of February 1909, and the political tension increased in the capital.

In this unsettled political environment, the Committee of the Union of Progress targeted Derviş Vahdeti and his newspaper *Volkan* because they opposed its activities. In this outstanding and tense political environment, the 31 March Incident, the subject of important debates in our history, occurred on April 13, 1909, when the soldiers of the Fourth Shooter Troop in Taşkılla revolted by imprisoning their officers.

When the incidents developed rapidly, and the rebelling soldiers came to the parliament, Talât Bey and Doctor Nâzım took refuge in the house of Ali Cemal Bey in Şehzâdebaşı and hid there for some time. The reason for this escape and hiding was due to the demands of rebels from the government. These demands were reported to the government at various times, with changes, and were reflected in the newspapers. However, according to the news received from a minister and published in *İkdam* on April 15, 1909, the demands of soldiers included sending Talât Bey from İstanbul. The rebels who acted due to this thought started a big hunt for unionists in the capital.¹⁷

On the second day of the incident, Talât Bey left the house he was staying in Şehzadebaşı with Doctor Nâzım Bey and took refuge in another home. Ahmet Rıza Bey thought this was because Talât Bey considered it dangerous to be with him. The exact location of Talât Bey in İstanbul was not known. Nevertheless, on April 15, he sent a telegram asking permission to go to Edirne for ten days to resolve important personal matters. Talât Bey's telegraph and his demand for leave, which came out on a day when the political atmosphere in the capital was so bad, raised the hopes of the opposition on the one hand and also worried his friends in the assembly on the other hand. The fact that he wanted to get away from İstanbul in such an environment as the leader of the Committee of Union and Progress led to different comments. Talât Bey had a sense that the course of incidents was terrible and had to find a way out. In order to put an end to this dire situation as soon as possible, to take the required measures, and to ensure that the parliamentarians and the members of the Assembly could meet in peace, Talât Bey traveled from İstanbul to Ayastefanos on the third day of the incidents.¹⁸

After a large part of the Action Army arrived at Ayastefanos, Talât Bey formed a delegation and started to prepare and send declarations to the government, rebellious soldiers, and students. On April 22, 1909, members of the Parliament began to come together at the yacht Club in Ayasefanos, as the national assembly, under the chairman of Said Pasha. During these first meetings, the National Parliament discussed the issue of the destitution of Sultan Abdülhamid II. Mahmut Şevket Pasha, who had arrived to lead the Action Army in Ayastefanos then, stated that he thought the issue of destitution should be considered later. He stated the reason for this was it was not possible to predict what kind of reaction the army would face in İstanbul and how it would be met while trying to suppress the rebellion. In the secret session of

¹⁷ Incidents such as the murder of Latakia MP Arslan Bey, who was likened to Hüseyin Cahit, caused the leading members of the Committee of Union and Progress to scatter all over the capital and hide. E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, Ankara, 1996, s. 90-91; Regarding the escape of Hüseyin Cahit, see: Hüseyin Cahit Yalçın, "31 Martın provası ve Komedi", in *Yakın Tarihimiz*, V. 1, (İstanbul: Vatan Gazetesi Yayınları, 1962), 136-137.

¹⁸ Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlâmi ve Otuzbir Mart Hadisesi (II. Abdülhamit'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi)*, Haz: Faik Reşit Unat, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985), 186; Also regarding the events on March 31 see. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, V.1, Haz. Hasan Babacan-Servet Avcı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 35-37; Çavdar, *Talât Paşa*, *ibid.*, 136-137.

the National Parliament on April 22, 1909, held under the chairmanship of Said Pasha, the issue of destitution was resolved. Still, by the thoughts of Mahmut Şevket Pasha, the decision was left for later.¹⁹

Mahmut Şevket Pasha thought that the issue of destitution would create more dangerous consequences if it became known among soldiers, especially among rebellious soldiers. In addition, he told the chairman of the National Parliament that he thought it would be more appropriate to bring up the issue of destitution after the power of Yıldız was utterly destroyed. Upon this, a telegraph was sent to the grand vizier signed by chief senate Said Pasha, second chief Gazi Ahmet Muhtar Pasha, and first deputy chairman of the Parliament Talât Bey, reporting that the future of the Sultan and his Sultanate was assured. In parallel with this, in his telegraph to the grand vizier, Mahmut Şevket Pasha also denied the rumors and stated that İstanbul would not be occupied.²⁰

The Army of Action entered İstanbul and suppressed the rebellion, after which the National Parliament was notified that security was ensured and that it could convene in its own building in İstanbul. Upon this, the parliament convened in its building in Hagia Sophia on April 27, 1909.²¹ At the end of the secret session chaired by Said Pasha, it was decided to dethrone Sultan Abdülhamid II. However, this decision had to be based on ecclesiastical law, and the approval of Shaykh al-Islam was required. It was decided to invite the Fatwa authority and representative to the parliament immediately. Âyan Gazi Ahmet Muhtar Pasha and İsmail Hakkı Efendi of Bitola and members of parliament Talât Bey and Mustafa Asım Efendi were sent to the Office of Shaykh al-Islam for the invitation.

On the morning of destitution, Talât Bey had personally gone to the houses of Shaykh al-Islam and Fatwa authority Nuri Efendi to the parliament and told them to come to the parliament. Fatwa authority Nuri Efendi made the excuse that he was not authorized to issue a fatwa and that it was Shaykh al-Islam's authority. Talât Bey refused these objections and took him by force. He then went to the Shaykh al-Islam and invited him. With Shaykh al-Islam's excuse that he was sick, Talât Bey asked, "What is wrong?" Shaykh al-Islam answered, "I have incontinence." Talât Bey threatened him as, "Efendi, after it has come to this, I will take you away even if you urinate in your pants, take your urinal with you" and took him to the parliament.²²

During the preparation of the fatwa on destitution, there were discussions about the resignation of the Sultan first, which were put forward by Shaykh al-Islam and Fatwa authority Nuri Efendi. Ultimately, the fatwa was written and signed by putting forward two options covering destitution and resignation. However, while the copy of the fatwa was read in the general board, so many voices of "destitution" were raised on the ministers that it was not possible to put their resignation to vote, and those who wanted this –including those who did not want to offend European rulers- could not say anything out of fear. Meanwhile, Talât Bey's words that destitution was decided in advance and the fatwa came later was adequate, and the parliament agreed on destitution.²³

¹⁹ Ali Cevat, *ibid.*, 187; İsmail Hami Danişmend, *Sadrazam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası*, (İstanbul,1972). 127; *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, *ibid.* 38.

²⁰ *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), 20-21; Danişmend, *Sadrazam Tevfik Paşa'nın.. ibid.*, 127.

²¹ Ali Cevat, *ibid.*, 187-188.

²² *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, *ibid.*, 21-22; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 36.

²³ The pen with which the fatwa of destitution was signed was kept as a historical souvenir by Ahmet Rıza Bey, the Speaker of the Parliament. For the text of fetva, see Ali Cevat, *ibid.*, 148-149; *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, *ibid.*, 27-31; Bayur, *ibid.*, 211.

Right after the decision for destitution, the parliament elected two delegations immediately to notify Sultan Abdülhamid II of his dethronement and Sultan Mehmet Reşat of his enthronement. The first delegation, which included Âyan former Minister of Navy Arif Hikmet Pasha and Aram Efendi, Draç MP Es'ad Pasha and Thessaloniki MP Karasu Efendi were assigned to inform Sultan Abdülhamid II at Yıldız of his dethronement. Âyan Gazi Ahmet Muhtar Pasha, MP Talât Bey, Mustafa Asım Efendi, Agop Babikyan Efendi, and Aristidi Pasha were assigned to declare Mehmet Reşat at Beşiktaş Dolmabahçe palace his new position and to congratulate his position as the Sultan.²⁴

The delegation, including Talât Bey, went to Dolmabahçe Palace and informed Sultan Mehmet Reşat that he had been appointed as Sultan upon the nation's wish. Upon this, Sultan Mehmet Reşat said: I accept the wish of my people. Since childhood, I have not thought of anything other than the happiness of our people. I will work for our people's happiness with God's help. I am proud to be the first free Sultan of the free nation, and to have accepted his position. The delegation completed its mission and took the Sultan to the Ministry of War. Therefore, Sultan Reşat ascended the throne as Sultan Mehmet IV.²⁵

Talât Bey's Ministry of Internal Affairs

Following these political events, Talât Bey became the Minister of Internal Affairs on August 8, 1909, during the second Grand Vizierate of Hüseyin Hilmi Pasha. In the first days of his Office, the Armenian incidents in Adana took place. Afterward, the Malisör Uprising in Albania and the Ottoman Empire's failure to take the required measures against this uprising increased the opposition against him in the parliament and the government. This first ministry of internal affairs period of Talât Bey lasted until his resignation on February 18, 1909.

During the Balkan War, Talât Bey volunteered to join the army. Enlistment of a political person like Talât Bey had led to various comments. The opponents of the Committee of Union and Progress claimed that Talât Bey had been returned to İstanbul or even expelled by the guard of Edirne Şükrü Pasha because he made negative and political suggestions among soldiers.

Shortly after Talât Bey returned to İstanbul from this voluntary service, a government notice was announced asking volunteers to apply to central command within twenty-four hours. With this announcement, the military officers opposed the Committee, and Talât Bey aimed to catch Talât Bey, whom they considered a deserter. Those days, the government was already hunting Unionists and locked up those they could catch in Bekirağa division. However, they could not catch Talât Bey. It was said that he was wandering around İstanbul and living in Tokatlıyan. Especially in the eyes of police forces, Talât Bey had become an elusive spiritual being. Talât Bey, whom the government was trying so hard to catch, was having secret meetings with the Minister of War Nâzım Pasha and he was dealing with Nâzım Pasha about the path to follow to save the country from the disasters it had fallen into.²⁶

Under these circumstances, the leading figures of the Committee of Union and Progress, especially Talât Bey, had planned and carried out this raid to eliminate the political pressure on them, to put an end to the bad situation in the Balkans, and to find a way to come back to power. Talât Bey was the most important organizer of the Raid of Bâbiâli. As a result of the country's worsening political and military situation and the pressure on the Committee of the Union and Progress, Talât Bey was determined to do whatever it took to come back to power. Intending to

²⁴ For detailed information on the days after the assassination of Sultan Abdülhamit II, his transfer to Thessaloniki, and subsequent developments, see İ. Hakkı Uzunçarşılı, "II. Sultan Abdülhamit 'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", *Belleten*, X/ 40, (October 1946): 705-748; *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, ibid., 28.

²⁵ Bayur, ibid. Vol.1/II, 210.

²⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, "Tanıdıklarım: Talât Paşae, *Yedigün*, 8/186 (1936): 9; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Haz: Samih Nafiz Tansu, (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996), 161; Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyette Ordu ve Siyaset*, (Ankara: Cedit Neşriyat, 1992),165.

prepare a plot to overthrow the government, Talât Bey decided to meet his friends at Emin Beşe's house in Vefa. This meeting discussed the details of the raid and the task distribution. The raid occurred on the afternoon of January 23, 1913, when the MPs were working in Bâbiâli, as previously agreed upon.²⁷

Talât Bey and Enver Bey got into Kâmil Pasha's Office and made him sign his resignation. After Kâmil Pasha's resignation, Talât Bey went to the Ministry of Internal Affairs in the same building, and he informed all provinces of the raid and its reasons with a telegraph, acting as the deputy minister. Meanwhile, Talât Bey sent the former Athens Ambassador to foreign embassies to inform that he had been appointed as the Deputy Minister of Internal Affairs, internal security would be protected, lives and properties of foreigners were safe, and he gave assurance for these. Although Talât Bey was the person who changed the old government with a coup, he did not take part in Mahmut Şevket Pasha's government that took Office on January 30, 1913.²⁸

Upon the death of Mahmut Şevket Pasha, who had been appointed as grand vizier by the Unionists after the Raid of Bâbiâli, on June 11, 1913, as a result of an assassin, the Minister of External Affairs Said Halim Pasha became grand vizier on June 12. Thus, the Committee of Union and Progress seized power completely. Talât Bey became the Minister of Internal Affairs for the second time by the newly founded Said Halim Pasha government. The most important act of Talât Bey during his second term as the minister of Internal Affairs was taking Edirne back.²⁹

Although the Balkan states united to take our Rumelian land from us, they disagreed about sharing the land they had taken. Serbs and Greeks started to fight with the Bulgarians because of the division of Macedonia, and Romania began to invade the Bulgarian territory. Bulgarians, who were in a difficult situation, started withdrawing their military forces from Edirne.

Talât Bey and Enver Bey, who thought about taking advantage of this favorable situation, acted immediately. In the face of the new situation in the Rumelian territories of the Ottoman Empire, attempts were started as of July 6, 1913, especially for the settlement of the new territory issue between the Ottoman Empire and Bulgarians. The Minister of Internal Affairs Talât Bey, who met French Ambassador Bop, stated that the Ottomans wanted the Ottoman-Bulgarian border to be determined immediately, the Turkish army would advance to the Midye-Enez line, the immigrants who were high in number could be settled in these places, and the army could be demobilized. Talât Bey also spoke about the lack of money in the state and said that the state intended to finish Reji, that is, tobacco monopoly, as soon as possible and to take 1-1,5 million gold liras and pay their salary to workers and the army. Enver Bey tried to persuade Hurşit Pasha, the corps commander of which he was the chief of staff and Talât Bey attempted to convince the cabinet members to take back Edirne. Grand Vizier Said Halim Pasha, shaykh al-islam Esad Efendi, and the Minister of Justice İbrahim Bey were thinking like Talât Bey. Thus, the number of ministers who wanted to take Edirne back was in the majority. While there were ministers who completely opposed this, there were also those who were

²⁷ Tansu, *ibid.*, 107-108; Alkan, *ibid.*, 172.

²⁸ Bayur, *ibid.*, 270; Türkgeldi, *ibid.*, 78-79; for details fo The Raid of the Porte see. Samih Nafiz Kansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1960), 104-119; Ertürk, *ibid.*, 91-96; İsmail Hakkı Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Vol. IV, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972), 397-401; Şeref Çavuşoğlu, "Benim Gördüğüm Bâbiâli Baskını", *Yakın Tarihimiz*, , V. 1, (İstanbul: Vatan Gazetesi Yayınları, 1962), 193-195; Ali Canip Yöntem, "Bâbiâli Baskını'nın Bilinmeyen Tarafları", *Yakın Tarihimiz*, , V. 2, (İstanbul: Vatan Gazetesi Yayınları, 1962), 387-389.

²⁹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987): 238.

impartial. Talât Bey kept the opposing ministers under constant surveillance so they would not persuade the others.³⁰

Some of the needs of the army had to be met to act. However, since the state budget was empty, funds had to be found urgently. Talât Bey met Mösyö Weyl, the general manager of Reji, and guaranteed to borrow 1.5 million liras on the condition that the period of privileges would be extended for another 15 years. In addition, an advance of 700 thousand liras was taken from the General Debt Administration. The costs of military operations and other urgent needs were met with this money.

After the financial needs were met, the Committee of Union and Progress General Secretary Mithat Şükrü and Cemal Bey met the cabinet members individually and persuaded the ministers to take action. Thus, after great efforts, Talât Bey got the necessary authorization from the Council of Ministers for the army to march Edirne.

On July 20, the government notified the Great Powers with a note through its ambassadors that they would march on Edirne. Without encountering significant resistance, the Ottoman army advanced to the River Meriç, encompassing Eastern Thrace. While the forces commanded by Fethi Bey saved Kırklareli, the forces commanded by Enver Bey took Edirne back on July 21, 1913.³¹

After Edirne was taken back, ceremonies were held on Friday, starting with a mevlit recited in Edirne Sultan Selim Mosque. Salih Pasha to represent the Sultan and some ministers and Talât Bey to represent the government were present in this mevlit and ceremonies. Talât Bey traveled to Edirne by car on the day of the ceremony, met the Muslim and non-Muslim leading figures of the city, and returned to İstanbul after dinner. In the İstanbul Treaty signed with Bulgaria on September 29, 1913, Talât Bey was the head of the Ottoman delegation.

One of the important issues Talât Bey dealt with during his second term as the Minister of Internal Affairs was the migration and the settlement of these migrants after the Balkan Wars. Turkish immigrants from various places in Rumelia settled in some provinces in Thrace and Western Anatolia. As a result of this settlement, some Greeks in the region migrated to Greece. When disputes and disagreements occurred between the two migrant groups, the Minister of Internal Affairs Talât Bey went to Western Anatolia on May 28, 1914, to examine the situation. In his return, he reported his activities to the government and the parliament.³²

By 1914, polarization and sides became more apparent in European politics. Many European countries had taken sides for economic, political, and military reasons and clarified their positions. Ottoman Empire also sought an ally to be trusted in this political environment. For this purpose, back in the first days, he was elected as the Minister of Internal Affairs, Talât Bey traveled to England and sought an alliance with the English government. However, this trip did not produce any positive results since England intended to share the Ottoman land in a possible war.

Entering the First World War

The Ottoman government also attempted to ally with Russia and France during this search for an alliance. The Minister of Internal Affairs Talât Bey traveled with a delegation to the summer palace of Russian Tsar Nicholas II in Crimea-Livatia at the beginning of May 1914 to make a treaty between the Ottoman Empire and Russia. However, despite all of Talât Bey's attempts, no conclusion was reached. Another attempt at alliance was with France. Cemal Pasha

³⁰ Bayur, *ibid.*, 360-396; Türkgeldi, *ibid.*, 105-106;

³¹ Haneî Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992), 37.

³² Fuat Dündar, "İttihat ve Terakki'nin Etnisite Araştırmaları", *Toplumsal Tarih*, 91 (Temmuz 2001): 43-50; *Menteşe*, *ibid.*, 165-166; Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), 116-117; Bayur, *ibid.*, 251-252.

traveled to France to attempt the alliance before the First World War; however, the French did not accept this offer.³³

The Ottoman Empire wanted to ally with Germany and all the other great Powers. Attempts were made unofficially in 1913, but Germany did not favor the idea at the time. However, when the winds of war were blowing in Europe, on June 28, 1914, Ferdinand, the heir to the throne of the Austro-Hungarian Empire, and his wife were murdered by a Serbian in Sarajevo. After this incident, the Austro-Hungarian government tried to include the Ottoman Empire in an alliance of three in the middle of July 1914. Germany brought up the offer of the Ottoman Empire in 1913 and offered an alliance on July 22, 1914. The search for an alliance with the Ottoman Empire caused the Germans to act, and the Ambassador to Germany, Wangenheim, informed Berlin about the thoughts of government members. In the telegraph sent to Berlin on July 21, a day before the alliance offer, Wangenheim wrote that Said Halim, Talât, and Enver Bey were ready for the alliance. Cemal Pasha's return from France with a negative response on July 18, the suggestions of the German ambassador to the government in favor of an alliance with Germany, and initiatives of the German military delegation in İstanbul in the presence of Enver Pasha played an essential role in Enver Pasha, Talât Bey and Chairman of the Parliament Halil Bey's being in favour of the alliance. Said Halim Pasha, Enver Pasha, Talât Bey, and Halil Bey accepted Germany's alliance offer. The negotiations for the Ottoman-German alliance started on July 26. The secret Ottoman-German alliance was signed in the Yeniköy residence of Grand Vizier Said Halim Pasha by the grand vizier and German ambassador Wangenheim.³⁴

Meanwhile, Talât Bey and Parliament Chairman Halil Bey went to Sofia on August 15, 1914, to persuade Bulgaria to enter the war within the Ottoman-German-Austrian bloc and negotiate an alliance. However, Goben and Breslav ships came to Dardanelles on August 10, 1914, and the announcement that these ships were bought on August 11 brought the Ottoman Empire closer to war, step by step. These two ships sailing to the Black Sea on October 24 with the Ottoman Black Sea Fleet under the command of German admiral Suşon and bombarding the Russian ports on the night of October 29, 1914, caused the Ottoman Empire to enter the war de facto. This entry of the Ottoman Empire into the war caused discussions among the leading figures of the Union and Progress and government members. Talât Bey stated that despite the alliance signed with Germany, members of the government, in fact, tried to be impartial as much as possible and intended to determine their attitudes in accordance with the course of the war. He claimed that Enver Pasha dragged the Empire to a war. However, in any case, the Ottoman Empire was now at war and had to fight on many fronts.

Armenian deportation was another important event that caused debates and allegations for many years during the First World War, in which Talât Bey had to intervene and take part as the Minister of Internal Affairs. Before the Ottoman Empire entered the war, Armenian committees, especially the patriarchate, held meetings to determine the position they would take in case the Ottoman government entered the war against Russia. In May 1914, at the Armenian Grand Centre School in İstanbul, the United National Armenian Congress, including the representatives of Taşnaksutyun, Veragazmiyal Hınçak, Ramgavar under the chairmanship of priest Gabriel Cevahirciyan whom the Patriarchate appointed, decided that the Armenians should remain loyal to Ottoman Empire. The leaders of Taşnaksutyun also wanted to reassure the Ottoman government by making propaganda in this way. Meanwhile, they also prepared

³³ Celal Bayar, *Ben De Yazdım: Milli Mücadeleye Giriş*, V. I-VIII, (İstanbul: Sabah Kitapları, 1997), 182; Feroz Ahmad, "İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919)", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, V: 2, (İstanbul: İletişim, 1985). 298; Bayur, *ibid.*, 276-294; Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, (Ankara: Genel Kurmay ATASE Yayınları, 1985), 111-146; Yavuz Özgüldür, "Yüzbaşı Helmut Von Moltke'den Müşir Liman Von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri", *OTAM*, 4, (1993): 297-307.

³⁴ Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, V.1, (İstanbul: Nehir Yayıncılık, 1991), 109-110; Mentşe, *ibid.*, 187.

with all their forces waiting for the situation to take shape. In the 8th Taşnaksutyun Congress that convened in Erzurum in June 1914 with the participation of representatives from different places of the world, particularly the Eastern provinces, it was decided to remain in opposition to Union and Progress, to criticize its political program and to engage in a violent struggle with it and its organization, considering the conflicting economic, social and administrative policy of the Union and Progress government against Christian elements and especially Armenians, the oppression and the deceptive behaviors in implementing reforms.³⁵

Contrary to the decisions taken in İstanbul, the committees sent coded telegraphs to their provincial organizations and gave them instructions to riot with all their means if the Russian army advanced from the border and the Ottoman soldiers retreated to put the Ottoman army between two fires, to bomb, blow up and burn buildings and state facilities, to join the Russians with their weapons, and to form gangs by escaping their troops.

Armenian committees began implementing their treacherous plans against the Ottoman Empire in Russia. They were engaged in activities to reinforce the Russian war force with all their forces. Armenian volunteers from all over Russia were gathering in the Caucasus to join the Russian army, gangs, and revenge regiments. An Armenian National Bureau was to be established in Tbilisi under the chairmanship of Mayor Khatisyan to organize volunteers. Russian military experts were also preparing Armenians to take part in possible operations against the Ottoman Empire. Within the framework of these efforts, Russians started to recruit volunteers from the Armenians in Iran and Caucasus and to give them weapons.

France and England were the protectors of small nations, and Russia was the protector of Eastern Christians. For Russian propaganda, Ecmiyazin religious authority was at the forefront. With the support and courage they received from these nations, Armenian Committees took measures. They made arrangements such as not obeying mobilization orders, not going to military service, fleeing military service individually or collectively with weapons and arms, demoralizing through propaganda in villages and cities, preventing Turkish soldiers from doing their duties as soldiers by driving them to protect their families and villages as a result of causing incidents, disrupting military transportation, attaching soldiers, supplies and ammunition, rebelling when Russians pass the border and stabbing the Turkish army from behind, escaping the Turkish army with the weapons of the state and joining the Russian army voluntarily, burning the churches, houses and foods in the villages they desert, and spying to carry military intelligence. The acts prepared according to these principles started immediately after mobilization. Armenian riots began to break out one after another in Ottoman territories. Until the outbreak of the Van rebellion, the Ottoman government tried to prevent the activities of Armenian committees with some minor measures. The most challenging incident occurred in Zeytun. The events in Zeytun also affected Antep and its surroundings. As a precaution, the government transferred some harmful Armenians to Konya. However, this idea was abandoned since they lived in a group in Konya, they united with the Armenians in that region and they caused danger. Therefore, it was decided to transfer the future ones to the southeast of Aleppo, and Zor, and Urfa regions. When the incidents started by Zeytun Armenians could not be calmed down, the Minister of Internal Affairs Talât Bey sent a cipher to Maraş governor on May 6, 1915 and ordered the expulsion of Zeytun people from the region. The riot that started in Zeytun on August 30, 1914 was followed with the riots of Kayseri, Bitlis, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Hüdavendigâr, Adana, Halep, İzmir, Canik.³⁶

³⁵ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, Haz: H. Erdoğan Cengiz, (Ankara: Başbakanlık Basımevi 1983), 130-131; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (Ankara: Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990), 105.

³⁶ Talât Paşa, *ibid.*, 63; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, 1994). 6; *BOA., DH. ŞFR*, Numara, 51/192, 52/249, 52/285.

Until April 25, 1915, nine months after the mobilization, the Ottoman government was contended with taking only local and special measures against the rebellion. During the fall of Van and the march of the Russian army to the eastern provinces, Muslim people were being killed mercilessly by the leading Armenian volunteering revenge regiments. The government informed the Armenian patriarchate, Armenian MPs, and committee leaders that it would take severe measures if riots, attacks, and murders continued. At the same time, the army was engaged in the defence of the homeland. Minister of Internal Affairs Talât Bey called Armenian Taşnaksutyun Committee leader Erzurum MP Vartakes Efendi to his Office and told him that the government had learned everything from the documents they got and the Armenians would be subjected to violent response if they took any action on the occasion of mobilization. In a secret instruction sent to the eastern provinces in December 1914, Talât Bey also stated that the foreign organizations and officials who were particularly interested in the education of Armenians were to be sent to other regions during the war. Deputy commander-in-chief Enver Pasha also met the Armenian patriarch and told him, based on official reports, that while the Ottoman Empire was expecting loyalty from its Armenian citizens in this war, Armenians who fled with their weapons attacked villages and killed officials. From then on, he advised the patriarch to give good advice to his community. He said the army would take strict measures if these acts became common. The patriarch stated that those who dared to commit such outrages were committee members and that he would advise the Armenian people not to obey the acts and suggestions of these. It was found that these meetings did not cause a decrease in the riots and the massacres of Muslim citizens. Upon this, the government made a general search in all the centres with Armenians. Many weapons, bombs and political documents were found in all. The first measure taken against Armenian soldiers in the Ottoman army was to remove them from the combatant class and to assign them to construction, road, railway and warehouse services of the army.³⁷

At a time when the Ottoman Empire was fighting for its life, the Armenians were engaged in activities to benefit the Russians at the front or behind the front. It could even be felt that they were preparing for a riot. In the face of this situation, the commander-in-chief's Office sent an order to all troops on February 25, 1915, pointing out that Armenians formed gangs in various places, they escaped from military service and engaged in banditry, a large number of weapons and bombs were found in searches and this was a preparation for a riot. They wanted the following measures to be taken: Armenian soldiers were not to be used in the mobilized army and armed services, commanders would resist the armed attacks, they would declare martial law if necessary, they would be alert everywhere, no searches were to be made in places where there were no planned operations and no harm would be given to loyal subjects.

Within the framework of these measures, it was thought that it would be inconvenient to suddenly terminate the employment of Armenian police and officers in various places in Anatolia. However, on April 1, 1915, orders were written to provinces from the Ministry of Internal Affairs for the transfer of Armenian police and officers who were not trusted and who were found to be involved in some incidents to appropriate regions or non-Armenian provinces. After having tolerated the incidents and massacres committed by the Armenians for nine months following the declaration of mobilization, the Minister of Internal Affairs Talât Bey had to take more permanent measures in this regard. Primarily upon the outbreak of Van uprising on February 9, 1915, he sent a secret order to the provinces and lieutenant governors on April 24, 1915 to dismantle the committee nests that started these events and armed the Armenians. This order demanded that Armenian committee centers be closed, to confiscate their documents, and to arrest the leaders of the committee. According to another similar order dated April 26, 1915, sent by the Commander-in-chief to all troops, 2345 people were arrested. With a temporary law

³⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 81, Belge No: 1830, (December 1982), 139-143.; BOA, *DH. ŞFR*, No: 52/282; Süslü, *ibid.*, 110.

issued, all provinces were asked to collect the weapons in the hands of Non-Muslims, especially Armenians.

While the rebellion that broke out in Van was in full swing, Armenians were also rebelling in other regions, blocking roads and murdering people by raiding Muslim villages. Since the Turkish army was at the front, it could not prevent the incidents that occurred behind the front. In order to find a remedy to this situation, deputy commander-in-chief Enver Pasha made the following wishes from the Minister of Internal Affairs Talât Bey with a letter dated May 2, 1915: “Armenians in the vicinity of Lake Van and certain places known in Van were a continuous place for riots and revolution. I believe this population should be removed, and the nest of rebellion should be dispersed. According to the information given by the Third Army, Russians sent the Muslim people within its borders naked to our land on April 7. Both as a response to this and for the purpose that I mentioned above, either these Armenians and their families should be sent within the Russian border, or they should be sent to various places within Anatolia. I request that these two options be chosen and implemented more appropriately. If it is no inconvenience, I prefer the families of rebels and the center of rebellion to be expelled outside the borders and to be replaced by Muslims from outside the border.” With this letter, Enver Pasha wanted Armenians to be dispersed in such a way that they would not be able to revolt. As it can also be understood from the letter, this practice was to be applied only to the Armenians in regions of revolt and unrest.

In the face of the delicacy of the situation, the Minister of Internal Affairs, Talât Bey, took all responsibility and initiated the deportation of Armenians before a temporary law was issued and without the decision of the Council of Ministers. Talât Bey first wanted the Armenians in Van, Bitlis, and Erzurum to be taken outside the war area and asked the governors of the provinces above to act immediately by cooperating with the Third and Fourth Army commanders. Talât Bey, who realized that he could no longer carry the responsibility of deportation alone as a result of the pressure from Russia, England, and France with the allegations that Armenians were killed in Eastern and South-eastern Anatolia by Ottoman soldiers and Turkish people, revealed the seriousness of the situation in terms of the Ottoman Empire in the May 26, 1915, dated report to the grand vizier and listed the crimes committed by Armenians as follows: “Some of the Armenians living in the vicinity of the battlefields hinder the movement of the army engaged in defense of the borders of the state against the enemy, make it difficult to transport supplies and ammunition to soldiers, share the same goals with the enemy and cooperate with them. Some of the Armenians join the enemy, attack our military units and innocent people in the country, provide supplies to the enemy navy, and show the fortified positions to the enemy”.³⁸

With this report, the Ministry of Internal Affairs determined the places to be evacuated as follows: Van, Bitlis, Erzurum provinces, Adana, Mersin, Kozan, and Cebel-i Bereket sanjaks excluding Adana, Mersin, and Kozan city center, other places of the sanjak excluding the city center of Maraş, İskenderun, Beylan, Cısr-i Şu'ür and Antakya districts, villages and towns in the province of Aleppo excluding the center districts.

The places where the migrating Armenians would settle were as follows: the province of Mosul neighboring the province of Van except the northern parts, Zor Sanjak, the southern part of Urfa excluding the city center, eastern and south-eastern parts of the Aleppo province, neighborhoods in the eastern parts of Syria province.

³⁸ Bayur, *ibid.* 40; *Takvîm-i Vekâyi*, 2189 (hijri 19 May 1331 / 1 June 1915); Ergünöz Akçora, “Talât Paşa ‘nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu”, *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Vol. V., (5-9 September 1990): 1763-1807.

The Deportation Law did not cover all Armenians. Those who met certain conditions were excluded from this law. These were the sick and the blind, Catholics and Protestants, soldiers and their families, officers, merchants, some workers, and craftsmen.

In the May 30, 1915, dated decision of the Council of Ministers, Minister of Internal Affairs Talât Bey had taken the following measures for the fair settlement of Armenians: “Those who need to be relocated will be transported to the places where they will be resettled in prosperity by ensuring their safety of life and property. Until their final settlement, they will be assisted the migrant allowance to ensure their livelihood. Their former financial situation will give them land and property. Houses will be built by the government for the immigrants. Farmers will be provided with seeds, and craftsmen will be provided with tools and equipment. The mobile goods and assets they abandoned will be delivered to them, and if this is not possible, they will be paid for them in cash. The real estate belonging to Armenians in the evacuated towns and cities will be counted, and after determining their types, quantities, and values, they will be given to the refugees to be settled in the villages. Immovable properties that can be used by muhajirs to be settled in the places to be evacuated from Armenians, i.e., olive groves, mulberry orchards, vineyards, and gardens, income-generating immovable properties such as inns, factories, warehouses, and shops, will be sold or rented by auction. The income will be recorded in the safety deposit boxes to be given to the owners.”

In an August 28, 1915, dated directive, the Minister of Internal Affairs Talât Bey listed the issues to be paid attention to as follows: “The groups of Armenians subjected to resettlement who set out by car or on foot will be taken to the nearest railway station and from there they will be transported by train to the places where they will be resettled. When those subjected to deportation arrive at the railway stations, women and orphans whose heads of families are soldiers or who have no one to take care of them will not be resettled elsewhere and will be placed in cities, towns, or villages near the station, provided that they present their situation to the authorities with an official document. The Armenians who will be resettled in other places will be provided with food during the transfer, and the poor will be provided free of charge. The security of the Armenians during the transfer will be ensured. The needs of pregnant women and newborn children will be met. The petitions of those who do not want to leave their places among those who are subjected to resettlement or those who want to return to their places and who show reasonable reasons will be sent to the Ministry of Internal Affairs by taking the officials' opinions. They will be acted according to the answer given by the Ministry. Any attack on Armenian migrants during the migration or accommodation will be immediately rendered harmless. The perpetrators will be arrested and referred to the Military Court and will be punished most severely. Those who receive gifts or bribes from those who are subjected to migration, those who rape women with threats, or those who have illegitimate relations with them will be immediately dismissed, referred to the Court Martial, and punished in the most severe manner.”

Western journalists and authors who wrote or researched Armenians and the deportation during the First World War and in the following period looked at the events entirely from the Armenian perspective. Some Armenian supporters such as Rene-Pinon, Morgenthaw, the German journalist Dr H. Stürmer, James Bryce, the German priest Lepsius, the Caucasian reporter of the newspaper *Le Journal*, claim that the Armenians did not rebel and that when the deportation movement began, they resisted with arms. When the dates of the Armenians' first rebellion and the enactment of the Deportation Law are analyzed and compared, it will become clear how baseless and inconsistent these claims are.

Said Halim Pasha resigned as Grand Vizier on February 3, 1917, due to his conflicts with the government and the Committee of Union and Progress during the days when the war continued in full intensity. As a result of the negotiations held within the society, on February 4, 1917, Talât Bey became the Grand Vizier by being given the rank of vizier.

In the first days of Talât Paşa as a grand vizier, the war was gaining its total weight on the army and society. The supply of food and drink, in other words, the provision of necessities such as food and drink, was a significant problem, especially for the army, İstanbul and other cities. Some profiteers and hoarders took advantage of the war conditions. The allegations that they had relations with the leading figures of the Committee of Union and Progress put the society and the government in a difficult situation. Talât Pasha took legal measures to prevent corruption. In this context, he enacted a law on May 24, 1917, to avoid black marketeering and imposed severe penal measures on those who committed this crime. Nevertheless, when such offenses could not be prevented, the Ministry of Supply was established in August 1917.³⁹

As the Germans started to suffer defeats against the British and the French as of August 1918, news of defeats started coming from the fronts. During these adverse circumstances, Talât Pasha traveled to Berlin for the last time in early September 1918, hoping that the Turkish side could obtain the best result in the agreements made by the Allied Powers and their allies. Talât Pasha, who had come to Berlin with the idea that the Allies would act together, immediately returned to İstanbul on September 28-29, 1918, when he saw that everyone was in trouble on their own and making peace attempts independently and that there was a danger that the road to Bulgaria would be closed due to the fall of the Macedonian front. On his return from Germany, Talât Pasha witnessed the collapse of the Bulgarian army, which lost the battle of Dubropolje against the multinational Armée de l'Orient, the Army of the East, commanded by General Franchet d'Esperey. The Bulgarian Government officially informed Talât Pasha, as his train was passing through Sofia, that Bulgaria was seeking an independent peace with the Allied Powers. On September 29, Bulgaria signed peace and withdrew from the war, leaving the Ottoman Government in a demoralizing isolation, cut off from its war allies in Europe.

As soon as he returned to İstanbul, Talât Pasha first organized a press conference to inform about the developments. At this press conference, Talât Pasha was trying to create an optimistic atmosphere, doing his best to appear cheerful and joking as usual. He told the press members that the penetration of the Bulgarian front and that things were not going well on our southern front were not as important as they were thought. He told them that new forces had been organized among the Turks of the Caucasus and Central Asia. These would soon be mobilized to the fronts, and the balance would be restored. He said, "During my stay in Berlin, I completely settled the existing disputes between the Germans and us about the Caucasus." In his private interview with Ahmet Emin Yalman after this meeting, he told Yalman the truth: "What I have just said to you all was intended to prevent a sudden wave of alarm and panic among the people. The truth of the matter is that everything is over. We have lost the war. Tomorrow is full of unknown possibilities. We have committed many mistakes, the greatest of which is that we did not allow an honorable opposition, which would take our place in a moment of disaster and protect the country from confusion, to emerge in due time and win the love of the people. I know you as a mature and honest person and journalist. I expect you to oppose destructive tendencies. Although we have our faults, you know that our love for our country is strong, that we take some risks out of national concerns, and then we lose control of the situation..."⁴⁰

After the press conference, Talât Pasha went to the palace and met Sultan Vahdettin. After this meeting, he decided to resign. On October 7, he convened the Committee of Union and Progress parliamentary group. The participants of the meeting were pressuring Talât Pasha with their speeches. The impression from the meeting was that Talât Pasha and the government were very much worn out. As a result, Pasha went to the palace on the evening of October 7 and

³⁹ Hasan Babacan, *Ermeni Meselesi Tehcir mi, Soykırım mı*, Ankara: Öncü Kitabevi, 2015.

⁴⁰ Falih Rıfkı Atay, *Zeytin Dağı*, (Bates: İstanbul, 1981), 15-16; Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 45-46; Bayur, *ibid.* Vol. III/IV, 247-248; Karal, *ibid.* Vol.IX, 557; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Yayına Hazırlayan, Erol Şadi Erdiç, Vol. I, (İstanbul: Pera Turizm, 1997), 368; Türkoglu, *ibid.*, 150.

informed the sultan that he would resign from the office of the Grand Vizier. The cabinet's resignation was given on the evening of October 7, but the official announcement was made on October 13.

The last Union and Progress Party congress convened on the first day of November 1918 at 11 o'clock in the Central General Assembly building. In the days following the Armistice of Mudros, as resignations and new party initiatives followed one another, about 120 members attended the congress. Talât Pasha assumed the chairmanship of the congress as he was the party's general president.

Talât Pasha, who opened the congress in an atmosphere of defeat, mourning, and astonishment, tried to explain the policies pursued for ten years between 1908 and 1918 since the proclamation of the constitutional monarchy as the president of the society and their justifications in a long speech, sometimes with confessions. In his speech, Talât Pasha emphasized the political activities carried out with great enthusiasm and excitement in the days following the Constitutional Monarchy's proclamation, especially the search for foreign policy.

After his speech, Talât Pasha left the chair and sat on one of the chairs reserved for the members. Pasha did not attend the following parts of the congress. This was because he was going to leave İstanbul on the night of the same day. As a result, it was decided at the congress that the Committee would be completely dissolved, a party called the Tamedüt Fırkası (Progress Party) would be established, and this party would be considered as the successor of the Committee of Union and Progress.

Going Abroad

Following the loss of the war and the resignation of Talât Pasha as Grand Vizier, it was decided that it would be inconvenient for Talât Pasha, Enver Pasha, and Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir and Dr. Rusuhi, who were members of the Central General Assembly, to stay in İstanbul. The reason for this was that they were concerned about the armistice to be signed with the Allied Powers and the subsequent arrest and even murder of war criminals. According to the opinion of the Pashas, if they stayed in İstanbul, the Allied Powers could put forward harsher conditions. They also thought of hiding in İstanbul for a while, but they were worried that many people might be arrested and tortured to locate them. In addition, the possible oppression and aggression of the new government against the Unionists increased the fears and worries of Talât Pasha and his friends.⁴¹

Talât Pasha was against the idea of traveling abroad from the very beginning. Instead of traveling abroad, he considered residing in a village near Sivas. For the reasons mentioned above and in the hope that if they were in Germany during the peace treaty signing, the best decisions could be taken about the Ottoman Empire due to the intervention of Talât Pasha and Enver Pasha, his friends were urging him to go to Germany.

Talât Pasha agreed to leave the country under two conditions. First, the Committee of Union and Progress Congress would be convened, and all the accounts and transactions of the party would be handed over. Second, the signing of the armistice would be awaited. If the terms of the armistice included a provision for the occupation of the country and İstanbul by the Allied Powers, then action would be taken. Moreover, Talât Pasha also demanded that Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nâzım Bey, and some other members should go with him.

After it was decided to go to Germany temporarily to return to İstanbul after the situation calmed down and the country was liberated from foreign occupation, preparations were started immediately in secret. In the Central General Assembly, the handover of the transactions and

⁴¹ Bünyamin Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması*, (İstanbul: Temel Yayınları).

accounts of the party was carried out, and the members of the Central General Assembly were paid their salaries one year in advance, just in case.⁴²

Talât Pasha did not have much money when he decided to go abroad. First, he sold the automobile given to him as a gift by Sultan Reşat. He had some money saved from his salary and some government bonds. The government bonds were transferred to Emanuel Karasu through his friends. Both from the car and the sale of bonds, he got about 5,500 liras. Pasha left half of this money at home and took the other half with him. All preparations were completed, as mentioned above, the last congress was convened, and the party was handed over. On the night between November 1 and November 2, Talât, Enver, Cemal Pasha, the Governor of Beirut Azmi, the former Director of Police Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir and Cemal Azmi boarded a German submarine on the Bosphorus in front of İhsan Namık Poroy's mansion, and Talât Pasha wrote a letter to Grand Vizier İzzet Pasha explaining the reasons for his departure from İstanbul.

On November 2, the German submarine carrying Talât Pasha and his friends arrived at Gozleve, Evpatoria, on the Crimean Peninsula, near Sevastopol. During the voyage on board, plans were discussed. Enver Pasha talked about crossing to Russia, revolting Turkestan in agreement with the Russians, organizing in the Caucasus, and, if God willed it, winning a victory there, and if not, dying on the way. On the other hand, Talât Pasha thought that their political life was over, that the nation was resentful and wrathful towards them, whether they were right or wrong, and that the best thing to do would be to go to Europe and sit in a corner. However, he said that one day, if conditions arose and there was an opportunity, they could return and perhaps engage in politics again. Apart from Enver Pasha, his other friends had the same opinion as Talât Pasha.⁴³

The Germans were waiting for Talât Pasha and his friends at Gözleve. They had prepared a military train for the movement of the Turkish delegation to Germany. Taking this train, Talât Pasha and his friends left Gözleve and arrived at the German border on November 8, 1918, without encountering any difficulties. During these days, there was political turmoil and confusion in Germany. Germany was on the eve of a revolution, and so it happened.

On November 9, the winds of revolution blew everywhere, the republic was proclaimed, and the emperor fled to Holland. Due to internal turmoil, Talât Pasha and his friends stayed at the German border for a night, then boarded a freight train and arrived in Berlin on the second day of the revolution. They got off the train at the Aleksandr Platz station in the south of Berlin and settled in a small hotel there.

Only two days later, Talât Pasha and his friends had gone abroad. Although there were rumors in the newspapers published on 3 November, they did not have definite information. On the same day, Cavit Bey called Talât Pasha at his house, but his wife, Hayriye Hanım, told him that he had gone to the farm. The letter of Talât Pasha to İzzet Pasha, which we mentioned above, arrived on the 4th of the month, and thus, the news that Talât Pasha and his friends had left the country was confirmed.

⁴² Cemal Kutay, "Yıkılış Günlerinin İbret Vesikası: Talât, Enver, Cemal Paşalar Memleketi Niçin ve Nasıl Terketmişlerdi?", *Tarih Konuşuyor*, I/1, (February 1964): 24-25; Arif Cemil (Denker), *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, (İstanbul: Arma, 1992), 10.

⁴³ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979), 123-124; Akşin, *ibid.*, 307; There are various opinions about the means by which Talat Pasha and his friends left İstanbul. While some writers such as Ziya Şakir state that they left by German Torpedo and Mithat Şükrü by Cruiser, Şevket Süreyya and Sina Akşin state that they left by Submarine. Şevket Süreyya even gives the detail that this Submarine was U-67. Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Vol. III, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970), 494; Ziya Şakir, *ibid.*, 78; İnal, *ibid.* Vol. III, 1943-1944; Mustafa Çolak, "Tehcir Olayının Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: Talât Paşa Davası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 58/XX, (March 2004): 2.

This news had a significant impact on the Bâbüali neighborhood. The press and the opponents of the Committee of Union and Progress started to put intense pressure on and attack İzzet Pasha and his cabinet on this occasion. The government immediately began prosecuting those who had stayed behind and started activities for the return of Talât Pasha and his friends from where they had gone.

On November 5, Grand Vizier İzzet Pasha sent the following telegram to Rifat Pasha, the Ambassador in Berlin, asking for the extradition of Talât Pasha and his friends. From the reply of the Berlin Ambassador Rifat Pasha to this telegram, it was understood that the German authorities were taking things slowly and did not favor their extradition. The German government's note to Rifat Pasha on November 22 was reported to İstanbul on November 25. Here, the German government said: "We are willing to apply the seventh article of the extradition treaty to Cemal, Bedri, Nâzım, Azmi and Bahaeddin Şakir. Enver is not in Germany." In the next part of the German note, the issue of Talât Pasha was addressed, the Armenian issue was discussed, and it was reminded that the appeals of the German Government to stop these events had always been fruitless.

As can be understood, the German government considered Talât Pasha apart from his other friends and protected him. The German Government wanted the Ottoman Government to prepare the necessary documents and gain time by using the time that had passed in the meantime. Finally, the German Ministry of Foreign Affairs wrote to the Ottoman Embassy on April 30, 1919, stating that according to the extradition treaty, the extradition documents had to be submitted within two months. Still, four months had passed, and the matter was now closed.⁴⁴

Upon the increase in the attacks against İzzet Pasha's government on the grounds that they failed to prevent Talât Pasha and his friends from leaving the country, İzzet Pasha resigned on November 8, 1918, and Tefvik Pasha's government was appointed in his place. During Tefvik Pasha's government, firstly, a decree was issued for the seizure of the property and cash of the Fugitive Pashas, and the property of Talât Pasha and his friends back home was confiscated. Subsequently, on February 2, 1919, the Council of Ministers set up committees to investigate the events of deportation and persecution. Talât Pasha and some of his friends were tried in absentia, while others, such as Said Halim Pasha, were tried in person. On March 4, 1919, after the government of Damat Ferit Pasha was established, the nature of the events changed. During this period, it was evident that the government showed more hostile behavior towards Talât Pasha and his friends. Especially the extradition of Talât Pasha was brought up at every opportunity. During the first three cabinets of Damat Ferit Pasha's government, a new Court Martial was established on March 8, 1919, to try the leading figures of the Committee of Union and Progress. This Court Martial, established under the chairmanship of Mustafa Nâzım Pasha, immediately went into operation, arrests, and trials began on April 27, 1919. In the decree prepared at the end of these trials, Talât, Enver, and Cemal Pasha were shown as the main criminals. It was also decided that Talât Pasha's pasha rank and honors would be canceled.⁴⁵ Among the Unionist leaders abroad, Talât Pasha was the only one engaged in multifaceted activities. Whereas Enver Pasha and Cemâl Pasha only engaged in direct political relations with the Soviets and tried to get help from German officers, Talât Pasha, on the other hand, tried to play a leading role in relations with the Bolsheviks, and also held semi-official talks with the British, while exchanging letters with Mustafa Kemal Pasha and trying to determine a common work plan with him.

⁴⁴ After this part of the journey, Enver Pasha separated from Talat Pasha and set out on his path. For Enver Pasha's life after that, see Aydemir, *ibid.*; Mustafa Çolak, "Tehcir Olayının Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: Talât Paşa Davası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 58, Cilt: XX, Mart 2004, s. 2; Baymirza Hayit, *'Basmacılar' Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997).

⁴⁵ Çolak, *ibid.*, 2.

While Talât Pasha proposed to take power in Turkey by establishing a party after the peace, Enver Pasha was more in favor of leading the National Struggle and was desperate for power after the National Struggle. Cemâl Pasha, on the other hand, agreed to fight against the British in a joint strategy with the Soviets and decided to work in Afghanistan for this purpose. However, he did not want any intervention in the National Struggle. In this respect, we can say that the activities of Unionists abroad were discussed in the meetings held under the chairmanship of Talât Pasha until his death.

The first of such meetings of the Unionists was held in Berlin in December 1919 under the chairmanship of Talât Pasha, where it was agreed that Enver and Cemâl Pasha would go to Russia, and that Talât Pasha would write the below-mentioned letter to Mustafa Kemâl Pasha. Before the letter was written and this first meeting was organized, the Unionists had established an Oriental Club in Berlin under Talât Pasha's chairmanship. The Oriental Club, established at the Talât Pasha initiative, brought together the Azeri, Indian, Egyptian, and other North Africans and the Unionists in Berlin. A dormitory rented by Talât Pasha for their accommodation and a coffeehouse opened to cover their expenses also served the same purpose.⁴⁶

Political Activities Abroad

During the early period of his settlement in Berlin, Talât Pasha had worked on what kind of political activity he should carry out. In this framework, he had decided to visit other European countries after two trips to Germany. For this purpose, he obtained a passport certifying that he was the director of Hilâl-i Ahmer (Red Crescent), and he traveled to Denmark and Sweden for the first time after having his passport visa issued by the Danish and Swedish embassies. The purpose of this trip was to prove to the political leaders and influential people of those countries that the false opinions and allegations against Turkey and the Turkish people were not accurate.

His trip to the Netherlands was significant in terms of being an activity of Talât Pasha aiming to prevent the attacks against the Turks within the framework of international political relations and being his first contact with the socialists. He traveled to the Second Socialist International Congress, convened in the Netherlands in 1919, to meet with the socialist leaders who would attend the congress. He spoke to Camille Huysmans, the secretary general of the Congress in the Netherlands. He told her that the words spoken against Turkey were not valid, the biggest obstacle to the development and progress of the country was the capitalisation, the foreign elements in the country were acting in the interests of the imperialist countries, and they were living in an environment of complete liberty. He said that the Turks desired to live as a free and independent state in a geography where most Turks lived. For this purpose, he emphasized that the law rules applicable to everyone should also be applied to Turks. He explained at length that these demands were the rights of the Turkish nation and other nations.

As a result of such meetings with the leaders of European politics, Talât Pasha had the chance to see the extent of the negative ideas that European capitalism and imperialism held about Turkey and the Turks. Therefore, realizing that the Turks could not expect any help from Europe, he directed his future political activities toward the Bolsheviks. The reason for this was that, at that time, Bolshevism was the only force that openly fought against European imperialism, which was hostile to the Turks and advocated new principles for societies.

After meeting Huysmans in The Hague, Talât Pasha, due to his interest in Bolshevism, attempted to contact the Bolsheviks. Since the communication and transport between Berlin and Moscow were interrupted, he tried to get the representatives sent by the Bolsheviks to Berlin.

⁴⁶ Tunaya, *ibid.*, Vol. III, 583; İbrahim Olgun, "İttihatçıların Kurtuluş Savaşı Sırasında Anadolu 'ya Sızma Teşebbüsleri ve İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Vol. III, (Ankara, 1983): 1967-1976.

While Karl Radek, the most important representative of the Bolsheviks in Berlin, was in prison, Talât Pasha had the opportunity to meet him secretly several times. After these meetings, a joint action plan was worked on. As a result of the meetings between Radek and Talât Pasha, a delegation consisting of a few people to be selected would go to Moscow, and political relations between the two sides would be initiated. At Talât Pasha's request, it was decided that the Turkish delegates of the delegation would consist of Bahaeddin Şakir and Cemal Pasha. Enver Pasha was also planned to join them, but he could not make the journey. The aim of Talât Pasha and his friends in these negotiations was to make the national movement in Anatolia capable of acting together against the Western imperialists led by England.⁴⁷

It can be seen that Talât Pasha cut off his relations with the Bolsheviks in later periods. The most significant factor in Pasha's opinion was the policies of the Bolsheviks against Turks and Muslims. Talât Pasha, who knew the new Soviet administrators and their ideas well since the Brest-Litovsk negotiations, claimed that the Bolsheviks had destroyed everything they had promised to Muslims in terms of independence and freedom, and that they were putting the old policies of the tsarist period back into practice. This was because the new Soviet administration was implementing an oppressive policy like a second tsarist regime on the Central Asian Turkish Republics, which it had deceived by promising freedom and independence. Therefore, Talât Pasha no longer wanted to work with the Bolsheviks. Although Enver and Cemal Pasha traveled to Moscow in 1920 and worked in cooperation with the Bolsheviks, Talât Pasha stayed in Berlin and continued his work there.

In short, Talât Pasha centered his activities abroad on three countries. The first was to reach an agreement between the Soviet Union and Turkey; the second was to establish relations with Britain and other Western powers; and the third was to support the Anatolian movement. In this framework, apart from the Bolsheviks, Pasha tried to send a message to the British through Herbert Aubrey on two main issues. The first of these are the ideas and attitudes of the Unionists towards England since the 1908 revolution and the attitudes of British diplomats towards them, and the second is Talât Pasha's diplomatic ideas on why the Ottoman Empire entered the First World War on the side of the Germans. When Talât Pasha did not receive a positive approach from the British administrators to support the National Struggle in Anatolia due to these meetings, he started anti-British activities in Berlin.

Furthermore, Talât Pasha had written to Mustafa Kemal with the desire and idea of representing the National Struggle abroad, either officially or unofficially, and had promised to help in any way he could if this idea was supported. Although Mustafa Kemal Pasha accepted the most important parts of Talât Pasha's proposals, he spread the word that all his proposals had been accepted by Ankara.

After arriving in Berlin, Talât Pasha changed several houses. He was living in house numbered 24 on Hardenberg Street in the Charlottenburg neighborhood. Although he led a very economical and simple life, he had recently run out of money and had fallen into great financial difficulties. For this reason, he wrote letters to his friends in other European cities and asked them for money. As mentioned above, he even wrote to Mustafa Kemal Pasha that they were out of money.

Because of a lack of money, he and his wife tried to make a living by selling all the precious stones, jewelry, and objects they owned. Pasha had borrowed money from a friend by pawning a gold cigarette case given to him as a gift by Sultan Reşat. Many years later, while talking about their days in Berlin, his wife Hayriye Hanım said that there were days when they

⁴⁷ İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Kurtuluş Savaşı'nda Talât Paşa İle Mustafa Kemâl'in Mektuplaşmaları", *Bellekten*, Cilt: XLIV, Nisan, 1980, Sayı: 174, s. 316; Arif Cemil, *ibid.*, 26-27; Tunaya, *ibid.*, Vol. III, 569-570; Hayit, *ibid.*, 190; Dilek Zaptçioğlu, "Talât Paşa Davası", *Cumhuriyet*, (21 April 1993).

were penniless in Berlin, they had sold the rings on their fingers, even the last souvenirs and medals given to Pasha.

It is known that sometime after moving to Berlin, Talât Pasha's health deteriorated, and he got diabetes. For this reason, he paid attention to his daily life as advised by the doctor. He would go out on the street only in the mornings, enter the zoo with his usual leisurely walk, take a tour there, sit in the Oriental Coffee House in the garden, talk to some of his friends, and return home again before dinner time.

Martyrdom

On the day of his assassination, Talât Pasha went out at his usual time and started walking towards the zoo. Solomon Teilirian, who had committed the murder, and his friends were following him on the opposite sidewalk, trying not to lose sight of him. Teilirian was alone, his friends were following him five or ten steps behind in a car. Talât Pasha entered the zoo. He was wearing a grey overcoat. He took a tour around the garden, and after sitting in the Oriental Coffee House and having a cup of coffee, he got up to go home and started walking. Talât Pasha entered Hardenberg Street, where his house was located. Just as he arrived in front of the house numbered 17, the murderer tapped Talât Pasha on the shoulder and called out, "Talât, Talât". When he turned round, the killer put a bullet in his head, left the gun at the scene and fled. Talât Pasha collapsed on the ground, dying. People in the neighborhood caught the murderer, who was about to flee, and handed him over to the police. Talât Pasha could not be identified at first because he was wearing a fake identity card issued in the name of Ali Sai. Pasha's body remained at the scene for about two hours, after which it was autopsied by the police and taken to the morgue. Salim Bey, who had witnessed the incident from 200 or 300 meters away, came to the scene and identified the pasha, and ensured that the news of Talât Pasha's murder was recorded in the police report.⁴⁸

After the assassination on Tuesday March 15, 1921, at around 11 a.m., the body was taken to the morgue, then, after the funeral on Saturday March 19, it was embalmed and preserved in a special place in the Muslim cemetery in Berlin, to bring it home later.

The capture and trial of Talât Pasha's murderer and the mistakes made during the court process revealed the point where Germany's political tendency had reached and how some political movements had influenced it after the war. The murderer Teilirian, despite being an accused murderer, was applauded with the influence of the powers that won the war and was released with a justice reserved for the winners. The deceased Talât Pasha, on the other hand, was tried and convicted with a justice reserved for losers. Because both Talât Pasha and his friends in Germany had lost the First World War.

When we look at the court that tried Teilirian, it is possible to see that the priest Johannes Lepsius and Field Marshal Liman von Sanders, who expressed their opinions as experts in the court and significantly influenced the jurors with their views, were not qualified to be experts on deportation. Lepsius was known to be a fanatical Turkophobe from his activities both before and after deportation. Although Lepsius traveled to the Ottoman Empire occasionally, he mostly followed the military and political developments in Eastern Anatolia from Germany and falsified German documents related to the deportation in a biased manner. Therefore, he had not experienced the real situation on the Caucasus Front and in Eastern Anatolia. He was following the events from the perspective of the Armenian associations in Germany, of which he was a part. On the other hand, Liman von Sanders was active throughout the First World War as the head of the German Military Mission under the Ottoman Ministry of War. Still, he was never on the Caucasian Front, which led to the deportations. Sanders himself declared this in court and

⁴⁸ Ziya Şakir, *ibid.*, 80; "Eşi Hayriye Hanım Talât Paşayı Anlatıyor", *Yakın Tarihimiz*, Vol.2 (1962): 194; Arif Cemil, *ibid.*, 33-34;

also stated unequivocally that he had never received any order from Talât Pasha to exterminate Armenians during his service in the Ottoman Empire. German Felix Guse, who served as Chief of Staff of the Third Army on the Caucasian Front during the deportation of Armenians, was never invited to the court.⁴⁹

Likewise, high-ranking German officers such as von Schellendorf and von Seeckt, who worked under the Ottoman Ministry of War during the period above, were not invited to the court. According to these German officers, deportation had to be implemented for the military situation of the Caucasus Front and the security of the civilian Muslim population in the region. It is also noteworthy that, despite the applications, no Turkish official familiar with the deportation incident was heard in the court.

When we look at the issues that were discussed, emphasised and debated during the trial of Teilirian, it seems like it was as if the murder had been committed in Anatolia, not in Berlin. The court was more interested in the deportation incident than the murder and brought the Armenian Question to the forefront. The defense lawyers specially requested this, and the defense lawyers manipulated the court. Only the propaganda of the massacre of the oppressed Christian Armenians could save Teilirian. The judges accepted what Teilirian said and claimed in the court as accurate, including his identity, without questioning anything. They delivered its verdict in a day and a half. On the one hand, the court accepted that Teilirian was an epilepsy patient and was not conscious at the time he committed the crime and set him free; on the other hand, it accepted the words of this sick man about the deportation of himself and his family and his words accusing Talât Pasha, without questioning their truth.

A large number of allegations were made against Talât Pasha's personality and his statesmanship, and a large number of documents and information were presented to the court. However, it was revealed much later than Teilirian's trial that many of these documents were fake and distorted.

The internal political state of Germany had also influenced Teilirian's trial. In the First World War, Kaiser Wilhelm II, an ally of the Ottoman Empire, and his team had been removed from the power, and Germany had founded its first republic. This Weimar Republic, which did not last long, wanted Teilirian's trial to be concluded as soon as possible, without any questions asked to the government. According to the German Foreign Office, German interests required this at the time. In fact, the case had gained an international dimension, and as long as it dragged, Germany could get harmed. Thus, political will was involved in the court Teilirian was tried in.

In the days when the Second World War continued in full swing, as a result of the negotiations between Turkey and Germany, the Hitler government decided to return the body of Talât Pasha's body, which had been embalmed and buried specially after his murder in 1921, to Turkey. A delegation was organized and sent to Germany to transfer the body.

On February 20, 1943, Talât Pasha's body was placed in a coffin adorned with flowers in a special wagon attached to an express train coming from Berlin to İstanbul. Meanwhile, a small ceremony was held, and German foreign affairs officials and Turkish officials in Berlin participated in the ceremony.

When the train entered the country, the administrators and the public greeted it at all stations and were shown love and respect. Especially in Edirne, where Talât Pasha had been born, Pasha's funeral caused great excitement.

The train that carried Pasha's body arrived at Sirkeci Station early in the morning on February 25, 1943, and was greeted with a ceremony there. The ceremony was attended by

⁴⁹ Ziya Şakir, *ibid.*, 81-82; Zaptçioğlu, *ibid.*, *Cumhuriyet*, (23 April 1993), 14; Arif Cemil, *ibid.*, 144-145; Çolak, *ibid.*, 9-10.

Central Commander of İstanbul General İhsan İlgaz, Chief of Police Halit Nihat Pepeyi, Hayriye Hanım, wife of Talât Pasha, Hayriye Hanım's new husband Hamdi, their children Erol and Ertuğrul, Hüseyin Cahit Yalçın, Küçük Nazım, Nafiz and many other close friends of Talât Pasha. The body was taken from here and transferred to Şişli Sıhhat Yurdu. The official ceremony prepared by the Governorate started at Sıhhat Yurdu at 14:00. The coffin was put on a carriage and transported to Hürriyet-i Ebediye Hill, followed by a band and military and police guards. During the march, Governor and Mayor Lütfi Kırdar, Secretary General of the President Kemal Gedeleş, Undersecretary of the Prime Ministry Cemal Yeşil on behalf of the prime minister, General Fahrettin Altay, representatives of foreign countries and other civil and military officials were present.⁵⁰

Talât Pasha's funeral cortege was brought to Hürriyet-i Ebediye Hill, following Şişli tram Street. It was buried there in his grave, prepared under a pine tree on the inside of the railing that overlooked the Kağıthane side of the monument.

Conclusion

As the most important figure of the Union and Progress, Talât Pasha was a revolutionary statesman who represented the history of an era in the country. He is a person who solved all the obstacles in front of him and walked all the way to realize his ideals with the feelings of freedom and patriotism inside him.

He attracted attention with his simple life and humility. He was even able to win the praise of his opponents from time to time. His deficiency was his belief that the Committee would definitely save the state. He remained loyal to his party to the point of fanaticism and shared his friends' mistakes in domestic and foreign policy.

Talât Pasha had not received a high level of education. He was not also ulema. He was not rich. The only way was to establish an organization with the power to resist, including civilian and military intellectuals. He was a brave and conscious leader who could be an ideologue, politician, and statesman. He used the Balkan committees as an example in his acts.

In conclusion, Talât Pasha, who left his mark on the Second Constitutional Monarchy Period, paved the way for the newly founded Republic of Turkey with many military, civilian, administrative, intellectual, and social acts and international policies he carried out in the country.

Bibliography

Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Ottoman Archives (BOA),

BOA DH. ŞFR, Numara, 51/192, 52/249, 52/285.

BOA, DH. ŞFR, No: 52/282.

BOA, *Sicill-i Ahval Defteri*, 70/87.

BOA, *Telgraf ve Posta Nezareti İradeleri*, 487/7, Lef 1.

Newspapers

Takvîm-i Vekâyi, 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915), Sayı: 2189.

Tasvir-i Efkâr, hijri. 13 Kânunuevvel 1342 (13 December 1942).

Vakit, 25 February 1943.

⁵⁰ *Tasvir-i Efkâr*, 13 Kânunuevvel 1342 (13 Aralık 1942); *Vakit*, 25 Şubat 1943.

Literature

- “Cemal, Enver Paşalara Göre İlk Dünya Savaşı’na Niçin Girmiştik?”, *Yakın Tarihimiz*, Vol. 1 (1962).
- “Eşi Hayriye Hanım Talât Paşayı Anlatıyor”, *Yakın Tarihimiz*, Vol. 2, (1962), 194.
- Ahmad, Feroz, “İttihat ve Terakki’nin Dış Politikası (1908-1919)”, in *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. 2, 293-303, İstanbul: İletişim, 1985.
- Akçora, Ergünöz, “Talât Paşa ‘nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu”, in *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Vol.V., 1763-1807. Ankara, 5-9 September 1990,.
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.
- Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi (II. Abdülhamit’in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey’in Fezlekesi)*, Haz: Faik Reşit Unat, Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınları, 1985.
- Alkan, Ahmet Turan, *II. Meşrutiyette Ordu ve Siyaset*, Ankara: Cedit Neşriyat, 1992.
- Arif Cemil (Denker), *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, İstanbul: Arma, 1992.
- Atay, Falih Rıfki, *Zeytin Dağı*, İstanbul: Bates, 1981.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Aralık 1982, Sayı: 81, Belge No: 1830, s. 139-143.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa*, Vol. III, İstanbul: Remzi Kitabevi, 970.
- Babacan, Hasan, *Ermeni Meselesi Tehcir mi, Soykırım mı*, Ankara: Öncü Kitabevi, 2015.
- Bardakçı, Murat *Talât Paşa ‘nın Evrak-ı Metrûkesi*, İstanbul: Everest Yayınları, 2008.
- Bayar, Celal, *Ben De Yazdım: Millî Mücadeleye Giriş*, Cilt: I-VIII, İstanbul: Sabah Kitapları, 1997.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Voll. 2/2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Bilsel, M. Cemil, *Lozan*, Vol. I-II, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998.
- Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979.
- Bolayır, Enver, *Talât Paşa ‘nın Hâtıraları*, İstanbul: Bolayır Yayınevi, 1946.
- Bostan, Hanefi, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992.
- Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Vol. 1, Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Çavdar, Tefvik, *Talât Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Çavdar, Tefvik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge: İstanbul, 1995.
- Çavuşoğlu, Şeref, “Benim Gördüğüm Bâbiâli Baskını “, *Yakın Tarihimiz*, Vol. 1, İstanbul: Vatan Gazetesi Yayınları, 1962.
- Çolak, Mustafa, “Tehcir Olayının Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: Talât Paşa Davası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 58/XX (March 2004), 1-46.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Vol. IV, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.

- Danişmend, İsmail Hami, *Sadrazam Teyfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası*, İstanbul, 1972.
- Dündar, Fuat, "İttihat ve Terakki'nin Etnisite Araştırmaları", *Toplumsal Tarih*, 91 (Temmuz 2001): 43-50.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, Haz: H. Erdoğan Cengiz, Ankara:Başbakanlık Basımevi, 1983.
- Ertürk, Hüsametdin, *İki Devrin Perde Arkası*, Haz: Samih Nafiz Tansu, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996.
- Gökay, Bülent, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Yay. Ankara, 1994.
- Hayit, Baymirza, *'Basmacılar' Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- İnal, İ. Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, Vol.III, İstanbul, Undated.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, Çev: Ayda Erbal, İstanbul: İletişim, 195.
- Karabekir, Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İkinci Baskı, İstanbul 1995.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, Ankara, 1996.
- Kocaoğlu, Bünyamin, *Mütarekede İttihatçılık İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması*, İstanbul: Temel Yayınları. 2006.
- Kutay, Cemal, "II. Meşrutiyet'e Giden Kanlı Yol", *Yıllarboyu Tarih*, 4, (July 1978).
- Kutay, Cemal, "Yıkılış Günlerinin İbret Vesikası: Talât, Enver, Cemal Paşalar Memleketi Niçin ve Nasıl Terketmişlerdi?", *Tarih Konuşuyor*, Vol. I/1, (February 1964): 24-25.
- Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Haz. Bülent Demirtaş, İstanbul: Arba, 1988.
- Menteşe, Halil, *Halil Menteşe'nin Anıları*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Olgun, İbrahim, "İttihatçıların Kurtuluş Savaşı Sırasında Anadolu 'ya Sızma Teşebbüsleri ve İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı", in *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Vol.III, (1983): 1967-1976.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara: T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, 1994.
- Özgüldür, Yavuz, "Yüzbaşı Helmut Von Moltke'den Müşir Liman Von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri", *OTAM*, 4, (1993): 297-307.
- Sâbis, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, Vol.: I, İstanbul: Nehir Yayıncılık 1991.
- Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996,
- Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları. 1990.
- Tekeli, İlhan-Selim İlkin, "Kurtuluş Savaşı'nda Talât Paşa İle Mustafa Kemâl'in Mektuplaşmaları", *Belleten*, Cilt: XLIV, Nisan, 1980, Sayı: 174, s. 301-346.

- Tansu, Samih Nafiz, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1960.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Siyasal Partiler*, Vol. III, İstanbul, 1952.
- TürkgeldiAli Fuat, *Görüp İştiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “1908 Yılında II. Meşrutiyetin Ne Şekilde ilân Edildiğine Dair Vesikalar”, *Bellekten*, XX/ 7, (1956): 103-174
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “II. Sultan Abdülhamit ‘in Hal’i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar”, *Bellekten*, X/40, (October 1946): 705-748.
- Wallach, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Trans: Fahri Çeliker, Ankara: Genel Kurmay ATASE Yayınları, 1985.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, “31 Martın provası ve Komedi”, *Yakın Tarihimiz*, Vol.1, İstanbul: Vatan Gazetesi, 1962.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, “Tanıdıklarım: Talât Paşa “, *Yedigün*, 8/186 (1936): 9.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Talât Paşa*, İstanbul, 1943.
- Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz*, Yayına Hazırlayan, Erol Şadi Erdiñç, Vol. I-II, İstanbul: Pera Turizm, 1997.
- Yöntem, Ali Canip, “Bâbîâli Baskını’nın Bilinmeyen Tarafları”, *Yakın Tarihimiz*, V. 2, İstanbul: Vatan Gazetesi Yayınları, 1962, 387-389.
- Zaptçioğlu, Dilek, “*Talât Paşa Davası*”, *Cumhuriyet*, 21 April 1993.
- Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talât, Cemal, Enver Paşa ‘lar*, İstanbul, 1943.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

GALATA VE PERA EĞLENİRKEN HUZURU BOZANLAR: SEFARET MAİYET VAPURU ASKERLERİ

Disturbing the Peace in Galata and Pera: Soldiers of the Embassy Entourage Ferry

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received Date : 24.01.2024
Kabul Tarihi/Accepted Date : 29.02.2024
Sayfa/Pages : 183-203
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1425169>

İlyas AK

(Dr. Öğr. Üyesi), Atatürk Üniversitesi / Türkiye, e-mail: ilyas.ak@atauni.edu.tr, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-3772-7866>

Murat HANİLÇE

(Doç. Dr.), Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / Türkiye, e-mail: murat.hanilce@gop.edu.tr,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0587-9336>

Atıf/Citation

Ak, İlyas ve Murat Hanilçe. "Galata ve Pera EĞlenirken Huzuru Bozanlar: Sefaret Maiyet Vapuru Askerleri" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024): 183-203.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

GALATA VE PERA EĞLENİRKEN HUZURU BOZANLAR: SEFARET MAİYET VAPURU ASKERLERİ

Disturbing the Peace in Galata and Pera: Soldiers of the Embassy Entourage Ferry

İlyas AK, Murat HANİLÇE

Öz: Osmanlı Devleti zengin kültürü, birçok etnik unsura ev sahipliği yapması ve tarihiyle, dünya medeniyetleri arasında önemli bir yere sahiptir. Bu devlet sadece siyasi ve askeri başarılarıyla değil aynı zamanda günlük yaşamın renkli ve çeşitli yönleriyle de öne çıkmıştır. Osmanlı eğlence kültürü, devletin sosyal dokusunu tamamlayan önemli bir unsurdur. Osmanlı toplumu birbirinden farklı etnik grupların, dinî inançların ve kültürel mirasların bir araya geldiği bir mozaiktir. Bu çeşitlilik eğlence anlayışını da zenginleştirmiş ve çeşitlendirmiştir. Saraylardan halkın yaşadığı mahallelere kadar uzanan geniş bir alanda hemen hemen her kesimden insanın katılım gösterdiği eğlence etkinlikleri, Osmanlı toplumunun sosyal bağlarını güçlendirmiştir. Sarayı temsil eden sultanın ve ayrıcalıklı seçkinler sınıfının iştret meclisleri ve eğlence kültürleri üzerine şu ana kadar önemli çalışmalar yapılmıştır. İstanbul'un meyhaneleri, içki kültürü ve sıradan insanların eğlenceleri üzerine yapılan çalışmaların sayısı da her geçen gün artmaktadır. Bu makale bunlardan başka bir noktaya dikkat çekmeyi amaçlamakta ve “*işrethane-i dünya*” olarak adlandırılan Galata-Pera semtindeki meyhanede eğlendikten sonra kentin huzurunu bozanlar kimlerdi, sorusuna cevap aramaktadır. Bu sorunun cevaplarından birisi de sefaret maiyet vapuru askerleridir. Bu araştırmada, ilk olarak Osmanlı meyhaneleri ve içki kültürünün üzerinde durulmuş, ardından 19. yüzyılın ikinci yarısından II. Meşrutiyet dönemine kadar geçen zaman diliminde, İstanbul'un (Galata-Pera) eğlence kültürünü ve huzurunu bozan sefaret maiyet vapuru askerlerinin çıkardığı asayiş olaylarına yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Galata, Pera, Beyoğlu, Eğlence, Sefaret

Abstract: The Ottoman Empire has an important place among the world civilisations with its rich culture, hosting many ethnic elements and history. This state stood out not only with its political and military achievements but also with the colourful and diverse aspects of daily life. Ottoman entertainment culture is an important element that completes the social fabric of the state. Ottoman society was a mosaic of different ethnic groups, religious beliefs and cultural heritage. This diversity also enriched and diversified the understanding of entertainment. Entertainment activities, in which people from almost all walks of life participated in a wide area extending from the palaces to the neighbourhoods where the people lived, strengthened the social ties of the Ottoman society. So far, important studies have been carried out on the entertainment culture of the sultan representing the palace and the privileged elite class. The number of studies on Istanbul's taverns, drinking culture and the entertainment of ordinary people is increasing day by day. This article aims to draw attention to a different point and seeks an answer to the question “Who were those who disturbed the peace of the city after having fun in the taverns in the Galata-Pera neighbourhood called *İşrethane-i dünya* (World tavern)?”. One of the answers to this question is the soldiers of the embassy entourage ferry. In this research, firstly, Ottoman taverns and drinking culture are emphasised. Subsequently, the study focuses on the public order incidents caused by the soldiers of the embassy entourage ferries, who disrupted the entertainment culture and peace of Istanbul (Galata-Pera) in the second half of the 19th century until the Constitutional Monarchy II period.

Key Words: Galata, Pera, Beyoğlu, Entertainment, Embassy

Extended Abstract

Istanbul, the capital of the Ottoman Empire, has been an important centre throughout history. Drawing attention with its geographical location, cultural richness and strategic importance, the city played an important role in the political, economic and cultural life of the Ottoman Empire. The Ottoman capital, known for the splendour of the Bosphorus and the

mysterious charm of the East, had a vibrant life not only during the day but also at night. Istanbul's nightlife provides an in-depth analysis of a period characterised by its cultural richness, aesthetic flavour and social diversity. The districts of Galata and Pera, with their vibrant commercial centres, have historically been both the meeting point of different cultures and the centre of Istanbul's nightlife.

In every period of Ottoman history, the streets of Istanbul were crowded with people from different cultures. The night, shining with the bright lights of the palace, became a time when intellectual conversations, art and entertainment came together. Nightlife in Ottoman Istanbul was characterised by various entertainment venues. Among these, coffeehouses (kahvehane), taverns, public baths and coffee houses (kıraathane) were the main ones. Coffeehouses were the most common social venues where men were regulars and where various discussions, games and stories were shared. Although not as common as coffeehouses, hammams also became one of the most important places for both cleanliness and social interaction. These places were usually open until late at night.

In the glittering nightlife of Istanbul in the 19th century, taverns formed an important part of the social and cultural dynamics of the city. In this century, taverns became a meeting and entertainment place for people from various social classes. They were also recognised as places of culture and art where music and literature were accompanied by alcoholic beverages. Despite all these features, the existence of taverns was the main agenda item of social and religious debates in almost every period of the Ottoman Empire. The consumption of alcohol, forbidden by Islam, was strongly criticised by the conservative segments of society.

In the 19th century, the proliferation of taverns, the fact that they mostly served after the evening hours, and the fact that there were also those who overdid it in these places, led to more public order incidents in Istanbul at night than during the day. This situation caused the residents of the city to worry about their safety and increased fear and uneasiness among the public. In response to these concerns, the state increased security measures and endeavoured to strengthen law enforcement forces. The crimes committed at night in the capital also affected the penal system and the justice mechanism. Various ways were tried to catch criminals and ensure justice, but it was not always possible to create an effective penal system. The crimes committed at night in Ottoman Istanbul were very diverse. Among these, crimes such as theft, extortion, murder and trespassing came to the fore. The darkness of night provided a favourable environment for criminals. Citizens of other countries were also among those who committed crimes in taverns in the Ottoman country.

Since the mid-19th century, the increasing foreign population in Istanbul brought with it various social and cultural dynamics. In this period, especially the taverns in Istanbul became the centre of foreigners' activities in the city and occasionally caused public order incidents. Foreigners insulting the Ottoman flag in taverns, smashing shop windows, attacking houses and brothels, and getting involved in public order incidents such as wounding men were important issues affecting the social fabric of the city. Disputes and fights between foreigners also turned into large-scale public order incidents.

In the 19th century, the members of the embassies of various states in Ottoman Istanbul were not only limited to their diplomatic duties, but also enjoyed various privileges in the country. With the capitulation treaties signed by the Ottoman Empire with European states especially in the 18th century, some commercial and administrative privileges were granted to these states. These treaties included a series of privileges especially for members of embassies, foreign merchants and resident Europeans. These privileges determined the legal status of foreign individuals living in the Ottoman Empire. The privileges enjoyed by embassy staff in the Ottoman Empire generally included diplomatic immunity, tax exemption and special treatment. Diplomatic immunity prevented embassy personnel from being tried by Ottoman courts or being bound by Ottoman rules of law.

The presence of privileged embassy soldiers in the Ottoman Empire caused various problems from time to time. One of the most important of these problems was the ill-treatment of Ottoman citizens by the soldiers of the embassy steamers. The soldiers caused unrest in the Ottoman society, were involved in various crimes and threatened the security of life and property of the people. The soldiers of the embassy steamers, who caused unrest by disturbing the peace of the people after having fun in taverns around Galata and Pera, also put the Ottoman law enforcement forces in a difficult situation. In such cases, the law enforcement officers were mostly unable to intervene against the foreign soldiers and contented themselves with reporting the situation to the embassy to which the soldier was attached and waiting for an official from the embassy to arrive at the scene of the incident. The Ottoman law enforcement agencies and ministries, whose hands were tied as a result of the capitulation treaties, demanded from the embassies to punish the soldiers who caused public order problems in order to prevent such situations from happening again. The fact that the Ottoman administrators were helpless in the face of these incidents was the result of the capitulation treaties. According to these treaties, only the embassy to which they were attached could punish these soldiers. The incidents caused by these soldiers and the measures to be taken in order to prevent such incidents from happening again have an important place among the correspondence between the Nezirets of Shahrameneti, Foreign Affairs and Zaptiye. These incidents were also covered in the Istanbul press of the period.

In this study, firstly, Ottoman taverns and drinking culture are emphasised. Then, in the period from the second half of the 19th century until the Constitutional Monarchy II, the focus is on the public order incidents caused by the soldiers on duty on the embassy steamers of the privileged states that disrupted the entertainment culture and peace of Istanbul (Galata and Pera). The 19th century public order incidents in the taverns of Istanbul, their background, the measures taken and their effects are analysed with the data obtained from archival sources and the press of the period, and the transformation of these incidents into interstate diplomatic problems and their impact on the social structure of the city are discussed.

Giriş

Bazen *bengi* olarak da geçen *bekni* sözcüğü, Göktürklerin buğday ve darıdan ürettikleri söylenen bir tür fermente alkollü içkidir. Türkçenin bilinen en eski sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserde geçen bu sözcük *buğday*, *akdarı* ve *arpa içkisi* biçiminde açıklanır. Türklerin taneli besinlerden elde ettiği ilk içkilerden birisi olduğu varsayılır. *Bekini* biçiminde geçen ve şarap anlamına gelen sözcüğün kökeni Sogtçadır. Bu veriler Türklerin *bekniyi* Sogutlardan öğrendiğini düşündürmektedir. Nitekim üretimi için gerekli ürünler yerleşik toplum ürünleridir.¹ Ayrıca *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *agartgu*², *bor*³, *çağır*⁴ ve *süçig*⁵ sözcükleri şarap anlamına gelmektedir.

Türk tarihinin ilk dönemlerinden beri var olan keyif verici içki tüketimi Osmanlı tarihi boyunca da devam etmiştir. Bununla birlikte devletin kanunlarının dayandığı ve hâkim unsurun mensubu olduğu İslam dininin içkiye yönelik yasaklayıcı yaklaşımının etkisiyle hassas bir konu olarak gündemdeki yerini sürekli korumuştur. Osmanlı Devleti zaman içerisinde belirlediği

¹ 500 Yıldır Süren Muhabbetin Mirası Rakı Ansiklopedisi (İstanbul: Overteam Yay., 2014), 196.

² Buğday unundan yapılan, bozaya benzer bir içki. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2014), 530.

³ *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bu kelime, şarap (hamr); *bor bulmadıp sirke bulma* “Şarap olmadan sirke olma” şeklinde geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Mustafa S. Kaçalın (Türkçesi), (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yay., 2023), 554.

⁴ Kâşgarlı Mahmud'un eserinde bu kelime şarap anlamındadır. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 156.

⁵ Tatlı (hulw), tatlı olan şey; şarap (alhamr) içecek, içki demektir. Kızıl süçig kızıl şarap anlamına gelmektedir. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 820.

hukuk kurallarıyla içki üretimini, ticaretini ve bu içkilerin toplu bir şekilde tüketildiği meyhaneleri,⁶ tebaası Müslümanlara yasaklarken gayrimüslimlere bir hak olarak tanımıştır. Osmanlı Devleti genel olarak, gayrimüslimlerin şarap içmelerini yasak getirmemiştir. Bu uygulamada, Hristiyanlar için şarabın taşıdığı kutsi değer ve ayinleri içinde önemli bir işlevinin bulunması etkili olmuştur. Bundan dolayı gayrimüslimlerin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla şarap üretimi ve tüketimi belli sınırlar içinde de olsa yasal sayılmıştır.⁷

1553'te İstanbul'a gelen Hans Dernschwam, meyhaneleri Rum ve Yahudilerin işlettiğini, Türklerin meyhane işletmediğini ancak gizli şarap içen çok Türk'ün olduğunu belirtmiştir. İslam'da içkinin haram olması ve içenlerin cezalandırılması nedeniyle Müslümanlar, saray halkı ve bilhassa eğlenmek isteyen yeniçeriler, dönmeler ve diğer savaşılar gayrimüslimlerin meyhanelerinde ve yoğun olarak yaşadıkları yerlerde gizli gizli şarap içmiştir. Yakalandıklarında yalnız onlar değil, diğer müşteriler de dayak yemiştir. Üstelik bu gizli içenler para cezası ödemeye de mahkûm edilmiştir.⁸ 16. yüzyılda Galata şeriyeye sicillerine bazı namahrem kadın ve erkeklerin meyhanede içki içtiklerine dair olaylar da yansımıştır.⁹ 17. yüzyıl seyyahı Josephus Grelot, Müslümanların içki içmek için şehirden adalara gittiğini belirtmiştir.¹⁰ Dolayısıyla içki tüketimi ve meyhaneler Osmanlı İstanbul'unda, yasak ve izinlerle anılmalarının yanında şehrin ve bireylerin hayatlarında önemli bir yere sahip olmuştur.¹¹

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin ihtiyaç duydukları mahallerde meyhane açılması, Osmanlı sistemine göre yasal ve anlaşılabilir bir uygulamadır. Nitekim şarap tüketiminin kontrolü ve vergilendirilmesi meyhaneler aracılığıyla yapılmıştır. Tahrir defterlerinde Osmanlı şehir ve kasabalarının vergilendirilen ticarethaneleri arasında meyhanelere de rastlanmaktadır. Bir yerde Hristiyan tebaanın varlığı, meyhane açılması için aranan ön şartlardan birisidir. Ayrıca meyhanelerin şehir merkezlerinde yer alması da kontrol kolaylığı bakımından aranan koşullardandır. Camilere yakın olmamak ve konut alanlarının içinde bulunmamak da dikkat edilen hususların başında gelmektedir. Avrupalıların yoğun olduğu bir semt olması Galata'da çok sayıda meyhane bulunmasını fazlasıyla açıklamaktadır.¹²

Ahmed Midhat Efendi, *Dürdane Hanım* romanının ilk sayfalarında, Galata meyhanelerini şöyle tasvir etmiştir: "Galata'dan geçerken birtakım geniş meyhaneler görürsünüz ki 25 arşın eninde ve 40-50 arşın boyundadır. Bu meyhanelerin sokak cihetine yakın bir tarafında süslüce bir tezgâh görüp de onun ön tarafında da Eski Yunanlıların içki ilahı Baküs'ün sarhoşluk hâlini gösteren tasvir bulunur." Midhat Efendi, romandaki tasviriyle bu meyhanelerin çok eski olma, hatta bunların Cenevizlilerden kalmış olma ihtimaline vurgu yapmıştır.¹³

İstanbul'un meyhaneleri Osmanlı Devleti'ne Bizans döneminden miras kalmıştır. İstanbul'un fethi sırasında ve hemen sonrasında Fatih Sultan Mehmed'in meyhaneler

⁶ Evliya Çelebi seyahatnâmesinde meyhane kelimesi anlamına gelen sözcüklerden bazıları şunlardır: Ankâhâne, hamrhâne-i rummân, ayakhâne, bâdehâne, bî-kaydhâne, câmhâne, çakırhâne, devâhâne, eğlencehâne, fesâdhâne, fishhâne, hekimhâne, işrethâne, keyfhâne, kılthâne, mekân-ı bekriyân, meyorhâne, meykede hâne, meze hâne, müdminhâne, müskirhâne, nedimhâne, nekbethâne, nuklîhâne, nüshâne, peymânehâne, piyâlehâne, rüsvâhâne, sâğarhâne, sâkîhâne, sohbehâne, şarabhâne, şîrhâne, tarabhâne, tembellhâne. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2006).

⁷ Fikret Yılmaz, "Boş Vaktiniz Var mı? veya 16. yüzyılda Anadolu'da şarap, eğlence ve suç", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 1, (2005): 28.

⁸ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1992) 58.

⁹ Kerim İlker Bulunur, "Osmanlı Galatası (1453-1600)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2013), 213.

¹⁰ Hayati Beşirli, "Yabancı Seyyahların Gözünden Farklı Yüzyıllarda İstanbul'da Yemek Kültürü", *Yabancı Seyyahların Gözünden İstanbul 19.-20. Yüzyıl* içinde, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., 2021), 133.

¹¹ İhsan Erdiçli, "Osmanlı İstanbul'unda Meyhanelerin Gelişim Serüveni", *Toplumsal Tarih*, S. 321, (2020): 20.

¹² Yılmaz, "Boş Vaktiniz Var mı? veya 16. yüzyılda Anadolu'da şarap, eğlence ve suç," 31-33.

¹³ Ahmed Midhat, *Dürdane Hanım*, (İstanbul: Tercümân-ı Hakikat Matbaası, 1299), 2.

konusundaki tasarrufunu ortaya koymak zordur. Bununla birlikte, 1455 yılında yapılan İstanbul'un ilk tahririnde, Galata'da meyhane işleten bir Ermeni, bir Rum iki kişiye dair kayıtlar vardır. Bu meyhaneler "Fetih öncesindeki durumlarını devam mı ettirdi yoksa fetihten sonra mı açıldı?" sorularına kesin bir cevap vermek mümkün değildir. Ancak 1476 yılına ait İstanbul ve Galata Gümrük Gelirleri Kanunnamesi'ndeki bir madde, *suci* sözcüğüyle ifade edilen şarabın resmen satışının ve kontrolünün yapıldığına ilişkindir.¹⁴

İkinci Beyazid 1485'te Galatasaray Kışlası'nı yaptırıp buraya alınan gençlere, kemankeşlik, silahşorluk ve binicilik dersleri yanında okulun programına müzik öğretimini de koydurmuştur. Bunu gören vezirlerin konaklarında ve başka yerlerde de saz meclisleri kurulmaya başlanmıştır. Böylece müzik, Osmanlı eğlence kültürünün dayanağı ve eksenine hâline gelmiştir. Dinin yasaklamasına rağmen şarap da eğlence unsurları arasında müziğe eşlik etmiş ve alkollü içecekler, her kesimden İstanbullu arasında çoğu zaman gizli ve sessiz bir şekilde hayli yaygınlaşmıştır.¹⁵

Mustafa 'Âlî (1541-1600), *Mevâ'idü'n-Nefâ'is ve Kavâ'idü'l-Mecâlis* adlı eserinde, meyhanelere gidenleri iki kısma ayırmıştır: Bunların birincisi *nev-civânlar, zenpâre ve mahbub-ı dostlar*dır. İkincisi *gece gündüz şürb-i hamr* ile ömrünü meyhanede geçirenlerdir. Huylarını ise şöyle açıklamıştır: "Cuma gecelerini kadınlara, cumartesi gününü cüvânân ile cuma akşamını oğlanlar ve sakalı çıkmamış gençler ile geçirmektedirler." 'Âlî'ye göre bu gibi kişiler, cuma günü namazdan hemen sonra meyhaneye giderdi. Ayrıca yazara göre, bozahanelere görgülü erkekler gitmez, gitse de boza içmek ve kebab pişirtmek için giderdi. Müellif içki satan bozahaneleri rezil ve aşağılık kimselerin toplandığı yerler olarak tanımlamıştır.¹⁶

Evliya Çelebi Seyahatname'sinde, 17. yüzyılda İstanbul'daki meyhaneler hakkında dikkat çekici bilgiler vermiştir. Şehirdeki rakıcılar esnafının 100 dükkândan ve 300 kişiden ibaret olduğunu dile getirmiştir. Meyhaneleri *melun, uğursuz, yerilmiş esnaf* şeklinde tanımlamıştır. Bütün iş yerlerinin *dört kadılık yerde 1.060 günahkâr yuvası* olduğuna işaret etmiştir. Yahudileri, şarabı dahi kimseden alıp içmedikleri için diğer meyhanecilerden ayrı tutmuştur. Yahudi meyhaneciler esnafını 100 dükkânda 600 kişi olarak göstermiştir. Meyhanelerin Galata'da Domuzkapısı'nda oturan 300 yandaşa sahip büyük bir eminlik tarafından idare edildiğini vurgulamıştır. Bütün içki satanların sultan, sadrazam, yeniçeri ağası, Galata çorbacısı ve içki emini gibi 30 hâkime, sandıklarından mallarını çıkarıp cereme verdiğini belirtmiştir.¹⁷

Evliya Çelebi'nin Seyahatname'de belirttiğine göre, esnaf alayları geçişi esnasında İstanbul'daki meyhaneciler esnafı, 6000 sevimli dilber çocuklarıyla hepsi farklı kıyafetle silahlı olup saf saf dizilirler, çeşitli şakalarla nikriz ve rehavi makamlarıyla hazin sesli Rum türküleri, dankiyo, tulum sazları, misire düdükleri, lortani, erganun, lituryanı ve İngiliz boruları çalarak bozahaneler alayından sonra geçerlerdi. Ardından bozacıbaşı ihtişamlı elbisesiyle silahlı küheylân at üzerinde sağ yanında içki emini muhteşem esbabıyla küheylân at üzerinde ensesinde 100 silahlı güneş parçası kafadar içoğlanlarıyla mehterhanesiz yürürdü.¹⁸

17. yüzyılda meyhaneler, İstanbul'un dört bir tarafına yayılmıştır. Ancak Yeni Balıkpazarı, Samatya, Kumkapı, Unkapanı, Cibalıkapısı, Ayakapısı, Fenerkapısı, Balatkapısı, Kuruçeşme, Hasköy, Çengelköy, Ortaköy, Arnavutköy, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere, Kuzguncuk, Üsküdar ve Kadıköy'de meyhaneler yoğunlaşmıştır. Galata demekse zaten her zaman meyhane demektir. 16. yüzyılın meşhur tezkerecisi Lâtîfi İstanbul'un hususiyetlerini

¹⁴ İhsan Erdoğdu, *Keyif, Günah ve Suç Arasında Osmanlı'da Meyhaneler ve Müdavimleri*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2022), 67-68.

¹⁵ Refik Ahmet Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu*, haz. Sami Önal, (İstanbul: İletişim Yay., 1985), 20.

¹⁶ Halil İnalçık, *Has-bağçede 'Ays u Tarab Nedimler Şâirler Mutribler*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2015), 266-267.

¹⁷ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 1. Kitap 2. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022), 913-920.

¹⁸ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 191.

tanıtın *Evsâf-ı İstanbul* adlı küçük eserinde, Galata'nın bu özelliği hakkında şu bilgilere yer vermiştir:

Galata işrethâne-i dünyadır. Ays ü işrette mesel hâline gelmiştir ki ahalişi çoğunlukla Hristiyan'dır. Frenk putlarıyla dolu olan bu belde, insanı dinden imandan çıkarır. Galata ahalisinin elinden cam düşmez ve çoğunlukla sarhoş dolaşırlar. Dertlerini unutup gün geçirmek ve avunmak için buraya gelen Müslümanların yakaları yırtılıp sarıkları perişan olur. Sâzendeler ve hânendeler burayı makam edinmişlerdir. Burada kurulan yüksek binalar ve kâşâneler çekicidir. İnsanın buralara düştükten sonra kendisini kurtarması zordur.¹⁹

Osmanlı döneminde meyhaneler işleyiş bakımından *gedikli ve koltuk* meyhaneleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. *Ayaklı*²⁰ ve *küplü*²¹ meyhaneler de vardır. *Gedikli meyhaneler* devlet izniyle açılmış, sayısı sınırlanmış ruhsatlı meyhanelerdir. İzinsiz, kaçak işletilen ve meyhane kimliği başka bir işle gizlenmiş olanlarsa *koltuk meyhanesi* denilmiştir. *Gedikli meyhaneler* babadan oğula miras olarak kalırdı. Oğlu meyhanecilik yapmak istemezse yahut meyhanecinin oğlu yoksa gedik, meyhaneciler loncası aracılığıyla işin ehli ve namuslu meyhane çalışanına veya herhangi bir adama satılır veya devredilirdi. Ancak gedik fermanı hangi semtte, hangi dükkân için verilmişse, o fermanla meyhane başka bir semte veya semtindeki başka bir dükkâna nakledilemezdi. *Gedikli meyhaneler* buldukları yer, sahiplerinin adları ya da madeni bir kafes, hançer veya bir zincir gibi belirgin özellikleriyle anılırdı.²² Mehmed Tevfik 1880'lerde İstanbul'un 83 eski gedikli meyhanesini adları ve semtleriyle beraber kaydetmiştir.²³

Gedikli meyhanelere Sultan Abdülaziz döneminden sonra *selatin meyhane* denilmeye başlanmıştır. Bu meyhanelere kapıdan girilince ya sağında ya da solunda uzun mermer bir tezgâh bulunurdu. Üzerinde ayakta birkaç tek içip gidecek müşteriler için hazırlanmış rakı kadehleri, şarap bardakları; içlerinde fasulye piyazı, lahana turşusu, beyaz peynir, zeytin ve leblebi gibi mezeler bulunan tabaklar dizilirdi. Tezgâhın arkasına düşen duvarda, oymalı raflar bulunurdu, o raflara rakı ve şarap ibrikleri, güğümleri, binlikleri ve testileri sıralanırdı. İstanbul'un eski meyhanelerinde 1875-1880 yılları arasına kadar masa yoktu. Rahle gibi açılır kapanır bodur iskemleler üzerine bakır yahut tahta sinilerle sofralar kurulurdu. Sofrayı kurdurmak içinse kesenin dolu olması gerekmekteydi. Sofra başında yine bodur hasırlı iskemlelerde oturulurdu. Sofra kurulunca ilk gelen şeyse ağaçtan oyma bir tuzluktu. Tuz sofranın uğur ve bereketini temsil ederdi. Bazı *gedikli meyhanelerde* sofralar kurduran itibarlı müşteriler için birkaç basamak merdivenle çıkılır bir balkon olan *şirvan* bulunurdu. Bir kısım meyhanelerin bir üst katı ve o katta mükemmel döşenmiş odaları vardı. Meyhanenin bir duvarı boyunca ise büyük ve içlerinde cins cins şarap bulunan fiçiler dizilirdi. *Gedikli meyhanelerin* mutfaklarının temizliği, zenginliği ve aşçıların ustalığı meşhurdu.²⁴

İstanbul meyhanelerinin en önemli eğlence unsurlarından birisi *köçek*²⁵ *Köçek oğlanlar* yanak ve dudaklarına allık sürerlerdi. Bunların elbiseleri boncuklarla işlenir ve süslenirdi. Bütün hünerleri ayaklarındaki oynaklık ve kıvraklıktaydı. Bundan dolayı köçeğin ayak bileğine mavi bir boncuk takılırdı. Köçek, rakkas oğlanların çoğu özellikle 19. yüzyılın

¹⁹ Lâtîfi, *Evsâf-ı İstanbul*, haz. Nermin Suner (Pekin), (İstanbul: Baha Matbaası, 1977), 12.

²⁰ Kadehle seyyar rakı satan kaçak esnaftır. Kayıkçı, hammal, dellak gibi alt kategoride yer alanlar büyüklü küçüklü gedikli meyhanelere giremezdi. Ya gayet dar ve pis koltuklara giderler ya da ayaklı meyhanede demlenirlerdi. Ayaklı meyhane işini daha çok Ermeniler yapardı. Bunlar âdeta bir meyhanede olan her şeyi üzerinde bulundururlardı. Bk. Reşat Ekrem Koçu, "Ayaklı Meyhâneler", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. III, (İstanbul: Koçu Yay., 1960), 1425-1426.

²¹ İstanbul'a mahsus olan küplü meyhaneler, meyhane içerisinde fiçi yerine küp bulunmasından dolayı bu adla anılmışlardır. Reşat Ekrem Koçu, "Gedikli Meyhaneler", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. II, (İstanbul: Koçu Yay., 1971), 6066.

²² Koçu, "Gedikli Meyhaneler", 6064.

²³ Mehmed Tevfik, *Meyhâne Yâhûd İstanbul Akşamcıları*, (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1300), 5-10.

²⁴ Koçu, "Gedikli Meyhaneler", 6064-6066.

²⁵ Bî-edebâne birtakım vaziyetlerle oynayarak raks eden oğlanlara denilmektedir. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, haz. Paşa Yavuzarslan, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2019), 680.

ikinci yarısından itibaren raksa çıkarken çıplak gövdeleri üzerine sadece *câmedan*²⁶ giyerlerdi. Köçek *câmedan*ları çok kısaydı. Eteği meme başlarını ancak örter, köçek şalvarı da göbek çukuru altına düşürülürdü. Bele sarılan kuşak da şalvar uçurluğu hizasından dolanırdı. Var ile yok arası *câmedan*ın önü iliklenmezdi. Köçek, raks meydanına hemen hemen yarı üryan çıkmış olurdu.²⁷

İstanbul'un en namlı köçekleri, eski büyük *gedikli meyhaneler*de oynatılmıştır. Köçek oğlan olarak raks edenler önce Çingene ve Rum sonra Ermeni ve Yahudilerdi. Köçeklik için vücut yapısının düzgünlüğü ve yüz güzelliği şarttı. Bir oğlanın köçek olup olamayacağı ayaklarından anlaşılırdı. Ayağın irikiyim, uzun parmaklı, iri topuklu ve ayak bileklerinin de gayet ince olması gerekmektedir. Pervane gibi fırl fırl dönmek, uçar gibi koşarken birden durabilmek, sıçramak, perende atmak, fiskeleme yürümek, sırt üstü yay gibi kıvrılmak için ayağın, parmağın, topuğun, tabanın ve bileğin böyle olması lazımdı. Eller de büyük ve uzun parmaklı olmalıydı. Köçeklerin hepsi istisnasız saçlı olurdu. Kız gibi omuzlara, hatta daha aşağıya dökülen uzun saçlı olmalıydılar.²⁸

19. ve 20. Yüzyılın Başlarında Galata-Pera Meyhaneleri

Galata semtinin adını, ilk yerleşme dönemlerinde burada var olduğu öne sürülen süthaneler nedeniyle Grekçe *süt* anlamındaki *Gala*, *Galaktos* kelimesinden aldığı düşünülmektedir. Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde, Kostantin'in daha önceleri burada süt hanesinin olduğu, bütün sağmal hayvanlarını bu mahalde bulundurduğu için buraya *Galata* dediğini aktarmaktadır.²⁹ Yunancada *karşı kıyı*, *öte yaka* gibi anlamlara gelen *Pera* kelimesi, bazı yazarlarca bugünkü *Beyoğlu* bölgesi için kullanılmıştır. Kelimenin bazı seyyahların anlatımlarında Galata ve Beyoğlu için ortak bir ad olarak düşünülmesi belirsizliklere ve karışıklıklara neden olmuştur. Galata adı, giderek sadece güneydeki bağlantılı kısma özgü olarak kalmıştır. Bizans ve patrikhane fermanlarındaysa bölge hep Galata olarak geçmiştir. İstanbul'un Müslüman ahalisi *Pera* yerine, Tünel ile Taksim arasındaki yer için *Beyoğlu* adını tercih etmiştir.³⁰

İstanbul başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin büyük liman şehirlerinde 19. yüzyılda yeni bir hayat başlamıştır. Bu yeni hayattan en büyük nasibini alan yerlerden birisi Galata olmuştur. Semt, İstanbul'u daha Batılı bir kente dönüştürme çabalarıyla yavaş yavaş yenilenmiştir. Semte 1854-1855'te sokak tabelaları yerleştirilmiştir. 1857'de sokaklar gaz lambalarıyla aydınlatılmıştır. 1855'te polis, posta, itfaiye, haberleşme, kanalizasyon ve diğer alt ve üst yapı hizmetlerini daha etkili ve modern anlamda uygulayabilmek amacıyla belediye teşkilatı kurulmuştur. Galata daha sonra büyük Beyoğlu'nun bir parçası olmuştur. Bölge 1869'da tramvayla tanışmıştır. 1876 yılında ise Karaköy'den Avrupalılar ve Levantenlerin Grand Rue de Pera, Müslümanların Cadde-i Kebir adını verdiği şimdiki İstiklal Caddesi'nin aşağı ucuna taşıyan ve böylece onları Yüksek Kaldırım Yokuşu'nu tırmanmaktan kurtaran Tünel, yani yeraltı fünüküleri açılmıştır. Yine Avrupa tarzında otel ve pansiyonlar ilk kez 19. yüzyılın ilk çeyreğinde burada açılmıştır.³¹

Osmanlı topraklarında 19. yüzyılda etkisini hızla artıran Batı eksenli yeni hayat tarzı yalnız Avrupa mobilyası, belediye teşkilatı, kâgir konaklar ve alafranga sofrasıyla sınırlı

²⁶ Kısa ve kolsuz, ön tarafı çapraz kavuşur bir yelectedir. Özellikle ayak takımı, avam esnaf giyerdi. Câmedan çuhadan yahut kadifeden kesilirdi. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, (Ankara: Sümerbank Kültür Yay., 1967), 49.

²⁷ Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, 12, 42, 50.

²⁸ Koçu, *Eski İstanbul'da Meyhaneler ve Meyhane Köçekleri*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2016), 52.

²⁹ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap 1. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022), 33.

³⁰ Nur Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, (İstanbul: Literatür Yay., 2011), 83.

³¹ Brendan Freely- John Freely, *Galata, Pera, Beyoğlu: Bir Biyografi*, çev. Yelda Türedi, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2020), 23.

kalmamıştır. Aynı süreçte yüksek sınıflardan kadınlar eğitim görmeye başlamış; gazete, dergi, roman okur ve toplumsal hayat içerisinde daha görünür hâle gelmiştir. Hatta artık kadın ve erkek flörtleşmeye başlamıştır. Toplumu hareketlendiren ve renklendiren bir hayat yanında, eskisinden farklı organize bir mistisizm ortaya çıkmıştır. *Punch* içilen dükkânların, oyunlar sahnelenen tiyatroların ve başta balo olmak üzere çeşitli eğlencelerin tertip edildiği mekânların sayısında büyük artış yaşanmıştır. Bu artıştan İstanbul'un meyhaneleri de payını almış ve başta Galata olmak üzere şehirdeki meyhaneler gözle görülür bir şekilde çoğalmıştır.³²

Tanzimat'ın ilanı ve ardından meydana gelen gelişmeler, toplumsal yaşamı, Batı merkezli olarak daha öncekilerden çok daha kapsamlı bir değişim evresine sokmuştur. Bu değişim evresi, eğlence hayatında da önemli yenilikleri beraberinde getirmiştir. Klasik dönemde görülen içe kapanık ve muhafazakâr bir eğlence biçimi, yerini, bu dönemde daha dışa dönük ve yeniliklere açık bir eğlence tarzına bırakmıştır. Kadınlar da eğlence hayatına dâhil olmaya başlamıştır.³³ Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında ticaretle uğraşan Levantenler ile Ermeni, Rum ve Musevilerden oluşan gayrimüslimlerin yanında yabancı uyruklu vatandaşların iş yerleri Galata, konutlarıysa Pera'daydı. Galata ve Pera'nın İstanbul'un başka yerlerinde olmayan bu özelliği, birbiriyle bitişik bu iki semtte çok sayıda meyhanenin bulunmasına neden olmuştur.³⁴

Eğlence yaşamında meydana gelen gelişmeler, İstanbul'un Müslüman ahalisinin içkiye karşı olan katı tutumunun yumuşamasını, içki mekânlarının çeşitlenmesini de beraberinde getirmiştir. İçki türlerinde ve bu içkilerin içildiği mekânlardaki çeşitlilik, Osmanlı içki kültüründe önemli bir yere sahip olan meyhaneci esnafı için rakipler ortaya çıkarmıştır. Meyhaneci esnafının önemli rakiplerinden biri *koltuk meyhaneleri*ydı. Bu dönemde içkiye olan rağbetin artmasıyla *koltuk meyhanelerinin* sayısında da artış yaşanmıştır. Manav, bakkal, *punçcı* ve şekerlemeciler, meyhanelere rakip olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca Batılılaşmanın etkisi Osmanlı içki türlerinde de bir çeşitlenme meydana getirmiştir. Batılılaşmanın bir sonucu olarak alafrağa içkiler olarak görülen konyak, bir kokteyl sayılabilecek punch ve bira, Osmanlı içki kültüründe yerini almaya başlamıştır.³⁵ O dönemde bira severler daha çok Yani Hacıras Birahanesi, Strazbourg (Yani II) Birahanesi,³⁶ İsviçre (Nicolli) Birahanesi,³⁷ Kutulas ve Anadolu Birahanesi'ni tercih etmiştir.³⁸

Çağdaşlaşma sürecine giren Osmanlı Devleti'nde neredeyse yüzyıllardır yapısı hiç değişmeden kalan meyhanelerde de bazı yenilikler görülmeye başlanmıştır. Meyhanelerin klasik dekorları ve çalışanları değişmiştir.³⁹ İstanbul'a gelen seyahatçılar bu değişim rüzgârını gözlemlenmiştir. Seyahatçıların tasvirlerinde dikkat çektikleri kadarıyla bu dönüşümlerden ilki alçak tabure ve sofraların yerini masa ve sandalyelere bırakmasıdır. Oturma düzenindeki bu değişimi mekânların aydınlatması takip etmiş; kandil ve şamdanlardan gaz lambalarına geçilmiştir. Son olarak diğer esnaf grubu gibi işletmesinin kapısına mesleğinin hususiyetini belirten bir işaret asan meyhaneler, yine genel bir uygulama olarak 1915'te tabela uygulamasına tabi tutulmuştur. Elbette yeni dönemin özellikleri, zorunlu olanlar hariç tutulursa tüm meyhanelerde ve aynı zaman diliminde benimsenmemiştir. Bir diğer ifadeyle değişim, bazı

³² İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, (İstanbul: Merkez Kitaplar, 2007), 16.

³³ İhsan Erdiçli, "Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı'da Birahaneler ve Birahaneçilik (İstanbul ve İzmir Örneği)" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2012), 101.

³⁴ Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, 84-85.

³⁵ Erdiçli, *Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı'da Birahaneler ve Birahaneçilik (İstanbul ve İzmir Örneği)*, 101-104.

³⁶ Tepebaşı, Meşrutiyet Caddesi, No. 168'deki birahane, Yanni tarafından 1880 yılında kurulmuş olup Fransız kolonisinin uğrak yeriydi. Ayrıca bölgedeki birahane ve meyhaneler için bk. Turan Akıncı, *Beyoğlu Yapılar, Mekânlar, İnsanlar (1831-1923)*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2021), 163-194.

³⁷ Beyoğlu, İstiklal Caddesi, Testa Çıkmağı adresinde bulunan lokanta, Nicolli Lalas tarafından 1883 yılında kurulmuştur. Akıncı, *Beyoğlu Yapılar, Mekânlar, İnsanlar (1831-1923)*, 171.

³⁸ Said Naum-Duhanî, *Eski İnsanlar Eski Evler 19. Yüzyılda Beyoğlu'nun Sosyal Topoğrafyası*, çev. Cemal Süreya, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2017), 123.

³⁹ Özgü Çilli, *Osmanlı'da Eğlence*, (İstanbul: İletişim Yay., 2023), 163.

meyhanelere daha erken, bazılarında geç girerken, bir kısmına ise hiç uğramamıştır.⁴⁰ Diğer taraftan klasik dönem meyhanelerindeki önemli figürlerinden köçek ve muğbecelerin yerini artık kadınlar almaya başlamıştır. Böylece erkek erkeğe eğlenme mecburiyeti ortadan kalkmıştır. Gayrimüslim azınlığa mensup kadınların garson veya şarkıcı olarak hizmet verdiği bu mekânlara *baloz* denilmekteydi. Balozlarda çalışan kadınlar müşterilerinin masalarına gidip, onlara pahalı içkiler getirerek mekâna para kazandırmaya çalışırdı.⁴¹

Galata kıyısında, Aya Nikola Kilisesi yakınlarında *Halk Tavernası*, 19. yüzyılın başından beri meyperestleri ağırlamıştır. Yüzyılın sonlarında *Arkadi'nin Meyhanesi* aynı sokakta bu geleneği devam ettirmiştir. Galata'dan tramvay caddesine çıkan ara sokakların birinde hem kahve hem de meyhane olarak Lâz Osman'ın meyhanesi vardı. Gündüzleri kadınlar da buraya gelirdi. Kuledibi'ndeki *Aşer Levi Şarap Evi* tipik bir koltuk meyhanesiydi. Galata meyhanelerinin 20. yüzyılın başında en popüler olanlarından *Ekonomos*, bir esnaf meyhanesiydi. Eminönü'nden Kurtuluş'a uzanan alanda Rum ve Türk esnafının uğradığı kafa dağıtma noktasıydı.⁴²

19. yüzyılda meyhaneler sadece içki içilen değil aynı zamanda yabancıların ve gayrimüslim tebaanın sosyalleşme alanı ve yemek mekânları olmuştur. Meyhanelerde balık ve çeşitli kebapların yanı sıra başka yemekler de pişirilmiştir. İtalyan romancı, öykü yazarı ve şair Edmondo de Amicis, 1874'te ziyaret ettiği İstanbul üzerine bir seyahatname kaleme almıştır. Seyahatnamesinde Tatalva'da bir meyhaneye gidişini, İstanbul'un o pek garip ve hepsi birbirinin aynı olan sayısız meyhanelerden birini görme fırsatı olarak açıklamıştır. Seyyahın anlatımına göre girdiği meyhanenin bir tarafında kocaman bir ocak vardır. Ocağın başında duran, gömleğini fora etmiş adam telaşlı bir şekilde balık kızartıp kebab pişirmektedir. Öbür tarafta ayaklı kadehlerle beyaz ve kırmızı şarap dağıtan birinin durduğu bir tezgâh bulunmaktadır. Seyyah, meyhanede ocakbaşı usulü kebab yemiş, Bozcaada şarabı içmiştir.⁴³

Galata ve Beyoğlu'nda ağırlıklı olarak gayrimüslimler yaşadığı için İstanbul'un meyhaneleri de ister istemez bu semtlerde yoğunlaşmıştır. Buralar aynı zamanda yabancı ülke elçiliklerinin de bulunduğu alanlardır. Ticaret işlerine ve alışveriş merkezine yakınlığıyla Galata'ya yerleşmiş tacirler müstesna bütün diğer yabancılar, büyükelçiler ve yabancı devlet temsilcileri hep Beyoğlu'nda ikamet etmiştir.⁴⁴

Meyhanelerden yüklü miktarda zecriye vergisi⁴⁵ toplanmış ve bu mekânlar sürekli olarak kayıt altına alınmışlardır. 18. yüzyıldan itibaren İstanbul'daki meyhaneler, bir yandan toplumun farklı kesimlerini bir araya getirirken bir yandan da suçun, ahlaksızlığın ve politik eleştirinin adresi olmakla itham edilmiştir. Meyhane ve diğer içki üretilip satılan mekânların iktidarla ilişkisinde zaman zaman problemler meydana gelmiştir. Ancak içkinin dinen yasak olmasına rağmen alkol üretimi ve tüketimi için ayrı bir vergilendirmenin olması, meyhanenin meşruluğunu karmaşık bir duruma sokmuştur. Osmanlı devlet adamları İstanbul'un fethinden itibaren şehirdeki meyhanelerin fazlalığından yakınmıştır. Bu yakınmaya rağmen meyhanelerin dinî öneme sahip mekânlardan belirli bir uzaklıkta olmalarına dair düzenlemelerin büyük çoğunluğu 19. yüzyılın ikinci yarısına denk gelmiştir. Bu mekânlar kimi zaman kapatılmaya ve kentin merkezinden sürülmeye çalışılmışsa da bu çabalar pek de başarılı olmamıştır.⁴⁶

⁴⁰ İhsan Erdinçli, "Osmanlı İstanbul'unda Meyhanelerin Gelişim Serüveni", *Toplumsal Tarih*, S. 321, (2020): 20-23.

⁴¹ Çilli, *Osmanlı'da Eğlence*, 164.

⁴² Özlem Kumrular, *İstanbul Eğleniyor 1870-1955*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., 2022), 184-185.

⁴³ Edmondo de Amicis, *İstanbul (1874)*, çev. Beynun Akyavaş, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1993), 68-70.

⁴⁴ Beşirli, "Yabancı Seyyahların Gözünden Farklı Yüzyıllarda İstanbul'da Yemek Kültürü," 131.

⁴⁵ Geç 18. ve erken 19. yüzyıl meyhanelerine dair verilerin büyük çoğunluğunu Zecriye Defterleri oluşturmaktadır. Osmanlı Arşivi'ndeki Maliyeden Müdevver tasnifindeki bazı belgelerde ise İstanbul'a gelen içki miktarı ve bunları alanların isimlerine ulaşmak mümkündür. Işıl Çokuğraş, *Bekâr Odaları ve Meyhaneler Osmanlı İstanbulu'nda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*, (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2016), 162.

⁴⁶ Çokuğraş, *Bekâr Odaları ve Meyhaneler Osmanlı İstanbulu'nda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*, 150-151.

Sefaret Maiyet Vapur Askerlerinin Varlık Sebebi: Elçiler

Elçiler, bir devleti temsil etmek üzere başka bir devlet nezdinde görevlendirilen diplomatlardır. Farklı zamanlarda İstanbul'a gelen elçiler ve maiyetlerindeki heyetler, İstanbul'un imtiyazlı yabancı tanıklarındır. Elçiler İstanbul'a gelerek hükümdarları adına yapacakları görüşmelerin öncesinde ya da sonrasında, şehri görme imkânı bulmuşlardır.⁴⁷ İstanbul'da ilk daimî elçilik fetihten hemen sonra Venedik Cumhuriyeti tarafından kurulmuştur. Venedik'i 1475'te Lehistan, 1497'de Rusya, 1525'te Fransa, 1528'de Avusturya, 1583'te İngiltere ve 1612 yılında Hollanda'nın açtığı elçilikler takip etmiştir.⁴⁸

Osmanlı Devleti Sultan III. Selim dönemine kadar, Osmanlı hududuna girdikleri andan dönüşlerine kadar, elçilerin işlerine ilişkin her türlü masrafı büyüklük ve misafirperverlik göstergesi olarak temin etmiştir.⁴⁹ Bu uygulama 1538'de Floransa elçisinin İstanbul'da daha uzun kalmasının I. Süleyman (Kanuni) tarafından istenmesiyle başlamıştır. Elçi ve maiyetindekilerin ülkeyi ziyaret etmeleri, sultanın iradesiyle gerçekleşmiştir. Elçinin gelişi, maiyetinde bulunanların tam sayısı ve Osmanlı topraklarına ayak bastıkları andan itibaren ve İstanbul'daki ikametleri sürecinde faydalanabilecekleri haklar kanunnamelerde birer birer belirtilmiştir.⁵⁰

Elçi ve maiyetleri İstanbul'a geldiğinde halk tarafından coşkuyla karşılanırdı. Elçi ve yanındakiler için sarayda şölen düzenlenirdi. Elçi maiyetinin kaç kişiden oluştuğu hakkında kesin bir sayı söylenemez. Elçiye göre maiyetinin değiştiği anlaşılmaktadır. Bu sayı bazen bin kişiye kadar çıkabilirdi.⁵¹ Roma (Germen) İmparatoru 1616-1618 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne Craillsheimli Adam Werner'i göndermiştir. Elçi ile yolculuğa, Macar asıllı "çıplak ayaklı" bir Fransisken keşişi, soylu aileden gelme bir genç, asilzadeler, Avusturya ve Silezya barosundan kişiler, Bohemyalı beyler, kâhya, at ahırları baş sorumlusu, heyete atanmış sekreter, elçinin danışmanı, tercüman, subay namzedi, oda hizmetkârı, eczacı, sağlık görevlisi, altın ve gümüş ustası, berber, portre ressamı, çalgıcı, ilahici, lavtacısı, saatçi, borazancı, flütçü, ordu davulcusu, sofraya görevlisi, şarap sorumlusu, ressam, inci işleyicisi, terzi, mutfak sorumlusu, mutfak yardımcısı, özel aşçı, aşçı yardımcısı, levazımcı, nalbant, araba ustası, keskin nişancı, koruma görevlisi ve uşak, kordon ve ilmik yapımcısı, Macar giysisi terzisinden oluşan toplam 150 kişi katılmıştır.⁵²

Osmanlı Devleti güçlü zamanlarında, bazen de savaş sırasında, elçileri hapsedebilirdi. Nitekim 1593 yılında Avusturya'ya karşı savaş ilan edilince, İmparatorun elçisi Kreckwitz konutuna hapsedilerek elçiliğin tüm kapıları kilitlenmiştir. Elçiliğe yapılan ödemeler kesilmiştir. Elçi'nin sultana herhangi bir şikâyetle bulunamaması ve haber göndermemesi için talimat verilmiştir. Sefere çıkan Sinan Paşa, elçiyi zincire vurdurmuş ve beraberinde Belgrat'a götürüp orada kuleye kapatmıştır. Elçi kuleye kapatıldıktan yaklaşık altı ay sonra hastalık ve sağlıksız yemekler sebebiyle kelepçelere bağlı olarak ölmüş ve Belgrat civarındaki Katolik manastırının iki piskoposuna ait mezarların arasına defnedilmiştir.⁵³

Fransa elçisi M. De la Haye, Köprülü Mehmed Paşa'nın önceki sadrazamlar gibi uzun süre iş başında kalamayacağını düşünerek âdet olan hediyeleri kendisine vermemiştir. Daha sonra hediyeler gönderilse de Köprülü bu tavrı unutmamıştır. Fransa'nın Girit'te Venediklilerle

⁴⁷ Nida N. Nalçacı, "İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler", *Yabancı Seyyahların Gözünden İstanbul 19.-20. Yüzyıl* içinde, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., 2021), 24.

⁴⁸ Mehmet İpşirli, "Elçi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, (İstanbul: TDV Yay., 1995), 8.

⁴⁹ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Tamamlayıp Yayımlayan: Bekir Sıtkı Baykal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1968), 14-15.

⁵⁰ İbrahim Yıldırım, *Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabulleri*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 36.

⁵¹ Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, 30-31.

⁵² Craillsheimli Adam Werner, *Padişahın Huzurunda Elçilik Günlüğü, 1616-1618*, çev: Türkis Noyan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 131-134.

⁵³ Friedrich Seidel, *Sultanın Zindanında Osmanlı İmparatorluğu'na Gönderilen Bir Elçilik Heyetinin İbret Verici Öyküsü (1591-1596)*, çev. Türkis Noyan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 37-41.

Osmanlı Devleti'ne karşı savaşması ve Girit'ten Fransız elçisine gönderilen şifreli mektubu ele geçirmesi üzerine Paşa, bunun hesabını sormak üzere elçiyi huzuruna çağırılmıştır. Elçi hastalığını ileri sürerek oğlunu Paşa'ya göndermiştir. Elçi'nin oğlu tatmin edici cevaplar veremeyince Paşa, elçinin oğlu Vantule'yi çavuşlara dövdürüp hapsedmiştir. Daha sonra oğlunun canını kurtarmak isteyen elçi de hapse mahkûm edilmiştir.⁵⁴

Fransız İhtilali ile başlayıp Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar geçen süreç, Osmanlı Devleti'nin çok fazla sorunla yüzleştiği bir zaman dilimidir. Osmanlı Devleti bu süre içinde, dış müdahaleye açık ve artık düşmüş bir doğu imparatorluğu görüntüsü çizmeye başlamıştır. Ayrıca, toprak kayıplarına uğrayarak, bir büyük güç olma vasfını süratle yitirmiştir. Bir taraftan emperyalist sömürü ve yayılmacılık, diğer taraftan merkezkaç güçlerin gittikçe daha fazla baskın çıktığı bu zaman diliminde, Osmanlı dünyası ile Batı Avrupa arasında ortaya çıkan uçurum âdeta geri çevrilemez bir nitelik kazanmıştır. Bu dönemde yaşanan gerileme Osmanlı diplomasisine de yansımıştır. Yabancı elçileri, aslında uluslararası teamüllere pek de uygun düşmeyecek bir biçimde dövmek ve hapse attırmak gücü, artık kaybedildiği gibi elçiler ve maiyetleri, konsololar, diplomatlar, yabancı tüccarlar, misyonerler ile yabancı vatandaşlar, kapitülasyon⁵⁵ antlaşmalarıyla âdeta dokunulmaz kılınmıştır.⁵⁶

Kişisel kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nin farklı uluslardan gelen yabancı vatandaşlara tanıdığı ayrıcalıkların bir parçasıydı. Yabancı tüccarlar, diplomatlar ve misyoner gibi kişiler, kendi ülkelerinin yasalarına tabi olma hakkına sahipti. Böylece yabancıların Osmanlı topraklarında rahatça yaşamaları teminat altındaydı. Adli kapitülasyonlar ise yabancı devlet vatandaşlarının Osmanlı mahkemelerinde yargılanma süreçlerine ilişkin ayrıcalıklardı. Bu ayrıcalıklar, yabancıların kendi ülkelerinin yasalarına göre yargılanma hakkını içermektedir. Adli kapitülasyonlar yabancılarla Osmanlı vatandaşları arasında bazen eşitsizliğe yol açmaktaydı. Nitekim yabancılar, Osmanlı tebaasından farklı bir yargı sistemi altında korunma ve haklar elde etme imkânına sahipti. Kapitülasyon hükümlerince aynı tebaaya mensup iki yabancı arasında meydana gelen her türlü hukuk ve ceza davaları, kişilerin mensup oldukları konsolosluk mahkemesinde görülürdü. Osmanlı vatandaşı ile yabancı vatandaş arasında cereyan eden hukuk ve ceza davalarına Osmanlı mahkemeleri bakardı. Bu davaların görülmesi esnasında konsolos, tercüman veya konsolos vekili hazır bulunurdu. Kapitülasyon antlaşmaları Osmanlı ülkesinde yabancıları dokunulmaz kılmaktaydı. Suç işlemeleri hâlinde mahkemede yargılanacak olmaları durumunda konsolos ve tercümanının hazır bulunması, asayiş olayları çıkarmada kendilerini âdeta cesaretlendirmekteydi. Bu asayiş olaylarına sebep olanların bir kısmı da sefaret maiyet vapuru askerleriydi.⁵⁷

Galata-Pera'da Huzuru Bozanlar: Sefaret Maiyet Vapuru Askerlerinin Çıkardığı Asayiş Olayları

Tanzimat'la birlikte içki içilen mekânların sayısı hızla artmıştır. Tanzimat dönemi idarecileri 1845'te İstanbul'da asayişini temin üzere zaptiye teşkilatını kurmuştur. Mevzuattaki boşluğu gidermek için 1860'lı yıllarda alkollü içeceklerle ilgili bir dizi nizamname çıkarılmıştır. Buna göre alkollü içecek satan yerlerin açılması için önceden izin alınması şartı konmuştur. İçkili yerlerle dinî yapılar arasındaki zorunlu mesafe önce 200, sonra 100 arşın olarak belirlenmiştir. Alkol içilen mekânların vergi miktarları tayin edilmiştir. Ayrıca zaptiyelere, içeride şüpheli şahıslar olup olmadığına bakması için meyhanelere girme izni verilmiştir. Mekânların kapanma saati alaturka saatle 12, yani günbatımı olarak belirlenmiş ve seyyar içki satışı yasaklanmıştır. 1880'lerden itibaren Tanzimat döneminin sekülerleşme

⁵⁴ Vahid Çabuk, *Köprülüler*, (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988), 69; Mahmut Duman, "Köprülü Mehmed Paşa Hayatı, Şahsiyeti ve Faaliyetleri" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006), 55.

⁵⁵ Bk. İlyas AK, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Meselesi" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2023), 20-49.

⁵⁶ Altay Cengizer, *Adil Hafızanın Işığında*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2014), 42.

⁵⁷ Ak, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Meselesi", 20-30.

sürecinden kopan Sultan II. Abdülhamid, İslam'ı öne çıkarmış, Müslümanlar arasında alkol kullanımını azaltmak için önlemler aldığı gibi ortalık yerde alkol tüketimiyle ilgili mücadele etmiştir. Bunun yanı sıra meyhane ve kabarelerin sayısını sınırlamaya çalışmıştır. Sultan, Müslümanların Galata ve Pera'ya giderek içki içmelerini engellemek, içki satış yerleri açılmasını yasaklamak ve mevcut olanları kapatmak için birçok irade çıkarmıştır. Ayrıca içerken ya da sarhoş hâlde yakalanan asker ve memurların görevden azledilmesine karar verilmiştir. Sultan, meyhaneler ile dinî yapılar arasındaki mesafe şartına uyulmasına da azami oranda özen göstermiştir.⁵⁸

Osmanlı İstanbul'una gece vakti çıktığında suç oranında artış olduğu, kadı sicillerinden⁵⁹ ve başkent gazetelerinin haber sütunlarından gözlemlenebilmektedir. Gece, şehirde her yerin eşit bir şekilde aydınlatılmaması ve kısıtlı kolluk kuvvetinin çalışmasından ötürü asayiş olayları artmıştır. Soyguncuların da en sevdiği zaman dilimi olan gece, hem fuhşa hem de sarhoşluğun getirdiği aşırılıklara elverişli bir ortam sunmuştur.⁶⁰ Bu durumdan rahatsız olan Bâbiâli, gece üzerindeki hâkimiyetini sıkılaştırmak istemiştir. Hükûmet 1845'te, bireylerin fener taşımamasının daha katı bir şekilde uygulanmasını şart koşmuştur. Yönetim bazen de sokağa çıkma yasağı ilan etmiştir. Gazla yanan ilk sokak lambaları 1847'de Pera'da kurulmuştur. Hava gazı 1856 yılında kullanılmaya başlanmış ve ışıklandırma ağı gittikçe genişleyerek İstanbul sokakları daha güvenli hâle gelmiştir. Diğer taraftan gece vakti eğlencelerinin yeni ve kamusal biçimlerine müsaade edilmiştir. Suriçi İstanbul'unu, Galata ve Pera'daki gece hayatı noktalarına bağlayan Galata Köprüsü, geceleyin trafiğe kapatılmıştır. Takip eden on yıllarda içki içmeyi akşamın erken saatleriyle sınırlayan düzenlemeler koyulmuştur. Aynı zamanda kentsel asayiş merkezileşerek sistematikleşmiştir.⁶¹

Tüm bu önlem ve uygulamalara rağmen yabancı devlet vatandaşı olup farklı sebeplerle İstanbul'da bulunan kesim, zaman zaman içki tüketiminden ötürü kendilerinin faili olduğu asayiş sorunlarına karışmıştır. Bu durumda elçiler ve elçilik mensuplarının yargılanıp cezalandırılmaları, kapitülasyonlar nedeniyle kolay olmamıştır. Zira yabancı vatandaşı, sefaretine bildirilmeksizin yargılanıp cezalandırılmazdı. Asayiş olaylarının devletlerarası bir boyut kazanmasında en büyük etkenlerden biri, elçilik mensuplarının kapitülasyonların da etkisiyle kendi başına hareket etmeleri idi. İstanbul'daki asayiş sorunlarının bir kaynağı da sefaret maiyet vapuru askerleriydi.⁶²

Sefaret maiyet vapurları, 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'daki yabancı elçiliklerin, Osmanlı karasularında bulundurdukları askerî gambotlardır. Vapurda görevli silahlı askerler, elçinin buyruğundaydı. Sefaret gemilerindeki askerlerin en temel görevi, büyükelçilik ve konsolosluk görevlilerini taşımaktı. Bu askerler geminin güvenliğinden sorumlu oldukları gibi gemiye özgü ihtiyaçları da karşılardı. Ayrıca sefaret maiyet vapuruyla sadece elçiler değil elçilerin eşleri de seyahat etmekteydi.⁶³

Bu vapur tayfalarının eylemleri günlük gazetelere yansımıştır. Sözelimi Tercümân-ı Hakikat'ın 20 Ekim 1886'daki nüshasında Tarabya açıklarında demir atan İtalya sefaret vapurunun tayfalarından bir delikanlının, meyve toplamak üzere bir ağaca çıktığı sırada dalın kırılmasıyla yere düşerek beyinin patlaması haberine yer verilmiştir.⁶⁴ Bununla beraber vapur

⁵⁸ François Georgeon, *Rakımın Ülkesinde*, (İstanbul: İletişim Yay., 2023), 181-184.

⁵⁹ Işık Tamdoğan, "Atı Alan Üsküdar'ı Geçti ya da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-50 Yüzyıllar* içinde, derleyenler: Noémi Lévy ve Alexandre Toumarkine, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 80-95.

⁶⁰ Noémi Lévy-Aksu, *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş 1879-1909*, çev. Serra Akyüz, (İstanbul: İletişim Yay., 2017), 137.

⁶¹ Avner Wishnitzer, *Gece Çökerken Osmanlı'da Gece Hayatı*, çev. Can Gümüş İspir, (İstanbul: Fol Yay., 2023), 377.

⁶² Erdinçli, *Keyif, Günah ve Suç Arasında Osmanlı'da Meyhaneler ve Müdavimleri*, 282.

⁶³ *Tercümân-ı Hakikat*, S. 1253, 18 Ağustos 1882, s. 1; *Sabah*, S. 403, 1 Ağustos 1890, s. 1.

⁶⁴ *Tercümân-ı Hakikat*, S. 2503, 20 Ekim 1886, s. 1.

askerleri merasim ve ayinlere de katılmaktaydı. Öyle ki, Aleksandır'ın isim günü sebebiyle toplar atılmış ve Rusya bu münasebetle, yabancı sefaret vapurlarıyla limanda bulunan Rusya vapurlarını bayraklarla donatıp merasim yapmıştır. Bununla alakalı bir haber Sabah gazetesinin 20 Ekim 1886 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Büyükdere'de olan sefarethane kilisesinde dualar okunup sefaret ve konsoloshane memurları ile sefaret maiyet vapuru zabıtları tören üniformalarını giyinerek ayin sırasında hazır bulunmuşlardır.⁶⁵ Benzer şekilde 1897 Mart ayında Almanya imparatorunun doğum günü münasebetiyle sefaret maiyet vapurları donatılmıştır.⁶⁶

Maiyet vapurlarındaki askerler, 19. yüzyılın ikinci yarısından II. Meşrutiyet dönemine kadar geçen süreçte, Galata-Pera civarında birçok asayiş sorununa sebep olmuştur. Nitekim Avusturya, Fransa, Rusya, Almanya İngiltere ve İtalya sefaret vapur askerleri geceleri karaya çıkıp tecavüzatta bulunmaları Osmanlı kolluk kuvvetlerinin jurnallerine yansımıştır. Hatta bazı askerler Galata'da bir adamı kurşunlamışlar ve iki kişiyle, kendi arkadaşlarından birisini de yaralamışlardır. Kolluk kuvvetleri sefaret ve maiyet vapur askerlerinin Galata-Pera civarında revolverle mermi yakmalarından rahatsızdı. Bu gibi durumların tekrar yaşanmaması için sefaretlere durumun bildirilmesini ve asayiş sorunu çıkartanların tedip edilmesini istemekteydi.⁶⁷ Bu askerler sokak ortasında kurşun atıkları, adam darp ettikleri, iş yerlerine saldırdıkları gibi yolda ve caddede de at koşturarak kazalara da meydan vermekteydi.⁶⁸

Hariciye Nezaretine yazılan bir jurnale göre, 25 Haziran 1905'te gece saat 20.25'te, Şirket-i Hayriye'nin 45 numaralı vapuru Beşiktaş iskelesine yanaştığı sırada, Rusya sefaretine mensup maiyet vapuru tayfasından bir kişi ziyadesiyle sarhoş olduğu hâlde vapura binmiş, önüne gelene türlü hakaret ve tecavüzatta bulunup vapurun mürettebatına mahsus alana giderek halkı endişeye sürüklemiştir. Mürettebat ile çoluk çocuk korku ve heyecana kapılıp ağlamaya başlamıştır. Vapur kıyıya yanaştığında ise aynı asker, önüne geleni darp ettikten sonra 38 numaralı vapura binip orada da aynı uygunsuz hareketleri sergilemiştir.⁶⁹ Nihayetinde Rus tayfa güçlükle Büyükdere iskelesine çıkartılabilmektedir.⁷⁰

Maiyet vapuru askerleri yalnız başkalarının huzurunu kaçırmakla kalmamış, aynı zamanda birbirleriyle de çatışmıştır. Nitekim 19 Mart 1887'de Zaptiye Nezaretine yazılan jurnale göre, İtalya sefreti maiyet vapuru taifesinden sekiz kişi Galata Doğruyol'da, sarhoş hâlde dolanırken Avusturya sefreti maiyet vapuru tayfasıyla aralarında kavga çıkmıştır. İtalyanlar ellerindeki sopa ve bıçak gibi keskin aletlerle Avusturya vatandaşıyla Polis Abdülkerim Efendi'yi yaralamış, bu hadiseyi görüp toplanan halka da saldırarak münasebetsiz hareketlerde bulunmuşlardır. Ayrıca jurnale, İtalyan vapur askerlerinin Galata ve Beyoğlu'nda sıklıkla bu tarz hadiseler çıkarması da yansımıştır.⁷¹

Zaptiye Nazırının, Hariciye Nezaretine yazdığı 3 Şubat 1897 günlü jurnal, Rusya sefreti maiyet vapuru tayfasından dört şahsın sarhoş olarak Galata'da dolaşıp halktan yüzlerce kişinin toplanmasına sebebiyet verdikleri gibi rast geldiklerine taarruz ve tasallut etmelerine ilişkindi. Jurnalde belirtildiğine göre, bu kişiler Bayezid Sokağı'nda kendi aralarında da kavga etmiş, üçü Beyoğlu taraflarına kaçmış diğeri ise sokak ortasında baygın ve tehlikeli bir hâlde yatmaktayken görülmüştür. Bu asker sedyeye konularak kançılıryasına gönderilmiştir.⁷² Yine Zaptiye Nazırının Hariciye Nezaretine yazdığı 5 Haziran 1897 tarihli jurnale, Rusya sefreti maiyetine mahsus Kolkida adlı vapur tayfasından Kozman'ın, sarhoş bir hâlde Galata'da Kemeraltı adlı mahalde üç kişiyle fuhuşhanelere tecavüzatta bulunarak oradaki dükkânların kapanmasına ve

⁶⁵ Sabah, S. 1099, 10 Temmuz 1892, s. 2

⁶⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF), Dosya No: 4, Gömlek Nu:16, Tarih: R 8 Mart 1313 (20 Mart 1897).

⁶⁷ BOA, Zaptiye Nezareti Evrakı (ZB), 337/102, Tarih: R 12 Mayıs 1323 (25 Mayıs 1907).

⁶⁸ BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 199/30, Tarih: R 7 Ağustos 1313 (19 Ağustos 1897).

⁶⁹ BOA, HR. TH, 320/28, Tarih: 8 Haziran 1321 (21 Haziran 1905).

⁷⁰ BOA, ZB, 337/120, Tarih: 2 Temmuz 1321 (15 Temmuz 1905).

⁷¹ BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1405/99, Tarih: 7 Mart 1303 (19 Mart 1887).

⁷² BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 188/88, Tarih: 22 Kânunusani 1312 (3 Şubat 1897).

ahalinin toplanmasına sebebiyet vermesi yansımıştır. Bu olay üzerine Kozman, usulen derdest edilerek kaçılarıyasına teslim edilmiştir.⁷³

Rusya sefreti maiyetine memur vapurun birinci ve ikinci kaptanlarıyla Rusya askeri mülazımlarından iki kişi gece saat 22.30 civarında, sivil ve sarhoş oldukları hâlde Beyoğlu'nda bağırıp çağırarak gittikleri sırada, Gazhane Yokuşu civarında ikinci kaptan, havaya bir el ateş açtıktan sonra Concordia Tiyatrosu önüne ulaşmış birinci kaptanla, İtalyalı bir işletmecinin birahanesine gitmiştir. Kaptanlar, Rusya kaçılarıyasından Halil Ağa tarafından birahaneden çıkarılmak istenmişse de direnişle karşılaşmıştır. Bunun üzerine konsolos olay yerine gelerek kaptanların fazlasıyla sarhoş olduklarına şahit olmuştur. Akabinde kavas ve doktorun birahaneye gelerek kaptanlarını alarak vapura gitmesini, 15 Ocak 1900'de Zaptiye Nazırı, Hariciye Nezaretine durumu jurnallemiştir.⁷⁴

Zaptiye Nazırının jurnaline 15 Ocak 1903'te yansıyan başka bir olay yine Rusya sefret maiyet vapuru personeliyle alakalıdır. Jurnalde aktarıldığına göre, Rusya sefreti maiyet vapurundan altı kişi sarhoş olarak Galata Doğruyol'da Sadık, Kadri ve Komiser Ziya Efendilerle kavga etmiş ve karşılaştıkları kişileri tehdit etmiştir.⁷⁵ Yine Rusya sefreti maiyetine memur Kolkida⁷⁶ vapuru askerlerinden birisi, akşamüzeri sarhoş olduğu hâlde Büyükdere'de Peyas Mahallesi'nde beygir sürücüsü Ali'yi yakasından tutup şiddetle darp ederek elbisesini yırtmıştır. Sürücüyü kurtarmak isteyen Büyükdere merkezinde görevli Osmanlı jandarmasını da yakasından tutup çekmiştir. Ayrıca Büyükdere Çarşısı'nda yürümekte olan iki Müslüman kadını, yüklü olarak gitmekte olan bir beygir arabasına itmek gibi bir harekete cüret etmiştir.⁷⁷

Ruslar gibi Fransa sefreti maiyetine memur vapur mürettebatından 20 kadarı, sarhoş olarak Galata'da tecavüzatta bulunmuştur.⁷⁸ Vapur mürettebatından askerler sarhoş hâlde, müteceviz hareketlerini her fırsatta sürdürmüştür. Örneğin Galata Doğruyol'da vapur mürettebatı sarhoş hâlde Yunan vatandaşı Nikoli namında birini şiddetli bir şekilde darp etmiştir. Nikoli'nin bu askerlere mukabele ederek derdest edilmesini Zaptiye Nazırı, Hariciye Nezaretine 6 Mart 1905'te jurnallemiştir.⁷⁹

Fransa sefreti maiyetine mahsus vapur mürettebatının gruplar hâlinde Galata'da uygunsuz harekette bulunmaları, Beyoğlu Mutasarrıflığının jurnallerine yansımıştır.⁸⁰ Nitekim Galata komiserliği, 20 kadar mürettebatın Galata'da sarhoş olarak dolaşarak Türk ve Rumlara tecavüzatta bulunacaklarını 4 Eylül 1906'da Hariciye Nezaretine bildirmiştir.⁸¹ Maiyet vapuru askerleri Galata-Pera haricinde Beykoz'da da olay çıkarmıştır. 7 Temmuz 1903 tarihli bir belgede belirtildiğine göre, Fransa sefreti maiyetine memur vapur mürettebatından 30-40 Fransız asker, Beykoz'da sarhoş hâlde dolaşmıştır. Bunlardan birisi, sarhoş olarak Beykoz'da Yalıköyü'ndeki Aralık Sokağı'nın sakinlerinden sebzeçi Süleyman Efendi'nin kız kardeşine saldırmıştır. Kadın, hanesi kapısından çıkmakta iken bu askerın hücum etmesi üzerine korkarak yine hanesine geri dönmüştür. Ne var ki askerın evin içerisine zorla girmesine engel olamamıştır. Kadını, validesi Sıdıka Hanım'ın feryadı kurtarmıştır.⁸²

Dersaadet Fransa sefreti maiyetine memur vapur mürettebatından sekiz on asker 6 Mayıs 1905'te gece saat 03.00 civarında sarhoş oldukları hâlde, Galata'da Şerbethane Sokağı'nda önlerine gelen kişilere saldırarak revolverle ateş açmıştır. Bu mermilerden biri Şekerci İsmail'in

⁷³ BOA, HR.TH, 194/102, Tarih: 24 Mayıs 1313 (5 Haziran 1897).

⁷⁴ BOA, HR.TH, 237/50, Tarih: 3 Kânunusani 1315 (15 Ocak 1900).

⁷⁵ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezaretine Maruzatı (Y.PRK.HR), 32/57, Tarih: 15 Şevval 1320 (15 Ocak 1903).

⁷⁶ BOA, HR. TH, 255/120, Tarih: 26 Mayıs 1317 (8 Haziran 1901).

⁷⁷ BOA, HR.TH, 255/120 leff: 2.

⁷⁸ BOA, ZB, 386/22, Tarih: 24 Mayıs 1322 (6 Haziran 1906).

⁷⁹ BOA, ZB, 337/80, Tarih: 21 Şubat 1320 (6 Mart 1905).

⁸⁰ BOA, ZB, 337/141, Tarih: 20 Eylül 1321 (3 Ekim 1905).

⁸¹ BOA, ZB, 338/96, Tarih: 22 Mayıs 1322 (4 Eylül 1906).

⁸² BOA, HR.TH, 286/90, Tarih: 24 Haziran 1319 (7 Temmuz 1903).

beline, diğeri Maliye katiplerinden Kemal Efendi'nin sol memesi altına, bir diğeri Mehmed isminde bir terlikçinin ağzının sol tarafına ve diğeri birisiyse kendi arkadaşının sol ayağına isabet etmiştir. Şekerci İsmail kurşun isabet ettiği anda, olay mahallinde vefat etmiştir. Arap Camisi ulemasından bir kişi, Kemal Efendi ve Terlikçi Mehmed hastaneye nakledilmiş ve yaklaşık bir ay tedavi görmüştür. Yaralı maiyet askeri ise yakındaki eczanelerin birinden tedavi edilmek için ilaç alınarak kendi vapuruna götürülmüştür.⁸³

Hariciye Nazırının 12 Kasım 1908'de Sadrazama yazdığı jurnal, maiyet vapuru askerlerinin uygunsuz davranışlarının sadece eğlence mekânının dışında gerçekleşmediğinin bir kanıtıydı. Nitekim belgeye göre, Avusturya sefreti maiyet vapurunda görevli altı (veya üç) asker ile bir Bulgar, mekânda bulunan Osmanlı sancağını kavga dövüş indirip yırtarak ayaklarının altında çiğnedikleri gibi sancağa hakaret ettikten sonra mekândan kaçmıştır.⁸⁴

Sefaret maiyet vapurlarında görevli askerler Osmanlı kolluk kuvvetlerine ve kamu binalarına da saldırmıştır. Almanya sefreti maiyet vapuru mürettebatından bir çavuş ile iki nefer, sarhoş hâlde, Bahçekapı Nizamiye Karakolhanesi önünde nöbet tutan Asâkir-i Şâhâne efradından Taşköprülü Hasan bin Ahmed'in elindeki tüfeği almaya çalışmışlardır. Bu olay 7 Mayıs 1908 tarihli bir belgeye geçmiştir. Belgede belirtildiğine göre, çavuşla neferler karakolhanenin üç camını kırmışlardır. Osmanlı kolluk kuvvetleri bu durumu rapor ederek, suçluların cezalandırılmasını talep etmiştir. Almanya sefreti ise silahı elinden alınmak istenen asker ile olaya şahit olan güvenilir kişilerin ifadelerini Hariciye Nezaretinden istemiştir.⁸⁵ Belgelere dökülen bir başka olay bir hocanın öldürülmesiyle ilgilidir. Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şahane Fenn-i Harp ve Kitabet Hocası Rıfat Bey, Beyoğlu'nda, bir birahänenin önünde İngiltere sefaret vapuru tayfasından Simonoviç Vakanin tarafından 7 Haziran 1891'de darp edilmiştir.⁸⁶

Hariciye ve Zaptiye Nezaretleri, Şehremaneti, Serasker ve Sadrazam arasında gerçekleşen bu yazışmalar ışığında ortak görüş, mürettebatın çıkardığı bu olaylar nadir değildir. Bu gibi olayların tekrar yaşanmasına mahal verilmemesi için durum sefaretlere bildirilmiştir. Uygunsuz harekette bulunarak asayiş olayı çıkaran sefaret maiyet vapur mürettebatını Osmanlı kolluk kuvvetleri tevkif etmek yerine kendi konsolos ve elçiliğine durumu bildirerek, bu gibi durumların tekrar yaşanmamasını talep etmiştir.

Sefaret maiyet vapuru askerleri meyhanelerin yanı sıra Galata civarındaki umumhanelere de gitmiştir. Nitekim Sıhhiye Nazırı, Dâhiliye Nezaretine yazdığı 5 Şubat 1895 tarihli jurnalinde, Galata civarındaki umumhanelere giden Rusya sefreti vapurlarındaki askerlerde frengi hastalığı görüldüğünü, diğeri yabancı sefaret vapur askerlerinde de hastalığın görülmesinden endişe edildiğini belirtmiştir.⁸⁷

Osmanlı kolluk kuvvetleri meyhane, umumhane, sokak ve balozlarda dönen yasa dışı iş ve olaylardan haberdardı. Ancak kapitülasyonlar, Osmanlı ülkesinde sürekli olarak yerleşmiş ya da geçici olarak oturan yabancılara diplomatik bir dokunulmazlık sağlamaktaydı. Basit bir örnek vermek gerekirse Venedik Sokağı'nın girişinde, İstiklal Caddesi'ne açılan köşede bir sergi tezgâhı tutan Alman Kunch, elinde copla tezgâhın yanına gizlenirdi. Alkollü kişiler eğer müşterilere uygunsuz bir şey yapmaya kalkışırsa onları yola getirmek ve düzeni korumak için copunu kullanırdı. Bu kişi âdeti bir zabıta görevi görürdü. Bu durumda kaldırım boyunca yere uzanmış ve cop darbeleriyle sersemlemiş insanların görülmesi kaçınılmazdı. Kapitülasyonlar gereğince Alman vatandaşı Kunch'a, düzeni kendi keyfince koruma usullerinden ötürü bir şey yapılamıyordu. Ama bir gün kızıl saçlı birinin kafasına vurunca emniyet müdürlüğünce hemen

⁸³ BOA, HR.TH, 358/54, Tarih: 23 Nisan 1321 (6 Mayıs 1905).

⁸⁴ BOA, Bâbüali Evrak Odası Evrakı (BEO), 3434/257482, Tarih: H. 17 Şevval 1326 (12 Kasım 1908); BOA, BEO, 3428/257030, Tarih: H. 14 Şevval 1326 (9 Kasım 1908).

⁸⁵ BOA, ZB, 313/21, leff 1, Tarih: R 24 Nisan 1324 (7 Mayıs 1908).

⁸⁶ BOA, HR.TH, 109/51, leff 2, Tarih: R 26 Mayıs 1307 (7 Haziran 1891).

⁸⁷ BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 350/71, Tarih: 24 Kânunusani 1310 (5 Şubat 1895).

işe el konulmuş ve büyükelçisinin de onayı alınarak Kunch'un ülke sınırlarının dışına atılmasına karar verilmiştir.⁸⁸ Sefaret maiyet vapur askerlerinin çıkardığı bu asayiş olaylarının cezasız kalmadığı durumlar da olmuştur. Öyle ki İstanbul İtalya sefaret maiyet vapuru askerlerinden dört nefer Kahveci Tosun Ağa'yı yaralamış ve Tophane sandalcılarından Ahmed'i darp ederek üzerlerine revolver sıkılmıştır. Bu durum İtalya sefaretine bildirilmiştir. Sefaret, askerî ceza kanunnamesine uygun olarak bu kişileri 1893 yılında prangaya mahkûm etmiştir.⁸⁹

Sefaret maiyet vapur askerleri Galata-Pera bölgesinde birçok olay çıkardığı gibi İstanbul'a hizmetleri de olmuştur. Nitekim Büyükdere yangınında Rusya ve Avusturya sefareti maiyet vapuru askerlerinin birçok hizmeti olduğundan asker ve zabıtlere 1898 yılında nişan taltif edilmiştir.⁹⁰

Sonuç

Roma ve ardılı Bizans İmparatorluğu egemenliği sırasında İstanbul'daki meyhaneler, sosyal etkileşim için popüler mekânlardı. Osmanlı İstanbul'unda meyhaneler, Bizans İmparatorluğu'nun mirası olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı meyhaneleri şarap, rakı ve diğer alkollü içeceklerin sunulduğu mekânlar olarak hizmet vermiştir.

Osmanlı meyhaneleri yalnız içki içilen mekânlar değildi. Aynı zamanda sanat, edebiyat ve müzik gibi sanatların da yaygın olarak icra edildiği yerlerdi. Bu mekânlar, kültürel etkileşimin yaşandığı ve farklı kesimlerden insanların bir araya geldiği önemli toplumsal merkezlerdi. Ancak sefaret maiyet vapurlarında istihdam edilen askerler, meyhanelerde eğlendikten sonra dokunulmazlıklarına da güvenerek Galata-Pera civarında özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli olaylar çıkarmaya başladı.

Osmanlı Devleti'ne farklı milletlerden gelen yabancıları korumak ve onların haklarını güvence altına almak konusunda çeşitli imtiyazlar verilmişti. Bu imtiyazlar yabancıların mülkiyet haklarını, dini inançlarını ve kişisel güvenliklerini koruma amacı taşıyordu. Ayrıca elçi ve konsoloslara kendi vatandaşlarının yasal sorunlarını çözmekteydi. Yabancılar Osmanlı hukuk sistemi içinde kendi ülkelerinin yasalarına tabi olmuştur. Bu durum adaletin sağlanmasını bir hayli zorlaştırmaktaydı. Nitekim vukuat çıkaran bir yabancıyı tutuklamanın ve hapisaneyeye koymanın şartı, kapitülasyon antlaşmasının yapıldığı devlete göre farklıydı. Öyle ki Pasarofça Antlaşması ile Avusturya vatandaşlarının hapsi, kendi memurlarına bırakılmıştı. Tutuklama ise konsoloshanelere aitti. Tercüman olmadıkça bir yabancı sokak ortasında tutuklanamazdı.

Osmanlı Devleti'nde elçiliklerin, çalışanlarının dokunulmazlığını koruması ise özel düzenlemelere bağlıydı. Devletlerarası hukuka ve diplomatik geleneklere uygun olarak elçilik çalışanları, görevlerini yerine getirirken tutuklanmaktan muaf tutulurdu. Bu dokunulmazlık elçilik binalarının çevresini de kapsardı. Bu nedenle elçilik binaları dokunulmaz mekânlar olarak kabul edilirdi. Nitekim Osmanlı arşiv kayıtlarında, suç işleyen birçok Osmanlı vatandaşının, yabancı elçiliklere sığındığı pek çok olaya rastlanmaktadır.

Yabancı elçilerin deniz kuvvetlerine ait sefaret gemilerinde görev yapan askerler, eğlenmek için genellikle Galata-Pera civarını seçmiştir. İncelenen dönemde vapur askerleri, alkolün etkisiyle bu semtte silah ateşlemişler, mekân basmışlar, cinayet işlemişler, aralarında kavga etmişler ve adam yaralayarak halk arasında endişe ve korkuya yol açmışlardır. Bu gibi durumlar karşısında Osmanlı kolluk kuvvetleri müdahalede etkisiz kalmıştır. Yetkili makamlar; bu gibi durumların tekrar yaşanmaması için güvenlik güçlerinden önlem almasını istemiştir. Galata-Pera civarında asayiş olayı çıkaran sefaret maiyet vapuru askerlerinin durumu ise genellikle, kendi elçiliğine bildirilerek bu tarz olayların tekrar yaşanmaması talep edilmiş ve hadise çıkaran askerlerin tedip edilmesi istenilmekle yetinilmiştir.

⁸⁸ Said Naum-Duhanî, *Eski İnsanlar Eski Evler 19. Yüzyılda Beyoğlu'nun Sosyal Topoğrafyası*, 102-120.

⁸⁹ BOA, BEO, 195/14619, leff 2, Tarih: R 24 Nisan 1310 (6 Mayıs 1893).

⁹⁰ BOA, Y.PRK.TŞF, 5/58, Tarih: R 5 Eylül 1314 (17 Eylül 1898); BOA, Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Kalemî (A.DVN), 171/32, Tarih: R 1 Teşrinievvel 1277 (13 Ekim 1861).

Kaynakça**a. Arşiv Kaynakları**

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-1 Asafî Divan-ı Hümayun Kalemî (A.DVN): 171/32.

Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO): 195/14619; 3434/257482; 3428/257030.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH.MKT): 350/71; 1405/99.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH): 109/51; 188/88; 194/102; 199/30; 237/50; 255/120; 286/90; 320/28; 358/54.

Yıldız Perakende Evrakı Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF): 4/16; 5/58.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR): 32/57.

Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB): 313/21; 337/80; 337/102; 337/120; 337/141; 338/96; 386/22.

b. Süreli Yayınlar

Sabah

Şehbal

Tercümân-ı Hakikat

c. Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmed Midhat. *Dürdane Hanım*. İstanbul: Tercümân-ı Hakikat Matbaası, 1299.

Ak, İlyas. "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Meselesi". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2023.

Akın, Nur. *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*. İstanbul: Literatür Yayınları, 2011.

Akıncı, Turan. *Beyoğlu Yapılar, Mekânlar, İnsanlar (1831-1923)*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2021.

Amicis, Edmondo De. *İstanbul (1874)*. çev., Beynun Akyavaş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

Beşirli, Hayati. "Yabancı Seyyahların Gözünden Farklı Yüzyıllarda İstanbul'da Yemek Kültürü". *Yabancı Seyyahların Gözünden İstanbul 19.-20. Yüzyıl* içinde, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2021, s. 101-157.

Bulunur, Kerim İlker. "Osmanlı Galatası (1453-1600)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2013.

Cengizer, Altay. *Adil Hafızanın Işığında*. İstanbul: Doğan Kitap, 2014.

Çilli, Özgü. *Osmanlı'da Eğlence*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.

Crailsheimli Adam Werner. *Padişahın Huzurunda Elçilik Günlüğü, 1616-1618*. çev., Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.

Çabuk, Vahid. *Köprülüler*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*. çev., Yaşar Önen, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Duman, Mahmut. "Köprülü Mehmed Paşa Hayatı, Şahsiyeti ve Faaliyetleri". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006.

- Erdirinçli, İhsan. “Osmanlı İstanbul’unda Meyhanelerin Gelişim Serüveni”. *Toplumsal Tarih*, S. 321, 2020, s. 20-25.
- Erdirinçli, İhsan. “Tanzimat’tan I. Dünya Savaşı’na Kadar Osmanlı’da Birahaneler ve Birahanecilik (İstanbul ve İzmir Örneği)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi 2012.
- Erdirinçli, İhsan. *Keyif, Günah ve Suç Arasında Osmanlı’da Meyhaneler ve Müdavimleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. Haz., Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*. 1. Kitap 1. Cilt, Haz., Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.
- Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*. 1. Kitap 2. Cilt, Haz., Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.
- Freely, Brendan ve Freely, John. *Galata, Pera, Beyoğlu: Bir Biyografi*. çev., Yelda Türedi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Georgeon, François. *Rakının Ülkesinde*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.
- İnalçık, Halil. *Has-bağçede ‘Ays u Tarab Nedimler Şâirler Mutribler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- İpşirli, Mehmet. “Elçi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 3-15.
- Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânu Lugâti’t- Türk*. haz., Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânu Lugâti’t- Türk*. Mustafa S. Kaçalın (Türkçesi), İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2023.
- Koçu, Reşat Ekrem. “Ayaklı Meyhâneler”. *İstanbul Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul: Koçu Yayınları, 1960.
- Koçu, Reşat Ekrem. “Gedikli Meyhaneler”. *İstanbul Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul: Koçu Yayınları, 1971, s. 6064-6069.
- Koçu, Reşat Ekrem. *Eski İstanbul’da Meyhaneler ve Meyhane Köçekleri*. İstanbul: Doğan Kitap, 2016.
- Koçu, Reşat Ekrem. *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1967.
- Kumrular, Özlem. *İstanbul Eğleniyor 1870-1955*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2022.
- Lâtîfî, *Evsâf-ı İstanbul*. haz., Nermin Suner (Pekin), İstanbul: Baha Matbaası, 1977.
- Lévy-Aksu, Noémi. *Osmanlı İstanbulu’nda Asayiş 1879-1909*. çev., Serra Akyüz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Mehmed Tefvik. *Meyhâne Yâhûd İstanbul Akşamcıları*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1300.
- N. Nalçacı, Nida. “İstanbul’un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler”. *Yabancı Seyyahların Gözünden İstanbul 19.-20. Yüzyıl* içinde, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2021, s. 15-62.

- Ortaylı, İlber. *Batılılaşma Yolunda*. İstanbul: Merkez Kitaplar, 2007.
- Said Naum-Duhanî. *Eski İnsanlar Eski Evler 19. Yüzyılda Beyoğlu'nun Sosyal Topoğrafyası*. çev., Cemal Süreya, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2017.
- Seidel, Friedrich. *Sultanın Zindanında Osmanlı İmparatorluğu'na Gönderilen Bir Elçilik Heyetinin İbret Verici Öyküsü (1591-1596)*. çev., Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.
- Sevengil, Refik Ahmet. *İstanbul Nasıl Eğleniyordu*. haz., Sami Önal, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Türkî*. haz., Paşa Yavuzarslan, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Tamdoğan, Işık. "Atı Alan Üsküdar'ı Geçti Ya Da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi." *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-50 Yüzyıllar* içinde, derleyenler: Noémi Lévy ve Alexandre Toumarkine, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, 80-95.
- Unat, Faik Reşit. *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*. Tamamlayıp Yayımlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968.
- Wishnitzer, Avner. *Gece Çökerken Osmanlı'da Gece Hayatı*. çev., Can Gümüş İspir, İstanbul: Fol Yayınları, 2023.
- Yıldırım, İbrahim. *Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabulleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Yılmaz, Fikret. "Boş Vaktiniz Var mı? veya 16. yüzyılda Anadolu'da şarap, eğlence ve suç". *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 1, (2005): 11-49.
- 500 Yıldır Süren Muhabbetin Mirası Rakı Ansiklopedisi*, İstanbul: Overtteam Yayınları, 2014.

EKLER

EK-1. Sefaret Maiyet Vapurları (*Şehbal*, S. 25, 28 Ağustos 1910, s. 6).

EK-2. Galata Kulesi'nden Beyoğlu'nun Görünüşü (*II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri*).

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

EK-3. Galata, Pera ve Pangaltı bölgesini gösterir harita /C. Stolpe 1858-1861 (BNF GALLICA)
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10104134q.r=galata?rk=150215:2>.

EK-4. Pera'nın Mağaza ve Ofislerle Kaplı Başlıca Avrupa Caddesi (*Library of Congress*)

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

TEREKE KAYITLARINA GÖRE GUREMÂ USULÜ VE SERVET-BORÇ İLİŐKİŐİ: BURSA ÖRNEĞİ (1703-1710) *Guremâ Method and Wealth-Debt Relationship According to Tereke Records: Bursa Case (1703-1710)*

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 08.09.2023
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 06.02.2024
Sayfa/ Pages : 205-223
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1458244>

Muazzez GÜNDÜZ OĞUL

(Arş. Gör.), Sinop Üniversitesi / Türkiye, e-mail: muazzez.gunduz@hotmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-8369-7912>

Atıf/Citation

Gündüz Oğul, Muazzez. "Tereke Kayıtlarına Göre Guremâ Usulü ve Servet-Borç İlişkisi: Bursa Örneği (1703-1710)". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024): 205-223.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

TEREKE KAYITLARINA GÖRE GUREMÂ USULÜ VE SERVET-BORÇ İLİŞKİSİ: BURSA ÖRNEĞİ (1703-1710)

*Guremâ Method and Wealth-Debt Relationship According to Tereke Records: Bursa Case
(1703-1710)*

Muazzez GÜNDÜZ OĞUL

Öz: Osmanlı toplumunda insanların kurduğu sosyal ve ekonomik ilişkilerin incelenmesi dönemin anlaşılabilmesi için önem arz etmektedir. Bu kapsamda bu çalışma söz konusu ilişkilerin yalnızca bir parçasını teşkil eden borç-borçlanma veyahut başka bir deyişle servet-borç ilişkisini guremâ usulü ile ortaya koymayı amaçlamaktadır. Sunulan çalışmanın temel kaynağını XVIII. yüzyıl başlarına ait Bursa şeriye sicilleri içerisinde yer alan terekeler ve yine aynı tarihlerle ilişkilenen fetva mecmuaları oluşturmaktadır. Osmanlı tarih literatüründe terekeleri merkeze alan çalışmalar genellikle kişilerin sahip olduğu mal varlıklarının bir envanteri ve değerlendirmesi şeklindedir. Bu makalede ise mevcut diğer çalışmalardan farklı olarak guremâ usulünün ne olduğu ve uygulamasının nasıl yapıldığı fetva mecmuaları ve şeriye sicilleri ekseninde analiz edilmektedir. Yapılan analizlerde, servet miktarları ne olursa olsun, kayıtlarda geçen kişilerin borçlarının tamamının ödenemediği tespit edilmiştir. Ünvan-statü kapsamında değerlendirildiğinde ise hangi sınıfa mensup olursa olsun, hemen her kesimden insanın toplumsal ilişkilerinde izole bir dünyada yaşamadığı, farklı etnisiteden kişilerle de ilişki ağı içerisinde bulunduğu yapılan tespitler arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Borç, Guremâ, Osmanlı Tarihi, Servet, Tereke Kayıtları, 18. yüzyıl

Abstract: The examination of the social and economic relationships established by people in Ottoman society is crucial in order to realize the period. In this context, using the guremâ method, this study aims to reveal the debt-indebtedness relationship, or in other words, the wealth-debt relationship, which constitutes only a part of these relationships. The primary sources for this study are the heritage records of the Bursa şeriye records from the early 18th century and the fatwa collections related to the same time. In Ottoman historical literature, studies focusing on inheritances generally involve an inventory and evaluation of individuals' wealth. In this article, different from the existing studies, the guremâ method is analyzed in terms of what it is and how its application is carried out based on fatwa collections and şeriye records. The analyses indicate that the debts of individuals recorded in the documents were not fully paid regardless of the amount of individuals' wealth. Within the evaluation of title-status scope, it is also observed that individuals from various social classes did not live in isolated worlds in their societal relationships, and they had connections with people of different ethnicities, regardless of their class.

Key Words: Bursa, Debt, Guremâ, Ottoman History, Tereke Records, 18th century, Wealth

Extended Abstract

The term “guremâ” means “creditors” and generally refers to those to whom a person owes money when he dies. In this sense, it has an important place in Ottoman society. Since this method focuses on determining the amount of benefits and debts that can be made, it can enable researchers to understand which part of the society is in the debt stage today. This ability has attracted the attention of researchers who study Ottoman society in terms of guremâ, as it can be inherited and generally contains rich data. In estate records, after the market and assets are stated in detail, debt items are generally subtracted from the total estate value. Here, the debts of the deceased person are not assumed by the heirs left behind from the heirs upon his death.

The information provided above enables this study to comprehensively examine the complexity of the social and economic components created by individuals, focusing on a critical perspective of Ottoman society. The presented study focuses especially on the dynamics of borrowing-debt relations using the guremâ method. The main sources of this research are the Bursa şeriye records of the early 18th century and contemporary fatwa compilations. Within the scope of the research, a total of 657 estate records were investigated in detail. Among these records, twenty-one estates include the guremâ method. Derived from the existing literature, this article focuses on the analysis of the guremâ method, examining what guremâ method is and how it is applied. This analysis is presented through meticulously recorded information obtained from fatwa compilations and şeriye records.

The findings obtained during this research process reveal a fascinating fact: regardless of the wealth magnitude, individuals included in the records experienced difficulties in paying off their debts in full. While this highlights the periodic economic complexities, it also sheds light on the complexities of borrowing practices. This not only highlights the intricacies of the contemporary economic landscape but also sheds light on the complexities inherent in borrowing practices. Furthermore, when scrutinizing estate owners from a social standpoint, their professions remain ambiguously expressed.

Moreover, an evaluation of individuals within their titles and social status frameworks indicates that they do not lead isolated lives, transcending various social strata. Regardless of their positions, individuals from diverse backgrounds have participated in a network of social relationships extending beyond their immediate circles. This outcome provides a nuanced comprehension of the socio-cultural fabric of Ottoman society during the examined period.

Among the findings made are the fact that the title and status are taken into consideration, they are members of any class, they do not live an isolated life from various segments of society, and they also have relationships with people of different ethnic origins. Debt-credit relations can be separated in the estate records used in the guremâ method, and it is seen that these parts can be established between individuals from different religions and professions.

Additionally, the study identifies the acquisition of various taxes through the legitimate guremâ procedure. Particularly within the guremâ method, records show that payments are recorded debts legitimized through the judiciary, collected, and ultimately, the judiciary obtains income under the guise of certain expenses incurred.

In conclusion, by closely examining the guremâ method and drawing insights from tereke records, this study contributes valuable perspectives to our understanding of the social and economic landscape of Ottoman society. Analyzing the social relationships and debt-credit dynamics of individuals with different backgrounds adds to a more profound comprehension of this era through a meticulous analysis of historical sources.

Giriş

Şeriye sicilleri içerisinde yer alan tereke kayıtları, Osmanlı toplum tarihi çalışmalarında sıkça kullanılmaktadır. Söz konusu defterlerden, çeşitli sebeplerle vefatı kayıt altına alınan kişilerin medeni hâlleri, eş-çocuk sayıları, aile yapıları, toplum içindeki statüleri, mal varlıkları ve borçları öğrenilebilmektedir.¹ Terekelerde art arda sıralanan menkul ve gayrimenkuller, kişilerin mal edinme ve servet biriktirme biçimleri hakkında kısıtlı da olsa veriler sunmaktadır.

¹ Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler* 3, 5-6 (1966): 1; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Şer’î Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü Mecmuası*, 4, 29 (1935): 365-368; Yunus Uğur, “Şer’iyye Sicilleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 39, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010): 8; Ahmet Akgündüz, “İslam Hukukunun Osmanlı Tarihinde Tatbiki; Şer’iyye Mahkemeleri ve Şer’iyye Sicilleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009): 19-21; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., 1988), 1.

Bu anlamda nakit para, altın ya da mücevherat gibi mallardan hangisi ya da hangilerinin toplum genelinde yatırım aracı olarak kullanıldığı tespit edilebilmektedir. Diğer taraftan kişilerin terekelerde yer alan söz konusu servet envanteri okunabildiği takdirde, ölen kişilerin meslekleri, ilişki ağları ve buna bağlı olarak toplumsal statüleri de anlaşılmaktadır.

Tereke kayıtları çok yönlü veriler içermesi sebebiyle Osmanlı toplumunu inceleyen araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Özellikle klasik dönem sosyal tarih çalışmalarının ön plana çıkması ile birlikte Osmanlı tarihi çalışanlarının ilgisi şeriye sicilleri temelinde tereke kayıtlarına yönelmiştir.² Halil İncalcık'ın "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları" adlı çalışması tereke defterleri üzerine yapılan ilk çalışmadır.³ İncalcık bu çalışmasında terekelerin sosyal tarih araştırmalarındaki önemini vurgulayarak erken dönem Bursa terekelerinin tanıtımını yapmıştır. Ömer Lütfi Barkan'ın kaleme aldığı "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)" adlı inceleme, tereke çalışacak araştırmacıların sıklıkla başvurduğu bir çalışma niteliğindedir.⁴ Barkan bu çalışmasında askerî sınıfın servetini, yatırımlarını, sahip oldukları tüm menkul ve gayrimenkul malları dikkatli bir şekilde incelemiştir.⁵ Yapılan öncü çalışmalar ile tereke kayıtları araştırmacıların dikkatini çekmiş ve birçok çalışmada terekeler temel kaynak olarak kullanılmıştır. Örneğin Hüseyin Özdeğer "1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri" isimli kitabında Bursa şehrine ait terekeler üzerinden demografik verilere dayalı, servetin toplumsal gruplar arasındaki paylaşımını ortaya koymuştur.⁶ Benzer şekilde Said Öztürk de İstanbul terekeleri üzerine yaptığı "Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri" adlı kitabında servetin dağılımı ve toplumsal statü gibi konuları İstanbul nezdinde incelemiştir.⁷

Terekeler üzerine yapılan yayınlarda özellikle örnek kişilerin tereke dökümleri üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Lajos Fekete'nin "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi" adlı makalesi bu konuda kaleme alınan ilk eser olarak değerlendirilmektedir. Fekete çalışmasında Budinli Ali Çelebi'nin terekesi üzerinden onun XVI. yüzyıldaki evini resmetmeye çalışmıştır.⁸ Özlem Başarır'ın Diyarbakır voyvodalığının idarecisi olan Mustafa Ağa'nın terekesi üzerine odaklanan çalışması, özellikle devletin nakit para sıkıntısı çektiği dönem, ele alması bakımından önemlidir.⁹ Özer Küpeli ise "Yenişehir (Bursa) Âyanı Osman Ağa ve Muhallefatı" isimli makalesinde, öncesinde eşkiya olarak bilinen fakat sonrasında Yenişehir âyanı olan Osman Ağa'nın müsadere edilen muhallefatını incelemiştir. Osman Ağa'nın âyan olarak güçlenmesi, sonrasında ise devlet nezdinde gözden düşmesinin mal varlıkları üzerinden tahlil edilmesi dönemin siyasi yapısı ile birlikte dikkat çekici bir çalışmadır.¹⁰ Benzer bir yaklaşımla Kürşat Çelik "Mısır Beylerbeyi Hayır Bey'in Muhallefatı (1517-1522)" isimli

² Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11, 22 (2013): 199.

³ Halil İncalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15, 1-4 (1953-1954): 51-75.

⁴ Hülya Canbakal, "Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları", *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu* (12 Aralık 2009 İstanbul), (https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/17249/1/CANBAKAL_BARKAN.pdf).

⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", 1.

⁶ Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*.

⁷ Sait Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)* (İstanbul: OSAV, 1995). Benzer çalışmalar için bkz. Bilgin Aydın, "Edirne Tereke Defterleri", *Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne (21-23 Ekim 2010)* (Edirne: Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2011), 176-183; Selahattin Bayram, *Selanik Tereke Sicillerinde İlmiye Sınıfı-Sosyo-Ekonomik Bir Tahlil (1790-1852)* (İstanbul: Libra, 2019); Meryem Kaçan Erdoğan, "Tereke Kayıtlarına Göre XVIII. Yüzyılın Ortalarında Rusçuk'ta Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 12, 45 (2010): 181-212; Muhiddin Tuş, "Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma (1700-1730)" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (1999): 157-191.

⁸ Lajos Fekete, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi", çev. M. Tayyib Gökbilgin, 43, 170, (*Belleten*: 1979): 457-480.

⁹ Özlem Başarır, "Diyarbakır Voyvodası Mustafa Ağa'nın Terekesi Üzerine Bazı Düşünceler" *Bilgi* 65 (2013): 23-46.

¹⁰ Özer Küpeli, "Yenişehir (Bursa) Âyanı Osman Ağa ve Muhallefatı", *History Studies* 3, 3 (2011): 245-263.

çalışmasında Osmanlı Devleti'nin Mısır'da görev yapan ilk beylerbeyi olan Hayır Bey'in muhalefatını incelemiştir.¹¹ Yavuz Cezar'ın Kör İsmail-Oğlu Hüseyin'in müsadere edilen terekesini incelediği çalışması örnek kişi üzerinden yapılan bir diğer çalışmadır.¹² Suraiya Faroqhi ise farklı dönemlerde Bursalı tüccar, esnaf ve kadınlara ait terekeleri üretim, servet ve yaşam tarzı kapsamında değerlendirmiştir.¹³ Ayrıca Orhan Kılıç, "Harputlu Hacı Osman'ın 1752 Tarihli Terekesi ve Düşündürdükleri" isimli eserinde Harput'ta varlıklı bir kişi olarak tanınan Hacı Osman'ın terekesini inceleyerek Harputlu bir Müslüman efendinin evi, ailesi, ekonomik ve sosyal durumu üzerine incelemelerde bulunmuştur.¹⁴

Tereke eksenli ele alınan çalışmalarda diğer bir konu, kişilerin geride bıraktıkları servetleri ve bu servete konu olan malların dökümleridir. Özellikle servet birikimi/dağılımı, toplumsal statü ve tüketim gibi konular söz konusu araştırmalarda öne çıkmaktadır. Fatma Müge Göçek'in doktora tezi bu anlamda önemlidir. Göçek çalışmasında tereke defterindeki batı kökenli eşyaları tüketim açısından inceleyerek Osmanlı'da toplumsal değişimi takip etmeye çalışmıştır.¹⁵ Boğaç Ergene ve Ali Berker'in ortaklaşa kaleme aldıkları çalışmada terekelerden hareketle, Kastamonu'da servet biriktirme eğilimlerini ve toplumsal statüdeki değişimleri ele alınmıştır.¹⁶ Tülay Artan ise "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası" adlı makalesinde Eyüp temelinde servetin dağılımını incelemiştir.¹⁷ Benzer şekilde Gülser Oğuz doktora çalışmasında Edirne özelinde taşınır ve taşınmaz mal varlıklarına dayalı servet analizi yapmıştır. Oğuz kişilerin meslek-ünvan analizini yaparak servetlerini hangi yatırım kalemlerine ayırdıklarını sorgulamıştır.¹⁸

¹¹ Kürşat Çelik, "Mısır Beylerbeyi Hayır Bey'in Muhalefatı (1517-1522)", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 33, 55 (2014): 163-182.

¹² Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhalefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere olayı ve terekenin incelenmesi)", *Bellekten* 41, 161 (1977): 41-78.

¹³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003). Konuya ilişkin çalışmalar için bkz. Jülide Akyüz, "Osmanlı Ulemasından Üç Efendi'nin Terekeleri" *Akademik Araştırmalar Dergisi* 36 (2008): 188-200; Gülser Oğuz, "Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyılın Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazâde Hüseyin Paşa", *Milli Folklor* 88 (2010): 91-100; Musa Çadırcı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler* 11 (1986): 145-163; Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika'nın Yeni Yayınlanan Terekesi ve Ölüm Tarihi Üzerine", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 15 (2004): 349-362; Abdullah Bay, "Ünye Âyanından Canikli Genç Mustafa Ağa'nın Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları* 7 (2005): 60-75; Meryem Kaçan Erdoğan, "Mülteci Bir Macar Prensi ve Terekesi Rakoczi Jozsef", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23 (2011): 81-102; Ahmet Uzun, "Tepedelenli Ali Paşa ve Mal Varlığı", *Bellekten*, 65, 244 (2001): 1035-1077.

¹⁴ Orhan Kılıç, "Harputlu Hacı Osman'ın 1752 Tarihli Terekesi ve Düşündürdükleri" *Turkish Studies* 2, 1 (2007): 17-28.

¹⁵ Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change* (New York: Oxford University Press, 1996). (Türkçesi için bkz: *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, çev. İbrahim Yıldız (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999); Aslı için bkz: "Toward a Theory of Westernization and Social Change: Eighteenth and Nineteenth Century Ottoman Society" (Doktora Tezi, Princeton University, 1988).

¹⁶ Boğaç Ergene ve Ali Berker, "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority", *International Journal of Middle East Studies* 40, 1 (2008): 23-46; Boğaç Ergene ve Ali Berker, "Inheritance and Intergenerational Wealth Transmission in Eighteenth Century Ottoman Kastamonu: An Empirical Investigation", *Journal of Family History* 34 (2009): 25-47.

¹⁷ Tülay Artan, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası", *Eyüp'te Sosyal Yaşam-18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında*, ed. Tülay Artan, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998): 49-64.

¹⁸ Gülser Oğuz, "Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013). Yapılan diğer çalışmalar için bkz. Özlem Başarı, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies* 3, 3 (2011): 49-67; İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* 21 (2012): 41-60; Zeynep Dörtok Abacı, Jun Akiba, Metin Coşgel ve Boğaç Ergene, "Judiciary and Wealth in the Ottoman Empire, 1689-1843", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 66, 1/2 (2023): 43-84; Hülya Canbakal, Alpay Filiztekin, "Wealth and Demography in Ottoman Probate Inventories: A database in Very Long-Term Perspective", *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* (2021): 1-34; Fırat Yaşa, *Bahçesaray (1650-1675)* (Ankara: TTK, 2021), 94-95.

Daha çok bölgesel, örnek kişi ve statü-servet kapsamında incelenen tereke çalışmaları, kişilerin geçmiş dönemdeki sosyal hayatını anlamak üzere yapılmıştır. Çalışmalarda ayrı bir kavram olarak ele alınmayan guremâ yöntemi, çoğunlukla tanımın örnekler üzerinden açıklanması suretiyle tarafından incelenmiştir. Söz konusu çalışmalarda özellikle kişilerin cinsiyetleri, dinleri ve toplam servet-borç miktarlarının birbirine oranı şeklinde çıkarımlarda bulunulmuştur.¹⁹ Veysel Gürhan ve Ercan Gümüş'ün kaleme aldıkları "Osmanlı Kadı Sicilleri'nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak 'Guremâ' Usulü ve Uygulanışı" adlı çalışma, guremâ yönteminin kavram olarak incelendiği tek çalışma olarak dikkati çekmektedir. Diyarbakır'e ait 5 kadı sicili üzerinden toplamda 43 terekenin incelendiği çalışmada kişiler, cinsiyet, din ve toplumsal kimliklerine göre sınıflandırılmıştır. Araştırmada esasen söz konusu etkenlerin alacak-borç ilişkisinde etkili olup olmadığı sorgulanmıştır. Bu anlamda tereke sahibi kişilerin servet miktarlarına göre belli bir gruplandırma yapılmamış, yalnızca "asıl borç ve guremâ ile ödenebilen borç" şeklinde bir döküm verilmiştir.²⁰ Bu çalışma "Kişilerin sahip olduğu servetleri, onların borç-alacak ilişkisini ne derece etkiliyordu? Tereke sahiplerinin servet miktarları, ödenen borçların miktarını hangi ölçüde belirliyordu? Tereke sahiplerinin servet miktarlarına göre zengin, orta hâlli ve yoksul olarak gruplandırılması, borçlarının ödenmesinde bir fark yaratıyor muydu? Ünvan-statü kapsamında değerlendirildiğinde, kişilerin statüsü toplumsal ilişkilerini sınırlandırıyor muydu?" gibi sorulara cevap vermeyi amaçlamaktadır.

Osmanlı coğrafyasında pek çok şehir ve kadı sicilleri bulunmasına rağmen mevcut çalışmada özellikle Bursa'nın incelenmesinin nedeni, söz konusu şehrin mahkeme kayıtlarının alışılmışın dışında kayıtları da içermesidir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun bir dönem başkentliğini yapmış olan şehir, İstanbul ve Edirne gibi büyük şehirleri arasında yer almaktadır. Bursa, sahip olduğu coğrafi konum itibarıyla önemli kervan yollarının buluştuğu noktada bulunması, farklı nüfus gruplarını bünyesinde barındırması ve ipek başta olmak üzere yoğun ticaret hacmine sahip olması dolayısıyla incelenmiştir.²¹ Araştırma zamansal olarak 1703-1710

¹⁹ Hüseyin Sarıkaya, "Selef-Halef İki Vak'anüvis Sa'dullah Enveri ve Halil Nürî'nin Terekeleri Mukayeseli Bir İnceleme", *Bellekten* 86, 305 (2022): 203-204; Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)" (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2011), 172-174; Mustafa Enes Kul, "70 Numaralı İstanbul Beledi Kassam Defterine Göre Gayrimüslim Tebaanın Refah Düzeyi (H.1169-1171/M.1755-1758)" (Yüksek Lisans Tezi: Bursa Uludağ Üniversitesi, 2023), 81-83; Ümit Güler, "Osmanlı Sosyal Hayatında Mollalar: 18. ve 19. YY. Diyarbakır Örneği", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 11, 2, (2019): 872; Mehtap Nasıroğlu Taşkın, "Terekeler Işığında Osmanlı Diyarbakır'ında Toplumsal Hayata Dair Bazı Değerlendirmeler (1739-1760)", *Osmanlı'da Sosyal Hayat*, ed. Ümit Güler, (Diyarbakır: Şarkiyat, 2022), 43-44.

²⁰ Veysel Gürhan, Ercan Gümüş, "Osmanlı Kadı Sicilleri'nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak 'Guremâ Usulü' ve Uygulanışı", *Turkish Studies* 11, 6 (2016): 61-74.

²¹ Halil İnalçık, "Bursa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* 6, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (1992): 445-449. Bursa şer'iye sicilleri üzerinden yapılan çalışmaların bazıları için bkz. Ersin Gülsoy, "Kanunî Sultan Süleyman Dönemi Hudâvendigâr Livası Tahrîr Defterleri", *Kanunî Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*, ed. Burcu Kurt, (Bursa: Gaye Kitapevi, 2019): 726-739; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014); Nurcan Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2001); Zeynep Dörtok, "Bursa'nın Kent Dokusu Üzerine Tarihsel Bir İnceleme (17. yy)" (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi 2001); Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet*, çev. Zeynep Altok (Ankara: Tarih Vakfı Yayınları, 2015); Fahri Dalsar, "Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerine Göre: Selim I.'ın Dubrovnik Cumhuriyeti ile Yaptığı Muahede", *Tarih Vesikaları*, 2 (1943): 410-414; Halil İnalçık, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Bellekten* XI (1947): 693-703; Nilüfer Alkan Günay, "18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)" (Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010); Nilüfer Alkan Günay, "Bursa Kadı Sicilleri Işığında Yavuz Sultan Selim'in İpek Yasağı", *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, ed. Nilüfer Alkan Günay, (Bursa: Gaye Kitabevi, 2018); Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1998); Şevket Pamuk, "Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?", *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 147-154; Ali İhsan Karataş, "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 2 (2006): 231-264; Fırat Yaşa, "Kanunî Dönemi Bursa Mahkemesinde Bir Hülle Vakası ve Düşündürdükleri", *Kanunî Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*, ed. Burcu Kurt, (Bursa:Gaye Kitabevi, 2019), 477-488; Mukaddes Efe, *17. Yüzyıl Başlarında Ferman ve Beratlar Üzerinden Bursa Kazası'nın Devlet Merkezi ile İlişkileri (1600-1607)*, (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019).

tarihleri ile sınırlandırılmıştır. Yıl aralığı belirlenirken tereke kayıtlarının bulunduğu defterler incelenmiş, ilk üç yıla ait tereke kaydı olmaması dolayısıyla, bu yıllar çalışmaya dâhil edilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin genel durumu ele alındığında 18. yüzyılın başı bir geçiş dönemidir.²² Öyle ki 16. yüzyılın son çeyreğinden sonra ekonomik, mali ve siyasi problemlerle karşı karşıya kalan devlet, artık iki cephedeki savaşlar, asayişsizlik, toplumsal kontrol ağlarındaki çözümler, beraberinde eşkıya benzeri grupların türemesi, iç güvenliği zedeleyen sorunların artması, ürünlerin fiyatlarında dalgalanmalar vb. pek çok sorunla da uğraşmıştır. Devletin askerî, idari ve ekonomik yapısını şekillendiren tımar sisteminin 16. yüzyıl sonrasında işlevselliğini kaybetmesi ile yaşanan dönüşüm, devlet düzeni ile toplumsal yapıda tavandan tabana imparatorluğun tüm tebaasında hissedilmiştir.²³ Bu anlamda Karlofça Antlaşması, Osmanlı devlet düzeninin geçirdiği bunalım döneminde, dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Nitekim, söz konusu antlaşma ile Osmanlı Devleti ilk kez büyük çaplı toprak kaybetmiş, Osmanlı Devleti Avrupa'ya karşı artık savunmaya geçmiştir.²⁴ Devletin içine düştüğü buhran dönemi göz önüne alındığında, yaşanan sürecin sıradan insanların ekonomik durumunu etkilemediği düşünülemez. Çalışmanın zamansal sınırlandırılması yapılırken Karlofça Antlaşmasının hemen sonrasının seçilmesi tesadüfi değildir. Devletler arası bir kararın toplum yaşantısında yarattığı tesirin “alttan” bir okumasına girişmek, 18. yüzyıla kadar pek uygulamasını görmediğimiz guremânın neden arttığını izaha da katkı sağlayacaktır.

Servet-Borç İlişkisi Bağlamında Guremâ Usulü

Guremâ kelimesi, “alacaklılar” anlamına gelmekte ve vefat eden kimsenin borçlu olduğu kişileri ifade etmektedir.²⁵ Tereke kayıtlarında kişilerin tanıtımı ve mal varlığı dökümü yapıldıktan sonra borç kalemleri toplam tereke yekûnundan çıkartılmaktadır. Vefat eden kişilerin hayatta iken yaptıkları borçlar, ölümleri ile sahip oldukları mirastan ayrıştırılır, geride kalan vârislere söz konusu durumda bir borç yüklenmez. Burada ilk olarak *kassâmlar*, yapılan tereke dökümü üzerinden alınan vergileri ve gider kalemlerini tahsil eder, sonrasında ise kişinin borçları açık bir şekilde kaydedilirdi. Borçların toplam tereke bedelini geçmediği durumlarda ödenmesi bir sorun teşkil etmezdi. Fakat vefat eden kişinin borç yekûnu servetinin toplam değerini geçmişse tereke satışa çıkartılır ve elde edilen meblağ “guremâ tarıkı” denilen bir dağıtıma göre alacaklılara taksim edilirdi.²⁶ Söz konusu durum terekelerde “düyunu terekesinden ezyed olan” şeklinde yazılırdı.²⁷ Terekelerin toplam kıymeti, borcu ödemeye yetmemesi durumu olan guremâ usulünde, borç miktarının tamamı alacaklılara ödenememekteydi. Toplam borç miktarı tereke yekûnunu geçtiği için alacaklıların alması

²² Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 153; Nilüfer Alkan Günay, *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)*, 37.

²³ Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahibi ve Kiracılar”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998): 21-24; Huri İslamoğlu, “16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması,” *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998): 57-80; Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 245; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, 146; Huri İslamoğlu, Çağlar Keyder, “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri” *Toplum ve Bilim*, 1 (1988): 49-80.

²⁴ Abdülkadir Özcan, “Karlofça”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 24 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001): 504; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2005), 211; Feridun Emecen, “Osmanlılar (Siyasi Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33, (İstanbul, 2007): 495.

²⁵ Ferit Develioğlu, “Guramâ”, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2012), 338.

²⁶ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı”, 19; Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, 76-77.

²⁷ Gürhan ve Gümüş, “Osmanlı Kadı Sicilleri'nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak ‘Guremâ Usulü’ ve Uygulanışı”, s. 67; Ercan Gümüş ve Veysel Gürhan, “18. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait (M. 1787-1789) 3757 Tereke Defterinin Amid'deki Sosyal ve Ekonomik Hayata Dair Düşündürdüğü Bazı Hususlar”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 8, 1 (2016): 3.

gereken tutar hesaplanıp belirli oran dâhilinde ödeme yapılmaktaydı.²⁸ Bu şekilde tutulan terekelerde vârislerin ve alacaklıların onayıyla tereke satışa çıkartılır, elde edilen miktar borç oranına göre bölünür ve nihayetinde söz konusu meblağ alacaklılara verilir.²⁹

Guremâ usulü, kişilerin servet ve borç miktarlarının saptanması, toplumun hangi kesiminin daha çok borçlanma eğiliminde olduğunun bilinmesine olanak sağlar. Tereke kayıtları zengin ve çok yönlü veriler içermesi sebebiyle Osmanlı toplumunu inceleyen araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Yapılan çalışmalar daha çok servet birikimi, maddi kültür varlıkları ve aile yapıları gibi konular üzerine yoğunlaşırken, guremâ usulünün uygulandığı kayıtlar araştırmacıların yeteri kadar ilgisini çekmemiştir.³⁰

Araştırma kapsamında toplam 657 tereke kaydı incelenmiştir. Terekeler arasında defterlerde guremâ usulünün uygulandığı yirmi bir tereke dökümü bulunmaktadır. Söz konusu tereke sahiplerinin tümü erkektir. Bunlar başta cinsiyetleri olmak üzere servet miktarlarına, medeni durumlarına ve sahip oldukları ünvan-meslek gruplarına göre kategorize edilmiştir. Guremâ usulü ile kaydedilen terekelerden servet-borç ilişkisi temelinde, kişilerin borç miktarları ile servetleri karşılaştırılarak borçlu kişilerin hangi servet statüsünde yer aldığı tespit edilmiştir.

Tablo 1: Guremâ Usulü ile Taksim Olunan Terekeler

Sicil No	Cinsiyet		Din	
	Kadın	Erkek	Müslim	Gayrimüslim
B-188	-	3	3	-
B-190	-	11	11	-
B-155	-	7	7	-
Toplam	-	21	21	

Guremâ usulünün uygulandığı terekelerden dokuz kişi yoksul ve on iki kişi ise orta hâlli olarak tespit edilmiştir. Burada 0-25.000 akçe terekesi olanlar yoksul, 25.000-500.000 akçe

²⁸ Bu kapsam dâhilinde Ali Bey ibn Osman'ın toplam 29. 925 akçe olan terekesi varken 31. 945 akçe borcu vardır. Kuzuzâde el-Hâc Mehmed Efendi ibn Ahmed Efendi'nin 70. 365 akçe olan servetine karşılık 70. 315 akçe borcu vardır. B.Ş.S, B-190, 99a; B.Ş.S, B-155, 8b.

²⁹ Gürhan ve Gümüş, "Osmanlı Kadı Sicilleri'nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak "Guremâ Usulü" ve Uygulanışı", 67.

³⁰ Tereke kayıtları üzerinden yapılan çalışmalar için bkz. Oğuzoğlu, "Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Malzeme Olarak Değeri"; Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*; Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamı", 1-479; Özlem Başarır, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", 49-67; Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten* LIV, 211 (1990): 945-961; Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1998), 945-961; Ömer Demirel, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 23 (2008): 85-100; Hülya Canbakal, "Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları", *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, (2009): 1-7; Ronald Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Record of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 18, 1 (1975): 53-114; Bilgin Aydın, "Edirne Tereke Defterleri", *Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne (21-23 Ekim 2010)*, (Edirne: Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2011):176-183; Arif Bilgin ve Fatih Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmal Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (2010): 1-31; Fatih Bozkurt "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 54 (2011): 91-120; Fatih Bozkurt, "Yetimi Kolla, Malımı Korum! Tereke Defterleri ve Yetim Malları (1785-1875)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2, 3 (2012): 69-90; Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhallefâtı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere olayı ve terekenin incelenmesi)", 41-78; Feridun M. Emecen, "Âyan ve Muhallefâtı: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa", *CIEPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu (18-22 Eylül 2000 Çeşme) Bildirileri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004): 141-148; Meryem Kaçan Erdoğan, "Tereke Kayıtlarına Göre XVIII. Yüzyılın Ortalarında Rusçuk'ta Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 12, 45 (2010): 181-212; Boğaç A. Ergene ve Ali Berker, "Inheritance and Intergenerational Wealth Transmission in Eighteenth Century Ottoman Kastamonu: An Empirical Investigation", *Journal of Family History* 34 (2009): 25-47; Boğaç A. ve Ali Berker, "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority", *International Journal of Middle East Studies* 40, 1 (2008): 23-46; Veysel Gürhan ve Nazife Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf Diyarbekirli Zenginler (1750-1800)*, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2018).

arasında terekesi olanlar orta hâlli ve 500.000-1.000.000 ve üstü değerinde terekesi olanlar zengin olarak gruplandırılmıştır.³¹ Tablo dikkatle incelendiğinde söz konusu usul ile kayda geçen herhangi bir kadın terekesinin mevcut olmadığı görülür. Borç miktarı toplam tereke bedelinden fazla olan ve zengin statüsünde değerlendirilen bir kayıt bulunmamaktadır. Örneğin orta hâlli olarak değerlendirilen es-seyyid el-Hâc Mustafa ibn Ali'nin tüm terekesi, 39.795 akçe olan borcunu ödemeye yetmemiş, vârislerin ve alacaklıların onayıyla borcun 18.483 akçesi ödenmiştir. Yoksul olarak değerlendirilen Veli Efendi ibn Ali'nin terekesi ise toplamda 43.500 akçe olan borcu karşılayamamış, borcun yalnızca 11.066 akçesi guremâ usulü ile kapatılmıştır.³²

Genel itibari ile terekelerde ilk olarak malların dökümü yapılmakta ve mallar değerleriyle birlikte kaydedilmektedir. Kaydedilen malların satışı gerçekleştikten sonra elde edilen meblağ açık bir şekilde yazılıp, icra edilen işlem için vergilendirme yapılmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki mahkeme tarafından alınan vergiler guremâ usulünün uygulandığı terekelerden de temin edilmekte, bu anlamda bir ayırım gözetilmemektedir. İncelenen terekelerde alındığı görülen vergiler sırasıyla *resm-i kismet*, *ihzâriyye*, *kâtibiyye*, *kassâmiyye*, *huddâmiyye*, *emîniyye* ve *çukadâriyye*dir. Bazı terekelerde *harc-ı defter* ve *sicilliyât* ve *harc-ı defter-i guremâ-i harc-ı sicilliyât* adıyla alınan vergiler de vardır.³³ İşlem ücreti diyebileceğimiz tüm masraflar çıkarıldıktan sonra elde kalan meblağ, alacaklılara belli kurallar dâhilinde dağıtılmaktaydı. Bu anlamda Zeynep Dörtok Abacı ve Boğaç Ergene'nin Bursa ve Kastamonu sicilleri üzerinden Osmanlı mahkemelerinin nasıl gelir elde ettiklerini inceleyen çalışması, kişilerin ekonomik durumlarının mahkemeyi kullanma sıklıklarının ne derece etkilendiğini ortaya koyması bakımından değerlidir.³⁴ Alaca Mescid Mahallesi'nde ikamet edip, vefat eden ve toplam servet miktarıyla orta hâlli olduğu düşünülen Ali Bey ibn Osman ibn Abdullah'ın terekesinin toplam değeri 29.925 akçedir. Ali Bey'in vârisleri sırasıyla eşi, ikisi büyük ve diğer ikisi küçük olan dört oğludur. Terekesinde ilk olarak mal grupları kaydedilmiş ve kıymetlendirilmiştir. Tereke toplamından alınan vergiler ve gider kalem masrafları toplamda 2.020 akçedir. Kendisinin ödemesi gereken borcu ise 48.200 akçedir. Bu sebeple belirli oranlarda terekeden ödeme yapılmış, yani 27.905 akçesi ödenmiştir. Böylece Ali Bey'in borcunun %57,89'u ödenebilmiştir.³⁵ Sahip olduğu toplam 11.066 akçe terekesiyle yoksul statüsünde değerlendirilen Veli Efendi ibn Ali'nin toplam ödemekle yükümlü olduğu borç miktarı 43.500 akçe, terekesinden guremâ usulüyle ödenebilen miktar ise 10.120 akçedir.³⁶ Bu durumda toplam borcun ancak %23,26'sı ödenebilmiştir. Verilen örneklerden de görüleceği üzere guremâ usulü ile ödenen borçlarda kişilerin toplam servet miktarı önemli olmakta, kapatılan borçların yüzdeleri kendi içinde değişiklik gösterebilmektedir.

Tablo 2: Veli Efendi ibn Ali'nin Borç Dökümü

Alacaklı Kişi	Asıl Borç Miktarı	Guremâ Usulü ile Ödenen Borç Miktarı
Zevce-i metrukesi Şerife Saliha bint es-seyyid el-Hâc Musa	7.500 akçe	1.762 akçe
Muharrem Efendi ibn İvaz Efendi	24.000 akçe	5.572 akçe
el-Hâc Hasan ibn Bekir Beşe	12.000 akçe	2.786 akçe
Toplam	43.500 akçe	10.120 akçe

Vefat eden kişinin erkek ve evli olması durumunda eşine vermekle yükümlü olduğu mihr-i müeccel de guremâ kapsamında pay edilmekteydi. Mihr-i müeccel, boşanma ya da vefat

³¹ “Tereke Kayıtlarına Göre Bursa Şehri'nde Ekonomik ve Sosyal Hayat (1703-1710)” adlı tezde kişilerin servet miktarlarına göre belli bir gruplandırma yapılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Muazzez Gündüz, “Tereke Kayıtlarına Göre Bursa Şehri'nde Ekonomik ve Sosyal Hayat (1703-1710)”, (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Ü, 2019).

³² B.Ş.S, B-190, vr. 81a, 68a.

³³ B.Ş.S, B-155, vr. 8b, 56a; B.Ş.S, B-190, vr. 62a, 63a, 68a, 137a, 77b, 81a, 92a; B.Ş.S, B-188, vr. 51a.

³⁴ Zeynep Dörtok Abacı ve Boğaç Ergene, “The Price of Justice: Revenues Generated by Ottoman Courts of Law in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries”, *Journal of Near Eastern Studies* 81, 1 (2022): 25-52.

³⁵ B.Ş.S, B-155, vr. 8b.

³⁶ B.Ş.S, B-190, vr. 68a.

üzerine kadına verilmesi nikâh anında belirlenmiş bedeli ifade etmektedir.³⁷ Öyle ki incelenen terekelerde eşlerin aldığı mihr-i müeccel ilk sırada borç olarak kaydedilmiştir.³⁸ Dolayısıyla tereke tutarının üçüncü şahıslara olan borçları karşılayamadığı durumlarda dahi eşler alacaklı olarak kaydedilerek mağduriyet durumunun önüne geçilmiştir.³⁹ Konuya ilişkin olarak fetva mecmuaları, kadı sicillerindeki alışılmış dava sorunlarının yanı sıra dile getirilmeyen pek çok meseleyi de içermektedir.⁴⁰ Miras paylaşımı kapsamında terekelerde yalnızca “zevceye ödenen meblağ” şeklinde yer alan mihr, fetva mecmualarında farklı sorunlarla yer almaktadır. Örneğin borçlu olarak vefat eden bir erkeğin zevcesi, eşinin ölümü üzerine mihr borcundan ibra etmiş, sonrasında alacaklıların terekeyi borçları nispetinde paylaştıklarını gördüğünde mihrini tekrar istemiştir. Fakat Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi, zevcenin alacaklılardan mihrle ilgili talepte bulunamayacağı yönünde fetva vermiştir.⁴¹ Benzer şekilde borcu terekesinden fazla olan ve vefat eden kişinin eşi, mihrinin tamamını almak istemiş, sonrasında ise kalan meblağın alacaklılara paylaşılmasını tavsiye etmiştir. Şeyhülislam ise zevcenin yalnızca belirlenen oranda mihrini alabileceği şeklinde fetva vermiştir.⁴²

Tereke kayıtları ile kişilerin eş sayısının tespiti de mümkün olabilmektedir. Çok eşi olan kimselerin ödemekle yükümlü olduğu mihr-i müeccellerin değişiklik göstermesi dikkat çeken bir konudur. Örneğin vefat iden es-seyyid İsmail Çelebi ibn Hüseyin ibn Abdullah’ın iki karısı vardır. Fatma bint Hasan ve Aişe bint Şahin adlı hatunlar birbirinden farklı oranlarda mihr-i müeccel almıştır. Fatma bint Hasan’ın 2.400 akçe, Aişe bint Şahin’in ise 3.000 akçe değerinde mihr-i müecceli olduğu tereke kaydından anlaşılmaktadır. Ancak guremâ olarak kendilerine tahsil edilen mihr-i müeccellerin değeri ise sırasıyla 779 ve 923 akçedir. Konuyla ilgili benzer pek çok kayda rastlamak mümkündür. Bunlardan biri de el-Hâc Osman Ağa ibn el-Hâc Şaban Efendi’dir. El-Hâc Osman’ın eşlerinden Aişe bint Salih 10.000 akçe, diğer eşi Üftade bint Abdullah ise 4.000 akçe mihr-i müeccel almıştır. Guremâ olarak kendilerine verilen hisse ise sırasıyla 7.200 ve 2.880 akçedir. Söz konusu mihr ödemelerindeki farklılık eş olarak alınan kadın ve aile büyükleri arasında belirlenen miktardır. Kadının toplumda üst düzey bir aileye mensup olması gibi etmenlerin de mihrin miktarında etkili olduğu düşünülebilir. Ancak tereke kayıtlarına bakıldığında bu durumu açıklayan bir ifade mevcut değildir.⁴³

İncelenen tereke sahipleri toplumsal açıdan değerlendirildiğinde meslekleri açık bir şekilde ifade edilmemiş, yalnızca üç kişinin râcil olarak kaydedildiği tespit edilmiştir.⁴⁴ Sahip olduğu toplam 16.489 akçelik servetiyle yoksul olarak değerlendirilen Hüseyin Beşe ibn

³⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1983), 444; Ferit Develioğlu, “mihr-i müeccel”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2012), 698.

³⁸ Örnekler için bkz. B.S.Ş, B-190, vr. 63a, 81a; B.S.Ş, B-188, vr. 55b; B.S.Ş, B-155, vr. 8b, 43a.

³⁹ Yavuz Cezar, “18. Yüzyılda Eyüp’te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler”, *Eyüp’te Sosyal Yaşam-18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında*, ed. Tülay Artan, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 30. Bu konuda düyünü terekesinden ezyed olduğu hâlde fevt olan eşin zevcesinin mihr alacağı dolayısıyla guremâya dâhil olduğuna ilişkin fetva mevcuttur. “Zeyd sıhhatinde Hind’i şu kadar akçe mihr-i müeccel tesmiyesiyle tezevvüc ettikten sonra Zeyd düyünü terekesinden ezyed olduğu hâlde fevt olsa Hind mihr-i mezkûr ile kısmet-i guremada dâhil olur mu? el-Cevab: Olur.” Bkz. İsmail Cebeci, “Ceride-i İlmîyye Fetvaları”, ed. Mustafa Demiray, (İstanbul: Klasik, 2009), 56.

⁴⁰ Fırat Yaşa, “Efendi-Köle İlişkisi Bağlamında Şeyhülislam Fetvaları”, *Osmanlı Devleti’nde Kölelik: Ticaret-Esaret-Yaşam*, ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Dilek İnan, (İstanbul: Tezkire Yayınları, 2017): 209-210.

⁴¹ “Düyünü terekesinden ezyed olduğu hâlde fevt olan Zeyd’in zevcesi Hind zimmetinde olan şu kadar akçe mihrinden Zeyd’in zimmetini ibra idüb sair guremada nesne almağa kadire olur mu? el-Cevab: Olmaz”. Bkz. Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Sâni*, Açıklayan: H. Necâti Demirtaş, (İstanbul: Kubbealtı, İstanbul), 532.

⁴² İsmail Cebeci, “Ceride-i İlmîyye Fetvaları”, ed. Mustafa Demiray, (İstanbul: Klasik, 2009), 56.

⁴³ Diyarbakır şehrini konu çalışmada guremâ usulüyle ödenen borçların yanı sıra aynı zamanda bazı borçların özel olarak guremâya dâhil edilmediğinden bahsedilmektedir. Ancak, Bursa’ya ait incelenen belgelerde benzer bir duruma rastlanılmamıştır. Bkz. Gürhan ve Gümüş, “Osmanlı Kadı Sicilleri’nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak ‘Guremâ Usulü’ ve Uygulanışı”, 69.

⁴⁴ Piyade, yaya. Bkz. Ferit Develioğlu, “Râcil”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2012), 1019.

Abdullah'ın 29.700 akçe olan borcunun 9.652 akçesi guremâ usulü ile ödenmiştir. Yine benzer şekilde 3.926 akçelik serveti olan ve yoksul olarak ifade edilen Hamza Beşe ibn Ahmed'in ise toplam 14.950 akçe olan borcunun yalnızca 2.689 akçesi verilmiştir. Terekelerde râcîl olarak kaydı olan ve 25.651 akçe ile orta hâlli Hüseyin Beşe ibn Ali ibn Veli'nin ise 28.740 akçelik borcunun, guremâ usulü ile sadece 24.151 akçesi alacaklıya verilmiştir.⁴⁵

Tablo 3: Tereke Sahiplerinin Ünvanları

Ünvan	Kişi Sayısı	İsim künyesi	Servet Miktarları (Statüleri)
es-Seyyid	6	Es-seyyid Mustafa ibn Ahmed bin Mahmud	54.420 akçe (Orta Halli)
		Es-seyyid Mahmud Efendi ibn El-merhûm Şeyh Seyyid Mehmed Efendi Bey	55.016 akçe (Orta Halli)
		Es-seyyid İsmail Çelebi ibn Hüseyin ibn Abdullah	3.080 akçeb (Yoksul)
		Es-seyyid Elhac Mustafa ibn Ali	21.283 akçe (Yoksul)
		Es-seyyid Mehmed Çavuş ibn Es-seyyid Mehmed ibn Es-seyyid Abdullah	11.815 akçe (Yoksul)
		Vanizade Es-seyyid Süleyman Efendi Bey	46.260 akçe (Orta Halli)
el-Hâc	2	Kuzuzâde Elhac Mehmed Efendi ibn Ahmed Efendi	70.365 akçe (Orta Halli)
		Elhac Osman Ağa ibn Elhac Şaban Efendi ibn Elhac Muhammed	43.361 akçe (Orta Halli)
Efendi	3	Abdurahman Efendi ibn ?	93.240 akçe (Orta Halli)
		Mehmed Efendi ibn Mehmed Efendi	11.388 akçe (Yoksul)
		Veli Efendi ibn Ali	11.066 akçe (Yoksul)
Beşe	3	Hüseyin Beşe ibn Abdullah	16.489 akçe (Yoksul)
		Hamza Beşe ibn Ahmed	3.926 akçe (Yoksul)
		Hüseyin Beşe ibn Ali ibn Veli	25.651 akçe (Orta Halli)
Çelebi	3	Veli Çelebi ibn Mehmed Bey	45.054 akçe (Orta Halli)
		Mehmed Çelebi ibn Ali Efendi ibn Ebûbekir	24.925 akçe (Yoksul)
		İsmail Çelebi ibn Mehmed Efendi	24.480 akçe (Yoksul)
Ağa	1	Hünürlü Mehmed Ağa ibn Abdurrahim ibn Abdullah	8.831 akçe (Yoksul)
Bey	1	Ali Bey ibn Osman ibn Abdullah	29.925 akçe (Orta Halli)
Toplam	19		

Osmanlı Devleti'nde kişilerin sahip olduğu ünvanlar onların toplumdaki statüsü hakkında bazı ipuçları verebilmektedir.⁴⁶ Örneğin üst düzey devlet yöneticileri olan paşa ünvanına sahip olan kişiler servetleri ile öne çıkarken, toplumda hiçbir ünvanı olmayan kişilerin düşük miktardaki mal varlıkları dikkat çekmektedir.⁴⁷ İnceleme kapsamında değerlendirilen tereke sahiplerinin taşıdıkları ünvanlara bakıldığında altı kişinin es-seyyid,⁴⁸ iki kişinin el-Hâc,⁴⁹ üç kişinin efendi,⁵⁰ üç kişinin beşe,⁵¹ üç kişinin çelebi,⁵² bir kişinin ağa⁵³ ve bir kişinin bey⁵⁴ ünvanı taşıdığı görülmektedir. Tablo 3'te de görüleceği üzere kişilerin servet miktarları ile birlikte statülerine bakıldığında dokuz kişinin ünvan sahibi ve orta hâlli olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bunlar arasında on kişinin ise hem ünvan sahibi olduğu hem de yoksul grubu içinde yer aldığı tespit edilmiştir. Bu durum terekelerde bazılarının mal varlıklarının gizlendiğini akla

⁴⁵ B.Ş.S, B-155, vr. 56a; B.Ş.S, B-188, vr. 51a; B.Ş.S, B-190, vr. 137a.

⁴⁶ Zeynep Dörtok Abacı, "Bilgi Çağında Tarihçi Olmak: Sosyal Ağ Analizi Yaklaşımı ve Osmanlı Tarihi Çalışmaları", *Türk Tarihi Eğitim Dergisi* 2, 2 (2013): 49; Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki "Eşraf ve A'yan" Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları* 3, 3, (1982): 109-110; Fırat Yaşa, "Han'ın Mutfağından Bahçesaray'daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kilercibaşı Mehmed Ağa", *Bilgi-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 81 (2017): 28-29.

⁴⁷ Gülser Oğuz, (Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edime Örneği) (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2013), 196-198.

⁴⁸ B.Ş.S, B-155, vr. 35a, 66a; B.Ş.S, B-190, vr. 79a, 92a, 81a; B.Ş.S, B-188, vr. 54b.

⁴⁹ B.Ş.S, B-190, vr. 57b, 53a, 57b.

⁵⁰ B.Ş.S, B-190, vr. 62a, 68a; B.Ş.S, B-188, vr. 55b.

⁵¹ B.Ş.S, B-155, vr. 56a; B.Ş.S, B-188, vr. 51a, B.Ş.S, B-190, vr. 137a.

⁵² B.Ş.S, B-155, vr. 64a, 43a; B.Ş.S, B-190, vr. 77b.

⁵³ B.Ş.S, B-155, vr. 50a.

⁵⁴ B.Ş.S, B-155, vr. 8b.

getirmektedir.⁵⁵ Daha önce ifade edildiği gibi incelenen dönemde tereke kayıtlarının tutulmasının arkasındaki özel nedenler göz önüne alındığında, söz konusu kayıtların toplumun tüm kesimine ait olmadığı, kişilerin sahip olduğu tüm mal gruplarını gösteremeyeceği söylenilebilir. Çünkü tereke dökümünden alınan vergilerden kurtulmak için vârislerin mahkemeden mal kaçırma yoluna başvurduğu da bilinmektedir. Fetva mecmualarına konu olan ve “*terekeden mal kaçırma*” olarak değerlendirilebilecek örnekler mevcuttur. Örneğin hayatta iken tüm malının mülkiyetini bir şahsa veren ve sonrasında ardında borç bırakarak vefat eden kişinin alacaklıları, fetvaya konu olan malların guremâya dâhil etmek istemişlerdir. Şeyhülislam ise malların guremâya dâhil edilemeyeceği yönünde fetva vermiştir.⁵⁶ Benzer şekilde hayatta iken evini oğluna teslim eden kişinin alacaklıları söz konusu evi, borçları karşılığında guremâya dâhil etmek istemişler, fakat şeyhülislâm Çatalcalı Ali, hibe ve teslim edilen evin borçlar karşılığında değerlendirilemeyeceği yönünde fetva vermiştir.⁵⁷ İfade edilen durumlarda alacaklıların terekelerde herhangi bir hak iddia etmesini engellenmek üzere alınan bir tedbir olduğunu akla getirmektedir. Bundan farklı olarak borçla vefat etmesine rağmen, sağlığında evini eşine veren kişinin girişimi, verilen fetvada geçerli sayılmamış, ev guremâya dâhil edilmiştir.⁵⁸ Belki de mal kaçırma girişiminin en somut örneği olarak değerlendirilebilecek bu durumun, verilen fetva ile önüne geçilmek istenmiştir. Tüm koşullar göz önüne alındığında tereke kayıtlarını değerlendirirken net ifadelerden kaçınmak, elde edilen bilgileri gerçeğe yakın değerler olarak kabul etmek gerekmektedir.⁵⁹ İncelenen terekelerde hem ünvan sahibi hem de yoksul statüsünde bulunan kişiler değerlendirilirken, ifade edilen durumlardan dolayı söz konusu kişilerin yoksul statüsünde değerlendirildiği, gerçek servet miktarlarının terekelerine yansımamış olabileceği unutulmamalıdır.

İncelenen tereke sahiplerinin medeni durumlarına bakıldığında on dokuz kişinin evli olduğu anlaşılmaktadır. Kayıtlarda bir kişinin vârisi olarak yalnızca eşinin bulunduğu tespit edilmiştir. On sekiz kişinin ise eşiyile birlikte farklı sayılarda vârisi vardır. Tereke sahipleri arasında aynı zamanda iki kişinin hiç vârisi yoktur. Genel olarak tereke kayıtlarına bakıldığında kişilerin vârisinin olmaması hâlinde terekeler *beytülmalâ* kalmaktadır. Fakat guremâ usulünün uygulandığı terekelerde böyle bir durum söz konusu değildir. Ele alınan terekelerde sadece iki tereke sahibinin vârisi yoktur ve borçları mal varlıklarından fazla olması sebebiyle *beytülmalâ* bir şey kalmamıştır. Bu durum terekelerde “*müteveffâ-i mezbûrun terekesinden duyun-ı ezyed olmağla gurâma olunub beytü'l-mâla bir hisse bâki kalmadığı bu mahâl-i tesvîd olundu*” şeklinde ifade edilmiştir.⁶⁰

⁵⁵ Yavuz Cezar, incelediği 18. yüzyıl Eyüp tereke kayıtlarında mal varlıklarının gizlendiğini ifade ederken, özellikle nakit paranın akçe cinsinden değerinin yazılarak tereke dökümünün yapılmamasının ve çoğunlukla “kesedeki para” gibi muğlak ifadelerle mal varlıklarının net olarak belirtilmediğinin altını çizmiştir. Cezar, *18. Yüzyılda Eyüp*, 27-28.

⁵⁶ “Zeyd, sıhhatinde: “Yedimde olan cemi’ eşya, Amr’ın mü’kidir. Benim alakam yokdur” deyu ikrar itdikden sonra duyunu terekesinden ezyed olduğu hâlde fevt olsa Zeyd’in dayinleri ikrar-ı mezbûri tutmayub hin-i ikrarda Zeyd’in yedinde bulunan eşyayı kismet-i ğuramada idhale kadir olurlar mı? el-Cevab: Olmazlar. Bkz. Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Sâni*, Açıklayan: H. Necâti Demirtaş, (İstanbul: Kubbealtı, 2014), 157.

⁵⁷ “Zeyd, sıhhatinde mülk menziline oğlu Amr’a hibe ve teslim itdikden sonra duyunu terekesinden ezyed olduğu hâlde fevt olsa Zeyd’in dayinleri: “Menzil-i mezburi kismet-i guremaya idhal iderüz” dimege kadir olurlar mı? el-Cevab: Olmazlar. Bkz. Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Sâni*, Açıklayan: H. Necâti Demirtaş, (İstanbul: Kubbealtı, 2014), 220.

⁵⁸ “Zeyd, maraz-ı mevtime mülk menziline zevcesi Hind’e hibe ve teslim itdikden sonra Zeyd, duyunu terekesinden ezyed olduğu hâlde fevt olsa Zeyd’in dayinleri hibeyi tutmayub menzili kismet-i guremaya idhale kadir olurlar mı? el-Cevab: Olurlar”. Konuya ilişkin “*Mecelle’nin 880. m. gereğince terekesi borca batık (müstağrak-ı düyün olan) kimsa maraz-ı mevtime (ölümle sonuçlanan hastalığı sırasında) mallarını vârisine veya başkasına hibe ve teslim ettikten sonra ölse alacaklılar hibeyi tutmayub o malları kismet-i guremaya idhal edebilirler*”. Bkz. Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Sâni*, Açıklayan: H. Necâti Demirtaş, (İstanbul: Kubbealtı, 2014), 221.

⁵⁹ Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimâî Tarihi Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 54; Gülser Oğuz, “Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri”, 411.

⁶⁰ B.Ş.S, B-155, vr. 56a, 66a; B.Ş.S, B-188, vr. 51a. İncelenen terekelerde vârisiz olan kişiler râcildir.

Guremâ usulünün uygulandığı tereke kayıtlarında borçlu-alacaklı ilişkisi değerlendirildiğinde birbirinden farklı din ve meslekten kişiler arasında borç alışverişinin kurulduğu anlaşılmaktadır. Farklı esnaf grupları, askerî sınıfa mensup kişiler ve yine dinî bakımdan Müslim-gayrimüslimler arasında bu anlamda bir ağ olduğu ifade edilebilir.⁶¹ Şeriyecileri incelendiğinde, toplumsal yapı içerisinde gayrimüslimlerin sık sık Müslümanlar ile yakın ilişkiler kurduğu açıkça görülmektedir.⁶² Yapılan araştırma kapsamında söz konusu ilişkilerin tereke kayıtlarına da yansıdığı gözlemlenmiş ve bu dönemde kişilerin mensubu olduğu dinin, günlük yaşamda büyük sınırlandırmalara neden olmadığı tespit edilmiştir. Guremâ usulünün uygulandığı tereke kayıtlarda Hüseyin Beşe ibn Abdullah'ın 29.700 akçe borcu olup alacaklılar arasında Kosri veled-i Timur adında bir Ermeni de vardır. Kosri'nin 26.400 akçe asıl alacağı varken kendisine guremâ usulü ile 8.580 akçe pay verilmiştir. Yine Hüseyin Beşe'nin İsmail Çelebi ibn el-Hâc Kadri'ye ve Ahmed Beşe ibn Mehmed'e de belirli miktarlarda borcu vardır.⁶³ Araştırmada incelenen tereke kayıtlarında guremâ usulünün uygulandığı tüm kayıtlar erkeklere aittir. Cinsiyet temelli bir borç alışverişinin söz konusu olduğu tek bir tereke bulunmaktadır. Abdurrahman Efendi'nin Sedef Hatun'a 2.520 akçe borcu vardır. Guremâ usulünün uygulanması ile borcun 1.983 akçesi ödenmiştir.⁶⁴ Kişilerin sahip olduğu statü ve servetin, sosyal ağları üzerine etkisi kapsamlı olarak ele alınacak çalışmalarla ortaya konulabilir.⁶⁵

Tablo 4: Hüseyin Beşe'nin Alacaklıları

Künye	Asıl Borç Miktarı	Guremâ Usulü ile Ödenen Miktar
Ahmed Beşe	2.880 akçe	936 akçe
İsmail Çelebi	420 akçe	136 akçe
Kosri zimmi veled-i Timur	26.400 akçe	8.580 akçe

Tereke kayıtlarında kişilerin borç verdikleri kişiler genel olarak isimleri ile belirtilmiştir. Fakat bunlar arasında meslekleri ile ifade edilen kişiler de bulunmaktadır. Örneğin Kuzuzâde el-Hâc Mehmed Efendi ibn Ahmed Efendi'nin oduncu el-Hâc Mehmed Ali'ye, Veli Çelebi ibn Mehmed Bey'in müezzîn Halil'e, Molla Mehmed Ali Efendi'ye, Hüseyin Beşe ibn Ali'nin validesi merkûme Neslihan Hatun'a ve son olarak Vanizade es-seyyid Süleyman Efendi Bey'in çukacı Hafız Ağa'ya, bakkal el-Hâc Süleyman'a ve bezzâz Mustafa Çelebi'ye borcu bulunmaktadır.⁶⁶

Tereke sahiplerinin toplam mal bedelleriyle beraber şahıslara olan borçları da birbirinden farklılık göstermektedir. Kişilerin içinde olduğu ekonomik koşullar kuşkusuz terekelerinden ödenen borç miktarını belirlemiştir. Bu kapsam dâhilinde değerlendirildiğinde guremâ usulünün uygulandığı toplam yirmi bir tereke sahibinin on ikisi orta hâlli iken dokuzu yoksul statüsündedir. Bahsedilen kişilerin sahip olduğu asıl borç miktarlarıyla birlikte guremâ usulü ile kapattıkları borçları karşılaştırılmıştır. Servet miktarları itibarıyla yoksul olarak değerlendirilen toplam dokuz kişiden ikisi asıl borçlarının %50'sinden fazlasını öderken yedisi guremâ usulü ile

⁶¹ Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922", (İstanbul: İletişim, 2016), 256-257; Ali İhsan Karataş, "Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler" (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005), 15; Cezar, 18. Yüzyılda Eyüp, 31-32; Ali İhsan Karataş, "Bursa'daki Uygulamalar Işığında Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Meskenleriyle İlgili Düzenlemeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, 2 (2007): 126-130.

⁶² Ronald Jennings, "Zimmis (non-Muslim) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court Anatolian Kayseri", *JESHO* 21 (1978): 225-293; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, (İstanbul: Timaş Tarih, 2008); Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018); Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 2001).

⁶³ B.Ş.S, B-155, vr. 56a; Diğer örnekler için bkz. Gürhan ve Gümüş, "Osmanlı Kadı Sicilleri'nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak 'Guremâ Usulü' ve Uygulanışı", 70; Cezar, 18. Yüzyılda Eyüp, 16-21.

⁶⁴ B.Ş.S, B-190, vr. 62a.

⁶⁵ Bkz. Fırat Yaşa, "Han'ın Mutfağından Bahçesaray'daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kilercibaşı Mehmed Ağa", 33-34.

⁶⁶ B.Ş.S, B-190, vr. 99a, 137a; B.Ş.S, B-155, vr. 64a, B.Ş.S, B-188, vr. 54b.

toplam borçlarının %50'sinden çok azını alacaklılarına verebilmiştir. Konuyla ilgili olarak el-Hâc Yusuf ibn Ali'nin 21.380 akçe olan borcunun 16.747 akçesi ödenerek borcun %78,33'ü kapatılmıştır. Yine es-seyyid Mehmed Çavuş ibn es-seyyid Mehmed ibn es-seyyid Abdullah'ın 15.360 akçe olan borcunun 11.440'ı tahsil edilmiş, bu şekilde asıl borcun %74,47'si alacaklıya verilmiştir.⁶⁷ Nitekim söz konusu yoksul tereke sahiplerinden Hamza Beşe ibn Ahmed'in 14.950 akçe borcunun 2.689 akçesi, yani %17,98'i ödenmiştir. Ayrıca, Veli Efendi ibn Ali'nin 43.500 borcu bulunurken, terekesinden borcun 10.120 akçesi temin edilerek borcun %23,26'sı ödenmiştir.⁶⁸ Orta hâlli olarak değerlendirilen kişilere bakıldığında, toplam on iki kişiden beşinin ödediği borç miktarı %50'nin altında kalmıştır, yedi kişi sahip oldukları toplam borç miktarının %50'sinden fazlasını ilgili kişilere verebilmiştir. Servet miktarıyla orta hâlli olarak değerlendirilen Veli Çelebi ibn Mehmed Bey'in 72.316 akçe olan borcu vardır. Fakat terekesi borcunu ödemeye yetmediği için kendisinin terekesinden 25.734 akçe tahsil edilmiştir. Böylece Veli Çelebi'nin borcunun yalnızca %35,58'i ödenebilirken Mehmed Çelebi ibn Ali Efendi ibn Ebûbekir'in 61.570 akçe olan toplam borç miktarından 22.665 akçesi alacaklıya verilerek borcunun %36,81'i ödenebilmiştir.⁶⁹ Kişilerin tüm hayatı boyunca sahip oldukları servetin, yine bu süre boyunca yaptıkları borçlarını karşılayamaması Karlofça Anlaşması'ndan önce başlayan ve sonrasında da büyüyerek devam eden buhranın yereldeki izlerini gözler önüne sermektedir.

Sonuç

Sunulan bu çalışmada 1703-1710 tarihleri arasında Bursa şehrine ait kadı sicillerinde yer alan terekeler ve yine aynı tarihlerle ilişkilenen fetva mecmualarından hareketle guremâ usulünün uygulandığı tereke kayıtları servet-borç ilişkisi bakımından incelenmiştir. Kişilerin sahip olduğu mal varlıklarının değerlendirilmesinden ziyade guremâ metodu kullanılarak Osmanlı toplumunda kişilerin kurduğu sosyal ve ekonomik ilişkiler analiz edilmiştir. Bu kapsamda 657 tereke kaydı incelenmiş ve guremâ usulünün uygulandığı 21 tereke saptanmıştır. Söz konusu tereke sahiplerinin tümü erkek ve Müslüman'dır. İncelenen 657 tereke kaydından yalnızca 21 tereke kaydında guremâ usulünün bulunması dikkat çekmektedir. Burada altı çizilmesi gereken nokta, vefat eden kişinin geriye kalan mallarının sayımının yalnızca vârisler veya alacaklılar mahkemeye başvurduğu zaman yapıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu sayının azlığı tereke dökümünden alınan vergilerden kurtulmak üzere vârislerin mahkemeden mal kaçırma yoluna gittiği akla gelmektedir. Bu çıkarım, fetva mecmualarında "terekeden mal kaçırma" olarak yer almaktadır. Kısacası, söz konusu kayıtların toplumun tüm kesimine ait olmadığı, kişilerin sahip olduğu tüm mal gruplarını göstermediği söylenebilir.

Çalışmada ilk olarak guremâ usulünün uygulandığı 21 tereke sahibi, toplam servet miktarlarına göre sınıflandırılmıştır. İncelenen kayıtlarda sahip oldukları servetlere istinaden 21 kişiden 9'u yoksul olarak sınıflandırılırken, 12 kişinin ise orta hâlli olduğu tespit edilmiştir. Bu tarihlerdeki kayıtlarda geçen 21 kişi içerisinde zengin olarak değerlendirilen bir kişi bulunmamaktadır. Bundan dolayı bahsi geçen dönemde toplumda zengin olarak sınıflandırılan kesimin analizleri bu çalışma kapsamında yapılamamıştır. Yapılan incelemeler hem yoksul olan hem de orta hâlli olan kişilerin borçlarının tamamını ödeyemediğini göstermektedir. Bir başka deyişle terekelerin toplam bedeli, borcu ödemeye yetmediği için guremâ usulünde borç miktarının tamamı alacaklılara ödenememektedir. Bununla birlikte, incelemeler kapsamında kişilerin sahip olduğu servet miktarlarının, vefat sonrası ödenen toplam borç tutarlarına pozitif katkı ettiği belirlenmiştir. Ödenebilen toplam borç miktarının toplam borç içerisindeki yüzdesi hesaplandığında orta hâlli ve yoksul ayrımının daha net bir şekilde ortaya konulacağı düşünülmektedir. Burada borçlarının %50'sini ödemek bir kıstas olarak belirlenirse sahip

⁶⁷ B.Ş.S, B-188, vr. 57b; B.Ş.S, B-190, vr. 68a. Diğer örnekler için bkz. B.Ş.S, B-190, vr. 63a; B.Ş.S, B-188, vr. 55b; B.Ş.S, B-155, vr. 50a, 56a, 35a.

⁶⁸ B.Ş.S, B-188, vr. 51a; B.Ş.S, B-155.

⁶⁹ B.Ş.S, B-155, vr. 64a, 43a. Orta hâlli olup, ödediği borç miktarı % 50'nin altında kalanlar için bkz. B.Ş.S, B-190, vr. 79a, 53a, 81a; B.Ş.S, B-155, vr. 43a, 64a.

oldukları servet miktarlarına göre orta hâlli olarak değerlendirilen 12 kişiden beşinin guremâ usulü ile borçlarının %50'sinden azını ödediği saptanmıştır. Geriye kalan 7 kişinin ise borçlarının %50'sinden fazlasını kapattığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı, orta hâlli kişilere ait borçların çoğunluğunun %50 ve üzeri bir borç kapama oranına sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan yoksul statüsünde değerlendirilen 9 kişi incelendiğinde, iki kişinin guremâ usulü ile borçlarının %50'sinden fazlası borçlularına verildiği, geriye kalan 7 kişinin ise borçlarının yalnızca %50'den azı ödendiği analiz edilmiştir. Bu veriler ışığında, yoksul kişilerin guremâ usulü ile borçlarının tahsil edilmesinin daha az başarılı olduğu ifade edilebilmektedir.

Yukarıda da bahsi geçtiği gibi devletin guremâ usulü ile çeşitli vergiler edindiği tespit edilmiştir. Ayrıca guremâ usulünde, ödemelerin gerçekleştirilebilmesi kadılık yoluyla borcun meşrulaştırıldığı, tahsil edildiği ve nihayetinde kadılığın da yaptığı işten kaynaklı belli bir miktar masraf adı altında gelir elde ettiği guremâ usulünün uygulandığı terekelerde de görülmesi bakımından kayda değerdir.

Ünvan-statü kapsamında değerlendirildiğinde ise hangi sınıfa mensup olursa olsun, hemen her kesimden insanın toplumsal ilişkilerinde izole bir dünyada yaşamadığı, farklı etnisiteden kişilerle de ilişki ağı içerisinde bulunduğu yapılan tespitler arasındadır. Bu ifade guremâ usulünün uygulandığı tereke kayıtlarında borçlu-alacaklı ilişkisi değerlendirildiğinde birbirinden farklı din ve meslekten kişiler arasındaki borç alışverişi ile kurulabilmektedir. Kişilerin sahip olduğu statü ve servetin, sosyal ağları üzerine etkisi kapsamlı olarak ele alınacak çalışmalarla ortaya konulabilir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Bursa Şeriye Sicilleri

B.Ş.S., B-188.

B.Ş.S., B-190.

B.Ş.S., B-155.

Telif Eserler

Abacı, Nurcan. *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması, (17. Yüzyıl)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2001.

Abacı, Zeynep Dörtok ve Boğaç Ergene. "The Price of Justice: Revenues Generated by Ottoman Courts of Law in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", *Journal of Near Eastern Studies* 81, 1 (2022): 25-52.

Abacı, Zeynep Dörtok, Jun Akiba, Metin Coşgel ve Boğaç Ergene. "Judiciary and Wealth in the Ottoman Empire, 1689–1843", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 66, ½ (2023): 43-84.

Abacı, Zeynep Dörtok. "Bilgi Çağında Tarihçi Olmak: Sosyal Ağ Analizi Yaklaşımı ve Osmanlı Tarihi Çalışmaları", *Türk Tarihi Eğitim Dergisi* 2, 2 (2013): 32-57.

Afyoncu, Erhan. "İbrahim Müteferrika'nın Yeni Yayınlanan Terekesi ve Ölüm Tarihi Üzerine", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 15 (2004): 349-362.

Akgündüz, Ahmet. "İslam Hukukunun Osmanlı Tarihinde Tatbiki; Şer'iyye Mahkemeleri ve Şer'iyye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009): 13-48.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*. İstanbul: Timaş Tarih, 2008.

- Akyüz, Jülide. “Osmanlı Ulemasından Üç Efendi’nin Terekeleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 36 (2008): 188–200.
- Alkan Günay, Nilüfer. “Bursa Kadı Sicilleri Işığında Yavuz Sultan Selim’in İpek Yasağı”, *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*. ed. Nilüfer Alkan Günay, Bursa: Gaye Kitapevi, 2018.
- Alkan Günay, Nilüfer. “18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri Bursa Örneği” Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2010.
- Artan, Tülay. “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası”, *Eyüp’te Sosyal Yaşam-18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında*. ed. Tülay Artan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Aydın, Bilgin. “Edirne Tereke Defterleri”, *Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne (21-23 Ekim 2010)*, *Edirne: Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları*, (2011): 176-183.
- BARKAN, Ömer Lütfi. “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler III*, 5-6, (1966): 1-479.
- Barkey, Karen. *Eşkiyalar ve Devlet*, çev. Zeynep Altok. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2015.
- Başarır, Özlem. “Diyarbakır Voyvodası Mustafa Ağa’nın Terekesi Üzerine Bazı Düşünceler” *Bilig* 65 (2013): 23-46.
- Başarır, Özlem. “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies* 3, 3 (2011): 49-67.
- Bay, Abdullah. “Ünye Âyanından Canikli Genç Mustafa Ağa’nın Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri”, *Karadeniz Araştırmaları* 7 (2005): 60-75.
- Bayram, Selahattin. *Selanik Tereke Sicillerinde İlmiye Sınıfı-Sosyo-Ekonomik Tahlil (1790-1852)*. İstanbul: Libra, 2019.
- Bilgin, Arif ve Fatih Bozkurt. “Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukataaları”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (2010): 1-31.
- Bozkurt, Fatih. “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11, 22 (2013): 193-229.
- Bozkurt, Fatih. “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 54 (2011): 91-120.
- Bozkurt, Fatih. “Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)” Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2011.
- Bozkurt, Fatih. “Yetimi Kolla, Malını Koru! Tereke Defterleri ve Yetim Malları (1785-1875)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2, 3 (2012): 69-90.
- Canbakal, Hülya ve Alpay Filiztekin. “Wealth and Demography in Ottoman Probate Inventories: A database in Very Long-Term Perspective”, *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* (2021): 1-34.
- Canbakal, Hülya. “Barkan’dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfü Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu* (2009): 1-7.
- Cebeci, İsmail. “Ceride-i İlmiyye Fetvaları”. ed. Mustafa Demiray, İstanbul: Klasik, 2009.
- Cezar, Yavuz. “18. Yüzyılda Eyüp’te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler” ed. Tülay Artan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Cezar, Yavuz. “Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere olayı ve terekenin incelenmesi)” *Belleten* 41, 161, (1977): 41-78.

- Çadırcı, Musa. "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler* 11 (1986): 145-163.
- Çakır, İbrahim Etem. "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği" *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* 21 (2012): 41-60.
- Çatalcalı, Ali Efendi. *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Sâni*. Açıklayan: H. Necâti Demirtaş, İstanbul: Kubbealtı, İstanbul.
- Çelik, Kürşat. "Mısır Beylerbeyi Hayır Bey'in Muhallefâtı (1517-1522)" *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 33, 55 (2014): 163-182.
- Dalsar, Fahri. "Bursa Şer'î Mahkeme Sicillerine Göre: Selim I.'in Dubrovnik Cumhuriyeti ile Yaptığı Muahede" *Tarih Vesikaları* 2 (1943): 410-414.
- Demirel, Ömer. "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı" *Belleten* LIV, 211 (1990): 945-961.
- Demirel, Ömer. "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulamam Merkezi Dergisi* 23 (2008): 85-100.
- Develioğlu, Ferit. "Guremâ", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitapevi, 2012.
- Develioğlu, Ferit. "Mehr-i müeccel", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2012.
- Develioğlu, Ferit. "Râcil", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2012.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle İslâm Hukuku (Şahıs, Âile ve Çözümlü Miras)*. Konya: Mistaş, 1977.
- Dörtok, Zeynep. "Bursa'nın Kent Dokusu Üzerine Tarihsel Bir İnceleme (17. yy.)" Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2001.
- Efe, Mukaddes. "17. Yüzyıl Başlarında Ferman ve Beratlar Üzerinden Bursa Kazası'nın Devlet Merkezi ile İlişkileri (1600-1607)" Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019.
- Emecen, Feridun M. "Âyân ve Muhallefâtı: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa" *CIEPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu (18-22 Eylül 2000 Çeşme) Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, (2004): 141-148.
- Emecen, Feridun. "Osmanlılar (Siyasi Tarih)" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33, İstanbul, 2007.
- Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.
- Erdoğan, Meryem Kaçan. "Mülteci Bir Macar Prensi ve Terekesi Rakoczi Jozsef" *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23 (2011): 81-101.
- Erdoğan, Meryem Kaçan. "Tereke Kayıtlarına Göre XVIII. Yüzyılın Ortalarında Rusçuk'ta Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat" *Akademik Araştırmalar Dergisi* 12, 45 (2010): 181-212.
- Ergenç, Özer. "Osmanlı Klasik Dönemindeki "Eşraf ve A'yan" Üzerine Bazı Bilgiler" *Osmanlı Araştırmaları* 3, 3 (1982): 109-110.
- Ergenç, Özer. "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri" *Journal of Turkish Studies* 10 (1986): 87-96.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

- Ergene, Boğaç A. ve Ali Berker, "Inheritance and Intergenerational Wealth Transmission in Eighteenth Century Ottoman Kastamonu: An Empirical Investigation" *Journal of Family History* 34, (2009): 25-47.
- Ergene, Boğaç A. ve Ali Berker. "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority", *International Journal of Middle East Studies* 40, 1 (2008): 23-46.
- Ergene, Boğaç ve Ali Berker. "Inheritance and Intergenerational Wealth Transmission in Eighteenth Century Ottoman Kastamonu: An Empirical Investigation", *Journal of Family History* 34 (2009): 25-47.
- Ergene, Boğaç ve Ali Berker. "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority", *International Journal of Middle East Studies* 40, 1 (2008): 23-46.
- Erünsal, İsmail E. ve Bilgin Aydın. "Tereke Kayıtlarına Göre Bursa'da Sahafılık" *Türklük Bilgisi Araştırmaları (Journal of Turkish Studies)* 39 (2013): 187-204.
- Faroqhi, Suraiya. *Orta Halli Osmanlılar*. çev. Hamit Çalışkan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Faroqhi, Suraiya. "18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti" *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Faroqhi, Suraiya. "Kumaş ve Deri Yığınları", *Osmanlılar Kültürel Tarih*. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018.
- Fekete, Lajos "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi", çev. M. Tayyib Gökbilgin, 43, 170, (Bellekten: 1979): 457-480.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.
- Gerber, Haim. *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*. Jerusalem: The Hebrew University Press, 1988.
- Göçek, Fatma Müge. *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*. New York: Oxford University Press, 1996.
- Güler, Ümit. "Osmanlı Sosyal Hayatında Mollalar: 18. Ve 19. YY. Diyarbekir Örneği" *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 11, 2, (2019): 860-895.
- Gülsoy, Ersin. "Kanunî Sultan Süleyman Dönemi Hudâvendigâr Livâsı Tahrîr Defterleri", *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*. ed. Burcu Kurt, Bursa: Gaye Kitapevi, 2019.
- Gümüş, Ercan ve Veysel Gürkan. "18. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait (M. 1787-1789) 3757 Numaralı Tereke Defterlerinin Amid'deki Sosyal ve Ekonomik Hayata Dair Düşündürdüğü Bazı Hususlar" *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 8, 1, (2016): 1-14.
- Gündüz, Muazzez. "Tereke Kayıtlarına Göre Bursa Şehri'nde Ekonomik ve Sosyal Hayat (1703-1710)" Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019.
- Gürhan, Veysel ve Ercan Gümüş. "Osmanlı Kadı Sicillerinde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak 'Guremâ Usulü' ve Uygulanışı" *Turkish Studies* 11, 6 (2016): 61-74.
- Gürhan, Veysel ve Nazife Gürhan. *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf Diyarbekirli Zenginler (1750-1800)*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2018.
- İnalçık, Halil. "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimâî Tarihi Kaynakları" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15, 1-4 (1953):51-75.

- İnalcık, Halil. "Bursa Şer'iyeye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları" *Belleten* XI (1947): 693-703.
- İnalcık, Halil, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahibi ve Kiracılar" *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (1998): 15-35.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: III. Köy Sicil ve Terekeleri" *Belgeler* XV, 19 (1993): 23-167.
- İnalcık, Halil. "Saray Bosna Şer'iyeye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yıllarında Bosna" *Tarih Vesikaları* 2 (1942): 178-187.
- İslamoğlu, Huri. "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması," *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, (1998): 57-81.
- İslamoğlu, Huri, Çağlar Keyder. "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri" *Toplum ve Bilim* S. 1, (1988): 49-80.
- Jennings, Ronald. "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Record of anatolian Kayseri" *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 18, 1 (1975): 53-114.
- Jennings, Ronald. "Zimmis (non-Müslim) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court Anatolian Kayseri" *JESHO* 21 (1978): 225-293.
- Karataş, Ali İhsan. "Bursa'daki Uygulamalar Işığında Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Meskenleriyle İlgili Düzenlemeler" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, 2 (2007): 123-154.
- Karataş, Ali İhsan. "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12, 2 (2006): 231-264.
- Karataş, Ali İhsan. "Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler" Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005.
- Kılıç, Orhan. "Harputlu Hacı Osman'ın 1752 Tarihli Terekesi ve Düşündürdükleri" *Turkish Studies* 2, 1 (2007): 17-28.
- Kul, Mustafa Enes. "70 Numaralı İstanbul Beledi Kassam Defterine Göre Gayrimüslim Tebaanın Refah Düzeyi (H.1169-1171/ M.1755-1758)" Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2023.
- Kurt, Abdurrahman. *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1998.
- Küpel, Özer. "Yenişehir (Bursa) Âyanı Osman Ağa ve Muhallefatı" *History Studies* 3, 3 (2011): 245-263.
- Lewis, Bernard. *İslam Dünyasında Yahudiler*. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018.
- Oğuz, Gülser. "Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği" Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.
- Oğuz, Gülser. "Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyılın Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazâde Hüseyin Paşa" *Milli Folklor* 88 (2010): 91-100.
- Oğuz, Gülser. "Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri" *Turkish Studies* 9, 2, (2014): 409-426.
- Oğuzoğlu, Yusuf. "Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri" *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1985): 1-4.

- Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Özcan, Abdülkadir. “Karlofça”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Özcan, Tahsin. “Muhallefât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Özdeğer, Hüseyin. *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Özkaya, Yücel. *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Öztürk, Sait. “Kassâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Öztürk, Sait. *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo Ekonomik Tahlil)*. İstanbul: OSAV, 1995.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*. MEB Yayınları, İstanbul, 1983.
- Pamuk, Şevket. “Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?” *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Quataert, Donald. “*Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*”. İstanbul: İletişim, 2016.
- Sarıkaya, Hüseyin. “Selef-Halef İki Vak’anüvîs Sa’dullah Enverî ve Halil Nûrî’nin Terekeleri Mukayeseli Bir İnceleme” *Belleten* 86, 305 (2022): 177-217.
- Şahin, Tahsin. “Celali Kuşatması Altında Bursa” Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2017.
- Taşkın, Mehtap Nasıroğlu. “Terekeler Işığında Osmanlı Diyarbakır’ında Toplumsal Hayata Dair Bazı Değerlendirmeler (1739-1760)” *Osmanlı’da Sosyal Hayat*, ed. Ümit Güler, Diyarbakır: Şarkiyat, 2022.
- Tuş, Muhittin. “Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma (1700-1730)” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1999): 157-191.
- Uğur, Yunus. “Şer’iyye Sicilleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.
- Uzun, Ahmet. “Tepedelenli Ali Paşa ve Mal Varlığı” *Belleten*, 65, 244 (2001): 1035-1077.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Şer’î Mahkeme Sicilleri” *Ülkü Mecmuası* IV, 29, (1935): 365-368.
- Yaşa, Fırat. *Bahçesaray (1650-1675)*. Ankara: TTK, 2021.
- Yaşa, Fırat. “Efendi-Köle İlişkisi Bağlamında Şeyhülislam Fetvaları”, *Osmanlı Devleti’nde Kölelik: Ticaret-Esaret-Yaşam*. ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Dilek İnan, İstanbul: Tezkire Yayınları, (2017): 209-226.
- Yaşa, Fırat. “Han’ın Mutfağından Bahçesaray’daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kilercibaşı Mehmed Ağa” *Bilgi-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 81 (2017): 27-49.
- Yaşa, Fırat. “Kanuni Dönemi Bursa Mahkemesinde Bir Hülle Vakası ve Düşündükleri”, *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*. ed. Burcu Kurt, Bursa: Gaye Kitapevi, (2019): 477-488.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

BOSNA SERHADDİNDEKİ KALELERDE YAPILAN ONARIMLAR (1760-1775)

Repairs Made to Castles in The Bosnia Border (1760-1775)

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 13.02.2024
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 12.03.2024
Sayfa/ Pages : 225-242
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1436470>

Hasan Ali CENGİZ

(Doç. Dr.), Trakya Üniversitesi / Türkiye, e-mail: hasancengiz@trakya.edu.tr, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-9175-4737>

Atıf/Citation

Cengiz, Hasan Ali. "Bosna Serhaddindeki Kalelerde Yapılan Onarımlar (1760-1775)" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024): 225-242.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

BOSNA SERHADDİNDEKİ KALELERDE YAPILAN ONARIMLAR (1760-1775)

Repairs Made to Castles in The Bosnia Border (1760-1775)

Hasan Ali CENGİZ

Öz: Fatih Sultan Mehmed döneminde fethedilen Bosna, fethin ardından Rumeli eyaletine bağlandı. 1580 yılında Osmanlı Devleti'nin Orta Avrupa'daki sınırını oluşturan Bosna eyaleti kuruldu. XVII. yüzyılın başlarında eyalet sınırları, kuzeyde Drava Nehri, güneyde bazı Dalmaçya şehirleri hariç Adriyatik Denizi, doğuda Drina Nehri, güneydoğuda İbre Nehri ve batıda Lika'nın biraz ilerisine kadar uzanıyordu. 1683-1699 savaşı sonucunda yapılan Karlofça Antlaşması ile eyaletin sınırları ciddi değişikliğe uğradı. Bu değişiklik sonrası kuzeyde Sava Nehri, batıda Una Nehri, güneyde Bosna ve Dalmaçya boyu, doğuda ise Yenipazar sancağı sınırlarına çekilerek, Bosna, Hersek, Kilis ve İzvornik olmak üzere dört sancaktan ibaret bir eyalet durumuna geldi. Bosna eyaleti, Habsburg ve Venedik gibi iki devletin Osmanlı Devleti'nin sınırları olması nedeniyle kale sayısının en yüksek olduğu bölgelerden birisi idi. 1739 yılında Belgrat Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu, batı sınırında uzun bir barış dönemine girmiş ve bu süre boyunca Avrupa'nın siyasal çatışmalardan kendini uzak tutmayı başarmıştı. 1768 yılında Osmanlı-Rus bir savaşın çıktığı bu dönemde Habsburg Devleti'nin belirsiz durumu devam etmekteydi. Serhaddeki kale onarımlarına her zaman önem veren Osmanlı Devleti, söz konusu devletle çıkabilecek yeni bir savaşa hazırlıklı olmak için Habsburg sınırındaki kale tamiratına hız vermişti. Bu çalışmada Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanılarak Bosna serhaddinin güvenliğini artırmak ve takviye etmek amacıyla 1760-1775 yılları arası Bosna ve İzvornik sancakları bünyesindeki kalelerde gerçekleştirilen onarımlara yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bosna eyaleti, Osmanlı Devleti, Habsburg, Kale, Tamirat

Abstract: During the reign of Mehmed the Conqueror, Bosnia was conquered and became part of the Rumelia Province. Subsequently, in 1580, the Bosnian Province was established as a frontier region of the Ottoman Empire in central Europe. By the early 17th century, the borders of the province extended beyond the Drava river to the north, the Adriatic Sea to the south (with the exception of some Dalmatian cities), the Drina to the east, the Ibar river to the southeast, and Lika to the west. However, the Treaty of Karlowitz, signed after the war of 1683-1699, resulted in significant border changes, and the Bosnian Province was reconfigured to consist of four sanjaks: Bosnia, Herzegovina, Klis and Izvornik Bihke, with the Sava River in the north, the Una River in the west, Bosnia and Dalmatia in the south, and Yenipazar sanjak in the east. Due to the presence of neighbouring states such as the Habsburg and Venice, the Bosnian Province was home to a significant number of castles. Following the Belgrade Agreement in 1739, the Ottoman Empire entered a long period of peace on its western border, and remained relatively free from political conflicts of Europe. However, the tension between the Ottoman and Russian empires increased after 1760, and war broke out in 1768. During this period, the uncertain situation of the Habsburg State continued. The Ottoman Empire, which always attached importance to castle repairs on the border, accelerated castle repairs throughout the state in order to be prepared for a new war that might break out. In this study, using Ottoman archive documents, the repairs carried out in the castles within the Bosnian and Izvornik sanjaks between 1760 and 1775 in order to increase and reinforce the security of the Bosnian border will be included.

Key Words: Bosnia Province, Ottoman Empire, Habsburg, Castle, Repairs

Extended Abstract

In Bosnia, which was conquered by Mehmed the Conqueror in 1463, the State of Bosnia was established, which formed the border of the Ottoman Empire in central Europe. In the mid-17th century, the province consisted of the sanjaks of Hersek, Klis, Izvornik, Lika, Zahasna and Bihke. At the beginning of the 18th century, the borders of the state extended to the Drava river in the north, the Adriatic sea in the south, the Drina river in the east, the Ibre river in the

southeast and a little beyond Lika in the west. During this period, the Bosnian Sanjak became a province consisting of four sanjaks: Bosnia, Herzegovina, Klis and Izvornik. The State of Bosnia was one of the regions with the highest number of castles in the Ottoman geography, as three states such as Austria, Venice and Croatia were Ottoman borders. The number of castles, which was approximately 20 in 1463, doubled in the next half century and reached 126 two centuries later.

After 1760, when Ottoman-Russian tensions increased, the uncertain situation of the Austrian State continued. Therefore, the situation of the castles on the Bosnian border was of great importance during this period. Bosnian castles were built behind the Danube River, especially on the river banks. The most important reason for this was that if the defense line formed by the castles on the Danube River collapsed, the region would resist attacks as a second line. The Ottoman Empire accelerated the repair of castles throughout the state in order to preserve the long-standing peace with these states and at the same time to be prepared for a new war that might break out. In this study, using archive documents, the castle repairs within the Bosnian and Izvornik Sanjaks, carried out between 1760 and 1775 in order to increase and reinforce the security of the Bosnian border, were included. In order to increase and reinforce border security on the Bosnian border, repairs were made to eighteen castles within these sanjaks. The majority of the repaired castles were located in the region forming the Austrian border, 11 of these castles were in the Bosnian Sanjak and seven were in the Izvornik Sanjak.

With this study, the nature of the repairs carried out in the castles in the State of Bosnia during the mentioned date period was revealed. Just as the existing walls, towers, bastions and police station buildings of the castles were repaired, new walls, towers and bastions, warehouses and police station buildings were built in some regions. The dilapidated structures within the castle, such as the mosque in Baniska Castle, were also repaired. In addition, Tuzla Castle was surrounded by walls in order to increase the fortifications of the castles, and new shelters were built in Bihke Castle, which is also at a strategically important point, to protect women and children in case of attack. Since the Ottoman Empire was in economic difficulties during this period, a different method was followed to cover the costs of repairs to the castles in the region. The determined costs were paid by dividing them among the population of the district, the people of the castle and the treasury. In the Ottoman Empire, collecting a fee from the castle personnel during the repairs of these castles was a method specific to certain regions.

In this study, the problems encountered during repairs were also revealed. During the same period, there was a labor shortage as work was carried out in many castles in the surrounding area, and these problems were solved with the interventions of both the center and the Bosnian governorship. In addition to the effectiveness of Muhsinzâde Mehmed Pasha, who was the governor of Bosnia during the repairs in question, he was also a name that found solutions to the problems that arose during the repairs. Due to the frequency of repairs in the castles, the local people had problems with payment. After the problems were reported to the center through petitions, warnings were made not to charge the public any fee other than the determined amount. Another problem encountered during repairs was the determination of incomplete or high costs in the surveys made before the repairs. In such cases, a new discovery has been made.

Giriş

Serhatler boyunca uzanan uç bölgeler bir devletin güç alanı oluşturmakta ve bu alanlar bölge derinlikleri boyunca önemli yol geçitlerini, nehirleri, şehirleri, savunmak için inşa edilmiş kaleler, palankalar, kuleler ve çardaklar gibi askerî istihkâmlar yer almaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun batı serhatlerin en önemli kısımlarından biri hiç şüphesiz Habsburg hudutları

boyunca uzanan Bosna eyaleti idi.¹ Osmanlı arşiv vesikalarında; “sınur-ı İslâmiyye”, “sugûr-ı İslâmiyye”, “intihâ-i serhadd”, “serhadd-i İslâmiyye” ve “serhadd-i mansûre” şeklinde tarif edilen Bosna, Fatih Sultan Mehmed tarafından 1463 yılında fethedildi.² Fethin ardından oluşturulan Bosna sancağı, Bosna eyaleti teşekkül edene kadar Rumeli eyaletine bağlı kaldı. Osmanlı Devleti’nin Orta Avrupa’daki sınırını oluşturan Bosna eyaleti kurularak 5 Eylül 1580 tarihli bir beratla, Bosna sancakbeyi vazifesinde bulunan Ferhad Bey, “paşa” unvanı ve 800.000 akçe gelir ile Bosna beylerbeyliğine tayin edildi.³ XVII. yüzyılın başlarında eyaletin sınırları, kuzeyde Drava Nehri, güneyde bazı Dalmaçya şehirleri hariç Adriyatik Denizi, doğuda Drina Nehri, güneydoğuda İbre Nehri ve batıda Lika’nın biraz ilerisine kadar uzanıyordu. Bu yüzyılın ortalarında ise eyalet; Bosna, Hersek, Kilis, İzvornik, Kırka (Lika), Zaçasna ve Bihke sancaklarından ibaret idi.⁴ XVIII. yüzyılda Bosna eyaleti, Bihke sancağı Bosna sancağına dâhil edilerek Bosna, Hersek, İzvornik ve Kilis olmak üzere dört sancaktan meydana gelmekteydi.⁵

1683 yılında gerçekleştirilen II. Viyana kuşatması, Osmanlı tarihinde önemli bir merhale noktasını teşkil etmiştir. 1695 ve 1696 yıllarındaki savaşlarda Habsburglar’a karşı galip gelinmesine rağmen 1697 yılında Zenta’da ağır bir mağlubiyet yaşandı. Bunun akabinde 1699 yılında, Venedik, Lehistan ile Karlofça, 1700’de ise Rusya ile İstanbul Antlaşması yapıldı.⁶ Karlofça Antlaşması ile Bosna eyaletinin sınırlarında önemli değişiklikler meydana gelmişti. Buna göre Osmanlı’nın Bosna eyaletindeki sınırı Bossut suyunun Sava’ya karıştığı yerden Brod Kalesi’ne kadar uzanan Sava Nehri’nin oluşturduğu hatla belirlendi. Bu hudut çerçevesinde Brod, Dobay, Yesanofça, Dubiça, Kostayniça, Novi, Krupa ve Bihke kalelerin durumları tartışma konusu olmuştu. Avusturya temsilcileri, bu civardan geçen Una suyunu hudut kabul etmekle beraber, söz konusu kalelerin boşaltılmasını istemiyordu. Uzun müzakereler sonucunda, Kostayniça’nın Avusturya’ya bırakılmasına karşılık diğer kalelerin boşaltılmasının kabulü ile Bosna hududu belirlendi.⁷

Karlofça Antlaşması’ndan sonraki dönemde Osmanlı Devleti’nin temel politikası, Karlofça’da kaybedilen toprakları geri almak oldu. Bu çerçevede yüzyılın başlarında Rusya ile savaşa girişen Osmanlı Devleti, 1711’de imzaladığı Prut Antlaşması ile kaybettiği yerleri geri aldı. Bununla kendine güveni gelen Osmanlı Devleti, 1716 yılında Karlofça Antlaşması ile Venedik’e bırakılan Mora Yarımadası’nı geri aldı. Gelişmelerden rahatsız olan Avusturya’nın 15 Nisan 1716’da Venedik ile bir antlaşma yaparak savaşa girmesiyle zor durumda kalan Osmanlı Devleti, Petervaradin’de ağır bir yenilgiye uğrayarak Pasarofça Antlaşması’nı imzalamak zorunda kaldı.⁸ 1736 yılında İran savaşlarının durakladığı sırada Avusturya ve Rusya ile yeni bir savaşa girmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, 18 Eylül 1739 tarihinde bu devletlerle Pasarofça Antlaşması’ndaki kayıplarını büyük oranda telafi ettiği gibi güçlenen Habsburg ve Rus yayılmacı politikalarına mâni olduğu Belgrad Antlaşması’nı imzaladı.⁹ Antlaşma gereğince Drina Nehri’nden yukarıya doğru Bosna eyaletinin sonunda olan Una Nehri’nin Sava Nehri’ne karıştığı yere, oradan da Novi-i Atik Kalesi sınırına kadar uzanan

¹ Mehmet Solak, *Habsburg Serhaddindeki Osmanlı Garnizonlarının Finansmanı: Bir Büyük Kale Defterinin Yorumlanması*, (İstanbul: Kriter, 2021), 1, 2.

² Eyüp Kul, “Bosna Sancağı’nda Yapılan Kale Tamirleri”, *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, Ed. Zafer Gölen-Abidin Temizer, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), 1074.

³ Hatice Oruç, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 18 (18), (2005): 253.

⁴ Feridun Emecen, “Bosna Eyaleti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 296.

⁵ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk (postanak i upravna podjela)*, (Sarajevo: Drugo izdanje Svjetlost, 1982), 229-231.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. III-I, (Ankara: TTK.Yayımları, 1988), 590, 593.

⁷ Turan Gökçe, “1699-1700 Tarihli Bosna Vilâyeti Hududnâmesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 16 (1), (2001): 78-79.

⁸ Bekir Gökpinar, *Tuna Ötesine Son Sefer Varadin 1716*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019), 27; Uğur Kurtaran, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Avusturya İlişkileri”, *Tarih Okulu Dergisi*, XVII, (Mart 2014): 401-409.

⁹ Hakan Karagöz, “Belgrad-ı Dârü’l-Cihâd’da Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi (1739)”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 33, (2018): 183-205.

yerler Osmanlı İmparatorluğu'na teslim edildi. Habsburg ile Osmanlı Devleti arasındaki hududu belirlemek amacıyla 2 Mart 1741 tarihinde varılan anlaşmaya göre, Drina Nehri'nden yukarı Bosna tarafında iki ülke arasındaki sınırı Sava ve Una nehirleri belirlendi. Böylece Pasarofça Antlaşması ile kaybettiği yerleri geri alan Osmanlı Devleti, Tuna savunma hattını yeniden oluşturdu.¹⁰

Bosna eyaleti, Habsburg ve Venedik gibi iki devlet ile sınırları olması nedeniyle Osmanlı coğrafyasında kale sayısının en yüksek olduğu bölgelerden birisi idi. Bosna serhaddinde 1463'te yaklaşık 20 olan kale sayısı sonraki yarım asır içinde iki katına çıkarken, iki asır sonra 126'yı bulmuştu.¹¹ Bu kaleler, Tuna Nehri'nin gerisinde özellikle nehir kıyılarına inşa edilmişti. Bunun en önemli nedeni Tuna Nehri kenarındaki kalelerin oluşturduğu savunma hattının çökmesi hâlinde, ikinci hat olarak bölgenin saldırılara direnmesiydi. Osmanlı Devleti, Karlofça ve Belgrat anlaşmaları sonrası belirlenen Bosna serhaddinin stratejik öneminden dolayı bu bölgeler ve kaleler için bazı önlemler almıştı. Bunlar; sınır güvenliğini artırmak ve takviye etmek, bölgenin imar edilmesini sağlamak, savaş nedeniyle çiftlik ve arazilerin terk edilmesini önlemek idi.¹² Bu amaçla sınır boylarında refahın artması ve bölgenin şenlenmesine katkıda bulunmak amacıyla kale yakınındaki boş arazilerin kale neferlerine dağıtılarak ziraat yapılmasına izin verilmişti.¹³

Bosna'nın askerî örgütlenmesinde kale yönetimlerini düzenlemek için eyalete özgü karakteristik bir askerî kurumu olan kaptanlıklar oluşturuldu. Osmanlı Devleti, ilk olarak 1558 yılında Gradiška'nın ilk kapudanı Cafer Bey'i atamasıyla oluştur bu kaptanlıklara kıla-i hakaniye kapudanı ismini vermiştir. Krupa'nın fethinden sonra ikinci kapudanlık 1565 yılında bu bölgede kurulmuş ve bunu 1591 yılında Gabela, 1592 yılında Bihac ve 1596 yılında Kilis takip etmiştir.¹⁴ Kaptanlıkların vazifeleri sınır ve iç kesim olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Sınırdakiler, serhaddi muhafaza ve müdafaa etmek, dâhildekiler ise yolları eşkiyalardan korumak ve buldukları çevrede umumi asayiş tesis etmekle vazifelendirilmişti. XVII. asrın ilk yarısında Bosna'daki kaptanlıkların sayısı Sava Nehri'ndeki ince donanmanın kaptanı haricinde 18'e yükselmiş sonrasında bu sayı daha da artmıştı.¹⁵ Kaptanlıkların önemli bir kısmı eyaletin coğrafi olarak en büyük sancağı olan Bosna'da yoğunlaşmış olup 13 kaptanlık bulunmakta idi. Hersek'te on, Kilis'te beş, İzvornik'te üç ve Bihke'de ise yalnızca bir kaptanlık vardı.¹⁶

Bu çalışmada 1760-1775 yılları arası Bosna'nın Avusturya serhaddinde gerçekleştirilen kale onarımlarına yer verilecektir. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Avusturya Devleti'nin durumunun belirsizliği ve bu devletle çıkabilecek bir savaşta bu kalelerin durumu büyük önem arz etmekte idi. Bosna ve İzvornik sancaklarında yoğunlaşan onarımlar, Osmanlı

¹⁰ Mehmet Solak, "Sava ve Una Nehir Bölgelerinde Osmanlı-Habsburg Hudûd Tahdîdi (1741)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6 (4) (Aralık 2020): 1277, 1288.

¹¹ Ömer Gezer, *Kale ve Nefer: Habsburg Sınırında Osmanlı Askerî Gücü (1699-1715)*, (İstanbul: Kitapyayınevi, 2020), 219.

¹² Eyüp Kul, "Bosna Sancağı'nda Yapılan Kale Tamirleri", 1077.

¹³ Güler Yarcı, "Metin Bir Bilge, Müstahkem Bir Ülke: Aliya'nın Bosnası'nda Osmanlı Kaleleri", *I. Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ed. Mümin Hakkıoğlu vd., (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2018), 282.

¹⁴ Başkaptanlığın Osmanlı'daki karşılığı ise eyalet idari örgütlenmesidir. Osmanlı'nın bunu sadece Bosna sınırında oluşturması Hırvat Askeri Sınır Bölgesi'nden etkilendiğinin bir göstergesidir. Osmanlıların kale kaptanlıklarına "Kapudanlık" ismini vermesi -Hırvatçadaki kapetanija benzerliği- bu tespiti kuvvetlendirmektedir. Mehmet Solak, "Sınırların Hapsettiği Tarih: Osmanlı İmparatorluğu'na Karşı Hırvat Askeri Sınır Bölgesi'nin Örgütlenmesi (1553-1664)", (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2018), 87.

¹⁵ XVII. Yüzyılda Bosna sancağında tesis edilen kaptanlıklar; Gradiška, Dubiça, Yasenovaç, Kostayniça, Banaluka, Novi, Gvozdanski, Gorička, Yezersko, Kamengrad, Krupa, Bujim, Cazin, Ostrojac, İzaç, Stiyena, Todor Novi, Peçigrad (Mihal Pekler), Prekovrška, Bihke, Zaskrad, Zablje, Dreznik, Brekoviça ve Trzaç idi. Adem Hancıç, "XVII. Yüzyılda Bosna Eyaleti'nde Sınır Karakollarının Teşkilatı Hakkında", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler*, 23-28 Eylül 1985, (İstanbul: 1986), 269.

¹⁶ Gezer, *Kale ve Nefer: Habsburg Sınırında Osmanlı Askerî Gücü*, 226.

arşivi Bab-1 Defteri Başmuhasebe Kalemî Defterleri, Bab-1 Defteri Büyükkale Kalemî Defterleri, Cevdet Askeriye ve diğer tasniflerde yer alan keşif defterlerindeki verilerden yararlanılarak ortaya konulmuştur.

1. Bosna Sancağında Onarılan Kaleler

Bosna serhaddinde onarılan kalelerin bir kısmı Bosna sancağında yer almaktaydı. Sancak, Bosna'nın Fatih Sultan Mehmed döneminde fethinden sonra oluşturulan Bosna eyaletinin merkezi olmuş, paşa unvanlı beylerbeyinin ikamet etmesinden dolayı paşa sancağı olarak da isimlendirilmişti.¹⁷ 1760-1775 yılları arasında sancak bünyesinde yer alan 11 kalede onarım yapılmış olup bunlar; Banaluka, Teşne, Yenipazar, Baniska, Bihke, Gradiška, Ostroviçe, Krupa, Estine, Çetina ve Novi kaleleriydi.

1.1. Banaluka Kalesi

Banaluka, Sava Nehri'nin kolu olan, Bosna eyaletini kuzey-güney ekseninde ikiye bölen Vrbas Nehri'nin iki kıyısında denizden 156 metre yükseklikte yer alıyordu.¹⁸ Kale, nehrin açtığı vadiyi yani eyaletin iç bölgelerine giden yolları koruduğundan dolayı Bosna eyaletinin kilidi konumunda idi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında, daha önceki kaleden farklı olarak, Ferhad Paşa tarafından kârgir taş bir yapı olarak yeni bir kale inşa ettirilmişti. Habsburg sınırında yer alan kalelerin stratejik önemi nedeniyle Osmanlı Devleti her zaman diğer Bosna kalelerinden daha güçlü bir garnizon bulundurmaktaydı. 1688 ve 1697 tarihlerinde çeteler ve askerî saldırılardan ötürü kalenin büyük bir kısmının yıkılması dolayısıyla 12 yıl süren bir tamirat geçirmiştir.¹⁹

1761 yılında Bosna kalelerinin tahkimatlarını güçlendirilmek amacıyla Tuna sahilindeki kalelerden ve İstanbul'dan temin edilen top siyah barut, kurşun, cephane vs. mühimmatların bir kısmı Banaluka Kalesi'ne gönderilmişti. Bosna Valisi Muhsinzade Mehmed Paşa'ya bu konuda gönderilen fermana, kaleye teslim edilen topların bir an önce yerlerine konulması emri verilmişti.²⁰

Bosna eyaletinin kilidi konumundaki Banaluka Kalesi'nin bazı harap olan yerler dolayısıyla 1762 senesinde bir onarım planlanarak bunun için bir keşif yapılmıştı. Keşfe göre, kalenin uçurum tarafındaki duvar kemerlerinin ayaklarında ve duvarlarında 9.864 ziralık (134,5 metre)²¹ bir onarım öngörülmüş bunun için 9.791,5 kuruş onarım masrafı belirlenmiş²² ve bunun kaza ahali, neferat ve hazine tarafından ödenmesine karar verilmişti.²³ Başta kereste olmak üzere onarım için gerekli malzemelerin Banaluka ahalisince karşılanacağı taahhüt edilmiş fakat ahalinin zorlanması üzerine ise kale mütesellimi ve kaptanı Hüseyin Efendi'nin Bosna valisine müracaatı üzerine malzemelerin bir kısmı civardaki kazalardan temin edilmişti.²⁴

1763 senesinde onarımın bitirilmesinden sonra Bosna Valisi Ali Paşa'nın öncülüğünde Mimar Halifesi Seyyid İbrahim ve Bina Emîni Mustafa Ağa'nın katılımıyla kontrol keşfi yapıldı. Buna göre kalenin farklı birimlerinde 12.694 zira (9.304,7 m) iş yapılmış, kalenin çeşitli bölgelerindeki bazı duvarlar tamir edildiği gibi bazı bölgelere de yığma kâgir duvarlar inşa

¹⁷ Oruç, *15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı*, 251, 254.

¹⁸ Ferudun Emecen, "Banaluka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 50.

¹⁹ Muhittin Kul, "Çatma Ağa'tan Taş Kaleye: Kala-ı Bana Luka (1703-1715)". *Journal of International Eastern European Studies*, 1 (2), (2019): 342.

Vakıflar Dergisi, (55), (Haziran 2021): 94.

¹⁹ BOA., *TS.MA.e.*, 1075/47, 10 Zilkade 1176 (23 Mayıs 1763).

²⁰ BOA., *TS.MA.e.*, 341/13, 23 Rebiyülevvel 1175 (22 Ekim 1761).

²¹ Bir zira 73,3 cm'dir. Mehmet Erkal, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, (İstanbul: 1991), 411-413.

²² BOA., *C.A.S.* 1097/48438, 1 Ramazan 1180 (13 Nisan 1763).

²³ BOA., *TS.MA.e.*, 342/3-4, 9 Ramazan 1175 (3 Nisan 1762); BOA., *TS.MA.e.*, 342/1, 29 Zilhicce 1175 (21 Temmuz 1762).

²⁴ BOA., *TS.MA.e.*, 1075/44, 29 Ramazan 1176 (21 Temmuz 1762).

edilmişti. Ayrıca kale duvarların altına ızgara ve rıhtım inşa edilip bazı kemer, kapı ve pencereler de yenilenmişti. Bunlardan başka yapılan onarımlardan bazıları şunlardır: İç kaledeki yığma taştan büyük tonozlar yenilenecek deniz tarafına rıhtım yapılmış, on dört kapının üzerine yığma taştan kemer inşa edilerek bu bölgedeki demir parmaklı pencereler de yenilenmiş, doğu tarafında iki adet tonoz arasındaki büyük ızgaralar ile kalenin doğu, batı ve Vrbas Nehri tarafındaki yıkılan taş duvarlar onarılmış, kaptan hanesi bitişiğindeki cephaneliği korumak için çifte kemerli duvar yapılmıştı. Yapılan işlerin maliyeti, 13.919 kuruş olarak belirlendi. Onarım öncesi yapılan keşfe göre maliyetin yüksek çıkmasının belirlenenen fazla yerin onarılmasından kaynaklanmış olduğu tahmin edilmektedir. Onarım maliyetinin 8.264 kuruşu kaza ahalisinden ve neferatlardan, 5.655 kuruşu ise hazineden karşılanmıştır.²⁵

Banaluka Kalesi'nde 1766 yılında da bir onarım gerçekleşmiş, hangi bölge ve birimlerde tadilat yapıldığına dair bir ayrıntı olmamakla birlikte 3.847 kuruş bir harcama yapılmıştır.²⁶ Onarım maliyetinin 2.500 kuruşu Bosna cizyesinden ödendi. Geriye kalan onarım maliyeti kaza ahalisi ve neferat tarafından karşılandı. Bu dönemde Gradiška Kalesi'nin onarımı için Banaluka kazasından da amele gönderildiğinden Banaluka Kalesi'nin onarımı için amele sıkıntısı yaşandı. Bosna Valisi Mehmed Paşa'nın emri ile kalenin onarımı için gerekli olan amele farklı kazalardan tedarik edilerek onarımın bir an önce bitirilmesi sağlanmıştı.²⁷

1.2. Teşne Kalesi

Teşne Kalesi, XVI. yüzyılın ilk yarısında Gazi Hüsrev Bey'in Bosna Sancakbeyi olduğu dönemde fethedildi. 1763 yılında kalenin bazı kısımlarının harap hâle geldiğini Kale Kaptanı Ali Bey'in bildirmesi üzerine Bosna valisinin emri üzerine ilgili kişilerin katılımıyla 2 Ocak 1763 tarihinde keşif yapıldı. Yapılan keşfe göre, kalenin 1149 (1736-37) senesinde inşa edilen şaranpav²⁸ harap hâle geldiğinden bunun onarımının yanı sıra kalenin tophane kısmında, kale kapısında ve bazı karakollarda onarımlar ile ve bazı karakol çardaklarının yenilenmesine karar verildi. Keşif sırasında ayrıca onarım sırasında kullanılacak farklı türlerdeki kazık, kiriş ve tahta çeşitleri gibi malzemelerde belirlendi.²⁹

1763 yılında gerçekleşen onarımdan sora 1766 yılında da Bosna hududundaki onarım gerektiren birçok kaleyi kapsayan bir keşif yapıldı. Bosna mimarı ve diğer yetkililerin katılımıyla yapılan keşifte onarılacak kaleler arasında Teşne Kalesi de yer almaktaydı. Söz konusu keşifte yapılacak bu onarımın mahiyetine yer verilmemiş olup maliyet, 13.056 kuruş olarak belirlenmişti. Bu maliyetin 4.518,5 kuruşu kaza ahalisi, 2.259 kuruşu kale neferatı ve 6.277,5 kuruşu da hazineden karşılanacaktı.³⁰

1.3. Yenipazar Kalesi

Yenipazar (Novipazar / Yeni Tırgovište), Ras bölgesi diye ifade edilen alanda, Bosna Sancakbeyi İsa Bey'in öncülüğünde kurulmuş bir yerleşim yeri idi. Bu yerleşim yerinin Eskipazar denen yerden ayırması gayesiyle Yenipazar olarak adlandırılmıştı.³¹

Yenipazar Kalesi kaptanı ile diğer görevliler, kalenin hendekleri ile altı adet karakol binası, üç adet tabyanın ve diğer bazı kısımlarının harap hâle geldiğini bildirdi. Yenipazar Kadısı Ahmed Efendi'nin ahalinin yardımlarıyla kalede onarım yapılması talebi üzerine 17 Haziran 1763 tarihinde bir keşif yapıldı. Söz konusu keşif sırasında setleri olmayan üç adet tabyaya set yapılması, hendek toprağının dışarı atılması ile karakol ve kalede onarılacak

²⁵ BOA., C.AS. 1097/48438, 1 Ramazan 1180 (13 Nisan 1763).

²⁶ BOA., AE.SMST.III, 148/11621, 16 Ramazan 1179 (26 Şubat 1766).

²⁷ BOA., C.AS. 1050/46141, 16 Muharrem 1180 (24 Haziran 1766).

²⁸ Şaranpav: savunma için kazılan etrafı çitle çevrilmiş siper, kazıklarla çevrilmiş çukurdur. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011), 636.

²⁹ BOA., TS.MA.d., 6349, 16 Cemaziyelahir 1176 (2 Ocak 1763).

³⁰ BOA., AE.SMST.III, 148/11621, 16 Ramazan 1179 (26 Şubat 1766).

³¹ Eyüp Kul, Muslihüddin Bin Abdulgani (Müezzinz Hoca) Vakfı, *Vakıflar Dergisi*, (55), (Haziran 2021): 94.

kısımlar belirlenmişti.³² Söz konusu keşif sırasında kalede yapılacak olan tamiratta lazım olacak malzemeler belirlenmiş olup bunların çoğunluğunu ağaç malzemeler oluşturmaktaydı. Köprü üzerindeki karakollar için gerekli olan direk, merdiven için büyük ağaç, basamak için tahta, döşeme tahtası, Su Kapısı üzerindeki karakol için gerekli büyük ağaç direk, diğer karakollar için tahta ve korkuluk, Dizdar Ağa Konağı yakınındaki karakol için döşeme tahtası, yanlar için direk ve tahta, çarşı tarafındaki köprü üzerindeki karakollar için büyük direk ile köprü üzerine yapılacak döşeme için gerekli olan ağaç bunlardan bazılarıydı. Ayrıca onarım sırasında 26.000 kıyye³³ (33.356,5 kg.) kireç, 1.200 kıyye (1.539,5 kg.) demir ve 3.000 araba taş gerekli olup malzemeler çevre kazalardan sağlanmıştır.³⁴

Yenipazar Kalesi'ndeki söz konusu onarımlar kısa süre içerisinde başlamasına rağmen onarım sırasında maddi sıkıntılar yaşanmıştır. Yenipazar kazası ahali, kalede yapılan onarımlar için kendilerine taksim edilen payları ödemişler, kalede yeni cephane yapılacak olmasından dolayı yeni ödemeler konusunda zorlanmışlardır. Bunun üzerine kalenin onarımı konusunda bedenen ve nakden yardım ettiklerini, tekrar destek verecek güçleri kalmadığıyla ilgili arzuhâllerini Yenipazar kadısı vasıtasıyla Bosna Valiliğine iletiler.³⁵ Ayrıca Bosna genelinde ve Yenipazar'daki kale tamiri için birçok ödeme yaptıkları için tekrar cizye verme durumları olmadığını da yine Yenipazar kadısı vasıtasıyla Bosna Valiliğine bildirmişlerdir.³⁶

1.4. Baniska Kalesi

Bosna'da Yenipazar kaptanlığına tabi Baniska Kalesi'nde de 1761 yılında bir onarım gerçekleştirildi. Kalede oluşan hasarların tespiti, gerekli malzemeler ve onarımın maliyetlerini belirlemek amacıyla 13 Nisan 1761 tarihinde bir keşif yapıldı. Söz konusu keşif ile kalenin üç adet karakol binasının çatılarında hasarlar olduğu, kale bünyesinde bulunan caminin pek çok yerinin harap hâle geldiği ve minaresinin de yıkıldığı belirlendi. Yapılan keşif ile kalenin üç adet karakol çatısının onarımları için tahta, demir, kireç gibi malzemeler gerekli olup bunlar için de 6.840 akçe maliyet belirlendi. Ayrıca kalede yeni bir cephane binası için gerekli olan tuğla, taş ve diğer malzemeler için ise 1.800 akçe bir maliyet çıkarıldı. Kale bünyesindeki caminin onarımı için ağaç ve tahta, kireç, kereste, tuğla ve demir gibi malzemeler gerekli olup ayrıca yıkılan minarenin onarımı için iskele kurulacaktı. Caminin onarımı için toplam 145.850 akçe bir maliyet çıkarıldı. Baniska Kalesi'nde söz konusu bu onarımlar ve yeni cephane binası inşası için toplam 154.490 akçe bir maliyet belirlendi.³⁷

1.5. Bihke Kalesi

Banaluka'nın batısında yer alan Bihke Kalesi, 1591'de Bosna Beylerbeyi Derviş Hasan Paşa tarafından alındı. Avusturya sınırında düz bir zemin üzerinde bulunan kalenin üç tarafı hendek ve etrafı Una Nehri ile çevrili olmasından dolayı stratejik bakımdan önemli bir yerdi. Vrba ve Una Nehirlerinin suları, kalenin hendeklerini dolduruyordu. Karlofça Antlaşması sonrasında, Sava'nın öte yakasındaki kaleler Habsburglar tarafından ele geçirildikten sonra Banaluka ile birlikte Bihke Kalesi Osmanlı serhaddinin en batı noktasını oluşturmaktaydı. Bu öneminden dolayı kale için arşiv belgelerinde "*Bosna serhaddinin sedd-i sedidi*" olarak tarif edilmektedir.³⁸

³² BOA., *TS.MA.e*, 1075/47, 10 Zilkade 1176 (23 Mayıs 1763).

³³ Kıyye Osmanlıda kullanılan ölçü birimi olup okka olarak da isimlendirilmiştir. Bir kıyye 1282,945 gr. dir. Cengiz Kallek, "okka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 338.

³⁴ BOA., *TS.MA.d.*, 6527, 1 Zilhicce 1176 (17 Haziran 1763).

³⁵ BOA., *TS.MA.e*, 1075/49, 10 Zilhicce 1176 (22 Haziran 1763).

³⁶ BOA., *TS.MA.d*, 5334, 10 Cemaziyelahir 1175 (6 Ocak 1762). Osmanlı arşiv kayıtlarında bu tasnifte farklı tarihlere ait aynı numaralı iki kayıt yer almaktadır.

³⁷ BOA., *TS.MA.d*, 5334, 8 Ramazan 1174 (13 Nisan 1761).

³⁸ Gezer, *Kale ve Nefer: Habsburg Sınırında Osmanlı Askerî Gücü*, 52; Kul, *Bosna Sancağı'nda Yapılan Kale Tamirleri*, 1084.

Zamanla kalede bazı yerlerin harap olması nedeniyle 1762 yılında onarım için keşif yapıldı. 8 Kasım 1762 tarihindeki keşfe göre, onarımlar daha çok kalenin duvarlarında ve bazı kemerlerde yapılacaktır. Onarım yapılacak olan duvarlardan bazıları, İç hisardan Fazıl Paşa Kulesi'ne, Tabya-ı Kebîrden Tabya-i Sâlis'e, Fazıl Paşa Kulesi'nden Tabya-i Kebîr'e ve Fazıl Paşa Kulesi'nden Cephane Kulesi'ne kadarki duvarlardı. Onarım için kireç, kum, taş ve kemer için çam tahtası ile kazma kürek gibi malzemeler gerekiyordu. Onarımın toplam maliyeti, 21.985 kuruş olarak belirlendi. Bu meblağ kaza ahalisi, neferat ve hazineden karşılanacaktı.³⁹

Sadrazam Mehmed Ragıb Paşa, Bosna Valisi Muhsinzade Mehmed Paşa'ya kalenin onarımının belirlenen maliyetten başka bir ücret talep edilmeden kale ağası ve zabitlerin yardımıyla bir an önce bitirilmesi emrini verdi. Bu çerçevede Kale Kaptanı Derviş Ahmed Ağa bina emini tayin olunarak onarımlar başladı. Kalenin onarımı için gerekli olan amele Akhisar kazası ve köylerinden her birine 13'er kuruş ödenerek tedarik edildi.⁴⁰ Onarım devam ettiği sırada dönemin padişahı III. Mustafa tarafından kalenin stratejik öneminden dolayı bir muhasara esnasında kaledeki kadın ve çocukları korumak için yer altı sığınakları yapılması emri üzerine yer altı sığınakları da inşa edildi.⁴¹

Kaledeki onarımın bitirilmesinden sonra yapılan kontrol keşfi sırasında 1762 yılında yapılan keşfin eksik yapıldığı kale kaptanı ve Kamengrad Naibi Mustafa Efendi tarafından bildirilmesi üzerine kalede 1766 yılında yeni bir keşif daha yapıldı. Bu keşfe göre, Tabya-i Kebîr, Tabya-i Sâlis, Ak Tabya ve Nebuleşe Kulesi ile Cebhane Kulesi'nden Fazıl Paşa Kulesi'ne kadar olan bölgelerdeki duvarlar onarılacaktı. Yapılacak bu ek onarımın maliyeti, 1.570,5 kuruş olarak belirlendi.⁴²

1.6. Gradiška Kalesi

Sava Nehri'nin sağ kıyısında yer alan ve konumu itibarıyla bir geçit noktasında bulunan Gradiška, eski Roma yerleşimi olan Servitium'un üzerinde kurulmuştu. Osmanlılar tarafından 1537'de fethedilmiş ve civarına yapılacak akınların harekât üssü olmuştu.⁴³ 1660'larda bölgeyi gezen Evliya Çelebi, bunun küçük bir kale olduğunu kaydeder.⁴⁴ Kale, 1688 yılında Baden'li Luis tarafından yakılıp yıkılmış, Karlofça Antlaşması ile de Avusturya'ya bırakılmıştı. Osmanlı Devleti, bu kaybı telafi etmek için Sava kıyısında Atik Gradiška'yı yeniden tahkim etmişti. Bunun için ilk etap da hendek temizlenerek varoşun etrafı şaranpoyla çevrilmiş, sonradan da burası müstakil kale hâline getirilmişti.⁴⁵

Banaluka kazası sınırlarında yer alan bu kalenin müstakil bir hâle getirilmesinden sonra eksiklerinin giderilmesi amacıyla 1766 yılında bir keşif yapılarak bina emini olarak Hacı Hüseyin Ağa, mimar olarak da Hassa Mimarlarından Seyyid İbrahim Halife görevlendirildi.⁴⁶ Kalede yapılan keşiften sonra 15.000 kuruş tahsisat yapılmış, aradan bir yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen onarımların başlamaması üzerine yerel sorumlulara uyarılar gönderilmişti.⁴⁷ Kale yönetimi ise onarım öncesi yapılan keşifte fiyatların noksan alındığını ve kalenin duvar inşasında çalışacak amele ile taş kırıcıların işi bırakması sebebiyle işlerin yarım kaldığını

³⁹ BOA., *TS.MA.e.*, 341/22, 3 Ramazan 1175 (28 Mart 1762); BOA., *C.AS.*,1077/474471, 20 Rebiyülahir (8 Kasım 1762).

⁴⁰ BOA., *TS.MA.e.*, 341/21, 29 Zilhicce 1175 (21 Temmuz 1762); BOA., *TS.MA.e.*, 1143/17, 17 Cemaziyelahir1176 (3 Ocak 1763); BOA., *TS.MA.e.*, 342/14, 28 Recep 1176 (12 Şubat 1763).

⁴¹ BOA., *TS.MA.e.*, 342/3-4, 9 Ramazan 1175 (3 Nisan 1762); BOA., *TS.MA.e.*, 342/1, 29 Zilhicce 1175 (21 Temmuz 1762).

⁴² BOA., *AE.SMST.III*, 72/5346, 9 Şaban 1179 (21 Ocak 1766).

⁴³ Yarcı, *Metin Bir Bilge, Müstahkem Bir Ülke: Aliya'nın Bosnası'nda Osmanlı Kaleleri*, 285.

⁴⁴ Evliya Çelebi, kalenin Sava Nehri kenarında bir düz geniş vadide dörgen şeklinde olan bu kaleyi ilk yapanların Dodoşka hanları olduğunu, Latin dilinde grad kale, dışka, küçültme kelimesi olup Gradiška'nın küçücük kale demek olduğu bilgisini verir. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 697.

⁴⁵ Gezer, *Kale ve Nefer: Habsburg Sınırında Osmanlı Askeri Gücü*, 73-74.

⁴⁶ BOA., *C.AS.* 1134/49, 26 Zilkade 1179 (6 Mayıs 1766).

⁴⁷ BOA., *C.AS.* 510/21272, 27 Recep 1180 (29Aralık 1766).

bildirdi.⁴⁸ Bunun üzerine Bosna Valisi Vezir Mehmed Paşa, kalenin inşasında kullanılacak taş tedarikinin sağlanarak onarımın bir an önce tamamlanmasını istedi.⁴⁹

1768 yılında kalenin iki adedi 50'şer, iki adedi 40'ar ve bir adedi 30'ar zira olmak üzere nehir tarafındaki ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci tabyalardaki onarımlar tamamlanarak tabyalara toplar da konuldu.⁵⁰ Dönemin yazışmalarından kaledeki diğer onarımların ise devam ettiği anlaşılıyor.⁵¹ 1769 yılında Bina Emini Hüseyin Ağa, kaledeki onarımın büyük kısmının bittiğini, onarım için tahsis edilen mablağın büyük kısmının harcandığını tamiratın tamamen bitirilmesi için geriye kalan kısmı kazalara taksim edildiğini bildirdi.⁵²

Onarımın bitirilmesinden sonra Bina Emini Seyyid Hüseyin Ağa, Mimar-ı Hassa Halifesi Seyyid İbrahim ve kale görevlilerinin katılımıyla 12 Haziran 1769 tarihinde kontrol keşfi yapıldı. Keşif sırasında yapılanlar iki defterde yer verilmiş olup bunlar, 61.244 kuruş ve 77.480 kuruş 65 akçe olmak üzere 138.724 kuruş 65 akçe bir maliyet belirlendi. Onarım sırasında Tabya-i Evvel, Tabya-i Sâni, Tabya-i Sâlis, Tabya-i Sagir bölgelerine, kalenin doğusunda Sava Nehri kenarına, kalenin iç ve dış tarafına ve siyah barut konulan cebehane binası ile kapı etrafına yeni kâgir duvarlar inşa edildi. Bunların yanında söz konusu Tabya-i Evvel, Tabya-i Sâni ve Tabya-i Sâlis bölgelerine yeni kâgir ızgaralar yapıldı. Ayrıca karaağaç tahtasından kanatlı üç yeni kale kapısı, top ve sair mühimmatın konacağı ambar üzerine yeni döşeme ve üç adet tabyaya kâgir merdiven ile kalenin dış tarafına hendek ise diğer yapılardan bazıları idi.⁵³

1.7. Novi Kalesi

Kostaniçe kazasında olan Novi Kalesi, Una ve Sava nehirlerinin birleştiği yerde, Avusturya sınırına yakın stratejik önemi yüksek bir mevkiye bulunuyordu. Bosna eyaletinin kilidi konumundaki Novi Kalesi, 1.900 yerli ve gönüllü asker sayısı ile Bosna eyaleti içerisinde yer alan kaleler arasında önemli büyüklükte bir garnizona sahip idi.⁵⁴ Kale, II. Viyana kuşatması ardından Avusturya'ya karşı yapılan mücadelelerde büyük hizmetlerde bulunmuş, savaş sırasında tamamen harap olduğu için tahliye edilmişti.⁵⁵ Savaş sonrası iki ülke arasında hududun belirlenmesi amacıyla yapılan görüşmelerde Atik Novi'nin Osmanlı Devletinde kalmasına, Cedit Novi Kalesi'nin ise bütün istihkâmlarıyla yıkılmasına ve Avusturya askerinin bölgeyi boşaltmasına karar verildi.⁵⁶

1762 yılında Novi Kalesi'nin bazı tamire muhtaç kısımları bulunmakta olup onarım için 3 Nisan 1762 tarihinde bir keşif yapıldı.⁵⁷ Yapılan keşfe göre, kale kapısı yakınına, Tabya-i Sâni, Tabya-i Sâlis, Tabya-i Kebîr, Tabya-i Hams ve nehir tarafındaki birçok yere yeni duvar yapılacaktı. Ayrıca Kostaniçe Kapısı kulesine yeni bir kemer ile bazı kemerlerin onarımları yapılarak nehir önüne varıncaya kadarki hendeklerin harap olan taşra duvarları yenilenecekti. Onarımlar sırasında gerekli olan taş, kireç ve kum gibi malzemeler Kostaniçe kazasından temin edildi.⁵⁸ Kalede onarım sırasında 41.672 ziralık (30.545,5 m) iş yapılacak olup bunların

⁴⁸ BOA., C.A.S. 1079/47570, 27 Recep 1180 (29 Aralık 1766).

⁴⁹ BOA., C.A.S. 1117/49479, 18 Şevval 1180 (19 Mart 1767).

⁵⁰ BOA., C.A.S. 209/8967, 13 Şevval 1181 (3 Mart 1768).

⁵¹ Bu yazışmalardan biri, Bosna Valisi Mehmed Paşa'nın kalenin tamirinde kullanılacak kirecin sönmemiş halis kireçten tedarik edilmesi için kalenin Bina Emini Hüseyin Paşa'ya gönderdiği emirdir. BOA., C.A.S. 1080/47609, 13 Şevval 1181 (3 Mart 1768).

⁵² BOA., C.A.S. 741/31118, 13 Zilkade 1182 (21 Mart 1769).

⁵³ BOA., D.BKL.d., 32599-2,3, 7 Safer 1183 (12 Haziran 1769).

⁵⁴ Okan Güven, "İki Savaşa Arasında Bosna Kaleleri", (Yüksek Lisan Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017), 60.

⁵⁵ Kul, *Bosna Sancağı'nda Yapılan Kale Tamirleri*, 1050.

⁵⁶ Gezer, *Kale ve Nefer: Habsburg Sınırında Osmanlı Askerî Gücü*, 47.

⁵⁷ BOA., TS.MA.e., 342/10, 18 Ramazan 1175 (12 Nisan 1762).

⁵⁸ Bu konuda Kostaniçe Kadısı Ömer Efendi, onarım için gerekli olan 6.378 yük taş, kemerler için 673 kıta taş 15.580 yük kireç ve diğer malzemelerin hazır edildiğini Bosna Valiliği'ne bildirmişti. BOA., TS.MA.e., 1075/53, 17 Rebiyülevvel 1176 (6 Ekim 1762).

nakliyesi ile amele ücreti dâhil toplam 31.189,5 kuruş bir maliyet belirlendi. Belirlenen maliyetten 14.679,5 kuruşu ahali ve neferattan geri kalanı da hazineden ödendi.⁵⁹

Onarım sırasında taş ve kireç naklinde istihdam olunan amele konusunda sıkıntısı yaşandı. Bina Emini İbrahim Efendi'nin amele talebinde bulunması üzerine bölgedeki ağalar, kaledeki onarımlar bitene kadar her gün iki ağa ve 13'er nefer görevlendirip bunların zahirelerinin de temin edileceğine dair taahhütte bulundular. Onarımda kullanılan taşlar Kostaniçe kazası bölgesinden iki öküzlü 12 araba ile taşınmakta olup bunun için günlük dörder akçe ödenmekteydi. Arabaların yeterli olmadığı Bina Emini İbrahim Efendi tarafından bildirilmesi üzerine arabaların sayısı arttırıldı.⁶⁰ Kale onarımı için hazineden yapılacak ödeme 1765 senesinde tamamlanmış olup onarımlar muhtemelen bu tarihten önce bitirilmiştir.⁶¹

Bu dönemde sadece kalede onarımlar değil aynı zamanda mühimmat ihtiyaçları da giderilerek tahkimatının arttırılması amaçlandı. Bu maksat ile 1763 yılında Bosna kalelerine konulacak cephaneden Novi Kalesi için ayrılan kısmı Halil Kethüda görevlendirilerek Travnik'ten nakledildiği gibi yine bu maksatla 1775 yılında Novi Kalesi komutanı tarafından, kalede yedişer, üçer, birer buçuk vukiyyelik 10'ar adet şahi toplarına ve yedişer, üçer, birer buçuk vukiyyelik 25 adet normal topa ihtiyaç olduğu bildirildi.⁶²

1.8. Ostroviçe Kapudanlığı'ndaki Kaleler

1760-1765 yıllarında Ostroviçe Kapudanlığı'nda Ostroviçe, Estine, Krupa, Çetina, Beyli, Gladoşe-i Kebîr ve Lorolor Kalelerinde onarımlar yapılmıştır.

1.8.1. Ostroviçe Kalesi

Kamengrad kazasına tabi Ostroviçe Kalesi, 1760 yılında Avusturya'nın saldırılarıyla duvarları ve diğer yerleri hasar görmüş olup bir onarım geçirdi. Bu onarımdan sonra 1765 yılında da eksik kalan yerleri belirlemek amacıyla Bosna Valisi Nişli Mehmed Paşa'nın emri ile Mimar-ı Hassa Halifelerinden Seyyid İbrahim, kalenin kaptanı ve zabitanı katıldığı bir keşif daha yapıldı.⁶³

Keşfe göre, kalenin bazı kulelerinde onarımın yapılması öngörülmekteydi. İç kaledeki Beşlü Kulesi bitişiğinden Yeni Tabya'ya kadar ve Martilos Kulesi bölgesine yeni kâgir duvar yapılacak olup yine bu bölgeye yığma taş ve tonoz ile bir tabya yapılarak yeni bir rıhtım inşa edilecekti. Beşlü Kulesi'nin harap olan bazı yerleri taş ile onarılacak olup duvarların üzerine tahtadan yeni puşide yapılacaktı. Onarım öngörülen bir diğer tabya Atik Tabya olup tabyanın yakınına kâgir duvar ve üzerine yığma taş ile yeni bir istihkâm inşa edilecekti. Tabyaya demir kanatlı kapı ve pencere ile kâgir yeni bir merdiven yapılması öngörülmüştü. Ayrıca Atik Tabya'dan iç hisara kadar olan duvar onarılacak, iç kale kapısı bölgesine ise yeni bir kâgir duvar, demir kanatlı kapı ve pencere ile taş merdiven inşa edilecekti.

Onarım öngörülen Kaptan Kulesi bölgesinde ise kuleden Barut Kulesi'ne kadar yeni duvar, kulenin üzerine yığma taşla tonoz, demir kanatlı kapı, pencere ile Kaptan Konağı bitişiğine sıbyanları okutan hafızlar için bina yapılması öngörülmüştü. Savala Kulesi'nde ise yeni kâgir duvar inşa edilecek olup kulenin iç tarafına da yığma taştonoz ile kapı yapılacaktı. Onarım yapılacak Zenran Kulesi'nde ise İç Kale Kulesi'ne kadar yeni kâgir duvar, kulenin iç kısmına yığma taş ile yeni tonoz, yeni döşeme, kule üzerine ise tahtadan yeni puşide ile demir kanatlı kapı ve pencere ile taş merdivenin yapılması planlanmıştır. Kalede onarım yapılacak diğer bir tabya da Atik Tabya'dır. Tabyanın köşesinden camiye kadar, tabya üzerine ve tabyanın

⁵⁹ BOA., *TS.MA.e.*, 342/13, 29 Zilhicce 1175 (21 Temmuz 1762); BOA., *TS.MA.e.*, 342/3-4, 9 Ramazan 1175 (3 Nisan 1762).

⁶⁰ BOA., *TS.MA.e.*, 317/48, 29 Safer 1177 (8 Eylül 1763); BOA., *TS.MA.e.*, 317/46, 29 Safer 1177 (8 Eylül 1763).

⁶¹ BOA., *C.A.S.*, 632/26640, 22 Cemaziyelahir 1179 (6 Aralık 1765).

⁶² BOA., *TS.MA.e.*, 317/52, 23 Rebiyülevvel 1177 (23 Eylül 1763); BOA., *C..AS.*, 775/32779, 14 Cemaziyelahir 1189 (12 Ağustos 1775).

⁶³ BOA., *C.A.S.*, 649/27287-6, 15 Cemaziyelahir 1179 (29 Kasım 1765).

etrafındaki farklı bölgelere yeni duvarlar inşa edilecek olup ayrıca tabyaya demir kanatlı kapı ve pencere ile taş merdiven yapılacaktır. Ayrıca onarım sırasında kalenin Cebehane Kulesi bitişiğine yeni bir ambar yapılarak etrafı kâgir duvar ile çevrilecektir. Cami yakınında bulunan Hucurad Kapısı'na da karaağaç tahtasından demir kaplı bir kapı ve pencere yapılacaktır.

Tamiratın bitirilmemesinden sonra Bosna Valisi Mehmed Paşa'nın emri ile 9 Ekim 1767 tarihinde Mimar-ı Hassa halifelerinden Seyyid İbrahim Halife'nin katılımıyla kontrol keşfi yapıldı. Yapılan keşfe göre, tamirat öncesi keşifte belirlenen Beşlü, Martilos, Kaptan, Barut, Savala, Zenran, Cebehane ve İç Kale kuleleri ile Atık Tabya bölgesindeki birçok kâgir duvarlar onarılmış ve yeni duvarlar yapılmıştı.⁶⁴ Kalede yapılan söz konusu onarım sırasında gerekli olan tuğla, kireç, kiremit, kum ve diğer malzemeler ile bunların nakliyesi ve amele ücreti dâhil olmak üzere onarımın maliyeti 16.538 kuruş oldu. Belirlenen meblağın, 5.513 kuruşu kaza ahalilerinden, 2.756 kuruşu kale neferatından ve 8.269 kuruşu da hazineden ödendi.⁶⁵

1.8.2. Estine Kalesi

1766 yılında Kamengrad kazasındaki Ostroviçe Kapudanlığına tabi Estine Kalesi'nin bazı mahalleri zamanla harap hâle geldi. Bosna valisi Sadrazam Mehmed Paşa'nın emri ile onarım yapılacak yerleri ve maliyetini belirlemek amacıyla 25 Mayıs 1766 tarihinde Bina Emni Mehmed Efendi, Hassa mimarlarından Seyyid İbrahim ve kale kaptanının katılımıyla bir keşif yapıldı.⁶⁶

Yapılan keşfe göre, kalenin farklı bölgelerdeki kâgir ve yığma taş duvarlarından bazıları onarılarak, bazı bölgelere ise yeni duvarların yapılması öngörüldü. Bunlardan bazıları, Tabya-i Atık üzerine yeni bina olunacak kulenin kâgir duvarları, yeni yapılacak tabyanın duvarları, iki tabya arasına bina olunacak kâgir duvarlar ve kalenin iç tarafına yığma taş ile yapılacak kemerdir. Ayrıca onarım sırasında yeni inşa edilecek olan tabya duvarı üzerine yeni bir karakol binası inşa edilecektir. Bu karakol binasına karaağaç tahtasından demir çerçevesi yeni bir kapı ile binanın çatısına tahtadan puşide çatı yapılacaktır. Karakol binası bölgesinde yapılacak yeni tabyanın etrafı duvar ile çevrilecek olup tahtadan yeni puşide çatı ve pancur kanatlı yeni kapı ile küfeki çarcubeli demir kaplı yeni pencerelerin yapılması planlandı. Onarım öngörülen yerlerden birisi de mühimmat konulan kule idi. Kuleye gelinceye kadarki bölgeye ve kulenin etrafına yeni kâgir duvar yapılacaktır. Kulenin uç kısmına tahtadan yeni puşide, küfeki çerçevesi demir kanatlı yeni kapı ve pencere ile tabyanın bitişiğine yığma taşta kademeli kâgir merdiven inşa edilecekti. Onarım sırasında kaleye bir ambar yapılarak etrafı duvar ile çevrilerek tahtadan yeni puşide ile küfeki çerçevesi demir parmaklı pencereler de yapılacaktır. Ayrıca kalenin güvenliğini arttırmak için istihkâmlarına yeni hendek, duvar ve lağımlar inşa edilecekti.

1766 yılında yapılan keşfe göre, kalede yapılacak onarım için gerekli olan taş, kireç kum, mısır (çivi) ve diğer malzemeler ile bunların nakliyesi ve amele ücretleri dâhil olmak üzere toplam onarım maliyeti 13.056 kuruş olarak belirlendi. Meblağın 4.519,5 kuruşu Bosna eyaletinin farklı kaza ahalileri tarafından 2.259 kuruşu kale neferatından geriye kalan 6.277,5 kuruşu hazineden ödenecekti.⁶⁷ Bosna Valisi Mehmed Paşa, onarım için kaza ahalisinden toplanması gereken meblağın bir an önce toplanmasını, onarım için gerekli olan taş, kum, kireç, mısır ve kereste ile değişik alet ve edevatın tedarik edilerek onarımın bir an önce bitirilmesi emri verildi.⁶⁸ Kaledeki söz konusu onarım 1767 yılında tamamlanarak 29 Temmuz 1767 tarihinde Bina Emni Mehmed Efendi, Ruznamçe şakirdlerinden Mehmed Halife'nin katılımıyla kontrol keşfi yapıldı.⁶⁹

⁶⁴ BOA., C.A.S., 649/27287, 15 Cemaziyelevvel 1181 (9 Ekim 1767).

⁶⁵ BOA., C.A.S., 649/27287-9, 15 Ramazan 1181 (4 Şubat 1768).

⁶⁶ BOA., C.A.S., 649/27287-7, 15 Zilhicce 1179 (25 Mayıs 1766).

⁶⁷ BOA., C.A.S., 649/27287-7, 15 Zilhicce 1179 (25 Mayıs 1766).

⁶⁸ BOA., C.A.S., 649/27287-9, 15 Ramazan 1181 (4 Şubat 1768).

⁶⁹ BOA., C.A.S., 55/2560, 2 Rebiyülevvel 1181 (29 Temmuz 1767).

1.8.3. Krupa Kalesi

Kanunî Sultan Süleyman döneminde Osmanlı toprağı olan Kamengrad kazası dâhilindeki Krupa Kalesi'nin yönetimi 1565 yılında kaptanlara bırakılmıştı.⁷⁰ 1763 yılında Bosna kalelerinin tahkimatlarını güçlendirme girişimleri çerçevesinde Krupa Kalesi için tahsis olunan mühimmatın kaleye nakledildiği kale kaptanı Mustafa tarafından bildirildi.⁷¹ 1764 yılında da kalede bir onarım ön görülmekte olup bu çerçevede onarım yapılacak yerleri ve gerekli malzemeyi belirlemek için 8 Mart 1764 tarihinde bir keşif yapıldı.⁷² Buna göre, İç hisarın sağ ve sol tarafındaki yıkılan taş duvarları ile Eski Tabya'nın tamamen harap olan duvarları yenilenecekti. Onarımların yapılacağı bir diğer yer, Kule-i Kebîr idi. Kulenin alt tarafında harap olan duvarı yenilenecek yeni bir kemer inşa edilecekti. Yine bu kuleden nehir önüne kadar olan duvar ile Kible Kulesi'ne kadarki duvarlarda da onarımların yapılması planlanmaktaydı. Kalenin iç hisardaki onarımlarda ise Cephane Kulesi'ne yeni bir kemer ile Kule-i Cedid'in doğu tarafına tabya duvarı yapılacaktı. Kalenin dışında da onarımlar öngörülmekte olup Büyük Köprü'den nehir önüne kadarki sıçan yolu duvarı ile Tabya-i Âtik köşesinden nehir önüne kadar yeni duvarlar inşa edilecekti. Ayrıca kalenin büyük ana kapısının önündeki duvar ile kapının kemer duvarları da onarılacaktı.

Krupa Kalesi'ndeki yapılan keşif ile onarım sırasında kullanılacak taş, kum, kireç ve kereste miktarlarının yanında çevre kazalardan karşılanacak malzemelerin nakliye ücretleri de tespit edildi. Bunlardan taşın nakliyesi için 1.250 kuruş, kirecin nakliyesi için 1.465,5 kuruş, kumun nakliyesi içinde de 293 kuruş olmak üzere kalenin toplam onarım maliyeti, 13.164,5 kuruş olarak belirlendi. Belirlenen maliyetin 7.191,5 kuruşu kale neferatından, 2.209,5 kuruşu kaza ahalisinden ve 3.763,5 kuruşu da hazineden ödenecekti.⁷³

1.8.4. Çetina Kalesi

Ostroviçe kaptanlığına tabi kale, 1150 (1737-38) yılındaki muhasara sırasında zarar gördüğünden onarım yapılması amacıyla 28 Mart 1762 tarihinde bir keşif yapıldı.⁷⁴ Yapılan keşfe göre, kalenin harap olan iç hisar duvarları, Zindan Kulesi'nin, Cebhane Kulesi'nin yıkılan duvarları ile Ali Paşa Tabyası'nın duvarları ve bu tabyadan Mahmud Han Camii'ne varınca kadarki yerler onarılacaktı. Yeğen Paşa Tabyası'ndan camiye kadar, buradan da Atik Tabyası'na kadar ve Mehmed Paşa Tabyası'ndan Yanko hanesine kadarki duvarlar da yenilenecekti.

Onarım sırasında taş, kum, kireç, çivi, demir kürek, demir kazma, değişik türlerden tahta gibi malzemeler dâhil kalenin toplam onarım maliyeti, 10.957,5 kuruş olarak belirlendi. Belirlenen maliyetin 5.184,5 kuruşu hazineden diğerleri ise kaza ahali ve neferattan toplanacaktı. Onarım sırasında kireçhanelerin uzaklığından dolayı kireç taşımak üzere tahsis edilen kamor bargirleri yetersiz kalması üzerine Estazin ve Çetina kaleleri yakınında kamor bargiri bulunan kişiler kaleye kireç nakletmekle görevlendirildi.⁷⁵ Onarım sırasında gerekli olan mısır, kereste gibi malzeme ücretleri ile taş kırıcılar, kireç ve taş nakli için 2.306,5 kuruşluk bir ödeme yapıldı. Kalenin onarımı için hazineden ödenecek olan 5.184,5 kuruşluk meblağ 1763 ve 1764 yıllarında üç seferlik ödemeyle tamamlandı.⁷⁶ Kalede söz konusu onarımdan sonra 1767 yılında da yeni bir onarım öngörüldüğünden bir keşif daha yapıldı ve bunun için de 6.277,5 kuruş ek bir maliyet belirlendi.⁷⁷

⁷⁰ Handzic, *XVII. Yüzyılda Bosna Eyaleti'nde Sınır Karakollarının Teşkilâtı Hakkında*, 268.

⁷¹ BOA., *TS.MA.e.*, 317/74, 10 Zilhicce 1176 (22 Haziran 1763).

⁷² BOA., *DBŞM.d.* 3697, 5 Ramazan 1177 (8 Mart 1764).

⁷³ BOA., *DBŞM.d.* 3697, 5 Ramazan 1177 (8 Mart 1764).

⁷⁴ BOA., *TS.MA.e.*, 342/2, 3 Ramazan 1175 (28 Mart 1762).

⁷⁵ BOA., *TS.MA.e.*, 317/80, 29 Zilhicce 1177 (29 Haziran 1764).

⁷⁶ BOA., *TS.MA.e.*, 342/19, 24 Şevval 1176 (8 Mayıs 1763); BOA., *C.A.S.* 1144/50868, 5 Zilkade (6 Mayıs 1764).

⁷⁷ BOA., *C.A.S.*, 55/2560, 2 Rebiyülevvel 1181 (29 Temmuz 1767).

1.8.5. Ostroviçe Kapudanlığındaki Diğer Kaleler

1767 yılında Bosna Valisi Mehmed Paşa'ya gönderilen hüküm çerçevesinde Ostroviçe kaptanlığına tabi bazı kalelerde de onarım öngörülmekteydi. Gönderilen emirde, kalelerde onarım için keşif yapılarak onarım sırasında kullanılacak malzemelerin tedarik edilmesi ile neccar ve amelelerin hazır edilmesi istenmekteydi. Bunun üzerine Bosna Valisi Mehmed Paşa'nın görevlendirdiği Mehmed Efendi, Ruznamçe şakirdlerinde Mehmed Halife'nin katılımıyla 29 Temmuz 1767 tarihinde kalelerde keşif yapıldı. Buna göre, Beyli Kalesi'nin 8.616,5 kuruş, Gladoşe-i Kebîr Kalesi'nin, 7.577,5 kuruş, Lorolor Kalesi'nin masrafı ise 3.009,5 kuruş olarak belirlendi.⁷⁸

2. İzvornik Sancağında Onarılan Kaleler

İzvornik'in (1478-83) ele geçirilmesiyle buralarda başlangıçta Rumeli eyaletine bağlı sancaklar kuruldu. İzvornik sancağı, 1522 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından yayımlanan kanunname "Kaza-yı Vilayet-i Rumili" içerisinde bir sancak olarak teşkilatlandırılmıştı.⁷⁹ İzvornik sancağında İzvornik, Srebrenica, Kuşlat, Perin, Telçak, Sokol ve Tuzla kaleleri üzere yedi tane kale bulunmaktaydı.⁸⁰ Çalışmamızı oluşturan söz konusu dönemde İzvornik, Tuzla, Srebrenica ve Gradaçaç kaptanlığındaki kalelerde onarımlar yapıldı.

2.1. İzvornik Kalesi

1761 yılında İzvornik Kalesi'nin tabyaları başta olmak üzere iç ve dış tarafında bazı yerler harap hâle geldi. Sultan III. Mustafa, Bosna Valisi Muhsinzade Mehmed Paşa'ya bütün Bosna kalelerinde olduğu gibi İzvornik Kalesi'nde de merkezden fazla para istenmeden ahali ve neferatın yardımıyla onarılması emri verdi.⁸¹ Söz konusu emir üzerine kalenin içi, dışı ve tabyalarda yapılacak onarımlar için mimar, kaptan ve ağaların katılımıyla keşif yapılarak gerekli malzemenin tespit edilmesini, gerekli olan kirecin neferat tarafından, demir ve kerestenin ise civar kazalardan sağlanarak tamiratın bitirilmesi istedi.⁸² Bunun üzerine 17 Haziran 1762 tarihinde bir keşif yapıldı. Yapılan keşfe göre, kalede yıkılan bazı duvarların onarılması öngörülmekteydi. Bunlardan bazıları, nehir tarafındaki Kale-i Kebîr'den Kaptan Kulesi'ne, güney tarafındaki kale kapısından Kebîr Tabya'ya kadar ve kale kapısının iç ve dış tarafındaki duvarlardı. Bunun dışında tabyalarda da onarımlar öngörülmekte idi. Bunlardan bazıları, Orta Tabya'nın yıkılan duvarı, Kule-i Kebîr başında olan tabya duvarı, kuzey taraftaki Ağa Tabya'sının bahçe duvarı, erzak ambarı yanında Küçük Tabya duvarı ve Tabya-i Âli'nin duvarları olup bu tabyadan nehrin karşı tarafına ise bir taş set inşa edilecekti. Ayrıca Mustafa Ağa Kulesi, Palanka Kulesi, Kartal Kulesi ve Bâlâ Kulesi'nde de onarımlar yapılacak olup kuzey taraftaki kale kapısı üzerine ise yeni daire inşa edilecekti. Kalede 22.144,5 zira (16.231,9 m) iş yapılacak olup onarım sırasında taş, kum, kereste gibi malzemelerin bir kısmı çevredeki kazalardan karşılanacaktı. Malzeme ücretleri dâhil olmak üzere tamiratın toplam maliyeti, 25.894,5 kuruş olarak belirlenmişti.⁸³ Öngörülen bu masrafın 12.415 kuruşu neferat ve ahalden, 13.479,5 kuruşu da hazineden karşılanacaktı.⁸⁴

Belirlenen meblağdan 1.371 kuruşu Bosna defterdarı tarafından kale bina eminine teslim edilerek onarım başladı.⁸⁵ Aynı yıl içerisinde 3.679 kuruş ahali ve neferat tarafından, 9.479,5

⁷⁸ BOA., C.A.S., 55/2560, 2 Rebiyülevvel 1181 (29 Temmuz 1767).

⁷⁹ Gezer, *Kale ve Nefer: Habsburg Sınırında Osmanlı Askerî Gücü*, 218; Ahmet Yüksel-Zafer Karademir, "Osmanlı İdaresi'nde Tuzla Sancağı'nın Sosyal, İktisadî ve Askerî Vaziyeti Hakkında Bazı Bilgiler", *Tarih Okulu Dergisi*, XVIII, (Haziran 2014): 271.

⁸⁰ BOA., 91, 164, MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri, (Ankara: 2005), 8.

⁸¹ BOA., TS.MA.e., 258/10, 27 Cemaziyelahir 1174 (1 Haziran 1761).

⁸² BOA., TS.MA.e., 856/48, 15 Safer 1175 (15 Eylül 1761).

⁸³ BOA., TS.MA.e., 342/11, 25 Zilkade 1175 (17 Haziran 1762).

⁸⁴ BOA., AE.SMST.III, 1/44, 5 Receb 1184 (25 Ekim 1770).

⁸⁵ BOA., TS.MA.e., 341/19, 23 Şaban 1175 (19 Mart 1762).

kuruş da hazine tarafından ödeme yapıldı.⁸⁶ Hazineden ödenecek diğer meblağın 4.378 kuruşu 1765 yılında Raznik Kasabası Tahmis-i Kahve Mukataası'ndan, 1770 yılında da 362.960 akçesi Bosna eyaleti Kıbtıyan Cizyesi, Niş Gümrük Kitabeti Mukataası, Teşne Rüşum-ı Eflakan Mukataası ve Visora Hasları Mukataası gelirlerinden ödendi.⁸⁷ Onarımlar sürerken halktan toplanması belirlenen meblağın dışında bir ücret alınmaması ve onarımın bir an önce bitirilmesi için merkez tarafından sık sık uyarılmıştır. Onarımın bitirilmesinden sonra 11 Şubat 1771 tarihinde de Mimar-ı hassa Mehmed Ağa ve bina emininin katılımı ile kontrol keşfi yapıldı.⁸⁸

2.2. Tuzla Kalesi

Coğrafi olarak Sava Nehri bölgesinde İzvornik'in kuzeyinde yer alan Tuzla, 1460 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdi. Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren de tamamıyla bir Türk şehri hâline gelen şehir, İzvornik sancağının merkezi olarak teşkilatlandırıldı. Seferler için Bosna'dan talep edilen askerlerin önemli bir kısmı Tuzla'dan temin edilmesinden dolayı Tuzla Kalesi, mühim bir merkez konumundaydı.⁸⁹ Bundan dolayı kalenin her zaman muhkem bir şekilde ayakta kalması için onarımlar yapılmış olup bunlardan biri de 1762 yılında gerçekleşmiştir.

Tuzla Kalesi'nin yapıldığı sırada etrafı çevrilmediğinden hendeklere taş ve toprak dolmaktaydı. Kalenin müstahkem olması için iki yanına taş duvar yapılması gerekmekteydi. Sultan III. Mustafa'nın Bosna Valisi Muhsinzade Mehmed Paşa'ya ve Tuzla Kalesi ağaları ve zabıtlarına gönderdiği ferman sonrası kalede, 9 Nisan 1762 tarihinde bir keşif gerçekleştirildi. Yapılan keşfe göre, kalede bazı yeni duvarlar inşa edilecekti. Bu duvarlardan bazıları, kalenin yan tarafından Ak Kapısı'na buradan da Varoş Tabyası'na kadar ve Peride? Tabyası'ndan Atık Tabyası'na kadar ki duvarlardı. Ayrıca Varoş Tabyası bölgesine bir hendek de yapılacaktı. Onarım sırasında taş, kireç, kereste, tahta, kazma, kürek, demir keski gibi alet edevat çevre kazalardan tedarik edilecekti. Kalede yapılacak onarımın maliyeti, 11.399 kuruş olarak belirlenmiş olup 5.660 kuruşu hazineden, geri kalanı da kaza ahalisi ve neferattan toplanacaktı.⁹⁰

Bu onarım için hazineden ödenecek meblağın 1.631 kuruşu 1175 (1751-52) senesi maden cizyesinden, 1.000 kuruşu Semendire sancağındaki Kuçayna Bakır Madeni Mukataası taifesinden tahsil olunmuştu. Sadrazam Mehmed Ragıb Paşa, Bosna Valisi Muhsinzade Mehmed Paşa'ya gönderdiği mektupta; onarım için hazineden ödenmesi gereken miktarın ödendiğini belirterek ahali ve neferattan belirlenenin dışında bir ücret talep edilmeden tamiratların bitirilmesini istedi.⁹¹

1763 senesinde de kalenin tahkimatını arttırmak için iki onarım daha yapıldı. Yapılan onarımlar daha çok kalenin dış kısmında olup bunlardan ilkinde kalenin güvenliğini arttırmak için hendek ve su bendi inşası planlandı. Buna göre, Su yolu Kapısı'ndan iç tarafa Çendi Kapısı'na kadar üç adet tabyaya yapılacak olan 3.828 zira (2.802,9 m) Su yolu, Cendi Kapısı'ndan Atık Kapısı'na kadarki iki adet tabyaya 2.468 zira (1.809 m) su bendi ile Orta Kapı

⁸⁶ BOA., *TS.MA.e.*, 342/12, 29 Zilhicce 1175 (21 Temmuz 1762). BOA., *TS.MA.e.*, 342/17, 9 Şaban 1176 (23 Şubat 1763).

⁸⁷ BOA., *AE.SMST.III*, 233/18443, 25 Muharrem 1179 (13 Ağustos 1765); BOA., *AE.SMST.III*, 115/8751, 28 Şaban 1183 (5 Mayıs 1770).

⁸⁸ BOA., *C.AS.*, 1026/44998, 25 Şevval 1184 (11 Şubat 1771); BOA., *TS.MA.e.*, 258/10, 25 Cemaziyevvel 1180 (29 Ekim 1766).

⁸⁹ Yüksel-Karademir, *Osmanlı İdaresi'nde Tuzla Sancağı*, 271-273.

⁹⁰ BOA., *TS.MA.e.*, 342/9, 15 Ramazan 1175 (9 Nisan 1762); BOA., *TS.MA.e.*, 342/10, 18 Ramazan 1175 (12 Nisan 1762).

⁹¹ BOA., *C.AS.* 1129/50139, 11 Safer 1176 (1 Eylül 1762); BOA., *TS.MA.e.*, 342/22, 29 Zilhicce 1176 (11 Temmuz 1763).

bölgesine 540 zira (395,8 m) su yolu olmak üzere 6.836 zira (5.010,7 m) su yolu yapılacaktır. Yapılacak olan bu işlerin maliyeti, 1.190 kuruş olarak belirlendi.⁹²

Onarımın bitirilmesinden sonra Bosna Valisi Muhzinzade Mehmed Paşa'nın emri çerçevesinde mimarların katılımıyla yapılan kontrol keşfi sırasında kalenin bazı yerlerindeki eksikler belirlendi. Bunun için yeni bir keşif daha yapıldı. Keşfe göre, kalenin rıhtım bölgesine, kalenin kapısı dışına, sahra canibine ve iç kalenin bazı bölgelerine yeni kâgir duvarlar ile nehir tarafına yeni bir hendek yapılacaktır. Ayrıca zahire ve mühimmat için kaleye yeni bir ambar ile Od Kapı, Cedid Kapı ve Atik Kapı üzerine bir kule inşa olunacaktır. Onarımlar sırasında yapılacak işler 29.590 zira (21.698,4 m) olup onarımlar sırasında kullanılacak taş, kireç, kum ve diğer malzemeler ile amele ücreti de dâhil olmak üzere 27.758 kuruş bir onarım maliyeti belirlendi. Belirlenen meblağın, 12.177,5 kuruşu kaza ahalisinden, 2.284 kuruşu neferattan, 12.296,5 kuruşu da hazineden ödenecekti.⁹³ Kalede gerçekleştirilen onarım sırasında çevredeki diğer kalelerde de onarımlar yapıldığı için amele sıkıntısı yaşanmış olup onarımların bir an önce bitirilmesi için gerekli olan amele Bosna Valisi Mehmed Paşa'nın emri ile çevre kazalardan karşılandı. Onarım için hazineden ödenecek paradan 3.000 kuruşu Bosna cizyesinden olmak üzere 1767 yılında ödendi.⁹⁴

2.3. Srebrenica Kalesi

İzvornik sancağında yer alan Srebrenica, Yavuz Sultan Selim döneminde, Osmanlı topraklarına katıldı.⁹⁵ 1763 yılında kalenin harap duruma gelmesi üzerine kale ağası, onarım yapılması talebini içeren bir arzuhâli Bosna Valiliğine iletti. Bunun üzerine 1 Ocak 1763 tarihinde Mimar-ı Hassa Mehmed Ağa ile kaledeki görevlilerin katıldığı bir keşif yapıldı.⁹⁶

Yapılan keşfe göre, kalenin Kızıldere tarafındaki, kible tarafındaki ve Cephane Kulesi'nin alt tarafındaki bazı duvarlar yıkıldığından yenilenmesine karar verildi. Ayrıca cami yakınındaki tabyanın iç tarafına yeni bir siper duvarı ile yine bu bölgede yıkılan duvarın da onarılması öngörülmekteydi. Yapılacak olan işlerin toplamı 1.973,5 zira (1.446,5 m) olup onarımı için gerekli olan taş, kireç, kum, tahta, demir kürek, çapa, tokmak ve mismar gibi malzemelerin temini ve nakliyesi ile onarımda çalışacak amele ücreti dâhil olmak üzere onarımın toplam maliyeti 1.948,5 kuruş olarak belirlendi. Belirlenen meblağın 1.379,5 kuruşu kaza ahali ve neferat tarafından, 569 kuruşu da hazineden ödenecekti.⁹⁷

2.4. Gradaçaç Kaptanlığındaki Kaleler

İzvornik sancağındaki Gradaçaç Kaptanlığı bünyesindeki Gradaçaç, Sokol, Graçaniça, Maglay kalelerinde harap olan kısımlarının keşfi 1774 yılında yapılmış olup kalelerin tamir maliyeti 38.290 kuruş olarak belirlendi. Belirlenen meblağdan 6.510 kuruşu kale neferatından, 5.125 kuruşu kaza ahalisinden geriye kalan 16.655 kuruşu ise hazineden ödenecekti.⁹⁸

Belirlenen bu meblağın fazla bulunması üzerine önceki bedelden daha düşük maliyetlerde yeni bir keşif yapılması ve ayrıca kalelerde ihtiyaç duyulan top barut ve sair mühimmatın belirlenmesi istendi. Bunun üzerine 8 Kasım 1775 tarihinde yeni bir keşif yapıldı. Yapılan keşif ile kaptanlık bünyesindeki kalelerin onarımı için 32.661,5 kuruş bir maliyet belirlendi. Belirlenen masrafin 11.970,5 kuruşu kaza ahalisinden, 9.022,5 kuruşu kale neferatından geriye

⁹² BOA., *TS.MA.d.*, 8224, 29 Zilhicce 1176 (11 Temmuz 1763).

⁹³ BOA., *C.A.S.*, 641/27005, 29 Cemaziyevvel 1177 (5 Aralık 1763).

⁹⁴ BOA., *C.A.S.* 1050/46141, 16 Muharrem 1180 (24 Haziran 1766); BOA., *C.A.S.*, 649/27287, 20 Cemaziyevvel 1181 (14 Ekim 1767).

⁹⁵ Handzic, *XVII. Yüzyılda Bosna Eyaleti'nde Sınır Karakollarının Teşkilâtı Hakkında*, 263.

⁹⁶ BOA., *TS.MA.e.*, 8230, 15 Cemaziyelahir 1176 1 Ocak 1763).

⁹⁷ BOA., *TS.MA.e.*, 8230, 15 Cemaziyelahir 1176 1 Ocak 1763).

⁹⁸ BOA., *AE.SABH.I*, 290/19545, 14 Ramazan 1189 (8 Kasım 1775).

kalan 11.668,5 kuruşu da hazineden ödenecekti. Ayrıca keşif sırasında kalelerde 25 şahî top ile siyah barut ve diğer mühimmata ihtiyaç olduğu belirlenerek bunların gönderilmesi istendi.⁹⁹

Sonuç

Osmanlı Devleti, 1739 yılında Belgrat Anlaşması ile batı sınırında uzun bir barış dönemine girmiş ve bu süre boyunca Avrupa'nın siyasal çatışmalardan kendini uzak tutmayı başarmıştır. 1760 yılından sonra Osmanlı-Rus gerginliğinin arttığı ve 1768 yılında bir savaşın çıktığı bu dönemde Avusturya Devleti'nin durumuyla ilgili belirsizlik devam etmekteydi. Osmanlı Devleti'nin uzun süreden beri barışı devam ettirmek, aynı zamanda da çıkabilecek yeni bir savaşta sınır güvenliğini sağlamak için kale tamiratına hız verdiği görülmektedir. Onarımlar Osmanlı-Rus Savaşı öncesinden başlayıp savaş döneminde devam etmiştir. Onarımların yoğunlaştığı 1760-1775 yılları arası Bosna ve İzvornik sancakları bünyesinde bulunan 18 kalede onarımlar yapıldı. Onarım yapılan kalelerin çoğunluğu Avusturya hududunu teşkil eden bölgede yer almakta olup bu kalelerden 11'i Bosna sancağında ve yedisi ise İzvornik sancağında bulunmakta idi.

Bu çalışma ile söz konusu tarih aralığında Bosna eyaletindeki kalelerde gerçekleştirilen onarımların mahiyeti ortaya konuldu. Kalelerin mevcut duvar, kule, tabya ve karakol binaları onarıldığı gibi, bazı bölgelere de yeni duvar, kule ve tabya, ambar ve karakol binaları inşa edilmiştir. Baniska Kalesi'ndeki cami gibi kale bünyesindeki harap hâle gelmiş yapılar da onarılmıştır. Ayrıca, kalelerin tahkimatlarının artırılması amacıyla Tuzla Kale'nin etrafı duvarlarla çevrildiği gibi yine stratejik bakımdan önemli bir noktada olan Bihke Kalesi'nde ise saldırı anında kadın ve çocukları korumak için yeni sığınaklar inşa edilmiştir.

Osmanlı Devleti, bu dönemde ekonomik sıkıntı içerisinde olması nedeniyle bölgedeki kalelerde yapılan tamiratların maliyetlerini karşılamak için farklı bir yol izlenmişti. Belirlenen maliyetler, kaza ahalisi, kale neferatı ve hazineye pay edilerek ödenme yöntemi uygulanmıştı. Osmanlı Devleti'nde bu kalelerin onarımları sırasında kale neferatından bir ücret alınması belirli bölgelere özgü bir yöntem idi.

Bu çalışmada onarımlar sırasında yaşanan sorunlar da ortaya konulmuştur. Aynı dönemde çevrede birçok kalede çalışma yürütüldüğünden amele sıkıntısı yaşanmış, bu sorunlar gerek merkezin gerekse Bosna Valiliğinin müdahaleleriyle çözülmüştür. Söz konusu tamiratlar sırasında Bosna valisi olan Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın etkinliğinin yanında onarımlar sırasında çıkan sorunlarda çözüm bulucu bir isim olmuştur. Kalelerde gerçekleşen onarımların sıklığı nedeniyle bölge halkı ödeme konusunda sorunlar yaşamıştır. Sorunlar arzuhâllerle merkeze bildirilmesi üzerine halktan belirlenen meblağın dışında bir ücret talep edilmemesi konusunda uyarılar yapılmıştır. Onarımlar sırasında yaşanan bir diğer sorun, onarımlar öncesi yapılan keşiflerin eksik veya yüksek maliyetlerin belirlenmesi olmuştur. Böyle durumlarda yeni bir keşif yapılma yoluna gidilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA., (Ali Emiri Abdülhamid I) *AE.SABH.I*, 290/19545.

BOA., (Ali Emiri Mustafa III) *AE.SMST.III*, 115/8751, 233/18443, 72/5346, 148/11621.

⁹⁹ BOA., *AE. SABH.I*, 290/19545, 14 Ramazan 1189 (8 Kasım 1775).

- BOA., (Bab-1 Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri) *DBŞM.d.* 3697.
- BOA., (Bab-1 Defteri Büyükkale Kalemi Defterleri) *D.BKL.d.*, 32599.
- BOA., (Cevdet Askeriye) *C.A.S. 1/44, 1050/46141, 1077/47471, 1079/47570, 1097/48438, 1129/50139, 1134/49, 1144/50868, 649/27287-7, 649/27287-6, 632/26640, 641/27005, 510/21272, 1117/49479, 55/2560, 649/27287, 649/27287, 1080/47609, 209/8967, 741/31118, 1026/44998, 775/32779.*
- BOA., (Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Defteri) *TS.MA.d.*, 5334, 6349,6527, 8224.
- BOA., (Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı) *TS.MA.e*, 1075/47, 258/10, 317/80, 856/48, 341/13, 5334, 341/19, 342/2, 341/22, 342/3-4, 342/9, 342/10, 317/46, 317/48, 317/52, 1075/44, 342/1, 342/12, 342/13, 342/14, 342/17, 341/21, 342/22, 1075/53, 8230, 8230, 1143/17, 1075/49, 317/74, 258/10, 342/11, 342/19.
- BOA., 91, 164, MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri, Ankara 2005.

Diğer Kaynaklar

- Emecen, Feridun. “Bosna Eyaleti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, s. 296-297.
- Emecen, Feridun. “Banaluka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, Türkiye, İstanbul 1992, s. 49-51.
- Erkal, Mehmet. “Arşın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 1991, s. 411-413.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Gezer, Ömer. *Kale ve Nefer: Habsburg Sınırında Osmanlı Askerî Gücü (1699-1715), (1699-1715)*, İstanbul: Kitapyaymevi, 2020.
- Gökçe, Turan. “1699-1700 Tarihli Bosna Vilâyeti Hududnâmesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 16, (2001): 75-104.
- Gökpınar, Bekir. *Tuna Ötesine Son Sefer Varadin 1716*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019.
- Güven, Okan. “İki Savaşa arasında Bosna Kaleleri”, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017.
- Hancıç, Adem. “XVII. Yüzyılda Bosna Eyaleti’nde Sınır Karakollarının Teşkilatı Hakkında”, *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler*, İstanbul: 1986.
- Karagöz, Hakan. “Belgrad-ı Dârü’l-Cihâd’da Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi (1739)”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 33, (2018): 183-205.
- Kul, Eyüp. “Bosna Eyaleti’nde Askeri ve Sosyal Alanda Yapılan Faaliyetler (1700-1715)”, *Türkiyat Mecmuası Journal of Turkology* 28, (2018): 111-136.
- Kul, Eyüp. “Bosna Sancağı’nda Yapılan Kale Tamirleri”, *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, Editörler Zafer Gölen-Abidin Temizer, Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Kul, Eyüp. “Muslihüddin Bin Abdulgani (Müezzın Hoca) Vakfı”, *Vakıflar Dergisi* 55, (2021): 85-99.
- Kul, Muhittin. “Çatma Ağaçtan Taş Kaleye: Kala-ı Bana Luka (1703-1715)”. *Journal of International Eastern European Studies*, 1 (2), (2019): 313-350.

- Kurtaran, Uğur. "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Avusturya İlişkileri", *Tarih Okulu Dergisi* 17, (2014): 393-419.
- Oruç, Hatice. "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 18, (2005: 251, 254.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Tarihi*, III-I, Ankara: TTK. Yayınları, 1988.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011.
- Solak, Mehmet. "Sava ve Una Nehir Bölgelerinde Osmanlı-Habsburg Hudûd Tahdîdi (1741)", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6, (2020): 1270-1296.
- Solak, Mehmet. *Habsburg Serhaddindeki Osmanlı Garnizonlarının Finansmanı: Bir Büyük Kale Defterinin Yorumlanması*, İstanbul: Kriter, 2021.
- Solak, Mehmet. "Sınırların Hapsettiği Tarih: Osmanlı İmparatorluğu'na Karşı Hırvat Askeri Sınır Bölgesi'nin Örgütlenmesi (1553-1664)", Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2018.
- Šabanović, Hazim, *Bosanski pašalık (Postanak i Upravna Podjela)*, (Sarajevo: Drugo izdanje Svjetlost,), 1982.
- Yarcı, Güler. "Metin Bir Bilge, Müstahkem Bir Ülke: Aliya'nın Bosnası'nda Osmanlı Kaleleri", *I. Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Edit. Mümin Hakkıoğlu vd., Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Yüksel, Ahmet – Karademir, Zafer. "Osmanlı İdaresi'nde Tuzla Sancağı'nın Sosyal, İktisadî ve Askerî Vaziyeti Hakkında Bazı Bilgiler", *Tarih Okulu Dergisi* 18, (2014) 269-283.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ OSMANLI DERGİLERİNDE AFRİKA ALGISI *The Perception of Africa in Ottoman Magazines of the 2nd Constitutional Period*

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 15.09.2023
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 16.03.2024
Sayfa/ Pages : 243-259
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1458257>

Murat YILMAZ

(Dr. Öğr. Üyesi), Kastamonu Üniversitesi / Türkiye, e-mail: murat.yilmaz@kastamonu.edu.tr,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5229-0458>

Atıf/Citation

Yılmaz, Murat. "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Dergilerinde Afrika Algısı" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024): 243-259.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ OSMANLI DERGİLERİNDE AFRİKA ALGISI

The Perception of Africa in Ottoman Magazines of the 2nd Constitutional Period

Murat YILMAZ

Öz: Osmanlı Devleti 400 yıla yakın süre boyunca Afrika kıtasında bulunmuştur. Sınırlarını Akdeniz'in güney kıyılarına uzatan ve oradan Afrika içlerine kadar etkisini hissettiren Osmanlı bu coğrafyanın büyük oranda Müslüman olması sebebiyle önemli bir zorlukla karşılaşmamıştır. Afrikalılar da halifelik makamının temsilcisi Osmanlı padişahlarına saygı duymuşlardır. Ancak Batı Avrupa'da başlayan coğrafi keşiflerle daha önce bilinmeyen Afrika coğrafyası Batılılar tarafından tanınmıştır. Batı Avrupa'nın emperyalizme varacak ekonomik faaliyetleri kapsamında Afrika kıtası sömürülecek insan ve yeraltı zenginliği kaynağını teşkil etmiştir. Batı'nın emperyal yükselişi Afrika kıtasının sömürülmesiyle paralel şekilde ilerlemiştir. Afrika'da emperyal devletlere karşı koyacak güç ise Osmanlı'ydı. Dolayısıyla bu devletler Afrika'yı ele geçirmek için Osmanlı'yla mücadele etmiştir. 1911'e gelindiğinde Osmanlı'nın Afrika'daki son toprağı Trablusgarp da İtalya'nın saldırısına uğramış ve Osmanlı Afrika'dan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Böyle bir süreçte Osmanlı'da yayımlanan dergiler Afrika'daki gelişmelere dikkat çekmiştir. Devam etmekte olan Trablusgarp Savaşı'nda halkın motivasyonunu yükseltmek için İslami motifler olabildiğince kullanılmıştır. Emperyalist Batılı devletlerin kıta üzerindeki siyasi, ekonomik ve dini amaçlarına vurgu yapılarak emperyalizme nasıl karşı koyulabileceği üzerinde durulmuştur. Osmanlı ve genel olarak İslam dünyası hakkında özeleştirici gerektiren konular da dile getirilmiştir. Bu çalışma 1908-1914 yılları arasında Osmanlı'nın Afrika'ya yönelik ilgisi dönemin dergileri üzerinden incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Afrika, Emperyalizm, İslam, Osmanlı dergileri, Trablusgarp Savaşı

Abstract: The Ottoman Empire resided in the African continent for nearly 400 years. The Ottoman Empire, which extended its borders to the southern shores of the Mediterranean and made its influence felt from there to the interior of Africa, did not encounter any significant difficulties because this geography was largely Muslim. Africans also respected the Ottoman sultans, who were representatives of the caliphate. However, with the geographical discoveries that started in Western Europe, the previously unknown African geography became known to Westerners. Within the scope of Western Europe's economic activities which would lead to imperialism, the African continent constituted a source of human and underground wealth to be exploited. The imperial rise of the West progressed in parallel with the exploitation of the continent of Africa. The power that could resist the imperial states in Africa was the Ottoman Empire. Therefore, these states fought against the Ottoman Empire to conquer Africa. By 1911, Tripoli, which was the last Ottoman territory in Africa, was attacked by Italy and the Ottoman Empire was forced to retreat from Africa. During such a period, magazines published in the Ottoman Empire drew attention to the developments in Africa. Islamic motifs were used as much as possible to increase the motivation of the people in the ongoing Tripoli War. These magazines focused on how imperialism could be resisted by emphasizing the political, economic and religious goals of the imperialist Western states on the continent. Issues requiring self-criticism about the Ottoman Empire and the Islamic world in general were also mentioned. This study examines the interest of the Ottoman Empire in Africa between 1908 and 1914 through the magazines of the period.

Key Words: Africa, Imperialism, Islam, Ottoman magazines, Battle of Tripoli

Extended Abstract

The borders of the Ottoman Empire reached Africa in 1517, when Yavuz Sultan Selim put an end to the Mamluks in the Battle of Ridaniya. The Ottoman Empire, which annexed Egypt to its territory with this war, later captured Tripoli, Tunisia and Algeria and kept almost the entire North African geography under its control. Islam was the most important common point for Ottoman Empire to increase its influence in Africa. Because Africa became the region

where Islam spread rapidly after the conquest of Egypt by the Islamic armies during the time of Caliph Omer. During the Omayyads period, Islamic armies advanced along the Mediterranean coast and succeeded in taking North Africa from Eastern Rome. With the conversion of almost all of the Berber population in the north of Africa to Islam, the permanence of Islam was ensured in these lands. Therefore, when the Ottomans came to Africa, they encountered a Muslim society. The Ottoman rule in these lands was shaped by the understanding of the Ottoman sultans, who were in the caliphate position, to protect African Muslims within the circle of Islam. In the 19th century, the European Great Powers completed their industrial revolutions and started the race for colonialism, which determined the future fate of Africa. After the Ottoman Empire lost its political and military superiority over the West, its gradual withdrawal from its lands in Europe also endangered its dominance in Africa. The colonial struggle among imperialist Western countries soon spread to Africa. By the beginning of the 20th century, Tripoli was the last African land left in the hands of the Ottomans.

The evaluations about Africa and the view on Africans in the journals published during the 2nd Constitutional period are a reflection of the Ottoman's historical interest in this continent. Efforts were being made to establish common ties between the African geography and the Ottomans in many aspects. The closest bond with Africans was established through Islam. The presence of Muslims in the African continent and the increasing spread of Islam were frequently mentioned in journals. Great emphasis was placed on the religious unity between the Ottomans and African Muslims. In order to express that Africa was within the Islamic world, determinations regarding the density of Muslim presence in this continent were included.

The Tripoli War, which broke out during the 2nd Constitutional period, allowed for a strong reminder of the ties with Africa. Interpreting this war as the struggle of the Islamic world against Western imperialism rather than between two states was considered an indicator that would contribute to the formation of Islamic unity in minds. There were many news in the journals referring to the material and spiritual power of the unity formed in the Islamic world during the Tripoli War. Such news revealed the unifying power of Islam against imperialism. The common consciousness created among Muslims would also be the salvation of the Islamic world, which had to live under colonial domination.

Seeing the Ottoman Empire as the protector of the Islamic world would enable rapprochement and joint action with Muslims in different geographies. Articles in the journals were published to raise awareness of the responsibility the Ottomans carried and the burden it would bring. Continuous treatment of the issues of Western imperialism in Africa and the local resistance against it, as well as the inevitable rise of Islam on the continent, was a necessity of the policy of raising awareness in both state officials and society in this direction. Ottoman journals were not indifferent to the developments in Africa and constantly followed what was happening there and shared it with their readers. In this way, an effort was made to increase public awareness of the African continent and to better understand the developments that were taking place. Just like the Ottoman interest in Africa, African Muslims also followed the events in the Ottoman Empire and felt loyalty to the center of the caliphate.

Although the forced withdrawal of the Ottoman Empire from these lands partially severed ties with Africa, today the Republic of Turkey's initiatives towards Africa and the political and economic relations developed with African countries enable acting on a solid ground with historical and religious ties. Considering the experience and knowledge from the Ottoman Empire, it can be better understood that Africa is not a far place from the Turkish nation. Similarly, the Ottoman image, which maintains its prestige in Africa, especially among the majority of society, indicates that Turkey is not a foreign country to Africans. The cooperation of Turkish and African societies in various fields, under the leadership of the state that will bring common ground, will ensure the updating and deepening of diplomatic relations between

the countries and will prevent colonialism from dominating these lands again with modern tools. At this point, the role that the Republic of Turkey will play will affect not only the state but also the Islamic world just like the Ottoman Empire.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin sınırlarının Afrika'ya ulaşması 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Ridaniye Savaşı ile birlikte Memlûklere son vermesiyle olmuştur. Bu savaşla Mısır'ı topraklarına katan Osmanlı ilerleyen süreçte Trablusgarp, Tunus ve Cezayir'i de alarak hemen hemen Kuzey Afrika coğrafyasının tamamını kontrolü altında bulundurmıştır. Cezayir, Tunus ve Trablusgarp eyaletleri Osmanlı'da Garp Ocakları şeklinde adlandırılmıştır. Osmanlı'nın Afrika'yla ilgisi kuzey bölgesiyle sınırlı kalmamıştır. Osmanlı donanması Kızıldeniz üzerinden ilerleyerek Doğu Afrika kıyılarını Hint Okyanusu'nda faaliyet hâlinde bulunan Portekizli işgalci güçlerden korumaya çalışmıştır. Burada Kuzey Afrika'daki kadar etkili bir idare kuramasa da Habeş eyaleti tesis edilmiştir. Sahra Çölü'nün güneyinde yer alan Müslüman devletlerle de dinî anlamda etkileşimde bulunarak karşılıklı ilişkileri geliştirmiştir.¹ 16. ve 20. yüzyıllar arasında Fas'tan Somali'ye kadar uzanan coğrafyada bugün sayısı 13 olan Afrika ülkesini hâkimiyetinde bulundurması² Osmanlı Devleti'nin tarihinde Afrika'nın önemli yer edindiğini göstermektedir. Bu durum aynı şekilde söz konusu Afrika ülkeleri için de geçerlidir.

Osmanlı'nın Afrika'da etkinliğini artırmada İslamiyet en önemli ortak nokta olmuştur. Zira Afrika Hz. Ömer zamanında 641'de Mısır'ın İslam orduları tarafından fethedilmesiyle Müslümanlığın hızlıca yayıldığı bölgedir. Emeviler döneminde de İslam orduları Akdeniz sahili boyunca ilerleyerek Kuzey Afrika'yı Doğu Roma'dan alma başarısını göstermiştir. Afrika'nın kuzeyindeki Berberî nüfusun hemen hepsinin İslam'a geçişiyle bu topraklarda İslamiyet'in kalıcılığı sağlanmıştır.³ Dolayısıyla Osmanlılar Afrika'ya geldiğinde Müslüman bir toplumla karşılaşmıştır. Türklerin bu coğrafyaya ayak basması ise Osmanlı Devleti'nden çok önce gerçekleşmiştir. Abbasiler döneminde savaşçılık özellikleri sayesinde orduda görev alıp yüksek makamlara gelmeye başlayan Türkler her ne kadar sayıca kalabalığı sağlayamasa da Abbasilerin idari anlamda zayıflamasıyla yönetici kesimi oluşturarak 9. yüzyılın sonlarından itibaren Kuzey Afrika'da Tolunoğulları, İhşidiler, Eyyübiler ve Memlûkler gibi devletler kurmayı başarmıştır.

Osmanlı'nın bu topraklardaki hâkimiyeti halifelik makamında bulunan Osmanlı padişahlarının İslamiyet dairesinde yer alan Afrikalı Müslümanları koruma anlayışıyla şekillenmiştir. Afrika Müslümanları da Osmanlı saltanatına ve İslam hilafetine bağlılıklarını sürdürmüştür. 19. yüzyılda Avrupalı büyük devletlerin sanayi devrimlerini tamamlayıp sömürgecilik yarışına başlamaları Afrika'nın bundan sonraki kaderini belirlemiştir. Osmanlı Devleti'nin Batı'ya karşı siyasi ve askerî üstünlüğünü yitirmesinden sonra Avrupa'daki topraklarından kademe kademe çekilişi Afrika'daki hâkimiyetini de tehlikeye sokmuştur. Emperyalist Batılı ülkelerin kendi aralarındaki sömürge mücadelesi kısa süre içerisinde Afrika'ya da sıçramıştır. Nitekim Napolyon Bonapart yönetimindeki Fransız ordusu İngiltere'nin Hindistan'a uzanan ticaret yollarının bağlantısını kesmek için 1798'de stratejik konumdaki Mısır'ı işgal etmiştir. Osmanlı kendisine ait Mısır'ı İngiltere'nin yardımıyla kurtarabilmiştir. Osmanlı'nın siyasi ve askerî yönlerden zayıflığı Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1831'de bağımsızlığını ilan edip Osmanlı'ya karşı ayaklanmasında bir kez daha görülmüştür. Osmanlı merkezî yönetiminin bu isyanı bastıramayıp Kütahya'ya kadar gelen Mısır ordusunu ancak Batılı devletlerin araya girmesiyle durdurabilmesi Avrupa güç dengesini

¹ Ahmet Kavas, "Türkiye'de Osmanlı Afrikası Araştırmaları" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1/2, (2003): 515-517.

² Ahmet Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri* (İstanbul: Tasam Yayınları, 2006), 34.

³ Adem Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslam Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2, (2008): 164, 166.

oluşturan emperyalist devletlerin Osmanlı üzerindeki hesaplarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Osmanlı'nın topraklarını korumadaki yetersizliği Batılı devletler için bu coğrafyayı emperyal yayılma alanı hâline getirmiştir. Batılı devletler açısından özellikle Afrika stratejik ve ekonomik olarak vazgeçilemez sömürge bölgesini teşkil etmiştir.

Batılıların Afrika'ya ilgisi 15. yüzyılda keşif adıyla sürdürdükleri sömürgeciliğin başlangıç sürecinde ortaya çıkmıştır. Daha önceden bu kıtanın yalnız kuzey kısımlarını bilen Batılı devletler gemicilik ve haritacılıktaki teknolojik gelişmelere paralel olarak kuzeyden güneye sahil boyunca seyahat ederek kıtayı tanımışlardır. Afrika'nın batı ve güney kısımlarında Portekiz, Hollanda, İngiltere ve Fransa ticari amaçlarla koloniler kurmuştur. Afrika sahillerinde açtıkları tarım plantasyonlarında Afrikalıları üretim için zorla çalıştıran Batılı devletler çok geçmeden kendilerine büyük kazanç sağlayan köle ticaretine de başlamıştır. Köle ticaretine ilk Portekiz yönelmiş ardından İspanya, Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi devletler de insan ticaretini sürdürmüştür. Batı Afrika sahillerinde Batılı devletlere ait 23 liman köle ticaretinin merkezlerini teşkil etmiştir.⁴ Köle statüsünde milyonlarca Afrikalı gemilerle Amerika'ya ve Avrupa'ya taşınmış, bir o kadarı da yollarda ölmüştür.

Batılı seyyahların Afrika'nın iç kesimlerine düzenledikleri gezilerle kıtanın coğrafi yapısı ve buralarda yaşayan insanlar daha iyi tanınmıştır. Afrika'da misyonerlik faaliyetleri de 19. yüzyılın başından itibaren artmıştır. Protestan misyoner teşkilatlarının yanında 1830'lardan itibaren Fransa'nın öncülüğünde Katolik teşkilatların çalışmaları çoğalmıştır. 1860'larda Afrika kuzeyden, batıdan ve güneyden Fransa, İngiltere, ABD ve Almanya devletleri himayesindeki misyonerler tarafından Hristiyanlaştırılmaya çalışılmıştır.⁵ Misyonerler yerel dinlere sahip Afrikalıları Hristiyanlığa sokma yönündeki yoğun faaliyetleri yanında İslamiyet'in Afrika'daki yayılımını da engellemeyi görev bilmişlerdir. Böylece 19. yüzyılda Afrika kıtası emperyalist Batılı devletlerin siyasi, ekonomik, askerî ve dinî tahakkümü altında sömürge toprakları hâline getirilmiştir. Bu arada Osmanlı hâkimiyetindeki Cezayir 1830'da, Tunus ise 1881'de Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Bunu 1882'de İngilizlerin Mısır'ı işgali izlemiştir. 20. yüzyılın başına gelindiğinde Osmanlı'nın elinde son Afrika toprağı Trablusgarp kalmıştır.

Afrika'daki Müslümanların varlığını korumayı ve Batılı devletlerin buradaki yayılımını engellemeyi kapsayacak şekilde Sultan II. Abdülhamid'in İslam dünyasını halifelik makamı yoluyla Osmanlı merkezine teorik anlamda bağlama ve Batılı devletlere karşı iş birliği amacı güden İslamcılık düşüncesi emperyalizme karşı atılan önemli bir adımdır. II. Abdülhamid bu doğrultuda dinî nitelikteki birçok görevliyi temsilci kılarak dünyanın en ücra köşelerindeki Müslüman devlet ve topluluklarla dahi iletişime geçmiştir. II. Abdülhamid'in Müslümanların birliği projesi Afrika'da yankı bulmuştur. O dönemde bağımsızlığını devam ettiren Müslüman tek devlet ve hilafet makamının koruyucusu olması nedeniyle Osmanlı Devleti Afrikalı Müslümanlar için kurtarıcı rolü üstlenmekteydi. Dolayısıyla birçok Afrikalı Müslüman temsilci İstanbul'a gelerek padişahın çağrısına kulak verdiklerini göstermiş, görüş ve bilgi alışverişinde bulunmuşlardır. Bu süreçte özellikle Kuzey Afrika'daki Senûsî ve Şazelî gibi bölgede etkili tarikatların liderleriyle yakın ilişki kurulmuştur. II. Abdülhamid Afrikalı Müslümanların ihtiyaçlarının karşılanmasıyla da yakından ilgilenmiştir. Güney Afrikalıların dinî bilgilerini artırmak için İslamiyet'i kendilerine anlatacak ulema isteyişini cevapsız bırakmamıştır. Osmanlı'nın bu hamlesi karşındaysa Batılı emperyalist devletler Afrika'daki misyonerlik faaliyetlerini daha da artırmışlardır.⁶ İslam dünyasının güçlü şekilde sömürgecilığe karşı duracak birlik projesini akamete uğratmak için Afrika'da İslam'ın ilerleyişini engellemeye çalışmışlardır.

⁴ Ahmet Kavas, *İki Din Arasında Fransa* (İstanbul: Kitabevi, 2015), 75.

⁵ Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 78-79.

⁶ Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, 231-233.

Osmanlı Devleti'nin ve Batılı devletlerin Afrika politikaları bu minvaldeyken 23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı içeride yeni bir döneme girmiştir. 1914 yılında devletin I. Dünya Savaşı'na gireceği tarihe kadar Osmanlı için birçok önemli gelişme yaşanmıştır. 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid tahttan indirilmiş, İtalya 29 Ekim 1911'de Osmanlı'nın Afrika'daki son toprağı olan Trablusgarp'a saldırmıştır. Hemen ardından çıkan Balkan Savaşı ise Osmanlı için maddi ve manevi büyük kayıplara sebep olmuştur. 1908-1914 arasındaki dönemin ayırt edici bir özelliğı de canlı ve zengin matbuat hayatına sahip olmasıdır. Osmanlı aydınları devleti alakadar eden iç ve dış olayları dönemin dergilerinde yazdıkları makalelerle değerlendirmiştir. Dergilerde yer alan konular arasında Afrika'yla ilgili meseleler güncelliğini korumuştur. Özellikle İslami nitelikte yayın yapan dergilerde Afrika'daki gelişmeler sıkça gündeme getirilmiş ve tespit edilen sorunlara mevcut imkânlar dâhilinde çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla II. Meşrutiyet dönemi dergileri vasıtasıyla Osmanlıların Afrika'ya ilgisi ve yaklaşımı anlaşılabilir.

1. Afrika'da Batı Emperyalizmi ve Direniş

Afrika kıtasında sömürgecilik Batılı emperyalist devletlerle başlamıştır. İslam dininin sömürge anlayışına olanak tanımaması sebebiyle Batılılardan önce bu topraklarda hüküm süren İslam devletleri Afrika'ya yönelik böyle bir hareket içerisinde bulunmamıştır. Özellikle Kuzey Afrika bölgesinde yüzyıllarca devam eden Osmanlı hâkimiyeti bu toprakların Afrika'nın diğer bölgelerine nispetle daha geç bir dönemde Batılılar tarafından sömürülmesini sağlamıştır. Oysa Kuzey Afrika ve kıtanın doğu kısmı dışında Osmanlı siyasi ve askerî gücünün ulaşamadığı batı ve güney kesimleri ise Batılı emperyalilerin kıtaya girişleri için uygun merkezleri oluşturmuştur.

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı dergilerinde yer alan Afrika'yla ilgili makalelerde mevcut zamanda kıtanın Batılı devletlerin sömürgesi hâlinde bulunduğuna vurgu yapılmaktadır. Afrika'yı sömürmek bu devletler için siyasi bir politikadır ve Batılıların gözünde de Afrika sömürge kazanımı dışında bir değer ifade etmemektedir. Bu durum çarpıcı bir örnekle şöyle anlatılmaktadır. Herhangi biri İngiltere'de bir siyasiye yalnız yaşayan milyoner ihtiyar bir kadını öldürüp paralarını almayı teklif etse suça teşvikten hapisaneye girer. Ancak aynı siyasiye Güney Afrika'da kendisini savunmaktan aciz küçük bir devlet olduğunu ve orayı işgal edip halkın bir kısmını katletmek suretiyle İngiltere'nin servetini artırmayı teklif etse bu teklif derhal kabul olunur.⁷ Zikredilen bu örnek Afrika'nın sömürülmesinin Batılilar tarafından insanlık dışı ve kanunlara aykırı bulunmadığının Osmanlılar tarafından da fark edildiğini göstermektedir. Batılilar Afrika'yı sömürgeleştirirken eylemlerine meşruluk kazandıracak uygun kelimeyi de bulmuşlardır: medeniyet! Medeniyet ihracının sömürgeleştirmeyi uluslararası siyasette kolaylaştırıcı etkisini *Sırat-ı Müstakim* dergisi ABD'nin eski başkanlarından Theodore Roosevelt'in (1901-1909) İngiltere'de yaptığı bir konuşması üzerinden örneklendirilmektedir. Konuşmasında sabık başkan İngilizlerin Afrika'da gerek kendi devletleri gerekse medeniyet için mühim bir iş gördüğünü ve medeniyet açısından İngiltere'nin Mısır ve Sudan'da kalmasının gerektiğinin altını çizmektedir. Yine başkanın konuşmasına göre Fransızların Cezayir ve Tunus'u işgal etmelerinden de insanlık göze çarpacak birçok fayda kazanmıştır. İngiltere ve Fransa'nın bu faaliyetleri bütün medeniyet sahibi milletlere örnek olması gerekmektedir.⁸

Batılı emperyalist devletlerin sömürge zihniyetini insanlık adına geri kalmış toplumları “medenileştirme” düşüncesi kisvesiyle ideolojik ve felsefi bir sistem hâline getirme anlayışının açık bir örneğı olan ABD başkanının bu konuşmasının dergi sayfalarında aktarılması Osmanlıların Afrika'daki vahametinin ne boyutlara vardığından haberdar olduklarını ifade etmektedir. Nitekim dergilerde Afrika'nın sömürülmesi hakkında Batılı devletlerin aralarındaki emperyalist yarış tarihî seyriyle anlatılmaktadır. Almanya sömürge yarışına sonradan katılması nedeniyle Afrika'dan daha çok pay almak için İngiltere ile çatışmaya başlamış ve bu bağlamda

⁷ Ferid, “Anglosaksonlarda Fikir-i Hükümet, Talim ve Terbiye” *Sırat-ı Müstakim*, 70 (1325): 278.

⁸ “Amerika Cumhuriyeti'nin Reis-i Sabıkı Mösyö Rosvelt'in İngiltere'de İrad Eylediğı Nutkudur” *Sırat-ı Müstakim* 92 (1326): s. 251.

İngiltere'nin Doğu'daki gücünü kırmak için Osmanlı Devleti'yle yakınlaşmıştır.⁹ Menfaat ilişkisi gereği Osmanlı ile yakınlaşan Almanya'nın bu hamlesine karşılık daha önceden Afrika'nın taksimi nedeniyle aralarında sorun bulunan İngiltere ve Fransa ise yakınlaşmıştır. İngiltere Fransa'yla 8 Nisan 1904'te bir dostluk anlaşması imzalayarak İslam dünyasının Afrika kısmını kendi aralarında paylaşmışlardır.¹⁰ Yaklaşan I. Dünya Savaşı'nda Batılı emperyalist devletlerin kamplaşmasını daha erken dönemde fark eden Osmanlılara göre Batılı devletlerin birbirlerine düşman olması İslam topraklarını sömürgeleştirme mücadelesinden kaynaklanmaktadır ve bu mücadelede Afrika önemli yer tutmaktadır.¹¹ Bu şekilde Osmanlı dergilerinde Batılı devletlerin nihai amacının İslam dünyasını yok etmek olduğu vurgulanmaktadır. Bu söylem üzerinden zamanın bağımsız tek İslam devleti olan Osmanlı'nın üzerindeki tarihî sorumluluk ve taşıdığı manevi yük hissettirilmek istenmektedir. Nitekim Afrikalı Müslümanlar başta olmak üzere İslam dünyasının Osmanlı Devleti'nden beklentisi Batılı emperyalistlere karşı yerel kuvvetlerce verilen mücadeleyi desteklemesi ve gerektiğinde ön safta yer almasıdır.

Açıklanan minvalde Osmanlı dergilerinde Afrikalıların Batılı emperyalistlere karşı verdiği mücadele hakkında haberler paylaşılmaktadır. Özellikle Afrikalıların direnişi övülmektedir. Batıların askerî üstünlüklerine rağmen Afrikalıların toplara karşı mızraklarıyla, kurşunlara karşı kılıç ve hançerleriyle harp edip vatanlarını ve milletlerini müdafaa için öldüklerine dikkat çekilmektedir.¹² Osmanlı dergilerine göre Afrika'daki sömürgecilik hareketinin baş yürütücülerinden Fransa Afrika'da büyük olmakla birlikte kuvvetli bir devlet değildir.¹³ Buna örnek teşkil etmesi bakımından Fransız birliklerin Çad bölgesinde bulunan Vaday Krallığı tarafından mağlup edilip geri püskürtüldüğü ve Fransızların işgal ettiği toprakları terk etmeye başladığı yönündeki haberler dergi sayfalarında yer almaktadır.¹⁴ Bu zafer üzerine bölgedeki en güçlü ve kalabalık kabileleri oluşturan Tuareg ve Tibular ayaklanarak Vaday'a iltihak olmaya başlamıştır.¹⁵ Fransız siyasiler ise bu yenilgi karşısında Afrika-yı İslami'de daha şiddetle hareket ederek o bölgedeki Müslüman devletlerin tamamıyla ortadan kaldırılması yönünde Fransız parlamentosunda konuşmalar yapmıştır.¹⁶

Fas'ta da halk ayaklanarak Fransız kuvvetlerine saldırıp mühim kayıplar verdirmiştir. Fas'taki ayaklanmanın büyük bir ihtilale dönüşmesinden çekinen Fransa ise bölgedeki asker sayısını artırmaya karar vermiştir.¹⁷ Ancak ilerleyen süreçte Fas ve Marakeş Emiri Sultan Abdülhafız Fransızların himayesini kabul eden anlaşmayı 30 Mart 1912'de imzalamak zorunda kalmıştır. Fas'ın kısa zamanda Fransa tarafından tamamen işgaline yol açacak anlaşma üzerine Beyanü'l-Hak dergisinde "Zavallı Fas. Ferman-ı idamına boyun eğmiş, artık gitmiş" diyerek bu anlaşmayı yorumlamaktadır. Fas'ın bu duruma düşmesinde hükümdarlarının basiretsizliğinin etkisi olduğuna dikkat çekilmektedir.¹⁸ Zira Fransızlarla imzalanan anlaşma üzerine Faslılar Sultan Abdülhafız'ın para karşılığında vatanlarını Fransa'ya sattığına inanarak ayaklanma hareketlerine başlamıştır.¹⁹ Afrika'da Senûsî tarikatının lideri olan ve Fransızlara karşı mücadele eden Şeyh Ahmed Şerif es-Senûsî'nin çocuklarıyla birlikte Fransızlar tarafından şehit edildiğine dair Fransız gazetelerinde haberlerin yayılması üzerine Osmanlı dergilerinde Fransızlara tepki gösteren makaleler yayımlanmıştır.²⁰ Ancak haberin asılsız olduğu sonradan

⁹ A. Y., "Almanya, İngiltere, Türkiye ve Âlem-i İslam" *Sırat-ı Müstakim* 101 (1326): 389.

¹⁰ A. Y., "Almanya, İngiltere, Türkiye ve Âlem-i İslam" *Sırat-ı Müstakim* 103 (1326): 428.

¹¹ Ahmed Agayef, "Âlem-i İslam ve Siyaset-i Umumiye" *Sırat-ı Müstakim* 98 (1326): 346-347.

¹² "Fesad-ı İçtimai Bize Nereden Geldi?" *Sırat-ı Müstakim* 150 (1327): 309.

¹³ "Afrika'da Fransa ve Türkiye Serlevhali Başmakaleden" *Sırat-ı Müstakim* 107 (1326): 53.

¹⁴ "Fransızların Vaday'da Mağlubiyetleri" *Sırat-ı Müstakim* 101 (1326): 398.

¹⁵ "Afrika" *Hikmet* 16 (1326): 6.

¹⁶ "Vaday Hadisesi Netayicinden" *Sırat-ı Müstakim* 122 (1326): 303.

¹⁷ "Fas Hükümet-i İslamiyesi'nde" *İslam Dünyası* 12 (1329): 190.

¹⁸ "Zavallı Fas" *Beyanü'l-Hak* 153 (1328): 2728.

¹⁹ "Fas" *Beyanü'l-Hak* 156 (1328): 2775-2776.

²⁰ "Zafer-i Mel'un" *Sırat-ı Müstakim* 132 (1326): 30; Darülfünun Mezunlarından Ömer, "Hilâl ve Salib" *Sırat-ı Müstakim* 137 (1326): 110.

anlaşılmıştır. Şeyh Senûsi'nin Mısır'da neşredilen el-Mukattam gazetesine gönderdiği ve Fransızların Afrika'nın kuzey ve batı bölgelerinde Müslümanlara yönelik katliam ve yağma faaliyetlerini anlatan mektubu Türkçeye tercüme edilerek aynen verilmiştir.²¹

Osmanlı dergileri Afrika'daki gelişmelere kayıtsız kalmamış ve orada yaşananları takip ederek okuyucularıyla sürekli paylaşmıştır. Bu şekilde toplumda Afrika kıtasına yönelik bilinç artırılarak mevcut gelişmelerin daha iyi kavranmasına çalışılmıştır. Zira Müslüman Afrika'nın kaderi Osmanlı'yı da yakından ilgilendirmektedir. Bazı Osmanlı gazetelerinde Fransızlarla Afrikalı Müslümanlar arasında yaşanan çatışmalarda öldürülen Fransız askerlerin isimlerinin yazılmasına karşın memleketlerini ve istiklallerini müdafaaya çalışan İslam mücahitlerinin isimlerinin anılmayıp “bedeviler” diyerek geçiştirilmesi Sırat-ı Müstakim'de eleştirilmektedir. Batılı emperyalistler İslam dünyasını parçalayarak Osmanlı'nın sonunu hazırlamaya çalışmaktadır. İngilizler ve Ruslar İran'ı bölüşerek Osmanlı'yı doğudan kuşattıkları gibi Fransızlar da Sahra bölgesini ve Sudan'ı işgal ederek devleti güneyden kuşatmaktadır.²² Dolayısıyla dergilerde Osmanlı'nın Afrika'daki etkisi devletin dış güvenliği açısından önemli görülmektedir. Afrika'nın stratejik konumu göz ardı edilmeyerek Osmanlı'nın bu topraklarda varlığını sürdürmesinin değeri vurgulanmaktadır.

Osmanlı'nın Afrika'ya ilgisi gibi Afrikalı Müslümanlar da Osmanlı'da yaşananları takip etmiş ve hilafet merkezine bağlılık duymuşlardır. Batılı devletlerin sömürgesi altındaki Afrikalı Müslümanların Osmanlı'ya ilgisi bu devletleri rahatsız etmekte ve yaklaşmayı önlemek için tedbirler almalarına neden olmuştur. Buna dair bir örnek Fransız basını aracılığıyla verilmektedir. Fransız gazetelerde yazdığına göre II. Meşrutiyet'in ilanı Cezayir ve Tunus'taki Müslümanlar arasında ciddi etki yaratmıştır. Buralardaki Müslümanların Osmanlı'ya meyillerinin artması üzerine Fransa bölgedeki hakimiyetini kaybetmemek için önlemler almaya başlamıştır.²³ Fransız matbuatının “Tunus ahalisini hâlâ Osmanlı mı zannediyorsunuz, Fransa bir Afrika devletidir, Afrika âlem-i İslam'ı Fransa'nın malıdır” mealindeki çıkışları Hikmet dergisindeki bir makalede yanıt bulmaktadır. Almanya'nın Alsas-Loren'i Fransa'dan alması nasıl makul ve meşru değil ve Fransızlar bunu unutmuyorsa Osmanlı da Tunus'u unutmayacaktır. “Fransa bir Afrika devletidir” demek Afrika âlem-i İslam'ın cebren ve kahren esaret altında tutulacağı anlamına gelmektedir. Fransa'nın Afrikalılara yaptığı zalimliği örneklerle anlatan makalede bu emperyalist devletin Afrika'daki hâkimiyetinin uzun sürmeyeceğinin altı çizilmektedir.²⁴ Afrika'daki Müslümanların hilafet yoluyla Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını gösteren bir olay da İngiliz sömürgesi olan Güney Afrika'da yaşanmıştır. Hicri yılbaşı olması münasebetiyle Kap şehrinde bulunan Camiü'l-Müslim'de İslam halifesine dualar edilmiş ve İslami okullarda okuyan öğrenciler Türkçe olarak “Efendimiz çok yaşa!” diye bağırıp alkış tutmuşlardır.²⁵ Bu da Osmanlı'ya duyulan ilginin yalnızca Kuzey Afrika ile sınırlı kalmadığı ve Sahra Altı Afrika'da da özellikle İslamiyet yoluyla arada güçlü bir bağ oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Afrika'nın Osmanlı için önemini bu kıtadaki son Osmanlı toprağı olan Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgali sırasında dergilerde çıkan makalelerden anlamak mümkündür. İşgalden önceki günlerde İtalya'nın hazırlıklarının belirginleşmesi üzerine Hikmet'te Trablusgarp coğrafyasında yaşayan Osmanlı'ya sadık, vatan ve millet için gerekirse iki kere ölmeye hazır cesur ve cengâver şeklinde nitelenen aşiretler belirtilmektedir. Eğer İtalya bir işgal hareketinde bulunursa Afrika'da “mükemmel” bir tokat yiyecektir.²⁶ Ancak kısa süre sonra İtalya kuvvetleri Trablusgarp'a saldırmıştır. Bu işgal Osmanlı dergilerinde ciddi tepkiye neden olmuştur.

²¹ “Şeyh Senûsi'nin Bir Tahrirâtı” *Sırat-ı Müstakim* 138 (1326): 128.

²² “Afrika-yı İslami Müdafaası” *Sırat-ı Müstakim* 119 (1326): 255-256.

²³ “Cezayir ve Tunus” *Sırat-ı Müstakim* 101 (1326): 398.

²⁴ Şeyh Mihridin Arûsî, “Müslüman Afrika Müslümanların Kalacaktır” *Hikmet* 23 (1326): 4-5.

²⁵ “Afrika-yı Cenubi'de Müslümanlar” *Sırat-ı Müstakim* 129 (1326): 416.

²⁶ “Osmanlı Afrikası'nda İslam ve Osmanlılık İçin Feda-yı Can Edecekler” *Hikmet* 74 (1327): 3.

Beyanü'l-Hak, İtalya'nın hareketini "tecavüz" olarak nitelendirmektedir.²⁷ Trablusgarp'ın işgale uğraması karşısında daha önceden Japonya'da İslam'ın yayılışı için önemli faaliyetlerde bulunmuş seyyah ve gazeteci yazar Abdürreşid İbrahim yaşadığı üzüntüyü şu şekilde anlatmaktadır: "Bugün Osmanlılar ağlasın, bugün bütün âlem-i İslam ağlasın. Saltanat-ı Osmaniyye, Hilafet-i İslamiyye bugün Afrika kıtasından çekiliyor. Tarih-i İslam için ne müellim, ne muzlim bir sahife!"²⁸ Medeniyet davasında bulunan Batılı devletlerin İtalya'nın bu şekaveti karşısında sessiz kalışı bağımsız tek İslam devleti ve hilafetin merkezi olan Osmanlı'nın mahvı için yapılan bir planın ispatı olarak gösterilmektedir.²⁹ Türk Yurdu dergisi de İtalya'yı Afrika'ya sevk edenlerin İngiltere ve Fransa olduğunu belirtmektedir.³⁰ İtalya'nın Afrika'ya saldırısının perde arkasında İslam dünyasını yok etmek isteyen Batılı emperyalistlerin olduğu açıkça zikredilmektedir. Bu ise Trablusgarp'ın savunulmasının yalnız siyasi değil aynı zamanda dinî anlamda önemli mahiyet teşkil ettiği anlamına gelmektedir.

Sırat-ı Müstakim sayfalarında İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali şiddetle protesto edilmektedir. Afrikalı Müslümanların İtalyanların zalimliğine bırakılmaması için İslam âlemini cihat sancağı altına çağırarak haykırışlar dergide yer almaktadır.³¹ Osmanlı Devleti İtalya'nın işgalle savaş ilanına karşılık vererek hazırlıklara başlamıştır. Savaşmak üzere bölgeye geçen hürriyet kahramanı Enver ve Basra eski valisi Mardinîzade Arif Beyler tarafından Afrika'daki Müslüman kabilelere hitaben hazırlanan beyanname dergide yayımlanmaktadır. Beyannamenin bitişinde kanlarının son damlasına kadar bu "düşman-ı denî" ile savaşa devam edileceğinin belirtilmesi Osmanlıların Afrika'daki topraklarını korumadaki kararlılığını göstermektedir.³² Şeyh Ahmed Senûsî de Afrika Müslümanlarını İslam düşmanların karşı cihada çağırarak beyanname yayımlamıştır.³³

Yapılan cihat çağrıları İslam dünyasında yankı bularak Afrika'nın birçok bölgesinden Trablusgarp'a gönüllü birlikler hareket etmeye başlamıştır. Dergilerde "Medeni(!) İtalya'nın" bu işgali karşısında İslam dünyasının ayağa kalktığı, birlik ve beraberlik duygusuyla hareket ettiği vurgulanmaktadır.³⁴ Hikmet'te Trablusgarp'ta açılan cihat sancağının bütünleştirici özelliği şöyle belirtilmektedir: "Meydan-ı cihatta Türk ve Arap yok, hukukunu müdafaaya azmetmiş din kardeşleri, vatan kardeşleri, silah yoldaşları var."³⁵ Türk Yurdu'nda da benzer söylemlere yer verilmektedir. Afrika'da Batılı devletlerin boyunduruğuna geçmeyen tek Osmanlı ve tek İslam toprağı Trablusgarp kalmıştı. İtalya'nın haksız ve usulsüz şekilde buraya taarruz etmesine karşı mücadele edip Trablusgarp'ın Osmanlı kalmasında İslam ve Türk alemi Osmanlı Devleti kadar alakalıdır ve bu alaka da savaş sürecince görülmektedir. Nitekim Türk ve Arap mücahitler kan ve canlarını birleştirip aynı şevk ve heyecanla, aynı şecaat ve fedakarlıkla müşterek vatanlarını müdafa için çarpışmaktadır.³⁶ Her taraftan Batılı devletlerin istilasıyla çiğnenmiş Afrika'nın bu noktasında Müslümanlar alını yukarı kaldırıp elindeki ayılı-yıldızlı al bayrağı dik tutarak kahramanlık göstermektedir.³⁷ Trablusgarp'ta verilen mücadele Osmanlılığının Afrika'daki ümid-i istikbalini takviye etmektedir.³⁸ Abdürreşid İbrahim de Trablusgarp'taki Müslümanlar mücadeleyi üç beş ay daha devam ettirebilirse İtalya'yı bu topraklardan çıkaracaklarına inanmaktadır.³⁹ Dolayısıyla savaş boyunca dergilerdeki ortak

²⁷ Hayroviç İsmail, "Afrika'da İslamiyet ve Nasraniyet" *Beyanü'l-Hak* 174 (1328): 3059.

²⁸ Abdürreşid İbrahim, "İdare-i Maslahat" *Sırat-ı Müstakim* 160 (1327): 50.

²⁹ Şeyh Mihriddin Arûsî, "Osmanlı Afrika'sı Kolaylıkla Alınmaz" *Kanad* 1 (1327): 2.

³⁰ Akçuraoğlu Yusuf, "Tarihî Mevzimizde" *Türk Yurdu* 24 (1328): 770.

³¹ Selânik-Silah, "Afrika Müslümanlarına Hayye-ale'l-Felah" *Sırat-ı Müstakim* 162 (1327): 94.

³² "Beyanname" *Sırat-ı Müstakim* 167 (1327): 175-176.

³³ "Şeyh Senûsî Hazretleri Cihad-ı Mukaddes İlanı" *Sırat-ı Müstakim* 176 (1327): 322.

³⁴ "Müslüman Memleketlerine Avrupa'nın Hücumuna Karşı Âlem-i İslam'da Galeyan" *Sırat-ı Müstakim* 162 (1327): 95-96.

³⁵ "Ah Bu Gaflet Olmasaydı!.." *Hikmet* 77 (1328): 1.

³⁶ A. Y., "Türk Âleminde" *Türk Yurdu* 1 (1327): 23.

³⁷ A. Y., "Türk Âleminde" *Türk Yurdu* 4 (1327): 119-120.

³⁸ Ahmed Ferid, "Kuvvet ve Siyaset Muharebesi" *Türk Yurdu* 13 (1328): 389.

³⁹ Abdürreşid İbrahim, "Bizim Aklımız Bize Yararsa Biz de Adam Oluruz" *Sırat-ı Müstakim* 164 (1327): 117.

düşünce Osmanlı'nın Afrika'daki son toprağının İslam dünyasında yaratılan heyecanla birlikte büyük bir azimle korunacağı ve bu vesileyle Afrika'daki Batı emperyalizmine darbe vurulacağıydı.

Trablusgarp'ta İslam sancağı altında İtalya'ya karşı gösterilen direniş Osmanlı'nın Balkan topraklarında çıkan yeni bir savaşıla akamete uğramıştır. Osmanlı Devleti Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine zorunlu olarak askerî kuvvetlerini Trablusgarp'tan çekmiştir. İtalya'yla 18 Ekim 1912'de yapılan Uşi Anlaşması sonucunda Afrika'daki son toprağı olan Trablusgarp'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte oradaki mücadele yakından takip edilmiştir. Batılı emperyalistlere karşı Afrikalı Müslümanların direnişi devlet tarafından fiilen desteklenemese de dergilerde Afrikalı Müslümanların Hakk yolundaki cihadı ve galibiyeti için Allah'a dualar edilerek⁴⁰ Osmanlıların Afrika'daki toprakları unutmadığı ve gönüllerinin oradaki kardeşleriyle attığı belirtilmektedir.

2. Afrika'da İslam'ın Yükselişi

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı dergilerinde Afrika coğrafyasıyla Osmanlılar arasında birçok yönden ortak bağlar kurulmaya çalışılmaktadır. Hz. Muhammed ve sonrası dönemde İslam devletlerinin Afrika sahillerine dayanması⁴¹ özellikle Kuzey Afrika'nın tarihi süreç içerisinde Türk hâkimiyet sahasına girişi, bölgeyi İspanyolların işgalci zulmünden ve Haçlı istilasından kurtarıcı güç olarak Osmanlıların 16. yüzyılda kazandığı zaferler⁴² üzerine yapılan atıflar Afrika'nın uzak ve yabancı bir coğrafya olarak görülmediğinin işaretleridir. Donanma dergisinde Osmanlı'nın kaybettiği Cezayir ve Tunus gibi toprakların elden çıkış sürecini anlatan ve bunun yanında mevcut Osmanlı Afrikası'nı başta tarihi, iktisadi, coğrafi olmak üzere eğitim durumu ve yeraltı zenginlikleri gibi diğer özelliklerini belirten bilgilendirici makaleler kaleme alınması bu bakımdan önemlidir.⁴³ Hikmet'teki bir makalede Osmanlı Afrikası coğrafyasında bulunan Tuareg ve Tibu gibi Kuzey Afrika topluluklarının cesur ve fiziki açıdan güçlü olduklarından bahisle bunların kalben ve kemal-i samimiyetle artık Osmanlı olduğu ve Osmanlı kalacakları Fransa'ya hitaben vurgulanmaktadır. Fransa'nın bu toplulukları para ve şiddet yoluyla Osmanlı'dan koparma amaçlarına da dikkat çekilerek bu yöntemlerde başarısız kaldıkları belirtilmektedir.⁴⁴ Hatta Ahmed Midhat Efendi'nin bir konferansında iddia ettiği üzere Orta Afrika kısımlarında Fransızların işgali altında bulunan bölgedeki Tuareglerin aslında Türk olduklarını bilimsel kanıtlar göstermek suretiyle gündeme getirmesine Sırat-ı Müstakim'de yer verilmektedir.⁴⁵ Bu tip yaklaşımlarla Afrikalılar ve Osmanlılar arasında benzer noktaların sayısı artırılmak istenmektedir. Ancak Afrikalılarla en sıkı bağ İslamiyet üzerinden kurulmaktadır.

Dergilerde Afrika'yla alakalı dikkat çekici bir konu kıtadaki Müslüman varlığından ve İslam'ın gittikçe yayıldığından sıkça bahsedilmesidir. Osmanlılar ile Afrikalı Müslümanlar arasındaki din birliği yönüne önemle vurgu yapılmaktadır. Afrika'nın İslam dünyası içerisinde yer aldığını ifade etmek için bu kıtadaki Müslüman varlığının yoğunluğuna ilişkin tespitlere yer verilmektedir. Buna göre İslamiyet Asya kıtasına oranla Afrika'da daha hızlı yayılmaktadır ve bu yayılış sürekli artma eğilimindedir.⁴⁶ Üstelik Afrika'da Müslümanların sayısı kendiliğinden yükselmektedir.⁴⁷ Ne İslam hilafetinin merkezi Osmanlı ne de başka bir İslam devleti siyasi bir çalışma ve nakdi himmette bulunmadan Afrikalılar Müslüman olmaktadır. Afrika'da kendi

⁴⁰ "İtalyanların Uğradığı ve Uğrayacağı Felaketler" *Sebilürreşad* 285 (1329): 408.

⁴¹ Mahkeme-i Temyiz Azasından Bereketzade İsmail Hakkı, "İslam ve Usul-i Meşveret" *Sırat-ı Müstakim* 5 (1324): 71.

⁴² "Afrika'da Türkler" *Hikmet* 65 (1327): 5-6; *Hikmet* 74 (1327): 5-6; *Hikmet* 75 (1327): 7.

⁴³ Mehmed Hıfzı, "Osmanlı Afrikası" *Donanma* 17 (1327): 1553-1562; *Donanma* 19 (1327): 1752-1754.

⁴⁴ "Afrika Osmanlıları: Tuareg ve Tibu" *Hikmet* 48 (1327): 2.

⁴⁵ "Türklüğe Dair" *Sırat-ı Müstakim* 21 (1324): 333-334.

⁴⁶ "İslamiyet'in İntişarı" *Sırat-ı Müstakim* 98 (1326): 348; "Panislamizm" *Sırat-ı Müstakim* 173 (1327): 273; "Neyaza'da İntişar-ı İslam" *Tearüf-i Müslimîn* 11 (1326): 186.

⁴⁷ Ahmed Nâim, "Akide-i Ehl-i Sünnetin Mücmelan Beyanı" *Sırat-ı Müstakim* 9 (1324): 138.

dinlerine taraftar toplamaya çalışan Hristiyan misyonerler ise hükûmetlerinin çeşitli yardımlarıyla daha güçlü şekilde faaliyette bulunmaktadır. Ancak bütün olanaklarına karşın Afrikalıların bir asır geçmeden aslı kısmının Müslüman olacağını onlar da itiraf etmektedir.⁴⁸

Batılı ilim adamlarının Afrika'da Müslümanlığın yayılışıyla ilgili görüşleri dergilerde paylaşılmaktadır. Fransız devlet adamı ve tarihçi Gabriel Hanotaux'un *Sırat-ı Müstakim*'de yer verilen bir makalesinde halkın dalga dalga girdiği yegâne dinin Müslümanlık olduğu ve Afrika'da murabıtların beyaz elbiselere bürünüp çırılçıplak dolaşan putperestlere İslam'ı öğreterek Müslümanlığı yaydığı şeklindeki ifadelerine dikkat çekilmektedir.⁴⁹ Afrika'da seyahat ederek incelemelerde bulunan Dr. Karl Kuhn İngiliz gazetelerine gönderdiği mektupta İslamiyet'in Afrika'daki ilerleyişinden şöyle bahsetmektedir: "Hiç şüphe yoktur ki İslamiyet Afrika'da süratle intişar etmektedir. Hatta daha garibi Avrupalılar Afrika'nın neresinde neş-i medeniyete teşebbüs ediyorlarsa İslamiyet mutlaka orada kök tutmaktadır. (...) Bugün nüfuz-ı İslamiyet Sudan'ın her cihetinde ve garbi, şarki ve cenubi Afrika'da tevessü' etmektedir. Afrika yavaş yavaş büyük bir Müslüman memleketi hâline girmektedir."⁵⁰ İslamiyet'in Afrika'daki yayılışı hakkında kıtaya defalarca seyahat eden Max Montbello isimli ilim adamının yazdığı makalelere İslam Mecmuası'nda yer verilmektedir. İslam'ın Afrika'ya ne suretle nüfuz ettiği ve bunun sebeplerinin anlatıldığı makalelerde Montbello İslam'ın ilerleyişi karşısında alınabilecek tedbirleri sıralamaktadır. Afrika'daki Müslümanların ahvalini inceleyerek bunlara yönelik uygulanacak siyasetin lüzumundan da bahsetmektedir.⁵¹ Bununla birlikte dergilerin de vurguladığı şekilde Afrika'da İslamiyet'in yükselişi engellenememektedir.

ABD basınındaki bir haberi dergi sayfasına taşıyan Sebilürreşad, Afrika'da sekiz ay boyunca seyahat eden bir Protestan piskoposun Afrika'da İslamiyet'in müthiş şekilde yayıldığı, bu durumun misyoner heyetlerince ve Hristiyan kiliselerince endişeye sebep olup bu coğrafyada Hristiyanlığın İslam'a kıyasla çok geride kaldığı yönündeki açıklamalarına yer vermektedir.⁵² Afrika'da İslam'ın gelişiminin nedenlerini ve Batılı devletlerin bu noktada eksik kaldığı yönleri inceleyen Fransız basınından bir makale de dergide aynen yayımlanmaktadır. Yine Doğu ve Batı Sudan bölgelerinde İslam'ın yayılışını inceleyen bir Protestan'ın İngiliz basınındaki makalesi de tercüme edilerek okuyucuyla paylaşılmaktadır.⁵³ Afrika'da İslamiyet'in yayılışına dikkat çeken Fransız basınındaki haberler de *Sırat-ı Müstakim*'de yayımlanmaktadır. Haberlerde Senegal'in kuzeyi ve Nijer havalisindeki beş milyona yakın insanın yaklaşık bir buçuk milyonunu Müslümanların oluşturduğu bilgisi vardır.⁵⁴ Hikmet'te de Alman gazetelerinin yazdığı üzere hiçbir etkide bulunulmadan Afrika'nın doğu kısımlarında İslam'ın fevkalade bir hızla yayıldığı bilgisi paylaşılmaktadır. Hristiyanlık ise kıtada bunca paraya ve misyoner faaliyetlerine rağmen bir ilerleme gösterememektedir.⁵⁵ Almanya'nın sömürge halklarından olan Habeşilerle alakalı Almanya hükûmetine verilen bir raporda bu insanların elli yıla kadar tamamen Müslüman olacağı söylenmektedir. Almanya İslam'ın artışıyla kendi nüfuzunun azalacağından korktuğu için buna çare olarak bölgeye çok sayıda misyoner göndermiştir.⁵⁶ Batı basınına çıkan bu haberler Afrika'daki yoğun Müslüman varlığını teyit edici niteliktedir.

Beyanü'l-Hak'ta Afrika'nın nüfusuyla alakalı bir cetvel yayımlanmaktadır. Cetvelde Afrika kıtası coğrafi olarak bölümlere ayrılmakta ve her bölümde kalan ülkelerin isimleri, toplam nüfusu, nüfus içerisindeki Müslüman sayısı, hangi devlete bağlı olduğu ve konuşulan dil gibi bilgiler paylaşılmaktadır. Buna göre Afrika'da belirtilen 47 ülkenin toplam nüfusu 163

⁴⁸ "Afrika'da Din-i İslam" *Sada-yı Hak* 2 (1324): 3.

⁴⁹ "Hanoton'un Makalesi" *Sırat-ı Müstakim* 57 (1325): 67.

⁵⁰ "Şuûn-ı İslamiyye" *Sırat-ı Müstakim* 77 (1325): 402.

⁵¹ Tevfik Süveydi, "Afrika'da İslamiyet'in Seyr-i Muzafferanesi" *İslam Mecmuası* 8 (1330): 241-242.

⁵² "İslamiyet'in Süratle İntişarı" *Sebilürreşad* 278 (1329): 287.

⁵³ "Müslümanlık Âlemindeki Faaliyet-i Diniyye" *Sebilürreşad* 299 (1329): 232-237; "Afrika'da İslamiyet Alabildiğine İlerliyor" *Sebilürreşad* 299 (1329): 237-240.

⁵⁴ "Afrika-yı Merkezi'de İslamiyet" *Sırat-ı Müstakim* 136 (1326): 96.

⁵⁵ "Afrika-yı Şarki'de İntişar-ı İslam" *Hikmet* 48 (1327): 3.

⁵⁶ "Afrika" *Sırat-ı Müstakim* 107 (1326): 54.

milyon 736 bin 683 olarak verilirken bunun içerisindeki Müslüman sayısı 58 milyon 884 bin 587 kişidir. Müslümanların yoğun olarak bulunduğu kısım Kuzey Afrika'dır. Toplam nüfusa oranla Müslümanların daha az olduğu yerler İngiltere'nin hâkimiyeti altında bulunan Afrika'nın güney kısımlarıdır. Afrika'nın bazı yerlerinde Müslüman sayısına dair bilgiye erişilememiştir.⁵⁷ Afrika'nın geri kalan nüfusunun ne kadarının yerel dinlere ve Hristiyan inancına sahip olduğu hakkındaysa bilgi verilmemektedir. Donanma'daki bir yoruma göre Müslümanların kıtadaki varlığına ve İslamiyet'in hızlıca yayılışına karşın Afrika, Avrupalılar tarafından "putperest kıta" olarak adlandırılmakta ve İslam'ın bu coğrafyadaki etkisi göz ardı edilmektedir.⁵⁸ Batılı ilim adamlarının görüşleri ve gazetelerdeki haberlerden hareketle kıtadaki Müslüman varlığının Hristiyan nüfustan fazla olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu niteliğiyle Afrika kıtası Osmanlı dergilerinin zikrettiği gibi İslam dünyasının önemli bir coğrafyası olarak görünmektedir.

Afrika'da İslam'ın hızla yayıldığı kabul edilmekle birlikte Osmanlı dergilerinin göz ardı etmediği bir husus da Batılıların bu coğrafyadaki misyonerlik faaliyetleridir. Hristiyan din adamları Afrika'da yoğun şekilde misyonerlik yürütmektedir. Öyle ki onların bütün dünyayı Hristiyan yapmak için ortaya koydukları mücadele Müslümanlar için endişe vericidir.⁵⁹ Batılı emperyalist devletlerin Afrika ve Asya toplumlarını sömürge hâline getirmeleri karşısında Batılı ilim adamlarından ABD'li John Mott, ileride bu toplumların büyük sorunlar yaratmaması için özellikle Afrika ve Asya ahalisi arasında Hristiyanlığın yayılmasına gayret gösterilmesini tavsiye etmektedir. Zira kendisi medeniyetin bütün faziletlerinin Hristiyanlığa atfedilmesi gerektiği kanaatinde. İslamiyet'in medeniyete engel olduğu ve bugünkü medeniyetin oluşumunda İslam'ın hiçbir katkısı bulunmadığı anlamına gelen bu iddiaya Sırat-ı Müstakim ve Hikmet dergileri cevaben makaleler yayımlayarak Mott'un ileri sürdüğü görüşlerde tamamen haksız olduğu gösterilmektedir.⁶⁰

Sırat-ı Müstakim'de Afrika kıtasında İslam'ın gelişimini anlatan makale dizisi kaleme alan Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre Afrika'nın nihai ve ekseri dini İslamiyet olacaktır. Eğer Hristiyanların dinî neşriyat faaliyetlerinin ve gösterdikleri fedakârlığın çok azını İslam uleması gerçekleştirirse tamamen Müslüman bir Afrika elli yıla kalmadan ortaya çıkacaktır. Özellikle Orta Afrika'da İslamiyet herhangi bir irşat heyeti gönderilmeden ya da bir faaliyet yürütülmeden kendiliğinden yayılmaktadır. O gün için Afrika'da seksen milyon Müslüman yaşadığını belirten Filibeli Ahmed Hilmi Afrikalıların kendiliğinden İslam'a geçmesini Hristiyanların hayretle karşıladığına dikkat çekmektedir. Orta Afrika'da avuç dolusu liralara sarf eden Katolik ve Protestan misyonerlerin fedakârlıkları boşa gitmektedir. Orta Afrika'daki Sudanlılar İslam'da Allah'ın tek yaratıcı olmasına karşın Hristiyanlıktaki üçlü teslis inancının kendi çoktanrılı inançlarıyla benzeştiği için üzerlerinde etki yaratmadığından kolayca İslam'a geçmektedir. Yine ibadet konusunda Hristiyan âdetleri Afrikalılarda etki meydana getirmemesine karşın ezan sesi bu insanlar üzerinde huşu yaratmaktadır.⁶¹ Türk Yurdu'nda da bu konuda farklı bir yorum gündeme taşınmaktadır. Afrika'da Hristiyanların muktedir, zengin ve âlim misyonerlerine karşın Müslümanlığın muntazam ve mürettep bir propagandası yapılmadığı hâlde kolayca yayılışı İslam'ın temelini muhafaza etmekle birlikte içerisine girdiği kavmin bulunduğu muhite, toplumsal şartlara, psikolojik duruma göre şekil alabilen esnekliğine bağlanmaktadır. İslam dünyasındaki çeşitli mezheplerin varlığı da bu esneklikten kaynaklı olarak yorumlanmaktadır.⁶² Dolayısıyla Afrika'da İslam dini mevcut şartlara uyum sağlayabilen özelliği sayesinde kolayca benimsenmekte ve yerli kabileler arasında yayılmaktadır.

⁵⁷ "Afrika Kıtasında Bulunan Müslümanlar ve Sekine-i Umumiyesi ile Mukayesesi" *Beyanü'l-Hak* 20 (1324): 462-463.

⁵⁸ Ali Rıza Seyfi, "İslamiyet'in Faaliyet Sahaları: Afrika'yı Öğrenelim" *Donanma* 18 (1330): 284.

⁵⁹ Ali Rıza Seyfi, "Bir İbret-i Mehibe" *Sırat-ı Müstakim* 182 (1327): 404.

⁶⁰ "Asya'dan Avrupa'nın Endişesi" *Sırat-ı Müstakim* 127 (1326): 382; "Amerikalı Mister John Mott Tuhfemiz: Medeniyet-i Hazıra Nasıl Meydana Geldi" *Hikmet* 45 (1326): 4.

⁶¹ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, "Afrika'da İslam" *Sırat-ı Müstakim* 80 (1326): 31-32.

⁶² Ahmed Agayef, "Türk Âlemi" *Türk Yurdu* 7 (1327): 198.

Osmanlı dergilerinde hilafet merkezi olmak suretiyle İslam dünyasının lideri konumundaki Osmanlı Devleti'nin birtakım ilmî meselelerde geri kaldığına dair eleştiriler de yapılmaktadır. Hristiyanlaşmanın medenileşmenin doğal sonucu olduğundan hareketle Amerikalı, Fransalı, İtalyalı, Avusturyalı Hristiyan din adamları da Afrika'nın en ücra vahalarında yıllarca türlü zorluklara göğüs gererek çalışmaktadır. Onların bu azmi Müslümanlara ibret olmalıdır.⁶³ Zira Osmanlıların ilmî anlamda İslam dünyasına ilişkin bilgileri olması gereken düzeye değildir. Sırat-ı Müstakim'deki bir makalede bu konuda şöyle bir eleştiri gündeme getirilmektedir: "Darü'l-hilafeti'l-Aliyye asırlardan beri makarr-ı celil-i hilafet iken henüz mufassal bir tarih-i İslam'ımız yok. Mufassal bir İslam coğrafyası, bir İslam haritası yok. Âlem-i İslam'ın mesela şu içinde bulunduğumuz on üçüncü asr-ı hicrî-i şemsîdeki vaziyet-i içtimaiyye, ahval-i ruhiyye, terbiye-i ahlakiyye ve sairesine dair bir eser-i ilmî ve içtimai külliyyen mefkûd. En büyük âlimimize sorulsa mesela Afrika kıtasındaki ahval-i İslam'dan bize izahat itasından âciz olduğu görülür. Afrika'nın etrafıyla tâ Amerika'ya kadar uzanıp giden adalardaki Müslümanlardan, Müslümanların bugünkü ahval-i içtimaiyyesiyle geçen asırlık vaziyet-i siyasiyyesinden acaba binde, yüz binde kaçımız habiriz?" Makalede İslam dairesi içinde yer alan Afrika hakkında bilgilerinin az olması da eleştiri dâhilinde tutulmaktadır. Afrika'da dinî bayramların ve günlerin nasıl geçirildiği, oralardaki Müslüman kadınlar ile Osmanlı'daki kadınlar arasında farklar, Afrika'daki murabıtların fikrî yapıları ve seviyeleri merak konusu edilmektedir. Protestan ve Katolik misyonerlerin Afrika'daki Müslümanlar üzerindeki faaliyetleri ve onları Hristiyanlaştırdığı meselesinin boyutları ve buna karşı alınacak önlemlerin neler olduğu da sorgulanarak Afrika'da birçok İslam bölgesine matbu bir elifba, Kur'an-ı Kerim nüshasının dahi henüz girmediği vurgulanmaktadır.⁶⁴ Hâlbuki İslam ve Osmanlı terbiyesini ve tahsilini ihya etmek her yer için lazım olduğundan daha fazla Afrika coğrafyası için gereklidir.⁶⁵

Osmanlı Devleti'nin Afrika'ya uzak kaldığını söyleyen Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Afrikalıların gözünde Osmanlı Devleti'nin önemini Bornu müftüsünün bir zamanlar sarf ettiği şu sözleriyle aktarmaktadır: "Biz Afrikalılar nezdinde Osmanlı lafzı, mübarek bir kelimedir; biz Afrikalı Müslümanlar hilafet-i İslamiyye'nin merkezi olan Osmanlılığı takdis eyeriz ve biz hep Osmanlıyız! Efsus ki bizi pek unuttunuz, pek bî-kes koydunuz!" Şehbenderzade ayrıca Sudanlı Müslümanların dinî yönden cahil oldukları ve kelime-i tevhitten başka bilgileri olmadığından İslam ulemasının bu bölgelere giderek din kardeşlerine yardımcı olmalarının gerekliliği üzerinde durmaktadır.⁶⁶ Dolayısıyla Osmanlı dergilerinde Afrika gibi uzak bölgelerdeki Müslümanlara Hristiyan misyonerlerin kendi dinlerini telkin etme çalışmalarından bahsedilerek Osmanlı gençlerinin İslam'ı ve milliyeti müdafaa etmeyi en büyük vazife bilip oralardaki dindaşlarını yalnız bırakmamaları ve misyonerlik faaliyetlerini etkisiz kılmaları gerektiğinin üzerinde durulmaktadır.⁶⁷ Mehmed Âkif'in Sırat-ı Müstakim'de yayımlanan şiirindeki mısralar bu konuda gençlere ilham olma yönünde örnek teşkil etmektedir:

"Bana siz âlem-i İslam'ı sorun, söyleyeyim;
Çünkü hiçbir yeri yok gezmediğim görmediğim.

Şark'tan başlayarak Mağrib-i Aksa'ya kadar;
Asya'nın, Avrupa'nın, Afrika'nın nerde ki var;

Müslüman sakin olan bir yeri, mutlak gittim;
Hepsinin hâlini, mazarını tetkik ettim."⁶⁸

⁶³ M. Ali Münir, "İnhitatat-ı İçtimaiyye" *Sırat-ı Müstakim* 58 (1325): 85-86.

⁶⁴ M. Ali Münir, "İsmail Gaspirinski Bey Hazretlerine" *Sırat-ı Müstakim* 52 (1325): 410-411.

⁶⁵ M. Ali Münir, "İnhitatat-ı İçtimaiyye" *Sırat-ı Müstakim* 65 (1325): 195.

⁶⁶ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, "Afrika'da İslam" *Sırat-ı Müstakim* 82 (1326): 62-64.

⁶⁷ Edhem Nejad, "Haricdeki Dindaşlarımız" *Sırat-ı Müstakim* 142 (1327): 187-188.

⁶⁸ Mehmed Âkif, "Süleymaniye Kürsüsünde" *Sırat-ı Müstakim* 175 (1327): 294.

Afrika dâhil İslam dünyasının büyük kısmının Batılı emperyalist devletlerin sömürgesi hâline gelmesinde Osmanlı dergileri özeleştirici yapmaktadır. Beyanü'l-Hak'da yer alan bir makalede Müslümanların cehalet ve gaflet içine bulunmasının “adab-ı milliye, vezaif-i İslamiyye ve içtimaiyye”lerine riayetsizliğinin büyük etkisi olduğundan bahsedilmektedir. Müslümanlar terakki yönünden Batı'nın gerisinde kalmıştır. Bir zamanlar kendisine “İslam âleminin hamisi süsünü” veren Alman hükümdarı II. Wilhelm Afrika'daki sömürgelerinden bulunan Müslümanları kendi siyasi menfaatine aykırı gördüğünden İslam'ın yayılışını önlemeye çalışmaktadır.⁶⁹ Batılı emperyalist devletlerin ve misyoner teşkilatların Müslümanlığı engelleme faaliyetleri aslında İslam'ın sömürgecilğe karşı önemli bir kuvvet olduğunu ortaya koymaktadır. Osmanlı dergilerinde İslamiyet, emperyalizme karşı Afrikalıları kurtarmak için birleştirici güç olarak algılanmaktadır. Bu konudaki en belirgin örneğe Trablusgarp Savaşı'nda yaşanmıştır.

Dergilerde Trablusgarp Savaşı sırasında İslam dünyasında oluşan birlikteliğin verdiği maddi ve manevi güce atıf yapan birçok haber vardır. İşgalci İtalya'ya karşı Asya'nın merkezinden kalkıp Afrika'da can veren Türk Mehmetçiğin ruhuyla peygamber soyundan gelen Arap kavmi birlik olarak Afrikalı Müslüman kardeşleri için savaşmıştır.⁷⁰ Trablusgarp'ın işgali üzerine İngiltere'nin sömürge toprağı olan Güney Afrika'daki Natal Müslümanları işgali protesto etmiş ve İtalya'nın çıkarılması için İngiltere dış işlerine dahi telgraf çekerek yardım istemişler⁷¹, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne yardım maksadıyla aralarında nakdi para toplayarak İstanbul'a göndermişlerdir.⁷² Ayrıca camide toplanarak Osmanlı ordusunun İtalya'ya karşı muzafferiyeti için dualar etmişler ve İtalya'nın Trablusgarp'taki vahşetini lanetlemişlerdir.⁷³ Hindistan'daki Müslümanlar da Afrika'daki din kardeşleri için yardım kampanyalarına başlamışlardır.⁷⁴ Japonya'da bulunan Müslümanlar ise çeşitli miting ve konferanslarla Osmanlı Afrikası'na saldıran İtalya'ya tepki göstermiş ve kendi hükümdarlarından müdahale talebinde buldukları gibi Afrika'da savaşan mücahitler için yardım toplamışlardır.⁷⁵ Afrika'daki Müslümanların birlik hâline dönüştürülmesi sürecinde Abdürreşid İbrahim'in çalışmaları da gündeme getirilmektedir. Savaşın başlaması üzerine Abdürreşid İbrahim Afrika'ya geçerek⁷⁶ kabileler arasında faaliyette bulunup onları İslam birliği doğrultusunda Trablusgarp'taki mücadeleye sevk etmiştir. Sırat-ı Müstakim'de Trablusgarp'ın işgalinin Osmanlı'ya husus bir durum değil, bütün Müslümanlara karşı açılmış bir savaş olduğundan bahisle emperyalist Batı'ya karşı İslam dünyasının birlik hâlinde hareket etmesinin zarureti anlatılmaktadır.⁷⁷ Bu bağlamda Hindistan'dan Tunus'a, Türkistan'dan Java adalarına dek İslam dünyası bu işgale sessiz kalmamıştır. Afrika'nın en ücre köşelerinden binlerce din kardeşi cihat çağrılarını uyararak Osmanlı subaylarının komutası altında İtalya'nın işgaline karşı mücadele vermeye başlamıştır.⁷⁸ Afrika Müslüman kabileleri arasındaki husumetler ve çekişmeler Trablusgarp işgaliyle unutulmuş ve birlik içerisinde cihat meydanına atılmışlardır.⁷⁹ Dergilerde verilen bu tür haberler İslam'ın emperyalizme karşı birleştirici gücünü ortaya koymaktadır. Müslümanlar arasında yaratılacak ortak bilinç sömürgeci tahakkümü altında yaşamak zorunda kalan İslam dünyasının da kurtuluşu olacaktır.

⁶⁹ Erzurumlu Ömer Nasûhi, “Afrika'da İslamiyet” *Beyanü'l-Hak* 154 (1328): 2732.

⁷⁰ “Ruh-ı İslam, Hayat-ı Ebedî” *Sırat-ı Müstakim* 166 (1327): 150.

⁷¹ “Natal Müslümanlarının İhtisasatı” *Sırat-ı Müstakim* 167 (1327): 173-174.

⁷² “Yuhannesburg Müslümanları” *Sırat-ı Müstakim* 170 (1327): 226.

⁷³ “Cenubi Afrika İslamlarının Mitingi” *Sırat-ı Müstakim* 171 (1327): 242.

⁷⁴ “Hindli İhvan-ı Dinimiz” *Sırat-ı Müstakim* 169 (1327), 210.

⁷⁵ “Japonya Müslümanlarının Hissiyatı” *Sebilürreşad* 186 (1328): 72.

⁷⁶ Osman Nuri, “Seyyah-ı Şehir Abdürreşid İbrahim Efendi'ye” *Sırat-ı Müstakim* 168 (1327): 185.

⁷⁷ Mehmed Kâmil, “İttihad, İttihad, Daima İttihad ve Biraz İntibah” *Sırat-ı Müstakim* 169 (1327): 207-209.

⁷⁸ Ahmed Agayef, “Âlem-i İslam'a Umumi Bir Nazar” *Sebilürreşad* 185 (1328): 42.

⁷⁹ “Afrika'da Mücahidin-i İslamiye'nin Ahvaline ve Müslümanlığın İstikbaline Dair” *Sebilürreşad* 185 (1328): 48.

Sonuç

II. Meşrutiyet döneminde yayımlanmış dergilerde Afrika'yla ilgili değerlendirmeler ve Afrikalılara bakış Osmanlı'nın bu kıtaya geçmişten gelen alakasının yansımasıdır. 16. yüzyıldan itibaren Afrika'da yer alan Osmanlı toprakları ve kıtadaki yoğun Müslüman varlığı mevcut ilginin başlıca sebepleridir. II. Meşrutiyet sürecinde ortaya çıkan Trablusgarp Savaşı Afrika'yla olan bağların güçlü şekilde tekrar hatırlatılmasına olanak tanımıştır. Bu savaşın iki devletten ziyade Batı emperyalizmine karşı İslam dünyasının mücadelesi şeklinde yorumlanması zihinlerdeki İslam birliğinin oluşumuna katkı verecek bir gösterge sayılmıştır. İslam dünyasının koruyucu olarak Osmanlı Devleti'nin görülmesi farklı coğrafyalardaki Müslümanlarla yakınlaşmayı ve ortak hareket etmeyi sağlayacaktı. Dergilerdeki makaleler Osmanlıların taşıdığı sorumluluğun ve bunun getireceği yükün farkında olunması yönünde yayın yapmıştır. Afrika'daki Batı emperyalizmi ve buna karşı yerel direniş ile İslam'ın kıtada önlemez yükselişi konularının sürekli biçimde işlenişi hem devlet yetkilileri hem de toplumu bu doğrultuda bilinçlendirme politikasının gereğidir.

Osmanlı'nın bu topraklardan zorunlu geri çekilişi Afrika'yla bağları kısmen koparsa da bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin Afrika'ya yönelik açılımları, Afrika ülkeleriyle geliştirilen siyasi ve ekonomik ilişkiler tarihî ve dinî bağlarla sağlam bir zemin üzerinde hareket etmeye imkân vermektedir. Osmanlı'dan gelen tecrübe ve birikim göz önüne alındığında Afrika'nın Türk milletine uzak bir yer olmadığı daha iyi anlaşılabilir. Benzer şekilde Afrika'da özellikle toplumun büyük kesiminde saygınlığını koruyan Osmanlı imajı da Türkiye'nin Afrikalılara yabancı bir ülke olmadığına işaret etmektedir. Ortak paydalarda buluşturulacak devlet öncülüğünde Türk ve Afrika toplumlarının çeşitli alanlardaki iş birliği ülkeler arasındaki diplomatik ilişkilerin güncelleşmesini ve kökleşmesini sağlarken, sömürgeciliğin modern araçlarla bu topraklara yeniden tahakküm kurmasının önüne geçecektir. Bu noktada Türkiye Cumhuriyeti'nin oynayacağı rol tıpkı Osmanlı gibi yalnız devleti değil, İslam dünyasını da etkileyecektir.

Kaynakça

- “Afrika” *Hikmet* 16 (1326): 6.
- “Afrika” *Sırat-ı Müstakim* 107 (1326): 54.
- “Afrika Kıtasında Bulunan Müslümanlar ve Sekine-i Umumiyesi ile Mukayesesi” *Beyanü'l-Hak* 20 (1324): 462-463.
- “Afrika Osmanlıları: Tuareg ve Tibu” *Hikmet* 48 (1327): 2-3.
- “Afrika'da Din-i İslam” *Sada-yı Hak* 2 (1324): 2-3.
- “Afrika'da Fransa ve Türkiye Serlevhalı Başmakaleden” *Sırat-ı Müstakim* 107 (1326): 52-53.
- “Afrika'da İslamiyet Alabildiğine İlerliyor” *Sebilürreşad* 299 (1329): 237-240.
- “Afrika'da Mücahidin-i İslamiye'nin Ahvaline ve Müslümanlığın İstikbaline Dair” *Sebilürreşad* 185 (1328): 42-50.
- “Afrika'da Türkler” *Hikmet* 65 (1327): 5-6.
- “Afrika'da Türkler” *Hikmet* 74 (1327): 5-6.
- “Afrika'da Türkler” *Hikmet* 75 (1327): 7.
- “Afrika-yı Cenubi'de Müslümanlar” *Sırat-ı Müstakim* 129 (1326): 416.
- “Afrika-yı İslami Müdafaası” *Sırat-ı Müstakim* 119 (1326): 255-256.

- “Afrika-yı Merkezi’de İslamiyet” *Sırat-ı Müstakim* 136 (1326): 96.
- “Afrika-yı Şarki’de İntişar-ı İslam” *Hikmet* 48 (1327): 3.
- “Ah Bu Gaflet Olmasaydı!..” *Hikmet* 77 (1328): 1-2.
- “Amerika Cumhuriyeti’nin Reis-i Sabıkı Mösyö Rosvelt’in İngiltere’de İrad Eylediği Nutkudur” *Sırat-ı Müstakim* 92 (1326): 251.
- “Amerikalı Mister John Mott Tuhfemiz: Medeniyet-i Hazıra Nasıl Meydana Geldi” *Hikmet* 45 (1326): 4.
- “Asya’dan Avrupa’nın Endişesi” *Sırat-ı Müstakim* 127 (1326): 381-382.
- “Beyanname” *Sırat-ı Müstakim* 167 (1327): 175-176.
- “Cenubi Afrika İslamlarının Mitingi” *Sırat-ı Müstakim* 171 (1327): 242.
- “Cezayir ve Tunus” *Sırat-ı Müstakim* 101 (1326): 398.
- “Fas” *Beyanü’l-Hak* 156 (1328): 2775-2776.
- “Fas Hükûmet-i İslamiyesi’nde” *İslam Dünyası* 12 (1329): 190.
- “Fransızların Vaday’da Mağlubiyetleri” *Sırat-ı Müstakim* 101 (1326): 398.
- “Fesad-ı İçtimai Bize Nereden Geldi?” *Sırat-ı Müstakim* 150 (1327): 307-310.
- “Hanoton’un Makalesi” *Sırat-ı Müstakim* 57 (1325): 66-67.
- “Hindli İhvan-ı Dinimiz” *Sırat-ı Müstakim* 169 (1327), 210.
- “İslamiyet’in İntişarı” *Sırat-ı Müstakim* 98 (1326): 348.
- “İslamiyet’in Süratle İntişarı” *Sebilürreşad* 278 (1329): 287.
- “İtalyanların Uğradığı ve Uğrayacağı Felaketler” *Sebilürreşad* 285 (1329): 408.
- “Japonya Müslümanlarının Hissiyatı” *Sebilürreşad* 186 (1328): 72.
- “Müslüman Memleketlerine Avrupa’nın Hücumuna Karşı Âlem-i İslam’da Galeyan” *Sırat-ı Müstakim* 162 (1327): 95-96.
- “Müslümanlık Âlemindeki Faaliyet-i Diniye” *Sebilürreşad* 299 (1329): 232-237.
- “Natal Müslümanlarının İhtisasatı” *Sırat-ı Müstakim* 167 (1327): 173-174.
- “Neyaza’da İntişar-ı İslam” *Tearüf-i Müslimîn* 11 (1326): 186.
- “Osmanlı Afrikası’nda İslam ve Osmanlılık İçin Feda-yı Can Edecekler” *Hikmet* 74 (1327): 3.
- “Panislamizm” *Sırat-ı Müstakim* 173 (1327): 272-273.
- “Ruh-ı İslam, Hayat-ı Ebedî” *Sırat-ı Müstakim* 166 (1327): 150.
- “Şeyh Senûsî Hazretleri Cihad-ı Mukaddes İlanı” *Sırat-ı Müstakim* 176 (1327): 322.
- “Şeyh Senûsî’nin Bir Tahriratı” *Sırat-ı Müstakim* 138 (1326): 128.
- “Şuûn-ı İslamiye” *Sırat-ı Müstakim* 77 (1325): 402.
- “Türklüğe Dair” *Sırat-ı Müstakim* 21 (1324): 332-336.
- “Vaday Hadisesi Netayicinden” *Sırat-ı Müstakim* 122 (1326): 303-304.
- “Yuhannesburg Müslümanları” *Sırat-ı Müstakim* 170 (1327): 226.
- “Zafer-i Mel’un” *Sırat-ı Müstakim* 132 (1326): 29-31.

- “Zavallı Fas” *Beyanü’l-Hak* 153 (1328): 2728.
- A. Y. “Almanya, İngiltere, Türkiye ve Âlem-i İslam” *Sırat-ı Müstakim* 101 (1326): 388-390.
- A. Y. “Almanya, İngiltere, Türkiye ve Âlem-i İslam” *Sırat-ı Müstakim* 103 (1326): 427-429.
- A. Y. “Türk Âleminde” *Türk Yurdu* 1 (1327): 23.
- A. Y. “Türk Âleminde” *Türk Yurdu* 4 (1327): 119-120.
- Abdürreşid İbrahim. “İdare-i Maslahat” *Sırat-ı Müstakim* 160 (1327): 50.
- Abdürreşid İbrahim. “Bizim Aklimız Bize Yararsa Biz de Adam Oluruz” *Sırat-ı Müstakim* 164 (1327): 116-118.
- Ahmed Agayef. “Âlem-i İslam ve Siyaset-i Umumiye” *Sırat-ı Müstakim* 98 (1326): 345-347.
- Ahmed Agayef. “Türk Âlemi” *Türk Yurdu* 7 (1327): 195-200.
- Ahmed Agayef. “Âlem-i İslam’a Umumi Bir Nazar” *Sebilürreşad* 185 (1328):41-42.
- Ahmed Ferid. “Kuvvet ve Siyaset Muharebesi” *Türk Yurdu* 13 (1328): 388-393.
- Ahmed Nâim. “Akide-i Ehl-i Sünnetin Mücmelan Beyanı” *Sırat-ı Müstakim* 9 (1324): 137-138.
- Akçuraoğlu Yusuf. “Tarihî Mevzimizde” *Türk Yurdu* 24 (1328): 766-772.
- Ali Rıza Seyfi. “Bir İbret-i Mehibe” *Sırat-ı Müstakim* 182 (1327): 404-406.
- Ali Rıza Seyfi. “İslamiyet’in Faaliyet Sahaları: Afrika’yı Öğrenelim” *Donanma* 18 (1330): 283-284.
- Apak, Adem. “Kuzey Afrika’da İlk İslam Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2, (2008): 159-173.
- Darülfünun Mezunlarından Ömer. “Hilal ve Salib” *Sırat-ı Müstakim* 137 (1326): 109-110.
- Edhem Nejad. “Haricdeki Dindaşlarımız” *Sırat-ı Müstakim* 142 (1327): 187-188.
- Erzurumlu Ömer Nasûhi. “Afrika’da İslamiyet” *Beyanü’l-Hak* 154 (1328): 2730-2732.
- Ferid. “Anglosaksonlarda Fikr-i Hükûmet, Talim ve Terbiye” *Sırat-ı Müstakim*, 70 (1325): 278-280.
- Hayroviç İsmail. “Afrika’da İslamiyet ve Nasraniyet” *Beyanü’l-Hak* 174 (1328): 3059-3060.
- Kavas, Ahmet. “Türkiye’de Osmanlı Afrikası Araştırmaları” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1/2, (2003): 513-528.
- Kavas, Ahmet. *Osmanlı-Afrika İlişkileri*. İstanbul: Tasam Yayınları, 2006.
- Kavas, Ahmet. *İki Din Arasında Fransa*. İstanbul: Kitabevi, 2015.
- M. Ali Münir. “İsmail Gaspirinski Bey Hazretlerine” *Sırat-ı Müstakim* 52 (1325): 409-411.
- M. Ali Münir. “İnhitatat-ı İçtimaiyye” *Sırat-ı Müstakim* 58 (1325): 85-87.
- M. Ali Münir. “İnhitatat-ı İçtimaiyye” *Sırat-ı Müstakim* 65 (1325): 195-196.
- Mahkeme-i Temyiz Azasından Bereketzade İsmail Hakkı. “İslam ve Usul-i Meşveret” *Sırat-ı Müstakim* 5 (1324): 70-73.
- Mehmed Âkif. “Süleymaniye Kürsüsünde” *Sırat-ı Müstakim* 175 (1327): 291-295.
- Mehmed Hıfzı. “Osmanlı Afrikası” *Donanma* 17 (1327): 1553-1562.
- Mehmed Hıfzı. “Osmanlı Afrikası” *Donanma* 19 (1327): 1752-1754.

- Mehmed Kâmil. “İttihad, İttihad, Daima İttihad ve Biraz İntibah” *Sırat-ı Müstakim* 169 (1327): 207-209.
- Osman Nuri. “Seyyah-ı Şehir Abdürreşid İbrahim Efendi’ye” *Sırat-ı Müstakim* 168 (1327): 185.
- Selânik-Silah. “Afrika Müslümanlarına Hayye-ale’l-Felah” *Sırat-ı Müstakim* 162 (1327): 94.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi. “Afrika’da İslam” *Sırat-ı Müstakim* 80 (1326): 31-32.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi. “Afrika’da İslam” *Sırat-ı Müstakim* 82 (1326): 62-64.
- Şeyh Mıhrıddın Arûsî. “Müslüman Afrika Müslümanların Kalacaktır” *Hikmet* 23 (1326): 4-5.
- Şeyh Mıhrıddın Arûsî. “Osmanlı Afrika’sı Kolaylıkla Alınmaz” *Kanad* 1 (1327): 2.
- Tandoğan, Muhammed. *Afrika’da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Tevfik Süveydî. “Afrika’da İslamiyet’in Seyr-i Muzafferanesi *İslam Mecmuası* 8 (1330): 241-242.